

Б. Я. Панасюк

**Державна планова система України:
історія становлення
та розвитку**

1906-2006

До 100-річчя
Київського
національного
економічного
університету

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА

Б.Я.Панасюк

**Державна планова система України:
історія становлення
та розвитку**

МОНОГРАФІЯ

ББК 65.050
П16

Рецензенти

А. Г. Савченко, д-р екон. наук, проф.
(Київський національний економічний університет)

А. М. Поручник, д-р екон. наук, проф.
(Київський національний економічний університет)

В. Ф. Бесєдін, завід, відділу НДЕІ, д-р екон. наук, проф.

Затверджено на засіданні Вченої ради КНЕУ
Протокол № 7 від 03.03.05

Панасюк Б. Я.

П 16 Державна планова система України: історія становлення та розвитку.
Монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — 412 с.
ISBN 966-574-811-4

Уперше здійснена спроба всебічної оцінки характеристик становлення та розвитку планової системи України в цілому, формування методології і методики планування і прогнозування за 1921—1991 рр. Висвітлено планово-аналітичну роботу основного штабу планової системи — Держплану України та його структурних підрозділів. Подається широка палітра реального рівня соціально-економічного становища України на початок 1991 року. Здійснено аналіз методологічних, методичних і організаційних підходів щодо розробки планів, прогнозів і програм, які варто не відкидати, а ширше використовувати в сучасному державному управлінні. Праця може бути використана під час вивчення методів державного управління та допомоги у формуванні більш досконалих управлінських систем в умовах розвитку ринкових відносин в нашій країні.

ББК 65.050

Усі права захищені. Будь-яке несанкціоноване відтворення цієї книги, розміщення в бази даних, розповсюдження через електронні, механічні, звукові чи інші засоби, а також; реалізація без письмового дозволу автора і КНЕУ заборонені відповідно до чинного законодавства.

ISBN 966-574-811-4

© Б. Я. Панасюк, 2005
© КНЕУ, 2005

Київському національному економічному університетові, якому я зобов'язаний можливістю здобути вищу освіту, займатися викладацькою і науковою діяльністю, вільно думати

ПАНАСЮК Броніслав Якович

**ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКОВОЇ
І ПРАКТИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ**

*Осуществлению всех самых великих и трудных
деяний способствует достойное
вознаграждение, разумные и обдуманые планы,
а также объединение усилий.*

Ф. Бэкон, 1610 год

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Плануванню життєдіяльності суспільства для людства на різних етапах його розвитку відіграло важливу організуючу прогресивну функцію. Об'єктивна дійсність довела, що без розробки свого бачення наперед суспільство розвивається повільніше, долаючи тернистий шлях спроб і помилок. Лише осмислення стану справ, набутого досвіду, твереза оцінка наявних ресурсів та ефективних шляхів їх використання задля досягнення усвідомлених цілей спрощує цю дорогу, дає змогу більш комфортно себе почувати, користатися плодами суспільної першості. Отож, кожна людина, сім'я, колектив, підприємство, територіальна громада не може мислити свого повсякденного життя без вироблення уявного або формалізованого плану дій у роботі навчання, відпочинку, фінансових, підприємницьких, політичних та інших справах на наступний день, тиждень, місяць, рік, а більш передбачливі обмірковують свої дії на кілька років і навіть десятиліть наперед.

Історія засвідчує, що саме ті, хто належним чином планує свої дії, досягають успіху, є більше економічно й соціально захищені. Очевидно, що значні народногосподарські проблеми не можливо вирішувати, а широкомасштабні народногосподарські, військові, та інші операції взагалі не можливо здійснювати без планових розрахунків та передбачення наперед взаємодії всіх залучених структур. Стає дедалі очевидним, що методам передбачення і планування розвитку суспільства, як найважливішим складовим управління, нам усім належить постійно вчитися, використовуючи для цього вітчизняний і світовий досвід.

Заперечення планування, зокрема в господарському комплексі, не може бути виправданим а ні з наукового, а ні з практичного погляду. Відомо, що планування — це науково обґрунтована організація всіх процесів у господарстві країни, регіону, галузі, на підприємстві й робочому місці, а прогнозування — метод передбачення тенденцій і напрямів перспективного розвитку. У зв'язку з цим можна бути впевненим, що навряд чи знайдеться досить обґрунтувань для відмови від планування, спрямованого на визначення найкоротших шляхів досягнення вироблених цілей, або від прогнозування, покликаного передбачити ймовірні тенденції та напрями для розв'язання стратегічних завдань розвитку суспільства.

Ми не повинні забувати, що в розвинутих країнах для планування використовувалися і використовуються багато організаційних і методичних підходів, схожих з тими, які в нашій країні довгі роки вірою і правдою служили державному управлінню. Адже досвід розробки наших п'ятирічних планів використовується деякими країнами ще з 30-х років минулого століття. П'ятирічні плани дотепер розробляються в Японії, і ніхто не ставить питання про їх відміну чи заперечення. Прийнятий у 1945 р. перший план Франції мав суто директивний характер і був спрямований на післявоєнну відбудову економіки.

Ніхто не може заперечити, що в ринковій економіці, особливо в період її становлення, без чіткої організації та координації відносин за допомогою економічного і правового регулювання, без передбачення його можливого застосування для спрямованого впливу на соціально-економічні процеси в перспективі важко забезпечувати ефективне керівництво господарським комплексом країни. Не забуваймо, що світова наукова думка ніколи не відкидала, а навпаки, пропагувала використання раціонального плану на всіх рівнях управління: Бекон — на початку XVII ст., Гегель — на початку XIX ст., Кондратьєв, Струмелін, Леонтьєв та інші — на початку XX ст.

У радянські часи в Україні центром планової системи був Держплан республіки — потужна державна структура управління економікою, що здатна була організувати економічну роботу в усій республіці: на горизонтальному і вертикальному рівнях — розробку довгострокових, середньострокових і річних планів соціально-економічного розвитку республіки, регіонів, окремих галузей і підгалузей; формування державних програм розв'язання найважливіших народногосподарських проблем у соціальній і економічній сферах; здійснення ґрунтового аналізу соціально-економічних процесів в суспільстві; проведення постійного контролю за виконанням планів і прийнятих органами влади управлінських рішень.

У плануванні, що здійснював Держплан, широко застосовувалася балансова система, яка давала можливість здобуття узагальнювальних макроекономічних показників, які характеризують національний дохід, валовий внутрішній продукт, споживання і

нагромадження матеріальні, фінансові і трудові ресурси тощо. Подібні розрахунки давали змогу діставати взаємоув'язані в одне ціле системи синтетичних економічних показників.

Технологія методологічної, методичної й організаційної діяльності Держплану була високоефективною і зрозумілою на всіх рівнях управління. З найважливіших питань соціально-економічного розвитку країни, галузей і регіонів приймалося рішення Державного планового комітету, яке було обов'язковим для всіх міністерств, відомств і областей, його ніхто не мав права відмінити, звичайно, крім вищих партійних органів. Координація всіх планово-економічних робіт в країні здійснювалася на основі методик, моделей і розробок союзних органів — Держплану, міністерств і відомств.

Розроблення вихідних матеріалів, на основі яких укладався план, здійснювали науково-дослідні установи разом з відділами Держплану. В республіці розроблялося два основних таких документи: перший — Схема розвитку і розміщення продуктивних сил на 15-річний період; другий — Комплексна програма соціально-економічного і науково-технічного розвитку на 20-річний період. Розроблені й апробовані, ці науково-практичні документи служили надійною основою річних і п'ятирічних планів.

Для формування методологічних, методичних і нормативних підходів до розроблення планово-аналітичних документів відділи Держплану користувалися науковими напрацюваннями та інформаційними матеріалами своїх трьох потужних науково-дослідних установ: Науково-дослідного економічного інституту (НДЕІ); Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (УкрНДІНТІ); Головного науково-дослідного та інформаційно-обчислювального центру (ГоловНДІОЦ). Невід'ємною складовою підвалин економічних рішень були також результати наукових досліджень інститутів Академії наук УРСР, зокрема Ради з вивчення продуктивних сил Академії наук, наукових установ союзного підпорядкування. До речі, при кожній з таких установ, а також при Київському інституті народного господарства діяли постійні курси підвищення кваліфікації спеціалістів планової системи, що не тільки вирішувало проблему постійного вдосконалення наукового рівня кадрів економістів-плановиків, а й давало можливість запроваджувати єдині методики, уніфікувати критерії оцінок економічних процесів у всіх галузях господарського комплексу.

У процесі розробки поточних і перспективних планів використовувалися аналітичні матеріали та планові показники розвитку всіх без винятку чинників соціально-економічного стану та передбачень на майбутнє: галузей народного господарства — промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво; всіх підгалузей і комплексів — важкої індустрії, науково-технічного прогресу і машинобудування, товарів народного споживання та послуг населенню, матеріальних ресурсів, будівництва та капітальних вкладень, агропромислового; давалися прогнозні оцінки розвитку територій, фінансів і собівартості праці, освіти та культури, охорони здоров'я, державного управління тощо.

Опрацювання планових матеріалів розвитку галузей народного господарства та промисловості здійснювали спеціалісти відділів Держплану разом із відповідними міністерствами та відомствами. У період розквіту Держплану велися досить жваві дискусії, в ході яких формувалися аргументи щодо необхідних рішень. Це допомагало долати перешкоди у випадках, коли напрями соціально-економічного розвитку недостатньо кореспондувалися з науковими дослідженнями, прийнятими законами, декларованою політикою держави та реальним становищем.

У системі планових органів концентрувалась вся ідеологія адміністративного та директивного управління державної влади, якою пронизувалися всі сфери суспільного життя, що було домінантною силою в державному управлінні.

На жаль, після 1991 р. Держплан, його горизонтальну та вертикальну структуру не виправдано і непередбачливо зруйнували. Навіть слово «план» остерігалися вимовляти, користувалися якимись словами-сурогатами. Зрештою це стало одним з чинників болісних кризових явищ, які спіткали нашу економіку у перехідний період. Не слід було, мабуть, у цей складний час забувати того позитивного в плановій системі, без чого суспільна діяльність та державне управління не можуть ефективно функціонувати. Цей гіркий досвід уже тепер може бути оцінений більш тверезо, а тому план, планування і планова система в сьогоденні мають об'єктивне право на існування для використання їх відповідно до вимог ринкових відносин.

Очевидно, що треба знайти адекватну форму повернення не тільки до розроблення системних, комплексно збалансованих поточних планів, середньострокових і довгострокових прогнозів, а й широко залучати їх випробувану методологію, зокрема балансовий метод. Відомий теоретик формування планової системи М. Кондратьєв обстоював застосування у плануванні саме збалансованого підходу до розвитку всіх галузей народного господарства. Теорія балансу міжгалузевих зв'язків достатньо детально розроблена також В. Леонтьєвим, російським економістом, визнаним у світі після того, як він емігрував до Америки.

На проблему треба подивитися не зашореним поглядом, оцінити її хоча б в історичному аспекті. Адже відомо, що у 20-х роках минулого століття капіталістичні країни використовували досвід планування, прийнятий в СРСР. І дотепер провідні країни світу широко використовують увесь спектр інструментарію планової системи в управлінській діяльності. Це і Франція, і Японія, і США, Німеччина та інші. Зараз не варто відкидати вже їхній досвід поєднання планової системи з умовами, притаманними ринковій економіці.

У науково-практичному дослідженні з історії планової системи України та її розвитку вперше здійснена спроба всебічної оцінки характеристик становлення та розвитку планової системи нашої країни в цілому, формування методології і методики планування і прогнозування починаючи з 1921 р. Висвітлено планово-аналітичну роботу основного штабу планової системи — Держплану України та його структурних підрозділів. Праця може бути використана для вивчення методів державного управління та як допомога у формуванні більш досконалих управлінських систем в умовах розвитку ринкових відносин у нашій країні.

Цінним є також аналіз методологічних, методичних і організаційних ПІДХОДІВ ЩОДО розробки планів, ПРОГНОЗІВ І програм, ЯКІ варто не забувати, а ширше застосувати в сучасному державному управлінні.

 О. С. ШНИПКО

ВСТУП

Настає період розвитку Земної цивілізації, коли людина своїми хижацько-споживацькими діями використовує природні ресурси так стрімко, що вони невпинно зникають. Невдовзі їх не стане або буде настільки мало за відсутності альтернативних джерел, що постане життєва необхідність їх раціонального використання, введення жорстких норм споживання. Крім того, забрудненість навколишнього середовища така висока, що ставить під загрозу саме життя на Землі, яка вже вимагає жорсткого нормування викидів в атмосферу. Без координації і раціоналізації на базі планування і прогнозування майбутнього споживання ресурси зникнуть, довкілля стане непридатним для живих організмів і життя одного прекрасного дня на Землі просто припиниться.

Ринок не спроможний примусити США, Росію та інші країни зменшити шкідливі викиди в атмосферу, бо в кожній з цих країн свої цілі — збільшити виробництво і прибутки та завоювати першість у перегонах за виживання. Потрібні передбачення, здатні показати, що нас очікує і які захисні дії належить здійснити суспільству для зміцнення своїх позицій в Земній цивілізації. Передбачення і погляд в майбутнє надасть змогу здійснити прогноз соціально-економічних і природно-кліматичних процесів, а захисні дії здійснюватимуться за допомогою короткострокових і середньострокових планів.

Справді, планова система в минулому мала багато адміністрування, але їй не слід приписувати зайве, що негативно впливало на розвиток економіки: недостатньо виважену економічну політику держави, особливо утримання низької платні, що стримувало попит; невиправдані витрати лівової частки знову створеного продукту на озброєння; здійснення величезних даремних витрат для підтримки багатьох режимів у всьому світі без повернення коштів і т. ін.

Учені і практики, планові органи, які вивчали планову систему, після 1985 р. розпочали широкомасштабну акцію, що мала на меті методологічне і методичне вдосконалення планової системи, пристосовування її до нових умов. При цьому перевага віддавалася економічним методам планово-економічного регулювання замість переважання в минулому адміністрування. Задля цього було прийнято багато законодавчих документів, здатних забезпечити поступове входження планової системи в економіку ринкових відносин. Звичайно, шлях був не простий і вимагав багаторічних зусиль, а не місяців або декількох років, як тоді вважали деякі гарячі голови.

Однак після 1991 р. централізоване планове управління було остаточно зруйноване, припинилися методологічні і методичні дослідження, перестали виконуватися прийняті в колишньому Союзі законодавчі акти щодо поліпшення прогнозування і планування, а слово «план» перестали вживати в державному управлінні, воно зникло з літератури, його боялися промовляти не тільки практики, державні службовці, а й багато науковців. І справа не в тому, що остерігалися промовити слово про планування, вони не хотіли, щоб їх вважали нериночниками, а це вже проти нової влади та її політики. Все-таки в генах на сторожі був страх минулого, який передався всьому поколінню від батьків і дідів з радянських часів. Це однаково було притаманне і спеціалістам, науковцям, і урядовцям усіх рангів. Адже колишні відомі керівники Держплану та їхні партійні товариші в незалежній Україні обіймали перші посади в управлінні державою в той складний і невизначений період після 1991 р.

На жаль, жоден з них не промовив бодай якогось слова на захист збереження планової системи, звичайно, модернізованої та пристосованої до нових умов, хоча зміни на краще уже розпочалися за їхньої безпосередньої участі. Даремно величезна армія колишніх висококваліфікованих спеціалістів цієї системи від райплану до Держплану очікували, що їхні колишні керівники, очоливши владу в країні, використають планову систему для запобігання розвалу економіки, розгулу гіперінфляції, руйнуванню великих народногосподарських комплексів у всіх галузях народного господарства і промисловості, зниженню життєвого рівня народу внаслідок його пограбування.

Історія оцінить дії всіх — як тих, хто мав можливість щось вдіяти в той складний період, але нічого не зробив, так і тих, хто не мав такої можливості, але хоча б не піддавав сумніву можливості планової системи послужити суспільству в складний для нього час. Адже планова система з'явилася у першій половині минулого століття і, або, точніше, її взяли на озброєння більшовики для подолання повного розвалу в країні після здійсненого перевороту в 1917 р., років громадянської війни і вимушеної кругової оборони на всіх фронтах. Планова система відіграла колосальну роль тоді й підтвердила свою спроможність в період нечуваної війни 1941—1945 рр. Ми ж, навпаки, після 1991 р., коли все розвалювалося, відсахнулися від планової системи, боялися і навіть соромилися її. Це допомогло безпідставно розбагатіти небагатьом і збідніти всім.

Повернімося обличчям до раціоналізації, координації, упорядкованості та передбаченості, бо саме це притаманне кожній людині, колективу й організації в щоденному побуті, без цього з'являється хаотичність, невизначеність, дестабілізація та малоефективність.

Здійснити це не так просто, адже нині все зникло, у вузах не готуються молоді спеціалісти, науково-дослідні заклади розформовані, а нові наукові установи з цієї проблематики мають тільки назву щодо прогнозування та більш нічого.

В історії державного управління є безліч прикладів, коли державні діячі, практики, науковці та філософи боролися проти централізації влади і деталізації підконтрольних центральній владі дій громадян, але завжди вони обстоювали плановий і цільовий підхід в управлінській діяльності. Ось чому планування і деталізація ніколи не ототожнювалися, як це намагаються робити тепер.

Аналізуючи останню редакцію Конституції Німеччини у 1802 р., Гегель писав: «Стремление педантично определять все детали — это лишение подлинной свободы, посягательство на управление всеми делами сословий, корпораций и т. д., это неблагородная придирчивость по отношению ко всякой самостоятельной деятельности граждан ... все это облекается в разумные принципы; согласно этим принципам, ни один геллер из сумм, отведенных в стране с 20—30-миллионным населением на помощь бедным, не может быть израсходован не только без разрешения высших правительственных инстанций, но и без их прямого распоряжения, контроля и проверки. Заботясь о воспитании, создатели этих теорий требуют, чтобы назначение каждого сельского учителя, трата каждого пфеннига на оконное стекло в школе или в помещении деревенского совета, назначение каждого писаря и судейского служащего, каждого деревенского судьи происходило по прямому указанию и под непосредственным воздействием высших правительственных инстанций; и все, что производит земля в государстве, должно двигаться ко ртам подданных единым путем, расследованным, рассчитанным, проверенным и установленным государством, законом и правительством»¹.

Разом із тим, обстоюючи місцеве самоуправління громадян, філософ рекомендував керуватися при цьому трьома міркуваннями, де на другому місці — думка «стремиться прежде всего к созданию безупречной государственной машины, равномерно работающей в соответствии с тщательно продуманным планом и мудро предусмотренной целью»². Таким чином, критика окремих положень планової системи періоду директивного управління не є підставою повної відмови від плану на державному рівні, в галузях, регіонах, на підприємствах і корпораціях, як це домудрувалися зробити в Україні після 1991 року. Більше того, не слід забувати, що планові органи не тільки розробляли плани. Левову частку їхньої праці становила величезна аналітична робота на макро- і мікрорівнях, без чого планування взагалі неможливе.

Як відомо, українська планова система була органічно пов'язана з плановою системою колишнього Союзу. Все було єдине, розроблялося і формувалося в Москві, а в Києві лише виконували. Методологія, методика, організація планування і контроль за виконанням, передпланові документи, Схема розвитку і розміщення продуктивних сил і Комплексна програма соціально-економічного і науково-технічного розвитку — були лише складовими розділами союзних матеріалів і затверджувалися в Москві, схвалювалися в Москві, звіди надсилалися для орієнтації контрольні цифри, всі матеріальні та фінансові ресурси для виконання планів виділялися союзним Держпланом.

Українська влада того періоду відносно самостійно розробляла плани, забезпечувала їх ресурсами тільки для господарства республіканського підпорядкування, а це 4—5 % всієї української економіки, тому українська планова система взагалі не була самостійною

¹ Гегель. Г. Ф. Политические произведения. — М.: Наука, 1978. — С. 84.

² Там же С. 85.

субстанцією держави. У праці здійснено намір вперше дати початкове узагальнення історичного аспекту планової системи України, яка мовби існувала поряд із союзною, а пізніше, відокремившись, зайняла позиції самостійного розвитку.

Подібне розмежування в історичному аспекті необхідне з багатьох причин, зокрема, настане час і все-таки розпочнуться: розгортання фундаментальних досліджень з проблем прогнозування та планування в умовах ринку; підготовка молодих кадрів у сфері передбачень соціально-економічних, природно-кліматичних і глобалістських цивілізаційних процесів; практичне використання прогнозування та планування у сфері державного регулювання на всіх рівнях управлінської діяльності.

Цілісна історія планової системи, її поступ і зниження директивних методів допоможе дослідникам і практикам повністю відмовитися від негативних наслідків планової системи, поліпшити передбачення і планування всіх процесів розвитку суспільства.

Наукова праця виконана на кафедрі макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету.

1

Розділ з ІСТОРІЇ ПЛАНОВОЇ СИСТЕМИ

1.1. Етапи розвитку планування

Удосконалення планування має свою історію, етапи формування методології, методики, вивчення позитивного і негативного досвіду. Немає сумніву, що планування залишиться невід'ємним елементом суспільного життя людства як елемент управління. Щоправда, його зміст буде постійно вдосконалюватися відповідно до вимог розвитку суспільства, глобалізаційних процесів і політики влади.

Зокрема, минулий досвід директивного народногосподарського планування не може повною мірою стати фундаментальною основою для подальшого розвитку всієї системи планування, його методології та методики в умовах ринкових відносин. Тому актуальним завданням економічної теорії і практики господарювання постає необхідність дослідження витоків формування методології планування (відійшовши від умов директивного управління), використання всього позитивного надбання в попередній період соціально-економічного розвитку, подолання негативного, що нагромадилося в теорії і практиці, та опрацювання на цій основі кардинально нових підходів в методології і методиці планування.

Це вимагає якісних і цілеспрямованих змін в методології й організації народногосподарського планування, посилення його еластичності й адаптації до кардинально змінених форм господарювання і всього життєвого укладу в суспільстві. Цілі та результати досліджень мають бути спрямовані на формування цілісної і комплексної концепції нових методів планово-економічного регулювання в умовах переважання елементів саморегулюючої економіки.

Історичний досвід розвитку колишнього СРСР свідчить, що становлення і розвиток планування нерозривно зв'язані з потребами державної системи управління народним господарством, ефективність якої значною мірою зумовлювалась врахуванням інтересів суспільного виробництва, але без конкретизації потреб фізичних учасників виробничого процесу. Зокрема, в 20-ті роки ХХ ст. короткий, але плідотворний шлях пройшов початковий період розвитку методології планування на базі поєднання наукових досліджень, практичного досвіду з визначенням методів прогнозування як бази планування соціально-економічного розвитку з широким використанням кон'юнктурних спостережень.

Саме в цей період виникла дискусія про суть народногосподарського планування, зокрема про те, яким воно має бути: з одного боку, гнучким, мобільним, швидко пристосованим до конкретних умов, враховуючим об'єктивну економічну ситуацію; з іншого — бути таким, що підпорядковується тільки встановленим на конкретний період законам-директивам, без урахування ринкової кон'юнктури. Характерною особливістю цих двох підходів до планування є те, що їх прихильники, обстоюючи в принципі планове ведення господарства, дотримувалися протилежних методологічних основ планування.

Перший напрям, який дістав назву «генетичний метод», у своїй основі ґрунтувався на глибокому аналізі походження і динамізму розвитку соціально-економічних процесів, природно-кліматичних умов, територіальних особливостей і опрацюванні на їхній основі науково обґрунтованого прогнозу, а відповідно і довгострокового перспективного плану, які слугують основою для поточного планування, прийняття конкретних рішень і практичних дій в господарюванні.

Другий напрям, названий «телеологічний метод», ґрунтувався на визнанні розвитку суспільства відповідно до наперед визначеної мети, яка є переважаною над іншими чинниками, що може викликати пріоритетність суб'єктивних думок і заходів в обранні цілей та шляхів їх досягнення. В цьому випадку нерідко суб'єктивна воля і дії протиставлялися об'єктивним економічним законам та їхнім вимогам.

На превеликий жаль, пріоритетність в методології і практичній роботі була віддана саме другому напрямку, що знижувало ефективність планування, підривало його значення в управлінні, а зрештою і його не сприйняття в майбутньому.

Низька ефективність планування пояснювалася багатьма чинниками, які зводяться до двох груп: по-перше, концентрація планування на безпосередньо суспільному розподілі

національних ресурсів за відсутності повномасштабних товарно-грошових відносин, його ідеалізація як найбільш ефективного способу управління народним господарством; по-друге, помилковість методологічних підходів до його практичного застосування, що спирається не на врахування об'єктивних законів та реальних інтересів людей, а на застосування переважно вольових методів.

Прийняті рішення в 20, 60 і 80-х роках ХХ ст., хоча і спрямовувалися на вдосконалення і поліпшення планування, але в цілому були відірвані від реальної дійсності, а тому бажаних результатів не дали. Навпаки, посилювався суб'єктивізм у підходах до вирішення великих соціальних і економічних проблем, що породило безліч складнощів в соціальній та економічній сферах, які як рудименти минулого залишилися нерозв'язаними і перейшли у ХХІ ст.

Масовий характер набуло прийняття численних коригувань планів, що призводило до появи диспропорцій і негативних явищ в економіці, їх нагромадження, у зв'язку з чим виникло ряд складних методологічних і організаційних проблем у народногосподарському плануванні. Зокрема, в процесі планування зазвичай ігнорувалися інтереси регіонів, не були відпрацьовані методи найбільш раціонального поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів: економічне регулювання підмінювалося вольовими рішеннями, а ринкові відносини — жорстким розподільчим процесом. Регіональний, колективний і особистий інтерес поступався місцем диктату «безликого» суспільного інтересу. Територіальний аспект народногосподарського планування після 20-х років майже не розроблявся. Крім того, в методології й організації планування, як правило, не враховувалися регіональні особливості соціально-економічного розвитку й економічного районування, котре, зокрема в Україні, практично не застосовувалося.

У результаті система планування, що склалася в умовах директивних методів управління, почала суперечити завданням інтенсивного розвитку народного господарства, що особливо проявилася з 1985 р. у процесі економічної реформи. Мета цих завдань примітна тим, що тогочасний розвиток радикальної економічної реформи характеризувався переходом до ринкових відносин і створенням нової економічної системи. В основі змін був розвиток різних форм власності, розширення товарно-грошових відносин, утвердження економічних прав і суверенітету республік, регіонів, підприємств і громадян.

До 1996 р. Верховною Радою СРСР і Верховною Радою України були прийняті Закони про підприємництво, власність, землю, орендні відносини, кооперацію, податкову систему, концепцію переходу до регулюючої ринкової економіки, місцеве самоврядування і місцеве господарство, розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації, основні економічні відносини між СРСР і союзними республіками, економічну самостійність України, а також Декларація про державний суверенітет України та інші законодавчі акти, пов'язані з економічною реформою. Створювалась цілісна система, що мала забезпечувати правові та економічні передумови переходу до функціонування економіки в умовах ринкових відносин.

Усі ці кардинальні новації вимагали принципових змін в системі управління і планування. Уже в той період наукові дослідження, підпорядковані виявленню не тільки негативних результатів застосування планування в минулому, а одночасно й позитивного досвіду, давали змогу не відмовлятися від планування, а сприяти його генезису з урахуванням закономірностей і тенденцій суспільного розвитку на межі ХХ—ХХІ ст.

Політичний вклад в дослідження питань народногосподарського планування в умовах переходу до ринкових відносин і радикальної економічної реформи внесли українські вчені-економісти. У їхніх працях глибоко теоретично обґрунтовувалася значна частина методологічних і організаційних проблем народногосподарського планування.

В Україні були підготовлені й офіційно затверджені матеріали науково-методичного забезпечення вирішення проблем планування в ринкових умовах: «Пропозиції Української РСР до Концепції економічного і соціального розвитку на період до 2005 р.», «Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил Української РСР на період до 2005 р.», «Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки», «Розробки комплексного плану економічного і соціального розвитку Української РСР на 1991—1995 рр.», «Методичні рекомендації до розробки проекту комплексного п'ятирічного плану».

Деякі з них навіть знайшли широке практичне застосування після 1991 р., але не все було доведено до логічного завершення. У зв'язку з цим треба зазначити: рано чи пізно повернення

до планування в нових умовах відбудеться і вимагатиме вивчення не тільки світового, а й вітчизняного позитивного досвіду минулого.

Методологія й організація планування, що склалася у другій половині 20—на початку 30-х років ХХ ст., потребувала наукової переорієнтації багатьох аспектів і обґрунтувань напрямів їх удосконалення. Такі зміни передбачали необхідність критичного аналізу вітчизняного і світового досвіду практичної планової діяльності, теоретичного та науково-методичного обґрунтування становлення і розвитку планування як системи в часі й опрацювання якісно нових методичних та організаційних основ народногосподарського планування, що відбиває механізм дії та використання об'єктивних законів соціально-економічного прогресу суспільства, зокрема, закону пропорційного розвитку, закону вартості тощо.

Для вітчизняної економічної і соціально-політичної думки в 1917—1991 рр. було характерним майже цілковите несприйняття товарно-грошових відносин. У 80—90-х роках ХХ ст. такі погляди докорінно переглядалися. З одного боку, це пов'язано з тим, що в економіці тоталітарної системи дедалі більше стали проявлятися дії закону вартості, об'єктивно розширювалися масштаби ринкових відносин, змінювалося усвідомлення ролі і можливостей планування за таких умов. З іншого боку, висловлювалися припущення, що надавали широкі можливості розширенню сфери діяльності товарно-грошових відносин. Водночас ставилася під сумнів доцільність планування в ринковій економіці. Ба більше, в ряді публікацій цього періоду відомих учених і політиків висловлювалися негативні думки не тільки про централізоване планування, а й планування взагалі.

Економісти — практики і вчені — згадують, що саме в 90-х роках, як ми вже зазначали, вважалося поганим тоном промовляти слово «план», хоча окремі вчені такого стадного інстинкту не дотримувалися, а цінували наукову істину. Адже не слід забувати, що планомірний розвиток є об'єктивною необхідністю будь-якого розвитку живої природи. Наявність планомірних дій притаманна й кожній суспільній формації як відбиття механізму дії об'єктивних природничих і економічних законів.

Державні високорозвинуті формації, вдосконалюючись, створюють системи управління, важливу роль в яких відіграє планування. Розумні й обдумані плани допомагають обрати найбільш оптимальний і прийнятний шлях до поставленої мети. Значення планування у практичних справах високо цінували філософи, зокрема, в кінці ХVІ ст. Ф. Бекон писав: «...осуществлению всех самых великих и трудных деяний способствует достойное вознаграждение, разумные и обдуманые планы, а также объединение усилий... Но среди этих трёх условий первое место по праву принадлежит разумным и обдуманным планам, т. е. тому, что призвано показать и начертать правильный и удобный путь к намеченной цели»³.

Подібно до загальної системи управління, яка проходить складний шлях розвитку, планування також постійно вдосконалюється, пристосовується до реалій часу. Збагачуються і поліпшуються його методи, необхідні для об'єктивного, а нерідко й суб'єктивного, як це було в період існування колишнього СРСР, відбиття соціально-економічних процесів. З минулого відомо, що після 1917 р. теорія побудови суспільства, до якого прагнули більшовики, передбачала досягнення за допомогою плану зникнення анархії виробництва, що породжувалася дією об'єктивного закону вартості, зміцнення суспільної власності на засоби виробництва і землю. На цих фундаментальних умовах і розвивалася методологія, методика й організація народногосподарського планування. Однак практика спростувала такий підхід: сталося значне зниження ефективності створеної тоталітарної системи управління та її важливого елементу — планування. Не спрацьовував належним чином принцип державного й економічного регулювання та стимулювання розвитку продуктивних сил на базі розширення ринкових відносин, змагання і конкуренції підприємств різних форм власності.

Між тим планування, побудоване на директивних суб'єктивних принципах і непомірній централізації, хоч і з непомірними труднощами, все ж таки спрямовувалося в напрямі суспільного виробництва, в якому відсутній грошовий капітал, робоча сила, а засоби між галузями народного господарства розподілялися за наперед встановленим планом. Усе це сприяло розподілу ресурсів і результатів праці, забезпеченню працею всіх членів суспільства і створенню певних соціальних гарантій (які досить часто згадуються з піїтетом старшим поколінням після переходу економіки на ринкові відносини). Тож було створено ефективне суспільне виробництво і достатньо високий життєвий рівень населення.

³ Бекон Ф. Соч.: В 2 т. 2-е изд. — М.: Мысль, 1977. — Т. 1. — С. 140.

Відомо, що економіка Російської імперії, а також і України, яка входила до її складу, до перевороту 1917 р. розвивалась як капіталістичне товарне виробництво і регулювалася ринком із широким застосуванням товарно-грошових відносин. Після перевороту більшовики взяли курс на будівництво соціалістичного ладу. Відомо, що між капіталістичним і соціалістичним суспільствами пролягає певний перехідний період, упродовж якого необхідно було подолати економічну і соціальну відсталість, яка дісталася від минулого, недорозвинутого в Росії, капіталістичного ладу.

У той же час передумови побудови соціалізму, а пізніше і комунізму — це ще не соціалізм, а тим більше не комунізм. Для його побудови потрібно багато років в країні з недорозвинутою економікою. На першій стадії перехідного періоду на якийсь час було допущено відхилення від цього об'єктивного соціально-економічного розвитку. Відбулося відхилення від об'єктивних вимог, які передбачали, що продуктивні сили розвиваються поступально. В разі порушення такого принципу зазнають розривів стійкі зв'язки економіки як саморегулюючої системи. Саме це й сталося, коли було розпочато будівництво соціалізму і комунізму на базі ще не розвинутого капіталізму.

Яскраво про цей феномен висловився у своїх щоденниках періоду громадянської війни і комуністичного терору видатний український письменник В. Короленко, який ще тоді у листах до А. Луначарського ставив під сумнів більшовицький експеримент: «Энгельс в самом конце прошлого столетия говорил, что даже Америка ещё не готова для социального переворота... Самая лёгкость, с которой вам удалось повести за собой наши народные массы, указывает не на нашу готовность к социалистическому строю, а наоборот, на незрелость нашего народа... Увлечение односторонним разрушением политического строя... вы довели страну до ужасного положения... Что представляет ваш фантастический коммунизм? Известно, что ещё в прошлом столетии являлись попытки перевести коммунистическую мечту в действительность. Все они кончились печальной неудачей, раздорами, трагедиями для инициаторов... Не создав ничего, вы разрушили многое, иначе сказать, вводя немедленный коммунизм, вы надолго отбили охоту даже от простого социализма, введение которого составляет насущнейшую задачу современности»⁴.

Досліджуючи процеси вдосконалення планування насамперед вивчають розвиток теорії і практики механізму дії використання в конкретний період часу законів планомірності і вартості. Так, наприклад, принципи планомірності і товарно-грошових відносин властиві як капіталістичному, так і соціалістичному суспільству, тобто існують за різних способів виробництва. Питання полягає лише в тому, якою мірою вони будуть проявлятися в різних формаціях. Зокрема, за капіталізму, особливо на початковій його стадії, переважає дія закону вартості з подальшим поступовим посиленням його регулюючого впливу на соціально-економічний розвиток суспільства в умовах ринкових відносин. Будівництво комунізму в СРСР здійснювалось в 1921—1990 рр. за допомогою регулювання державного виробництва та розподілу матеріальних благ і ресурсів за допомогою централізованого планування, яке замінило ринкові відносини. У результаті в перехідний період від капіталізму до комунізму під впливом суб'єктивних чинників відбулися зрушення в діях цих двох об'єктивних законів — від переваг дії закону вартості з його конкуренцією й анархією до переважання прояву сфери впливу закону планомірного (пропорційного) розвитку з його жорсткою централізацією. Не треба забувати, що таке зрушення в часі і масштабах прояву двох об'єктивних економічних законів відбувалося під впливом суб'єктивізму.

Сформована адміністративно-командна система правління привела до того, що ринкові відносини, які почали бурхливо розвиватися в період ленінської нової економічної політики (НЕП), були згорнуті, а всі виробничі та розподільчі функції суспільства перейшли до централізованого планування. Проте для самого суспільства це не пройшло безслідно. Об'єктивно виникла необхідність звільнитися від використання методів, спрямованих на обмеження дії закону вартості забезпечуючи цим самим його ефективну взаємодію з законом планомірності на основі їх суперечності і єдності. Суперечність полягала в тому, що закон вартості може породжувати не тільки порядну конкуренцію, а й анархію, закон же планомірності — відому узгодженість економічних і соціальних процесів. Їх єдність полягає в тому, що кожен із них відіграє регулюючу роль соціально-економічного розвитку.

Разом із тим планомірність у процесі практичної реалізації своїх принципів узгодженості та збалансованості через планування за значного обмеження дії закону вартості наражається на обмеженість адміністративно-командної системи. В результаті як планування, засноване на

⁴ Зеркало Недели. — 2003. — 26 июл. — С. 14.

директивних методах, без урахування вимог закону вартості, так і ринкові відносини без урахування специфіки дії закону планомірності, являють собою дві крайності, що призводять до одних і тих самих процесів — кризових явищ, спаду виробництва, безробіття, зниження ролі економічних важелів. Суперечна єдність цих двох об'єктивних законів полягає в тому, що план не може бути поза ринковими відносинами, а ринкові відносини, що діють під впливом закону, вартості не можуть ефективно розвиватися без плану. Вони доповнюють одне одного і створюють одне ціле — це їхній об'єктивний стан, а у відриві вони завдають шкоду економіці. Таким чином, природний розвиток економіки вимагає формування ринкового механізму, в якому будуть задіяні певні закони планомірності і вартості, що сприятиме регулюванню та саморегулюванню процесів на всіх рівнях управління. Всебічне забезпечення ефективного поєднання їх є важливою умовою формування ринкових відносин, хоча це складне завдання, що потребує значних інтелектуальних сил і часу.

Наприкінці ХХ ст. перед Україною постало завдання надзвичайної складності, що полягало в такому. Процес переходу до ринкових відносин і можливість їх поєднання з плановим регулюванням вимагав немало часу, впродовж якого належало відновити ринок, послідовно, але рішуче здійснювати демонтаж директивного планування регулювання, замінивши його методом економічного планового регулювання, опрацювавши ефективні методи поєднання плану і ринку. Поєднання плану і ринку передбачає поступовий перехід від плану-закону до плану-прогнозу, розробленого на ефективному використанні економічних важелів. Планування, базою якого є розробка прогнозів і застосування економічних важелів для досягнення їх цілей, набуває індикативного, тобто рекомендаційного характеру. Ось чому перехід від директивного до індикативного планування вимагав докорінного вдосконалення методології, методики й організації народногосподарського планування. Після початку формування ринкових відносин, але планування так і не зазнало кардинальних змін, більше того, воно втратило взагалі будь-яке місце в системі управління соціально-економічним розвитком.

1.2. Планова система у світовій практиці

Одразу зазначимо, що на відміну від зарубіжних країн, які використовували досвід елементів планування в СРСР, у самому Радянському Союзі заперечувалися можливість і доцільність застосування для розв'язання соціально-економічних завдань кращого закордонного досвіду в цій галузі. Протягом тривалого часу капіталізм створював різні, зокрема й ефективні, способи господарювання, використовуючи для цього досягнення науково-технічного прогресу, культури, організації праці, створюючи найвищий рівень розвитку продуктивних сил. Загальновідомо, що критичний аналіз досвіду, накопиченого світовою цивілізацією, надає можливість використовувати те краще, що вже було створено в галузі науки про управління у високорозвинутих країнах.

Одне з ключових питань у цій проблемі — планування і поєднання в ньому загальнодержавних і регіональних інтересів за широкої самостійності низових виробничих ланок. На відміну від централізованого директивного планування, що застосовувалося в колишньому СРСР, за кордоном швидко розвивалося індикативне планування. Основна його мета полягає у формуванні уяви про майбутню економічну структуру і провідні напрями розвитку: орієнтація приватного сектору; забезпечення основи для урядового контролю за економікою; визначення сфер прояву гострих проблем, що вимагають активного державного втручання, а також його масштабів⁵.

Принцип вільного підприємництва в системі ринкових відносин раніше істотно обмежував економічні функції капіталістичної держави стосовно ринку і господарської діяльності фірм. Тому й особиста участь центральних органів держави в господарській діяльності була незначною. Скажімо, приміром, що лише 15—20 % федерального бюджету США періоду 90-х років витрачалося на ті види діяльності, що здійснював сам федеральний уряд⁶. Решта бюджетних коштів проводилася через територіальні органи управління і корпорації. У міру розвитку продуктивних сил і під тиском трудящих держава усе більше здійснювала свою регулюючу роль у відношенні монополій і місцевих органів. Держава з пасивного реєстратора

⁵ Зайцев В. Система национальных счетов и государственное программирование в Японии. — М.: Наука, 1984. — С. 160.

⁶ Евенко Я. Государство и управление в США. — М.: Мысль, 1985. — С. 103.

економічних процесів перетворилася на активного учасника регулювання грошово-кредитних і фінансово-податкових процесів.

Державне регулювання у високорозвинутих країнах спрямовано на досягнення однієї головної мети — підвищення ефективності управління і «витягання» на цій основі максимально можливого прибутку. Способи ж здійснення цього в кожній країні різні, багато в чому залежать від синтезу всіх сторін життя суспільства: національних і природних особливостей; матеріального життя, що відбиває відносини людей і речей; культури; традицій; звичаїв; поглядів. Вивчення і розвиток державного централізованого регулювання виробництва посіли домінуюче місце як у буржуазній економічній науці в цілому, так і науці про управління, у господарській практиці, особливо після сумновідомої кризи 1933 року. Регулюючий вплив здійснюється через контроль за емісією додаткових грошей, створення міцного державного сектору економіки, виконання бюджетом широких перерозподільних функцій тощо.

Проте інфляційні процеси, що проявилися з початку 1970-х років, погіршили відтворювальні умови, намітився і процес обмеження дешевих джерел сировини й енергії, загострилася екологічна криза, яка вимагала радикальних засобів боротьби з інфляцією та безробіттям. Така економічна й екологічна ситуація змусила уряди розвинутих капіталістичних країн внести корективи в систему управління народним господарством. Було здійснено, зокрема, відмову від безпосереднього стимулювання заощаджень та інвестицій, що сприяло припливові капітальних вкладень в економіку, і здійснено перехід на опосередкований шлях, використовуючи для цього податкову, кредитну й амортизаційну політику, а також інші економічні важелі. Таким чином, змінюючи ступінь впливу держави на економічні процеси, залишалася без зміни система, принципи й основні методи централізованого регулювання розвитку народного господарства. Такий підхід, на нашу думку, вносить істотний елемент у вивчення застосування економічних методів у планування й управління. Часті зміни самих економічних регуляторів неможливі, оскільки вони, як правило, мають бути постійними впродовж тривалого часу (ціни, кредити, відсотки, бюджет, податки, інвестиції та деякі інші). Методи їхнього застосування усталені й також не можуть зазнавати кардинальних змін. Тому, як показує світовий досвід, основною формою впливу на соціально-економічні процеси виступають економічні регулятори. Засобами регулювання є: державний сектор економіки, державний бюджет, система державних банків і державний кредит, законодавство і правові акти регламентування господарської діяльності.

Спочатку регулююча роль держави стала проявлятися в рості інвестицій у розвиток державного сектору: залізничний і повітряний транспорт, комунальне господарство, зв'язок, енергетика, гірничорудна й автомобільна промисловість, соціальне страхування та соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта і розвиток науки. Важлива регулююча роль належить бюджетній сфері, про що можна судити хоча б з динаміки державних витрат і їхньої структури у валовому національному продукті провідних країн індустріального світу. Так, у США державні витрати в 1979 р. становили 33,4 % ВВП, у Великобританії, Італії, Франції та ФРН — від 43,8 до 46,4 %, а в деяких інших країнах ще більше, зокрема у Швеції — 59,7 %⁷.

Значним важелем у бюджетному регулюванні є керування грошовим обігом. У США, наприклад, ці функції виконує федеральна резервна система — Центральний банк США. Центральний банк, як і в більшості капіталістичних країн, незалежний від виконавчої влади і проводить самостійну регулюючу політику на основі своїх оцінок і рішень. Основне його завдання — дати країні стійкий грошовий обіг, поліпшити нагляд за всією банківською системою. Об'єктом безпосереднього впливу всього комплексу засобів федеральної резервної системи є банківські резерви, збільшення або зменшення яких впливає на стан кредиту в країні, що характеризує або стимулюючий, або стримуючий вплив на економічні процеси. Велике значення має застосування облікового відсотка за надані кредити. Більш 80 % доходів Центрального банку спрямовує у федеральний бюджет⁸.

Важливою формою державного регулювання господарської діяльності в країнах із ринковою економікою є антитрестівське законодавство. Головними його об'єктами стають недопущення або ж істотне обмеження монополізації ринку, вплив на процеси злиття фірм, змови про ціни, цінову й інші види дискримінації. Процес монополізації регулюється за допомогою грошово-кредитної політики, податкової системи, державних замовлень, регулювання зовнішньої торгівлі, ставлення держави до угод на ціни, науково-технічного співробітництва, квот на

⁷ Евенко Я. Государство и управление в США. — М.: Мысль, 1985. — С. 62.

⁸ Бобраков Ю. США: Центральный банк и экономика. — М.: Наука, 1988.

експорт, визначеного відношення до об'єднання або поглинання фірм, впливу на структуру окремих галузей, контролю за поведженням монополій.

У державному регулюванні й у розв'язанні регіональних проблем істотне місце належить розробці та реалізації спеціальних програм, а саме: розвиток державного сектору, спрямованість політики капіталовкладень, стимулювання науково-технічного прогресу, вирішення регіональних проблем, охорона навколишнього середовища, регулювання будівництва, розвиток комунально-побутової інфраструктури. Незважаючи на великі розбіжності, що нерідко виникають між цілями і результатами програм, вони усе-таки впливають на структурні зрушення і розв'язання найважливіших проблем.

Велика увага в багатьох країнах приділяється економічним прогнозам — коротко-, середньо-, довго- і понаддовгостроковим. Такі прогнози розробляються статистичними органами з використанням різних методів. Найбільш типовим методом, наприклад для короткострокових прогнозів, є метод барометрів, тобто прогнозування на основі встановлених закономірностей, виведених виходячи з реально досягнутих показників. У цьому випадку розраховуються «індекси руху кон'юнктури», а також так звані *показники тривоги*. Важливе значення в прогнозуванні має безпосереднє опитування економічних суб'єктів про плани їх діяльності: «обстеження прогнозів керівних корпорацій», «короткострокові економічні обстеження дрібних і середніх підприємств», «обстеження прогнозів інвестицій в устаткування»⁹ тощо.

Особливе місце в державному регулюванні країн з ринковою економікою посідають методи і система територіального управління і планування народним господарством. Деякі особливості цієї системи наявні у США, Великій Британії, Канаді та Японії й інших розвинутих країнах.

Досвід планування в капіталістичних країнах почав свій відлік з 10—20-х років ХХ ст. Спочатку плани розроблялися громадськими плановими комісіями і носили переважно рекомендаційний характер, вони найчастіше не підкріплювалися економічними заходами й в основному являли собою перспективні схеми забудови міст і землекористування. Практика міського планування підготувала ґрунт для подальшого розвитку розробки планів на рівні штатів, провінцій, муніципалітетів, починаючи з 30-х років. Так, у США вже в 1933 р. створили Національну планову раду, яка надавала штатам субсидії для здійснення робіт з підготовки програм розвитку, були створені спеціальні планові ради для координації зусиль у межах штатів через розробку всеохоплюючих планів.

У другій половині 50-х років у більшості великих і середніх муніципалітетів утворили спеціальні департаменти і відділи планування. У 70-ті роки такі органи вже існували майже у 90 % міст із населенням понад 25 тис. жителів. У цей період у всіх ланках державного апарату США налічувалося більше 20 тис. професійних плановиків, з яких 56 % працювали на місцевому рівні, 23 % — регіональному, 13 % — штатному, 8 % — у федеральних відомствах. У містах із населенням від 500 тис. до 1 млн чол. плановий апарат мав у своєму складі в середньому 40 чол., а в ряді міст — більше 140 чол.¹⁰

У США поряд з посиленням економічного потенціалу штатів і місцевих органів влади розширюється сфера їхньої діяльності. Наприклад, якщо до середини 60-х років 80 % дотацій центра йшло на транспортне будівництво, то надалі ця сфера усе більше переходила у ведення місцевих органів. Підсилювалося місцеве регулювання таких сфер економіки, як землекористування, розміщення енергетичних та інших великих промислових об'єктів, функціонування кредитно-грошової системи, формування цін і тарифів для приватних компаній у системі транспорту, зв'язку, енергетики, сільського господарства тощо. У виробничій сфері місцеве регулювання зосереджується головним чином у комунальному господарстві. Створення фінансових ресурсів для всіх рівнів місцевого управління здійснюється за декількома джерелами: надходження від власних доходів, включаючи податок на прибуток корпорацій, позикові засоби, безоплатна фінансова допомога з федерального бюджету. Практикується також випуск різних облігацій, у тому числі на будівництво транспортних об'єктів, розвиток міського комунального обслуговування й інші заходи.

Досвід Канади свідчить, що тут яскраво виражену регіональну орієнтацію набула тенденція до впровадження елементів планування в провінціях. У 1960-ті роки були розроблені досить детальні плани розвитку чотирьох економічно відсталих районів, а в 70-ті здійснювалися плани розвитку 23 районів, що потребували до себе посиленої уваги з боку держави. Роботи з планування вироблялися провінційними відомствами за рахунок коштів, виділених з федерального бюджету. Деякі провінції починали спроби створення систем регіонального

⁹ Зайцев В. Система национальных счетов и государственное программирование в Японии. — М.: Наука, 1984. — С. 43.

¹⁰ Евенко Я. Государство и управление в США. — М.: Мысль, 1985. — С. 103.

планування, що охоплюють всю або значну частину їхньої території. Планування на рівні територій, провінцій, муніципалітетів, тобто адміністративних формувань, мало практичну цінність, де переплітаються плани місцевих, регіональних і територіальних рівнів. Розробка планів на цих рівнях підкріплюється різними економічними регуляторами федерального і територіального бюджетів. Тут варто підкреслити, що в умовах сильної децентралізації територіальні плани або слабко погоджуються або ж узагалі не погоджуються з місцевими і регіональними планами.

У Канаді ще більшою мірою ніж, скажімо, у США зміцнюються територіальні органи влади як з боку прав, так і фінансових можливостей. Приміром, провінції і муніципалітети Канади повноправно вирішують питання охорони здоров'я і соціального забезпечення, раціонального використання природних ресурсів території, видачі патентів на створення приватних підприємств у сфері послуг, реєстрацію компаній провінційного масштабу, оподаткування для потреб провінцій.

Цілеспрямовано проводиться регіональна політика й у Японії. Тут поряд з індикативними національними планами регулярно розробляються плани комплексного розвитку країни. Центральний уряд розробляє всеосяжні плани національного розвитку, якими охоплює великі регіони і префектури, а ті, своєю чергою, розробляють всеосяжні плани розвитку на своїй території. Кожен п'ятирічний план в Японії має свою мету, яка відбивається навіть у назві плану на певний період.

За 1955—1985 роки Японії були розроблені такі плани: п'ятирічний план досягнення економічної самостійності (1956—1960); новий довгостроковий план економічного розвитку (1958—1962); план подвоєння національного доходу (1961—1970); середньостроковий економічний план (1964—1968); план економічного і соціального розвитку (1967—1971); новий план економічного і соціального розвитку (1970—1975); базовий план економічного і соціального розвитку (1973—1977); економічний план на другу половину 1970-х років (1976—1980); новий семирічний план економічного і соціального розвитку (1979—1985)¹¹.

Як ми вже зазначали, на відміну від директивного характеру радянського планування, планування розвинутих капіталістичних країн є індикативним. Воно являє собою поєднання прогнозів із заходами прямого і непрямого регулювання економічних процесів. Регулювання здійснюється через широку систему законів і правових актів, що визначають основні положення діяльності територіальних, місцевих та урядових органів у сфері управління і планування¹².

В Японії створена цілісна мережа урядових і незалежних органів, які складають територіальні плани і регулюють питання територіального розвитку: зокрема, Економічна консультативна рада; Консультативна рада планування комплексного розвитку території; Управління економічного планування; Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості й інші міністерства, місцеві органи, Японський центр регіонального розвитку; Японський центр з розміщення промисловості тощо.

Не можна заперечувати і того, що ряд країн в окремі періоди використовують директивне планування і його елементи. Так, прийнятий у 1945 р. перший план Франції, спрямований на відновлення економіки після війни, диктувався необхідністю прийняття директивних зобов'язань, визначав обсяг виробництва сталі в тоннах, електроенергії в кіловатах, встановлював ціни на усі вироби і систему контролю за ними¹³.

Чималий інтерес становить рівень планування в корпораціях і на підприємствах високорозвинутих країн¹⁴. Планування в корпораціях і підприємствах передбачає розробку верхніми рівнями управління — корпораціями стратегічних довгострокових планів, а нижніми рівнями управління — фірмами — тактичних середньострокових і річних планів. Пріоритет прийняття стратегічних рішень за цих умов належить верхнім рівням управління на базі схеми, в якій закладена проста послідовність: від найзагальніших — до конкретних рішень. У такій системі планового регулювання ідеї та процес планування здійснюються у взаємодії.

Так, система планів у фірмах США та Великобританії зазвичай містить: довгострокові стратегії розвитку на 7—10, а інколи навіть на 15 і 25 років, середньострокові плани — на 3—5 років і короткострокові — на 1—2 роки. У планах розробляються можливі варіанти, але після

¹¹ Зайцев В. Система национальных счетов и государственное программирование в Японии. — М., Наука, 1984. — С. 158.

¹² Япония: региональная структура экономики / Науч. рук. А. Прохожаев, отв. ред. В. Выборнов. — М.: Наука, 1987. — С. 186.

¹³ Калмыков Ю. Регулирование экономики (опыт Франции) // Планов. хоз-во. — 1990. — № 9. — С. 72.

¹⁴ Жданов Л. Организация и управление капиталистической промышленной фирмой. — М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. — С. 157.

обговорення й аналізу приймається лише один. У Японії ж система планів підприємств, як правило, включає довгострокові плани на п'ять років, середньострокові — на 2—3 роки і річні. Таку значну різницю в системі планів Японії порівняно зі США і Великої Британії, де довгострокові плани фірм розробляються на більш тривалий термін, пояснюють різними причинами. Серед них те, що в США й Великобританія розвиток економіки більш стабільний і менш конкурентний, у той час як в Японії переважає велика конкурентність і динамічність економіки, що веде і до підвищеної невизначеності, а тому план розробляється на менш тривалу перспективу. Цей, здавалося б, незначний, але дуже важливий елемент планування може використовуватися в країнах, які розвиваються.

Варто підкреслити при цьому, що довгострокова стратегія носить описовий характер і містить лише концепцію розвитку корпорації. Середньостроковий план має найчастіше кількісний характер, включає розподіл ресурсів, зокрема дає детальну хронологізацію проектів; розбивку виробництва окремих продуктів; показники інвестиції; дані про фінансові ресурси. Переважне значення надається обсягові продажу, прибутку і зростанню частки на ринку. Залежно від ступеня невизначеності прийняття рішень корпорації за розробки планів використовують різні методи, серед яких можна виділити такі: прогнозування за трьома схемами — максимальний, імовірний, мінімальний; послідовне прийняття рішень; ситуаційні плани тощо.

Особливої уваги заслуговує досвід планування в Південній Кореї¹⁵. Система п'ятирічного планування містить цільові орієнтири в цілому по економіці країни, в секторах економіки, окремих регіонах, зовнішньоекономічних зв'язків, дає оцінку становища країни. План публікується для обговорення всім народом, після чого в Управлінні економічного планування здійснюється стикування загальнодержавних, відомчих, регіональних інтересів і всіх верств населення.

З досвіду планування на різних рівнях у США, Великобританії, Японії, Канаді можна зробити висновок про те, що в плануванні стратегічні рішення, як правило, централізовані, а оперативні — децентралізовані. Найбільш життєво важливі сфери соціально-економічного розвитку зазвичай максимально централізовані: на рівні федерального уряду і штатів — це фінансово-кредитна система, стратегічні галузі народного господарства тощо, на рівні корпорацій — науково-дослідні роботи, виробництво, збут.

Водночас поряд із зазначеними позитивними сторонами планового регулювання в розвинутих капіталістичних країнах є й негативні моменти. Так, незважаючи на розширення юридичних прав і надання ресурсів, місцеві органи управління все-таки залишаються відносно слабкими та залежними фінансово й адміністративно, відчують економічні й організаційні труднощі в розв'язанні тих важливих соціально-економічних проблем, які на них покладають центральний уряд і суспільство в цілому. У більшості країн немає досить чіткої єдиної методології не тільки узгодження централізовано прийнятих планових рішень і планів територіальних органів, а й також методології побудови самих територіальних планів.

Перед плануванням у країнах з ринковою економікою і далі, стоїть низка не вирішених проблем, серед яких: ув'язка розроблюваних планів з бюджетом, розробка методичної бази, застосування строго раціональних методів моделювання в умовах недостатньо контрольованої ринкової економіки, підтримка планів місцевих органів федеральним урядом, вироблення форм і методів з'єднання управління і планування, інтегрування взаємозв'язків між місцевими, регіональними і штатовими, територіальними планами.

У результаті викладеного можна дійти висновку, що в розвинутих країнах економіка поступово звільняється з-під впливу стихійних регуляторів ринку і конкуренції, виробництво на сучасному етапі усе більшою мірою свідомо регулюється як єдиний комплекс країни, регіону, використовуючи для цього довгострокові, середньострокові і поточні плани (програми) розвитку. В окремі періоди, а саме: війна, катастрофи, відбудова — економіка країн регулювалася директивним плануванням, час застосування якого обмежувався практичною необхідністю.

Незважаючи на те, що планове регулювання за рубежем спрямовано на досягнення єдиної мети — підвищення ефективності управління і досягнення на цій основі максимального прибутку, усе-таки способи його здійснення в кожній країні відрізняються. Вони залежать багато в чому від синтезу всіх сторін життя суспільства в їхній єдності: національних і природних

¹⁵ Мильнер Б. Южнокорейский феномен // Огонек. — 1990. — С.14.

особливостей, матеріального життя, що відбиває відношення людей і речей тощо. Хоча національна особливість не є основним визначальним чинником специфіки планування, все-таки не можна скидати з рахунку традиції, що позначилися з давніх часів, а це культура, звичаї, погляди. Зокрема в США найбільше покладаються надії на грошову винагороду для виконання намічених цілей; у Японії ж грошова винагорода в плануванні використовується дуже мало; у Великій Британії спостерігається щось середнє між ними.

Якщо у Великобританії на першому місці стоїть підтримка рішень вищого керівництва, на другому — робота керівників підприємств, на третьому — удосконалювання системи планування, то в Японії перше місце належить зрозумілим цілям і директивам, друге — плануванню і третє — роботі керівників підприємств. Тому стосовно планування його організація здійснюється у Великобританії «нагору», в Японії «униз», але в будь-якому разі ці дві країни домагаються найкращих результатів в економіці.

Багато способів, методи і мета регулювання в розвинутих країнах для нас довгий час були незвичні, але при цьому накопичений досвід, його позитивні та негативні сторони заслуговують на увагу для використання в процесі переходу до планового регулювання соціально-економічного розвитку. До застосування викладеного досвіду високорозвинутих країн необхідно підходити виходячи з реальної дійсності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, що нагромадився, власного позитивного і негативного досвіду. Тому перехід до ринкових відносин об'єктивно вимагає модифікації, удосконалювання і поліпшення всієї планово-економічної роботи.

У колишньому Союзі планова система широко використовувалася у відносинах між СРСР і країнами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Завдання планового управління, зростаюча роль зовнішньоекономічних зв'язків, економічне і науково-технічне співробітництво країн, міжнародний соціалістичний поділ праці перетворилися у важливий елемент соціально-економічного прогресу кожної з країн — члена РЕВ. Уряди цих країн розробили і реалізували комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції, розраховану на 15—20 років.

Розвиток економічної інтеграції вимагав глибокої розробки методів управління міжнародним економічним процесом. Зокрема, в Державний план економічного і соціального розвитку СРСР на 1976—1980 рр. було включено спеціальний розділ «Заходи щодо розвитку соціалістичної економічної інтеграції СРСР із країнами — членами РЕВ». Подібні розділи мала в планах кожна соціалістична країна. Багато нового вносилось у спільну планову діяльність, зокрема було розроблено погоджений план багатосторонніх заходів країн — членів РЕВ на 1976—1980 рр., особливо спільне будівництво великих промислових комплексів. Міжнародна організація РЕВ схвалила перші довгострокові програми співробітництва в галузях енергетики, видобутку палива і сировини, розвитку сільського господарства і харчової промисловості, машинобудування, розроблялися двосторонні програми спеціалізації та кооперування виробництва на 1981—1990 роки.

1.3. Формування планової системи в Україні

Планова система в Україні бере свій початок з практики Всеукраїнської Ради народного господарства (ВРНГ). Значний досвід управління економікою на базі застосування планування в умовах ринкових відносин періоду нової економічної політики (НЕП) був накопичений Радою¹⁶. У цей період в Україні розпочалося створення великих об'єднань в промисловості у вигляді трестів і синдикатів. У 1921—1922 рр. були створені трести: «Райшкітрест», «Тютюнтрест», «Махортрест», «Маслотрест», «Цукротрест», «Південтрест», «Хімотрест», який об'єднав 39 хімічних заводів, «Електротрест», який об'єднав ряд великих підприємств. У кінці 1922 р. в Україні налічувалося 20 республіканських і 54 губернських трести, які об'єднували 304 підприємства.

1923 року було встановлено правовий статус цих трестів: видано декрет про трести; розроблені і видані положення та інструкції; вони дістали самостійність стосовно виробництва і реалізації продукції; їхня діяльність здійснювалася на основі госпрозрахунку; визначені їхні задачі, методи і мета діяльності. Трести були зобов'язані виробляти необхідну для держави і

¹⁶ Лортикян Е. Планування на основі ринкових відносин // Економіка України. — 1993. — № 9.

народу продукцію, одержувати доходи і покривати за рахунок власних коштів усі витрати, господарювати рентабельно й отримувати прибуток.

Саме такими великими об'єднаннями ВРНГ налагоджувала управління, розпочинаючи об'єктивно формувати планову систему. В процесі діяльності трестів і синдикатів виявилася маса складнощів, які в умовах ринкових відносин періоду НЕПу завдавали шкоди розвитку економіки України: недостатня концентрація виробництва; неякісний відбір підприємств для трестування, а тому багато підприємств не діяли або були недостатньо завантажені; брак основних і оборотних коштів; відірваність ряду підприємств від сировинної бази та джерел енергії; недоліки у розробці трестами власних планів; невміння правильно визначити собівартість продукції та багато іншого.

Трестування державної промисловості, наявність складнощів розвитку створювало невідкладні потреби впорядкування всієї діяльності трестів і підприємств на основі розгортання планової роботи в промисловому виробництві. Тож планова система зароджувалася в Україні саме в період організаційної концентрації промислових підприємств на основі створення трестів та введення НЕПу. У 1924 р. Президія ВРНГ затвердила «Основні положення про управління промисловими установами, які входять до складу трестів». Відповідно до цих положень визначалось, що трести розробляють виробничий і фінансово-комерційний план на основі державних завдань і замовлень, ємкості ринку, виробничих потужностей підприємств.

Однак початок розробки планів був зустрінутий непомірними труднощами: трести не вмiли враховувати й оцінювати ринкову кон'юнктуру, не мали комерційної практики, господарські зв'язки практично були відсутні, не було торговельного апарату, банківський кредит тільки зароджувався, грошова одиниця знецінилась, а в 1921—1922 рр. у більшості областей України лютував небачений голод. У таких умовах вся робота ВРНГ в галузі планування промисловості переважно зводилася до розгляду виробничих програм трестів для визначення відповідності між виробничими потужностями, сировиною, фінансовими ресурсами і потребами в готовій продукції.

З безліччю труднощів стикалася розробка виробничих програм: трести не завжди могли визначити не тільки кон'юнктуру ринку, а й можливе виробництво, а тому вже в процесі виконання програм доводилося вносити суттєві корективи у початкові наміри. Саме ринкові відносини змушували постійно коригувати планові передбачення, трестам треба було на ходу переглядати свої розрахунки, вносити зміни. В цей період ціни на промислову продукцію падали, а на хліб зростали, тому широкого застосування набули бартерні розрахунки, особливо з робітниками: їм виплачували зарплату цукром, махоркою, тютюном та іншими товарами.

У 1922—1923 рр. був накопичений перший значний досвід комерційного підходу до планових завдань. У цей період трести вперше розпочали включати у виробничі програми фінансові пропозиції, але у формі кошторису витрат. Розвивалась банківська система, яка в роки «військового комунізму» була відсутня. В Україні створили Всеукраїнську контору Держбанку, а для кредитування промисловості — Промбанк. Перед конторою Держбанку стояло завдання грошового оздоровлення, йому надавалося право випуску твердої валюти, щоб замінити численні наявні розрахункові одиниці.

Деяке фінансово-кредитне оздоровлення і стабілізація цін сприяли зростанню у 1922—1923 рр. промисловості на 55 %. Промисловість була переведена на господарський розрахунок згідно з ринковими вимогами, а тому і планові розробки значно змінили свій внутрішній зміст. Відповідно до подібних якісних змін принцип планового господарства ВРНГ зберегла, але зміст плану, методологія його побудови і способи здійснення радикально змінилися. Виробничий план промисловості передбачалося будувати не на базі нормативних потреб населення, а згідно з його платоспроможністю, правильним обліком стихійних чинників господарств, вивченням динаміки і передбаченнями ймовірної кон'юнктури. Рада народного господарства вимагала від промисловості поставити перед собою не тільки проблему виробництва, а й проблему **реалізації** своєї продукції, пов'язавши всі складові в загальний комерційний план, в якому обсяг і характер збуту визначає можливий розмір і напрями виробничої діяльності. Основним результатом такої господарської рівноваги ставав прибуток як основна мета діяльності промисловості в цілому і кожного підприємства зокрема.

У період введення планування треба було упорядкувати економічні важелі, зокрема зниження високих цін досягли адміністративним методом, тиском на трести. Невдовзі з'ясувалося, що адміністрування шкідливе, і розпочалася практика застосування економічних методів здешевлення виробництва, зниження собівартості продукції, скорочення торгових

витрат і відповідне зниження відпускних цін в промисловості. Все це сприяло ліквідації залишків натуральних відносин, що створило передумови для планового регулювання розвитку промисловості на базі використання ринкових відносин.

Уже в 1923—1924 рр. ВРНГ звертала увагу на такі методи планової роботи, як врахування поточної ринкової кон'юнктури, розробка фінансово-кредитних відносин в економіці. Більше того, було поставлене завдання про перспективний розвиток народного господарства як основи для активного планового регулювання економіки. Визначалися основні, вже апробовані етапи планової роботи: а) виробничі програми; б) врахування ринкових відносин; в) вплив фінансово-кредитної політики на економіку; г) врахування поточної кон'юнктури; д) методи визначення проблем перспективного розвитку народного господарства.

Удосконалення планування розвитку промисловості в умовах ринкових відносин вимагало поліпшення організаційної структури Всеукраїнської Ради народного господарства: 1923 року в її складі було створено два підрозділи. Зокрема, економічне управління (ЕКУ), яке виконувало функції планового регулювання всієї промисловості України, здійснення аналізу загальногосподарської ситуації, опрацювання загальноекономічних директив (економічна політика) тощо; Управління промисловістю (УП), яке здійснювало оперативне управління підвідомчими підприємствами ВРНГ, великими промисловими підприємствами, а також нагляд за промисловими підприємствами союзного підпорядкування на території України.

Проведена грошова реформа забезпечувала умови посилення державного регулювання торгівлі і цін, зміцнення плановості в народному господарстві, організації кредиту і зміцнення матеріальних фондів.

У плані розвитку промисловості України на 1923/24 рр. досить точно врахована господарська кон'юнктура, глибоко проаналізовані економічні процеси, розроблялись можливі фінансово-комерційні результати діяльності промислових підприємств. Програми трестів уперше містили прибутково-витратні кошториси відповідно до кон'юнктури на рік уперед.

За ініціативою ВРНГ було розпочато розробку кредитних планів і перші такі плани склали на III і IV квартали 1923/24 рр. Кредитні плани зв'язувалися з планами виробництва, збуту, фінансових ресурсів і системою товарообороту промисловості у кварталному розрізі. Вихідною базою формування кредитного плану був стан грошового і кредитного ринків: перспектив товарообороту, стан грошової маси та її співвідношення з товарооборотом, реальний стан бюджету і перспектив його дохідної частини, дефіцит, перспективи грошової емісії, баланс зовнішньої торгівлі, динаміка активів і пасивів банків. Цікавий факт щодо кредитних планів в Україні: розпочаті ВРНГ роботи розробки кредитних планів стали піонерними, а вироблений досвід і методи їх складання стали взірцем для всього колишнього Союзу.

Важливим етапом у розвитку планування в Україні стала розробка плану розвитку промисловості на 1924/25 рр., який становив перший у країні досвід побудови єдиного зведеного плану республіканської промисловості. До 1924 р. в країні склалася зразкова схема організації роботи над планом розвитку промисловості. Перше — це те, що складання плану розвитку промисловості розпочиналося знизу, але воно мало багато суттєвих недоліків: трести розробляли виробничі програми на свій розсуд, не маючи директив Уряду, а свої передбачення ув'язували з іншими трестами тієї ж галузі промисловості; такі програми не забезпечували виробничі можливості підприємств трестів сировиною, паливом і фінансовими ресурсами; ВРНГ зводив програми трестів у виробничі програми окремих галузей промисловості; розроблений таким чином промисловий план являв собою зведення виробничих програм лише трестів.

Уже в 1924 р. Президія ВРНГ затвердила нову організаційно-методичну схему роботи зі складання промплану, яка містила три підсистеми: розробка апаратом ВРНГ і затвердження його Президією основних директив для складання промпланів трестів, а також повідомлення принципів зведеного промплану; складання промпланів у трестах на основі директив під наглядом і керівництвом галузевих управлінь ВРНГ; обробка всіх матеріалів трестів Комісією промплану, складання зведеного плану і його затвердження Президією ВРНГ. У цій схемі було ряд концептуальних положень, які відрізняли нову схему розробки плану від минулого досвіду: по-перше, трести розробляли виробничі програми на основі відповідних директив і методологічних вказівок ВРНГ; по-друге, Президія не розглядала програми окремих трестів, а лише зведений план республіканської промисловості.

У цілому розробка планів промисловості зводилася до такого: Президія ВРНГ дає розпорядження трестам підготувати матеріали для промплану, а Економічному управлінню та

Управлінню промисловості — спільно розробити загальні директиви до складання промпланів трестами. Відповідно до методики розробки виробничих програм трести керувалися такими параметрами: а) виробничо-технічними можливостями; б) наявністю сировини і можливостями її одержання; в) попитом ринку; г) наявністю фінансових і матеріальних ресурсів; д) можливими лімітами кредитування. Таким чином, досвід початкової стадії зародження планування промисловості в Україні засвідчує, що в роки нової економічної політики (НЕП) Всеукраїнська Рада народного господарства провадила постійний пошук шляхів і методів планового регулювання промислового виробництва згідно з вимогами ринкових відносин. Плани розвитку української промисловості на 1923/24 та 1924/25 рр. ґрунтувалися на виробничо-технічних розрахунках, ємності внутрішнього ринку, використанні кредитів і грошового обігу, формуванні попиту на товари і послуги. Це підтверджувало, що план і ринок ще на зорі свого становлення були тісно взаємопов'язані, доповнювали одне одного, план і ринок набували наукового обґрунтування.

Досвід 20-х років ХХ ст. для сучасності дає ряд уроків. Перший — перехід до ринкових відносин, зокрема введення НЕПу, не відміняв планів і планової роботи, а навпаки, формування ринкових відносин супроводжувалося розвитком планової системи. Урок другий — взаємодія ринку та плану можлива настільки, наскільки план стає не вольовим рішенням і обов'язковою директивою, а індикативним, тобто рекомендованим планом, який має зміст прогнозу, передбачення, розроблених на основі вивчення об'єктивних закономірностей, які визначатимуть можливі напрями економічного розвитку в наступному періоді. Отже, ринкова економіка протистоїть не плановій, а командній економіці, а тому використання взаємодії ринку і плану являє собою єдино правильну умову оптимального функціонування економіки.

В останні роки ХХ ст. унаслідок занадто високої централізації система розробки планів економічного та соціального розвитку була громіздкою. Розроблявся проект і затверджувався державний п'ятирічний план, плани міністерств і відомств, облвиконкомів, об'єднань і підприємств. Одночасно щорічно розроблялися і затверджувалися річні плани на тих же рівнях, у тих самих обсягах, за такими ж розділами. Паралельно розраховувалися одні й ті самі показники, заповнювалися приблизно одні й ті самі форми, для чого залучалося багато спеціалістів. Час, витрачений на розробку планів, постійно зростає, особливо якщо взяти до уваги той факт, що кількість розділів у них із року в рік постійно збільшувалася. Зокрема, якщо в державному п'ятирічному плані на 1977 р. було 15 розділів, які включали 553 форми, то уже в проекті плану на 1986 р., тобто через десять років, налічувався 21 розділ, а кількість розроблюваних форм перевищувала 580, в яких містилося більше 10 тис. показників. Річний же план, який розроблявся паралельно, мав 21 розділ із розробкою біля 600 форм. У середньому до підприємств, наприклад машинобудівельних галузей, доводилося 300—350 показників державного плану.

Розробляючи народногосподарський план на рік або на п'ятирічку, Держплан разом з міністерствами і відомствами виконували титанічну роботу, що можна бачити на такому прикладі. Під час розробки проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку на 1986—1990 рр. і на період до 2000 р. було підготовлено 150 окремих томів, у яких містилися дані галузей народного господарства і промисловості за окремими розділами та їхніми частинами, кожен том розмножувався в середньому по 18 примірників для розсилки різним державним інстанціям в Україні, що становить 2700 томів плюс важливі документи в чотирьох томах: доповідь, основні показники, перелік найважливіших будов, розвиток науки і техніки по 200 екземплярів кожен, а всього 800 примірників. У результаті тільки один план на п'ять років потребував видати 3500 екземплярів томів і невеликих томиків, спеціально оформлених і затверджених.

Планування базувалося в основному на адміністративних методах, доводилися затверджені показники до конкретних виконавців, тобто план носив адресний і директивний характер. У підсумку методи і показники планової системи обмежували ініціативу трудових колективів, позбавляли їх відповідальності за підвищення результатів праці, що гальмувало перехід економіки на інтенсивний шлях розвитку.

Ось які плани розроблялися на державному рівні і підписувалися керівниками найвищого рангу. Так, 1937 року глава українського уряду Панас Петрович Любченко підписував такі планові документи: «Про план сортових засівів, засівів і виділення насінників, засів лучних трав, урожайності сільськогосподарських культур, сівбу яровизованим насінням та заготівлі й вивезення місцевих добрив у колгоспах» (9 лютого); «Про план парувальної кампанії коней на 1937 рік» (22 лютого); «Про план проведення паспортизації плідників бугаїв, кнурів та баранів у

радгоспах і колгоспах» (7 квітня) і багато іншого подібного планування. Такі планові директиви у подальшому викликали алергію в суспільстві до категорії планування.

Після 1991 р. планування і навіть слово «план» з державного управлінського вжитку зникло і не через те, що воно є негативним засобом управління, а тільки через те, що його невміло використали недостатньо освічені управлінці ще з часів зародження планової системи.

Розділ 2 **МЕТОДОЛОГІЯ** **Й ОРГАНІЗАЦІЯ ПЛАНУВАННЯ**

2.1. Теоретичні основи **державного планування**

Планування в колишньому СРСР, а також в Україні пройшло великий і складний шлях розвитку. Історично можна виділити такі чотири чітко окреслені періоди становлення і практичного здійснення народногосподарського планування: період воєнного комунізму, коли планування здійснювалося на суто адміністративній основі, за відсутності товарно-грошових відносин, безпосереднього суспільного розподілу ресурсів виробництва; період нової економічної політики (НЕП), коли планування здійснювалося на основі поєднання плану і ринку з деяким використанням економічних регулюючих важелів, широкого розвитку різних форм кооперації; період 30—80-х років характеризувався використанням виключно адміністративно-вольових методів у плануванні, згортанням ринкових відносин і кооперативних форм організації виробництва та торгівлі; період початку 90-х років ХХ ст. — початкові зміни у плануванні на основі елементів економічного регулювання в умовах розширення ринкових відносин, розвитку форм власності, зростання економічної самостійності регіонів.

У всі ці чотири етапи методологія народногосподарського планування до 90-х років об'єднала найважливіші його елементи, котрі охоплювали сукупність цілей, принципів, методів розробки планів, які реалізували певну логіку їх розробки через систему показників, їх структуру і систему планово-економічних задач. Реалізація намічених цілей через систему показників і їх структуру лежала в основі методології планування, що формувалася в складних умовах будівництва нової державної системи.

Коли, хто і для яких цілей запропонував планування як таке? Державна ідеологія, а за нею вчені та практики в один голос твердили, як досконало придумав планування В. Ульянов (Ленін), а тому всі теоретичні і практичні дії навколо планування пов'язували з цим іменем. Однак не він довів, що потрібен план, навпаки, категорично був проти нього, а розпочали обґрунтовувати, вивчати та рекомендувати ази планового ведення суспільного життя військові спеціалісти, яких надихав Л. Троцький з його добре відомими військовими схильностями. Все відбулося за висловлюванням Ф. Ніцше: «Нет более жалкого общества, как общество ученых: за исключением тех немногих, которые имеют в голове и в теле военные замашки»¹⁷.

Відомо, що В. Ленін лише передбачав у своїй програмі навесні 1918 р. соціалістичне будівництво, пояснюючи, що спочатку має бути державна монополія торгівлі, а відтак повна і кінцева заміна торгівлі планомірним організованим розподілом¹⁸. Проте пізніше, реально оцінивши обстановку, врахувавши надзвичайно низький рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у країні, про що більшовиків попереджали ще до 1917 р., аби вони не здійснювали в Росії свої експерименти, В. Ленін дійшов висновку про необхідність збереження товарно-грошових відносин, щоб ринок допоміг трохи підвищити рівень розвитку продуктивних сил. Він писав уже про зовсім інші підходи: «В первое время перехода от капитализма к коммунизму, пока еще не организовано полностью коммунистическое производство и распределение продуктов, уничтожение денег представляется невозможным»¹⁹. Отож більшовики схаменулися і надумали дотягнути економіку Росії до рівня капіталізму, а після — зразу ж до розподілу, та ще й не соціалістичного, а комуністичного. Одразу ж стало зрозумілим,

¹⁷ Ніцше Ф. Злая мудрость. — М., 1993. — С.146.

¹⁸ Ленін В. Програма Російської комуністичної партії (більшовиків) / Повн. збір. творів. — Т. 38. — С. 441.

¹⁹ Ленін В. Там само.

що планування, збудоване на відсутності товарно-грошових відносин та безпосередньому суспільному розподілі ресурсів виробництва, несвоєчасне.

Було поставлено завдання всебічно розвивати продуктивні сили суспільства на основі участі всього населення в кооперації через нову економічну політику (НЕП). Визнавалось об'єктивне існування товарно-грошових відносин і широких економічних прав і можливостей підприємств. Цікаво, що зразу ж було визначено доцільним використання досвіду, набутого в процесі розвитку капіталістичної формації, який ґрунтується на особистому інтересі та господарському розрахунку. Саме в таких умовах планування докорінно відрізнялося від жорстко централізованого, методологія якого почала широко розроблятися наукою і практикою.

Однак кооперація не здобула необхідного розвитку, товарно-грошові відносини були згорнуті, а самостійність підприємств різко обмежена. Природне відбиття в плануванні закономірностей об'єктивних економічних процесів стало підмінятися штучними заходами у вигляді партійних директив. Гадалося, що це було вимушене застосування директивності, в перші складні роки після захоплення влади, але воно затягнулося на довгі роки, аж до зникнення самого Союзу. Теоретично і практично доводилося, що директивне планування — невід'ємна частина господарського механізму за соціалізму. В результаті планування із засобу розвитку продуктивних сил перетворилося в їх гальмо.

Аналіз багаторічного досвіду планування, побудованого на директивних засадах, показав, що воно негативно впливає на розвиток економіки, що вимагало кардинальних змін принципів планування і подеколи здійснювалося. Проте заходи не завжди носили достатньо послідовний характер, була відсутня спадковість методології і методики в часі, важливі елементи яких визначалися директивами, що призводило до відриву реальної дійсності від теоретичних основ планування. Дослідження вчених дали змогу з'ясувати характер привнесених у планування нашарувань і виявити основні причини, що їх породили, призвівши цим самим до ускладнень у використанні переваг планового розвитку.

Причина перша — це недооцінка своєрідності й особливостей перехідного періоду від однієї формації до іншої, в чому можна пересвідчитися з практики 20-х і 90-х років ХХ ст. Сформована ще в 30-ті роки жорстка централізація у плануванні постійно діяла, хоча й були вжиті заходи, спрямовані на її обмеження. В резолюції XII з'їзду РКП(б) у 1933 р. зазначалося, що держава зобов'язана надати окремим підприємствам необхідну свободу господарської діяльності на ринку і не намагатися підмінити її адміністративними методами²⁰. Однак усупереч цим рішенням в плануванні на практиці насаджувалися директивні методи, які обмежували самостійність підприємств.

Дефіцит об'єктивності в оцінці законів перехідного періоду негативно впливав і на планування, яке всупереч науковій основі набувало адміністративно-командного стилю. Про це свідчать рішення січневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), на якому були дані завдання забезпечити: якість насіння на період посівної, запобігання розкраданню насіння, нагляд за правильним обмолотом урожаю, уважно здійснювати догляд за «живим і мертвим інвентарем» колгоспів і радгоспів та інші вказівки з Москви для господарників²¹. Подібні завдання закладалися в плани і доводилися до господарств, встановлювався партійний і статистичний контроль. За своєю суттю планування віддзеркалювало політику командування підприємствами всіх галузей народного господарства, що визначало і формувало відповідну методологію планування.

У таких складних умовах формувалася методологія планування науковцями і практиками. Гостра боротьба навколо цієї проблеми проходила в період розробки п'ятирічних планів розвитку окремих галузей промисловості і народного господарства в цілому на 1923/24—1927/28 рр., розробки і затвердження першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29—1932/33 рр.

У цей період широко обговорювалися проблеми плану і ринку, використання товарно-грошових відносин. Введення нової економічної політики і розширення дії товарно-грошових відносин не зменшувало, а, навпаки, підвищувало роль планування у загальній системі управління народним господарством. У рішеннях XIII конференції РКП(б) було визначено, що

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 3. — С. 81.

²¹ Там само. — Т. 2. — С. 414.

обов'язком Держплану має бути систематичне вивчення поточної ринкової кон'юнктури і опрацювання основних заходів, які мають на меті вплив на формування ринкових відносин²².

Найважливішим завданням спостереження за кон'юнктурою в умовах товарно-грошових відносин стало вивчення руху цін на промислові та сільськогосподарські товари, стану фінансово-кредитної стабільності, а також роботи промисловості, транспорту, сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі з вивченням усіх процесів. При цьому слід було виявляти наявні відхилення, порівнювати фактичний стан справ із планом і пояснювати причини появи позитивних і негативних процесів, аналізувати кон'юнктурні дані, виявляти закономірності і тенденції в соціально-економічних процесах, що відбувалися в народному господарстві. Планова робота спрямовувалася на аналіз минулої і поточної роботи, спостереження за кон'юнктурою ринку і розробку науково обґрунтованих прогнозів для використання їх в процесі прийняття практичних поточних рішень і розробки перспективних планів.

Розвиток методології планування на базі наукових досліджень і практичного досвіду, опрацювання прогнозних напрямів соціально-економічного розвитку в перспективі і регулюючого впливу на ринкові відносини пройшов короткий, але плідотворний шлях у 20-ті роки ХХ ст. У цей період значний вклад у розвиток планування внесли Кржижановський Г. М., Базаров В. А., Громан В. Г., Крицман Л. Н., Кондратьєв М. Д., Струмлінін С. Г., Кактінєв Л. Н., Гусєв С. І. та інші вчені і практики. Багато з них зазначало, що в перехідний період має місце так звана відносна плановість, яка включає широкі операції на ринку, що передбачає наявність елементів нестійкості та навіть стихійності. Характеризуючи початковий етап планового регулювання в подібних умовах, представник уряду М. Бухарін писав, що «...сам план имеет особую природу: это вовсе не более или менее «законченный» план развитого социалистического общества. В этом плане есть много элементов продвижения и стихийной равнодействующей... которая становится исходным пунктом для той или другой директивы. Именно поэтому у нас невозможен «идеальный» план»²³.

При цьому одночасно з наявністю елементів плановості і стихійності ринку виникла можливість появи кризових явищ, а тому висловлювалися в той період думки про те, що в разі, коли з'явиться «настоящий» план, то кризових явищ не буде.

Уже в кінці 20-х і на початку 30-х років унаслідок згортання ринкових відносин, переходу до жорсткого планового регулювання всіх соціально-економічних процесів система кон'юнктурних спостережень і використання їх результатів для регулювання ринку втратила своє практичне значення. Планування, в якому переважали директивні методи, поширювалося на все виробництво і розподіл, яке підпорядковувалося єдиній волі, а відсутність нормативних ринкових відносин обмежувала дію закону вартості. Всупереч твердженням про неможливість кризових явищ за централізованого планування їх усе-таки уникнути не вдалося. Кризові явища мали місце і в період планового ведення господарства в умовах ринкових відносин, і в період цілковитого планування, надаючи йому форми планового адміністрування.

Друга причина низького рівня використання переваг планового розвитку — недоліки в методологічних і методичних підходах на початковій стадії їх формування для практичного планування. Справді, в першій половині 1920-х років розгорнулася гостра боротьба між двома напрямками у формуванні методології і методики державного планування. Вперше ставилося питання про сутність самого соціалістичного планування, яке могло бути: або гнучким, мобільним, швидко пристосованим до конкретних умов, що враховує об'єктивні економічні закони, зокрема закон вартості; або ж стабільним, підпорядкованим законам-директивам. Ці два напрями різнилися лише тим, що їхні прихильники, будучи прихильниками планового ведення господарства, в той же час дотримувалися проблемних поглядів на побудову методологічних основ планування.

Перший напрям характеризувався тим, що його прихильники обстоювали необхідність на основі проведених наукових досліджень аналізу соціально-економічного розвитку за минулий і поточний періоди розробляти народногосподарські плани-прогнози, які визначають тенденції господарського розвитку країни і регіонів, а також плани-прогнози галузей народного господарства.

²² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 2. — С. 527.

²³ Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1988. — 396 с.

Представники цього напрямку вважали, що для розробки науково обґрунтованих прогнозів необхідна величезна інформація. Якщо ж подібна інформація відсутня, то й немає можливостей конкретизувати завдання, передбачені в плані, і до того ж до них треба підходити обережно, щоб не порушувати збалансованого розвитку кожної галузі народного господарства.

Інакше кажучи, проглядалася досить чітка основа формування методології планування: розробка науково обґрунтованого прогнозу і передбачень на перспективу з урахуванням об'єктивних економічних законів, на базі котрих підготовляється народногосподарський план, який після цього може ставати основою для прийняття конкретних заходів, спрямованих на його виконання. Такий метод у теорії планування дістав назву «генетичний», що базується на аналізі взаємозв'язку всіх процесів соціально-економічного розвитку.

Проповідниками ідей цього напрямку в плануванні були представники суспільно-економічної думки того часу, серед яких видне місце посідав видатний вчений М. Д. Кондратьєв. Він доводив, що вивчення за допомогою аналізу економіки, кон'юнктури ринку і прогнозування його на майбутнє може допомогти у розробці найбільш оптимального перспективного плану²⁴.

Кожне намагання змінити навколишній світ безсумнівно має бути пов'язане з розумінням того, в якому напрямі слід його змінити, і взагалі чи можливо його змінити в такому напрямі. В цьому випадку особливо наголошується на тому, щоби в процесі визначення конкретних показників у планах використовувалися різні методи економічного аналізу для виявлення об'єктивних закономірностей, а також суб'єктивних чинників, які могли б виникнути в прогнозованому періоді.

На думку М. Д. Кондратьєва, слід визначати критерії, на яких має будуватися план і які ґрунтувалися б на вивченні дійсного стану справ виходячи із економічного становища господарств і можливостей їх стихійного розвитку, з одного боку, а також із аналізу наявних у розпорядженні держави об'єктивних засобів впливу на цей стихійний господарський розвиток для спрямування його у бажане русло, з іншого боку²⁵. В цих пропозиціях робився наголос на необхідності виявити об'єктивні закономірності соціально-економічного розвитку в перспективі і враховувати їх у передпланових розробках для надання планам оптимальної реальності. Безпосередньо в практичній площині планомірностей обстоювалася точка зору збалансованого розвитку всіх галузей народного господарства, що особливо гостро виявилось в процесі обговорення перших п'ятирічних планів. Учені стверджували, що розвиток сільського господарства створює ринок для промисловості, яка, у свою чергу, створює ринок для сільського господарства, що вимагає одночасного розвитку промисловості та сільського господарства в процесі суспільного відтворення. Наперед зауважимо, що, як показала реальність, такої наукової думки ніхто не дотримувався на практиці — сільське господарство постійно відіграло роль «дійної корови» або донора для розвитку промисловості, транспорту і будівництва чи «затички» для дірок в інших сферах економіки.

Одночасно деякі вчені й практики, характеризуючи перехідний період, звертали увагу на наявність в суспільному відтворенні різних сфер виробництва і споживання, що поряд із суперечностями мають певну єдність і, природно, вимагають збалансованого поєднання і рівноваги, котрих можна досягти завдяки плановому регулюванню. При цьому за народногосподарським плануванням визнавалася не тільки регулююча роль, а також і директивність²⁶. Між тим для перехідного періоду характерним було існування численних дрібних господарств, наявність різноманітних форм ринкових зв'язків, які формують елементи стихійності, у наслідок чого план неминує містити елементи незакінченості, стихійності як вартісних, так і натуральних показників.

Отже, представники першого напрямку обстоювали об'єктивну необхідність наукового прогнозного підходу до розробки планів з урахуванням об'єктивних умов розвитку, не відкидаючи в той же час і директивності планів. Так, у дискусії про «план-прогноз» або «план-директиву» представники цього напрямку однозначно обстоювали розробку «плану-прогнозу». Разом з тим вони не заперечували, а передбачали, що методологія розробки планів-прогнозів включає і елементи директивності. «Когда мы говорим о планомерном развитии народного хозяйства, — писав М. Д. Кондратьев, — то понимаем под этим такое развитие его, которое

²⁴ Кондратьев Н. Д. План и предвидение // Пути сельского хоз-ва. — 1927. — № 2. — С. 4—37.

²⁵ Кондратьев Н. Д. Там же № 2. — С. 7.

²⁶ Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1988. — С.395, 396;
Кондратьев Н. Д. План и предвидение // Пути сельского хоз-ва. — 1927. — С. 4.

соответствует определенным задачам, поставленным руководящими органами экономической политики»²⁷.

Представники другого напряму вважали, що методологія планування має базуватися не на об'єктивних умовах, що складаються в соціально-економічному розвитку з урахуванням економічних законів, а відповідати вимогам, що впливають із завдань і вказівок, які залежать від колективної волі господарників і робітників. Виходячи із цього плани в такому випадку виражають не об'єктивну, а суб'єктивну необхідність. Обґрунтовувалось це тим, що не слід безоглядно підпорядковуватися безроздільному пануванню сліпої стихії об'єктивних законів. Звідси воля окремих осіб чи їхніх груп протиставлялась об'єктивним законам, діючим в часі й просторі. Цей вольовий метод дістав назву «телеологічний». Він ґрунтувався на досягненні, розвитку відповідно до заданої певної мети та визначення ситуації, що все в розвитку природи і суспільства цілеспрямовано. При цьому не визнавався накопичений досвід минулого, об'єктивні закономірності, прояви соціальної справедливості.

Позицію другого методологічного напряму найбільш виразно обстоював і висловлював академік С. Г. Струмилін, який стверджував, що «...характерной особенностью всякого хозяйственного плана мы считаем не элементы вкрапленного в этот план научного предвидения, а целевую установку плана как систему хозяйственных заданий и предсказаний... Научные исследования наличных ресурсов и объективных тенденций хозяйственного развития страны составляют необходимую предпосылку планирования, но отнюдь не определяют собой самого содержания плана»²⁸. Прихильники цього напряму вважали, що народногосподарські плани мають розроблятися в умовах доцільності, якщо вона, тобто доцільність, відповідає рішенням влади, бо лише влада знає, що і де розвивати, коли, кому і що слід здійснювати.

Таким чином, в період становлення і розвитку методології планування сформувався ряд суто суб'єктивних та далеких від логіки реальностей: політики (М. Бухарін) виступали за надання планам адміністративно-регулюючої функції, а науковці (С. Струмилін) — за директивну функцію плану; яскраво окреслилися риси директивного планування.

Стало зрозумілим і реальним, що гору взяв другий напрям у плануванні, який безроздільно панував у методології планової системи з другої половини 20-х років ХХ ст. У наукових працях багатьох вчених того часу постійно були наявні пропозиції, що стосувалися побудови методології з чітко окресленими рисами планування в умовах ринкової економіки, але на практиці вони не знаходили шляху до застосування. В плануванні проповідувалась жорсткість, командний стиль. Єдиний господарський план країни формувался не на основі матеріалів, що надходили від підприємств, організацій і місцевих органів, а визначалися для них розміри виробничих і соціальних програм²⁹.

Необхідно підкреслити, що в розробці методів планування багато років фактично були відсутні наміри практичного розв'язання регіональних задач, визначення ролі та інтересів регіонів в плановому регулюванні. Досвід розробки і виконання п'ятирічних планів підтверджує той факт, що передбачувані в них темпи і пропорції, як правило, гостро суперечили об'єктивним законам розвитку суспільства.

Панування другого напряму методологічних підходів пояснюється багатьма причинами. Так, перші дослідження у плануванні давали результати, які не завжди відбивали об'єктивний хід економічного розвитку або внутрішню сутність самого планування. В той же час результати виконання планів і їх поверховий аналіз давали привід для твердження, буцімто директиви, закладені в план, виконуються, що відповідає телеологічному методу планування. Досить нагадати, що лише на основі значного перевиконання розроблених перших п'ятирічних планів окремих галузей народного господарства на 1923/24—1927/28 рр. були зроблені висновки про можливість високих темпів зростання економіки (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

ВИКОНАННЯ П'ЯТИРІЧНИХ ПЛАНІВ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ
НА 1923/24—1927/28 РР.*

Показники	П'ятирічний план 1923/24—1927/28 рр.		
	План (сума за 5 років)	Фактично (сума за 5 років)	Виконання, %, разу

²⁷ Кондратьев Н. Д. План и предвидение // Пути сельского хоз-ва. — 1927. С. 7..

²⁸ Струмилін С. Г. На плановом фронті. — М.: Наука, 1980. — С. 221, 222.

²⁹ План на вторую пятилетку // Плановое хозяйство. — 1932. — № 1. — С. 41.

Валова продукція промисловості (млн довоєнних руб.)	11294,0	20 374,0	180,3
Капітальні витрати в промисловості (млн червоних руб.)	443,0	4304,0	9,7
Продукція промисловості в натурі (млн т)			
чавун	3,93	10,43	2,7
сталь	5,32	13,57	2,6
прокат	4,08	10,42	2,6
Капітальні витрати на виробництво цієї продукції (млн червоних руб.)	171,2	410,0	2,4
Вантажооборот (відправлення) млн т	384,9	554,4	144,0
Капітальні витрати на розвиток транспорту (млн руб.)	402,6	1069,2	2,7

* Розрахунки здійснені на основі матеріалів книги: *Струмлін С. Г.* На плановом фронті. — М.: Наука, 1980. — С. 197, 201, 204.

Такі високі темпи легко пояснюються тим, що розробники плану намагалися не допустити перенапруження економічних міжгалузевих зв'язків і створити стійкий запас рівних можливостей для всіх галузей народного господарства. Крім того, як видно з таблиці, у процесі виконання планів у галузях народного господарства були значно збільшені проти плану капітальні витрати, а це важливий чинник у його перевиконанні.

Скажімо, якщо відправлення вантажів було перевиконано на 44 %, то капітальні вкладення на розвиток транспорту збільшились у 2,7 разу; валова продукція промисловості збільшилася на 80,3 %, а капітальні витрати на її розвиток — у 9,7 разу; приблизно рівне збільшення капітальних витрат і ріст виробництва чавуну, сталі й прокату. Можна зробити з цього висновок, що це були не занижені обсяги виробництва, а лише те, що розробники, можливо, не мали достатньої інформації про ресурси капітальних вкладень, які можна було б спрямувати в економіку, бо фактично їх використали. Джерела таких ресурсів у тоталітарній системі управління могли бути різноманітні, про які не могли і здогадуватися в процесі розробки планів.

А ось ефективність капітальних вкладень у підготовлених проектах планів була значно вищою, ніж фактичне їх виконання, що й стало одним із важливих критеріїв оцінки якості планів і їх виконання. Зокрема, кожен вкладений рубль капітальних вкладень, передбачених в планах, мав дати 25,5 руб. валової продукції промисловості, в той час як фактичне виконання забезпечувало тільки 4,7 руб., тобто менше ніж у 5 разів.

Викладені факти підтверджують, що кожний напрям у методології планування залежно від історичного періоду має як позитивні, так і негативні сторони, а тому у плануванні застосовувалися обидва методологічні підходи. Практика підтвердила, що передбачення найбільш повно характеризує соціально-економічний розвиток, якщо воно спиратиметься на елементи як телеологічного, так і генетичного методів. У другій половині 20-х років ХХ ст. розгорнулася дискусія з приводу побудови народногосподарського плану, в ході якої В. А. Базаров писав: «Телеология и генетика — не конкурирующие между собой антагонисты, а диалектически связанные друг с другом моменты единого органического целого»³⁰.

У різні історичні періоди ці напрями виявили свої позитивні й негативні сторони. В період нової економічної політики найбільш повно проявився генетичний метод, а в період громадянської та війни 1941—1945 рр. — телеологічний метод планування. Основним недоліком викладених методологічних підходів у плануванні є те, що реалізація цілей розроблених планів здійснювалася тільки через систему показників, а сам план ставав директивою. Ось чому перехід економіки на ринкові відносини наприкінці ХХ ст. вимагав від планування і його методології докорінного вдосконалення.

2.2. Методологічні основи розробки державних планів

³⁰ Каким быть плану: дискуссия 20-х годов. — СПб.: Лениздат, 1989. — С. 166.

У плановій системі широко використовувалися методологічні та методичні підходи планування, які стосувалися коротко- і середньострокового періодів розробки планів, започаткованих у 80-х роках ХХ ст., застосовувалися практичні дослідження планових органів для їх реалізації. Проте на кінець століття планування було припинене.

Планування є одним із проявів господарсько-організаторської функції будь-якої поважаючої себе держави. Порядок же розробки планів у кожній країні відрізняється за різними параметрами. Директивне планування, що практикувалося до 1991 р., мало свої особливості, не тільки негативні, а й дуже багато позитивних для поліпшення державного керування в країні за умов ринкових відносин.

Планомірний розвиток народного господарства — одна з корінних переваг, що дають можливість розв'язувати висунуті державою завдання послідовного розвитку продуктивних сил, удосконалювання суспільних відносин, формування цивілізованого способу життя. Перехід основних засобів виробництва у власність держави створив необхідні передумови для планомірного, пропорційного розвитку народного господарства на основі організаційної єдності народного господарства. При цьому виникла можливість розвивати господарство країни за допомогою заздалегідь складеного плану.

Розроблювані плани були глибоко науковими, але перевага віддавалася директивності. Їх розробці передували наукові дослідження академічних і галузевих інститутів, враховувалися пропозиції вчених. Вони відбивали вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку і насамперед закону планомірного розвитку народного господарства, враховували також вимоги основного економічного закону, закону вартості, закону розподілу за працею й інших законів суспільного розвитку. Тут слід зазначити, що саме закон вартості, як основний закон ринкового господарства, враховувався найменше, він просто ігнорувався.

Тож, як уже згадувалося, плани носили директивний характер: вони не тільки ставили завдання перед народним господарством, галузями, підприємствами, а й вказували способи його розв'язання; показникам плану характерна конкретизація, адресність і порівнянність. Після затвердження план набував чинності Закону і був обов'язковим для виконання. В міру накопичення практичного досвіду й розвитку економічної науки в країні складалася єдина система планів, підвищувалася їхня комплексність і наукова обґрунтованість. Планові органи країни розробляли державні плани економічного і соціального розвитку країни на тривалу перспективу, на п'ятиріччя і на рік. Це забезпечувало найбільш раціональне сполучення у розв'язанні довгострокових, середньострокових і поточних завдань розвитку економіки, давало змогу в ході поточної діяльності керуватися, як стверджувалося, довгостроковими інтересами суспільства. Чітко визначалося, що всі народногосподарські плани являють собою конкретну програму втілення в життя економічної стратегії партії комуністів. За загальної основи і спрямованості кожний із планів, розрахований на певний період, мав свої особливості як за характером розв'язуваних завдань, так і за методами розробки.

Головним змістом довгострокового плану була загальна стратегія економічного і соціального розвитку, стратегічні напрями політики комуністичної партії й уряду. Визначальним чинником розвитку в перспективі виступав науково-технічний прогрес, на основі якого належало забезпечувати підвищення продуктивності суспільної праці, поліпшення структури виробництва. Перспективний план кожної тодішньої союзної республіки імперії розроблявся для всього господарства на її території, незалежно від підпорядкованості підприємств і організацій. Завдання плану розподілялися також для укрупнених економічних районів, що утворювалися у процесі територіального поділу праці.

Найважливішим завданням перспективного планування було забезпечення народногосподарських пропорцій, що виявляються в співвідношенні між I і II підрозділами суспільного виробництва, між промисловістю і сільським господарством, валовим суспільним продуктом і національним доходом, споживаною і частинами національного доходу, що нагромаджується, грошовими доходами і витратами населення тощо. У плані намічалися такі пропорції розвитку народного господарства, які забезпечують відповідність виробництва і споживання, визначають найбільш прогресивні напрями в розвитку економіки, створюють можливість найбільш повного задоволення суспільних потреб за найменших витрат трудових, матеріальних і фінансових ресурсів.

Перспективне планування органічно пов'язане з поточним плануванням. Поточне планування — це складання й організація виконання планів розвитку народного господарства або його окремих частин на рік з розбивкою завдань на півріччя або квартали. Поточний план

розроблявся на основі відповідних річних завдань п'ятирічного плану, який не тільки уточнював, а й конкретизував завдання перспективного плану, давав більш повну, розгорнуту програму розвитку господарства в даному році. Тому система показників, застосовувана в поточному плануванні, є детальнішою, ніж у перспективному плануванні. Поточне планування на підприємствах здійснювалося у формі розробки й організації виконання техпромфінплану.

Правляча комуністична партія розуміла, що зростання масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і бурхливий розвиток науково-технічного прогресу ставили нові, вищі вимоги до ефективності й якості роботи, керування народним господарством і його централізованого народногосподарського планування. Адже Радянський Союз — країна, яка першою стала на шлях планового управління економікою і цього складного мистецтва у неї навчалися десятки інших держав, звичайно з великою трансформацією. Але в нових умовах уже для самого СРСР необхідні були кардинальні зміни, а тому постало завдання підняти рівень планової роботи, привести її у відповідність до нових масштабів і видів господарства, до нових вимог часу і, природно, глобальних змін, що розпочалися.

Виконання цієї задачі було передбачено прийнятими в липні 1979 р. постановами ЦК КПРС «Про подальше удосконалювання господарського механізму і задачі партійних і державних органів» і ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». Усе спрямовувалося, насамперед, на вибір найбільш ефективних шляхів для досягнення високих кінцевих народногосподарських результатів, на розвиток демократичних починань в управлінні виробництвом і підвищення творчої ініціативи трудових колективів, яка до того часу майже завжди проявлялася на словах, а не на ділі.

Важливе значення прийнятих рішень полягало в тому, що вони комплексно мали вирішувати назрілі проблеми вдосконалення планового управління економікою в нових умовах; визначилися конкретні заходи підвищення рівня планової роботи; намічалися шляхи підвищення ефективності капітальних вкладень; зростала роль госпрозрахунку, економічних важелів і стимулів. Це вже були елементи державного регулювання в умовах ринкових відносин, підсилювалась залежність матеріального стимулювання від досягнутих результатів роботи.

У чому ж виявлялося підвищення рівня планової роботи в народному господарстві? Новими напрямками, які давали змогу значно поліпшити планування народного господарства, були: встановлення чіткого стабільного порядку складання перспективних і річних планів; посилення ролі п'ятирічного плану як головної форми планування розвитку народного господарства й основи організації господарської діяльності; розробка планів на основі системи науково обґрунтованих техніко-економічних норм і нормативів; складання балансів матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, виробничих потужностей.

У п'ятирічних планах передбачалося створення необхідних матеріальних і фінансових резервів для потреб виробництва, капітального будівництва і науково-дослідних робіт, а в необхідних випадках — і резервів виробничих потужностей. Протягом п'ятирічки зберігалися стабільні оптові ціни в промисловості, кошторисні ціни в капітальному будівництві і тарифи на вантажні перевезення. Оцінку виконання п'ятирічного плану намічалось проводити наростаючим підсумком з початку п'ятирічки.

У свою чергу, річні плани передбачалося розробляти на основі завдань й економічних нормативів п'ятирічного плану на даний рік, з урахуванням необхідної конкретизації завдань. Встановлювалося, що складання державних річних планів треба розпочинати знизу — з підприємств і організацій, у вигляді зустрічних планів, ув'язаних з матеріальними ресурсами. Підприємства й організації, по суті, державні, а тому як будуть виділені ресурси, так і виконуватиметься план. Маючи на меті підвищення вимогливості до виробничих об'єднань і підприємств, передбачалося, що в основу розроблюваних ними п'ятирічних і річних планів мають бути покладені економічні й інженерні розрахунки. Як база для цих розрахунків приймався паспорт підприємства, який розкриває найважливіші показники його господарсько-фінансової діяльності й соціального розвитку.

Розширювалося коло затверджуваних у планах показників, які стосуються науково-технічних програм, затверджувалися показники економічної ефективності проведених заходів. Серйозні заходи були передбачені для підвищення технічного рівня і якості продукції; вводилася більш

гнучка система наскрізного планування та фінансування науки і нової техніки, що забезпечувала безперервність виконання робіт усього циклу від зародження ідеї до серійного випуску нової техніки, а для цього створювався єдиний фонд розвитку науки і техніки.

Передбачалося поліпшення розробки балансів матеріальних і трудових ресурсів, зведених фінансових балансів. Удосконалювалися плани матеріально-технічного постачання, зокрема: визначати відповідальність за задоволення підприємств і населення продукцією необхідного асортименту; перевести підприємства на прямі тривалі господарські зв'язки; комплексне постачання підприємств на основі укладених договорів; централізована доставка продукції споживачам з постачальницько-збутових баз Держпостачу; розширення мережі фірмових магазинів.

Для раціонального сполучення галузевого і територіального планування державні органи планування, особливо на місцях, очікувала велика робота над розробкою зведених п'ятирічних і річних планів виробництва місцевих будівельних матеріалів, випуску товарів народного споживання, житлово-комунального і культурно-побутового будівництва, балансів трудових ресурсів і заходів відносно забезпечення потреб у робочій силі підприємств і будівництва, а також здійснення контролю за їх виконанням.

У складі п'ятирічного плану передбачалося розробляти показники нових розділів: «Використання вторинної сировини», «Аграрно-промисловий комплекс», «Підрядні роботи, здійснювані союзно-республіканськими і республіканськими міністерствами і відомствами». Був якісно змінений розділ плану «Соціальний розвиток і підвищення рівня життя народу»: розділ мав розроблятися не тільки в цілому для республіки, а й областей, міст і районів, а також міністерств, підприємств і організацій.

Були введені нові показники в розділи плану промисловості, матеріально-технічного постачання, праці та кадрів, товарообігу й інших галузей і підгалузей. Зокрема, якщо коротко зупинитися на показнику нормативної чистої продукції, то побачимо таке. До 1979 р. багато планових і звітних показників визначалися виходячи з товарної (валовий) продукції, головний недолік якої полягав у тому, що вона містить витрати минулої праці (чужа праця), здійсненої на інших підприємствах, а це неминуче вело до прагнення підприємств підвищувати матеріаломісткість виробництва. Показник же нормативно чистої продукції відбиває новостворену вартість, тобто результати власних зусиль трудових колективів. Він сприяв об'єктивній оцінці результатів діяльності кожного підприємства і націлював на підвищення ефективності та якості роботи, повніше використання наявних можливостей.

Показник нормативно чистої продукції планувалося застосувати для визначення динаміки обсягів виробництва, продуктивності праці, планування фонду заробітної плати і контролю за його використанням, для розрахунку фондівддачі й інших важливих показників. Дуже важливим було уточнення порядку оцінки виконання плану реалізації продукції з урахуванням виконання зобов'язань з постачання продукції споживачам у номенклатурі, що мало забезпечити зміцнення державної дисципліни. У той же час не секрет, що ці зобов'язання постійно виконувалися, м'яко кажучи, не цілком. Так, наприклад, за 1 квартал 1980 р. план реалізації виконаний на 101,4 % (понад план реалізовано продукції на 342 млн крб.), а план реалізації з урахуванням зобов'язань з постачання у номенклатурі був виконаний тільки на 97,1 %.

Найважливішою складовою перспективних планів передбачалася розробка цільових комплексних науково-технічних, соціально-економічних і регіональних програм. На XI п'ятирічку планувалося, що Україна братиме участь як співвиконавець у розробці й здійсненні восьми найважливіших соціальних і територіальних загальносоюзних програм, а крім того, у плані намічалось розробляти до 40 науково-технічних програм. Для підвищення ефективності капітальних вкладень передбачалася система заходів з удосконалювання капітального будівництва. Принципово новим було те, що в плануванні діюче виробництво і нове будівництво мали розглядатися як одне ціле.

Міністерства і відомства в складі проектів п'ятирічних планів розробляли баланси та здійснювали розрахунки використання наявних виробничих потужностей і основних фондів, а також включали зведені плани реконструкції й технічного переозброєння діючих підприємств. Уже в проекті плану на 1981 р. Держплан України розробляв баланси потужностей у кількості 265 найменувань виробів. Це стало основним початком об'єктивного визначення потреб додаткових потужностей і відповідно капітальних вкладень на їхнє створення. Починаючи з одинадцятої п'ятирічки усі будівельні організації мали затверджувати стабільний п'ятирічний

план, збалансований із потужностями цих організацій, а також з матеріальними, фінансовими і трудовими ресурсами. Основою цього плану були титульні списки будівництв.

Як планові показники і методи оцінки їх виконання в капітальному будівництві приймалися: введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у тому числі приріст потужностей за рахунок технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств, виконання плану, що стосується товарної будівельної продукції. У практику вводилися розрахунки замовника з підрядником за цілком закінчені та здані в експлуатацію об'єкти. У плани капітальних вкладень включалися тільки ті об'єкти, для яких на 1 липня, замість 1 вересня, року, що передує планованому, фактично були затверджені кошториси та проекти.

Особлива увага приділялася створенню необхідних умов для розширення робіт технічного переозброєння та реконструкції діючих підприємств. Зокрема, затверджувати титульні списки на технічне переозброєння, незалежно від загальної кошторисної вартості робіт, надане право керівникам об'єднань і підприємств. Як і в промисловості, критерії для оцінки діяльності будівельників були націлені на досягнення більш високих кінцевих результатів — продуктивність праці планувалася на основі чистої продукції, а фонд зарплати — за допомогою нормативу на карбованець продукції.

Велике значення надавалося розвитку господарського розрахунку і посиленню ролі економічних важелів і стимулів. Підвищення дієвості госпрозрахунку передбачалося здійснити на основі завдань п'ятирічного плану і довгострокових економічних нормативів. Новий смисл у посиленні матеріальної зацікавленості колективів діставали фонди економічного стимулювання, які встановлювалися за стабільними нормативами, обумовленими в п'ятирічному плані з розподілом на кожен рік. Підвищувалися нормативи формування фондів, встановлювані для підприємств, що значно збільшувало випуск нової високоефективної продукції виробничо-технічного призначення і товарів народного споживання. У стимулюванні високих кінцевих результатів посилювалася роль ціноутворення.

Установлювалася залежність заробітної плати кожного працівника і трудового колективу в цілому від підйому продуктивності праці та поліпшення кінцевих результатів роботи підприємства. Підприємствам надавалося право виплачувати надбавки до ставок і окладів: робітникам за поєднання професії і виконання встановленого обсягу робіт з меншою чисельністю працівників; кваліфікованим робітникам, зайнятим на особливо відповідальних роботах; інженерно-технічним працівникам — за високу кваліфікацію. Передбачалося здійснити заходи для широкого розвитку бригадної форми організації та стимулювання праці, маючи на увазі, що в майбутньому ця форма має стати основною.

Здійснювалися й інші заходи, зокрема, у напрямі підвищення зацікавленості підприємств у кращому використанні виробничих потужностей та економії матеріальних ресурсів, підвищення відповідальності за дотриманням договірних зобов'язань, забезпечення своєчасних розрахунків за поставлену продукцію, посилення стимулюючої ролі преміальної системи, завершення переходу на господарський розрахунок органів матеріально-технічного постачання.

Зазнала змін система показників і критеріїв, затверджуваних у планах, використовуваних для оцінки діяльності підприємств. Основними критеріями оцінки роботи підприємств визначені: виконання планів постачань продукції виробничо-технічного призначення і товарів народного споживання в номенклатурі і терміни, встановлені договорами; здавання в експлуатацію цілком завершених (збудованих) потужностей і об'єктів; підвищення продуктивності праці; поліпшення якості продукції і зростання прибутку. Ці критерії застосовувалися для оцінки діяльності також об'єднань і міністерств.

Критерій пропорційності розвитку економіки вирішальною мірою визначався збалансованістю планів на основі тісного ув'язування всіх ресурсів з потребою, що повинна досягатися за рахунок економії ресурсів, живої праці, скорочення втрат. Цьому мали сприяти розробка балансів трудових ресурсів у масштабі країни, республік, областей і міст. Вводився показник — норматив заробітної плати на карбованець продукції. Соціальні критерії і показники набували дедалі більшого значення при виборі й обґрунтуванні напрямів економічного розвитку і росту ефективності. Особливо необхідна була соціальна орієнтація науково-технічного прогресу, якому, як відомо, належить визначальна роль у створенні передумов для поліпшення використання праці, насичення його змістом і вирішення інших соціальних завдань.

Зростала роль показників продукції в натуральному вираженні, а в галузях, що виробляють товари для населення, передбачалося затверджувати виробництво продукції в груповому асортименті, включаючи товари для дітей. Для підвищення якості в п'ятирічних і річних планах встановлювались завдання щодо зростання виробництва продукції вищої категорії якості.

Розробка проектів планів економічного і соціального розвитку здійснювалася на всіх рівнях управління народним господарством і включала значний обсяг планово-економічної роботи: тільки проект п'ятирічного плану в Україні на десяту п'ятирічку, розроблений Держпланом, складався з 121 тому, 16 розділів і мав майже 15 тис. сторінок машинописного тексту; проект плану на 1981 р. складався з 17 розділів, 153 томів на 28 тис. сторінок машинописного тексту, на кожній з яких містилося в середньому близько 100 розроблених показників.

На розгляд же уряду і Верховної Ради подавалися тільки Основні показники цього плану. Ці матеріали, приблизно 400 сторінок, склалися з: доповіді; основних показників; характеристики найважливіших будівництв; розділу, що стосується розвитку науки і нової техніки. У цих узагальнюючих матеріалах містилося близько 9 тис. показників, кожний з яких розроблявся на основі глибокого економічного аналізу розвитку економіки і вимагав глибоких розрахунків і обґрунтувань. Досить лише підкреслити, що під час підготовки плану на п'ятирічний період розроблялося майже 500 балансових розрахунків. У той же час 2003 року в країні взагалі жодні баланси не розроблялися, в тому числі такий важливий, як баланс зерна.

Після прийняття рішень щодо поліпшення планування приймалися вже практичні заходи. У плані економічного і соціального розвитку на 1980 р. покращилося розв'язання завдань пропорційності й збалансованості в розвитку економіки. Було передбачено ряд заходів підвищення ефективності капітальних вкладень: частка витрат на пускові будівництва збільшується до 70 % проти 62,7 % у 1979 р.; за цей період збільшений обсяг капітальних вкладень у розрахунку на одне будівництво більш ніж на 20 %; обсяг капітальних вкладень на реконструкцію і технічне переозброєння діючих підприємств збільшений проти завдання на 16,5 %. Проводилася робота переходу на розрахунки з замовниками за цілком завершені будівництвом підприємства, пускові комплекси черги й об'єкти: на кінець 1979 р. розрахунки за готові об'єкти, фінансовані Будбанком, становили 75 % загального обсягу підрядних робіт.

Був накопичений значний досвід упровадження бригадного підряду: у першому кварталі 1980 р. у 74,5 тис. бригад, де зайнято 56,2 % робітників від загальної їхньої кількості, оплата праці і матеріальне стимулювання здійснювалося на основі кінцевих результатів виробництва; у будівництві за таким методом працювало понад 12 тис. бригад, або близько 40 % загальної їхньої кількості, в яких налічувалося 27 % середньоспискового складу робітників, зайнятих на будівельно-монтажних роботах і в підсобних виробництвах. У Мінмісцевпромі України кількість бригад з оплатою за кінцеві результати становила у 1980 р. 45 % від загальної кількості, у Мінбудматеріалів — 20 %, Головнафтохімпромі — 8,1 %.

Проведено заплановану роботу зі встановлення прямих тривалих господарських зв'язків і переходу підприємств і будівництв на гарантоване комплексне постачання: у 1980 р. з 1045 об'єднань і підприємств із масовим і великосерійним характером виробництва на прямі довгострокові зв'язки з постачальницькими організаціями переведено майже всі. Держплан УРСР у листопаді 1979 р. розіслав «Положення про паспорт» міністерствам і відомствам країни для проведення підготовчої роботи із забезпечення своєчасної і якісної розробки паспортів.

Уже на 1980 р. міністерствам і відомствам були затверджені: ліміти чисельності робітників та службовців; завдання зниження собівартості товарної продукції; скорочення застосування ручної праці; впровадження наукової організації праці; випуск виробів вищої категорії якості. З застосуванням показника нормативно чистої продукції в плануванні промислового виробництва, з урахуванням господарств союзного підпорядкування, працювало 183 підприємств і об'єднань.

Вживалися заходи, щоб вже в одинадцятій п'ятирічці в основному перейти на планування показника чистої продукції. Держплан України здійснював організаційну роботу, яка стосувалася розробки системи норм і нормативів, і головною організацією у розв'язанні цього завдання був визначений Науково-дослідний інститут Держплану України, у складі якого створювалися відповідні структурні підрозділи. Держплан у 1981 р. розробив і подав урядові пропозиції, що стосувалися галузевих і міжгалузевих науково-технічних і соціально-економічних програм на наступні п'ять років. На базі наявних нормативів і методичних підходів Держплану України разом з міністерствами і відомствами у винятково стислий термін стояло завдання розробити проект Державного плану економічного і соціального розвитку на

1981 р., проект Основних напрямів розвитку країни і проекту план на 1981—1985 рр. і на період до 1990 року.

Розробка цих планових документів базувалася на створеному економічному потенціалі. Основні виробничі фонди народного господарства України оцінювалися в 183 млрд крб., промисловість була здатна випускати продукції майже на 115 млрд крб. на рік, а сільське господарство більш ніж на 30 млрд крб. У сільському господарстві працювало 404 тис. тракторів, 86,5 тис. зернових комбайнів, 376 тис. вантажних автомобілів. У той же час завдання полягала в тому, щоб цей потенціал раціонально використовувати, підвищити рівень його ефективності, що мало передбачатися в планових розробках. Відомо, що цей рівень у період перебування України в складі російської імперії був дуже низьким. При розробці планових матеріалів на 1981 р. на перспективу збільшувалася кількість регіональних показників, особливо в галузі соціального розвитку, надавалася допомога місцевим плановим органам в аналізі розвитку господарства областей та інша методично-організаційна допомога. У наступні періоди всі ці починання, що стосувалися планування, відразу після 1991 р. були цілком припинені.

2.3. Планування в умовах директивного управління

Методологічне і методичне забезпечення державної планової системи в умовах директивного управління становить певний інтерес не тільки для науки, а й практики. Тому особлива увага приділена організації планування за всі періоди його застосування, характеристиці негативних сторін, від яких слід відмовитися, а поряд з цим пізнанню того позитивного, що слід вивчати і застосувати в сучасних умовах.

Для ефективної заміни товарно-грошових відносин починаючи з другої половини 20-х років ХХ ст. створювалося планове господарство. Народногосподарське планування дедалі більше підкорялося визначеним настановам централізованого управління, виробленим на квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК ВКП (б)³¹, що відбивало посилення процесу переходу до планового ведення господарства. При цьому ставилося завдання витіснити так звану анархію ринкових відносин, поліпшити розподіл, виключивши непродуктивне споживання, замінити методологію планів-прогнозів методологією директивного планування. Тут варто зазначити, що анархія, приписувана ринковим відносинам, фактично була породженням революції та громадянської війни. Важливе значення в зміцненні директивності мали рішення жовтневого (1927 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП (б) та XV з'їзду партії. Практичне розв'язання поставлених завдань почалося в процесі формування контрольних цифр для розробки першого п'ятирічного плану (1928/29—1932/33 рр.).

Прийняття директиви до складання першого п'ятирічного плану спрямовувалося на збалансований і пропорційний розвиток усього народного господарства і його галузей, однак не за рахунок розширення сфери дії товарно-грошових відносин і регулювання з боку держави, а через орієнтацію на директивне планування і розвиток суспільного сектору товарообігу.

Передбачалося, що це сприятиме усуненню марнотратства у витратах ресурсів. Отже, як уже зазначалося, директивне планування являло собою продукт примусово створеного механізму: «продрозверстка», націоналізація великої, середньої і дрібної промисловості, звуження ринку, згортання товарно-грошових відносин, далі натуралізація заробітної плати, трудова повинність і «зрівнялівка», централізація і регламентація і нарешті військово-наказова система. Ставши єдиним і основним регулятором соціально-економічного розвитку, планування усе більше перетворювалося на інструмент адміністративно-командної системи управління.

Концепція формування системи планів відноситься до періоду розробки плану ГОЕЛРО і планів перших п'ятирічок. Визначальні принципи планування були нерозривно пов'язані з основними формами і методами організації функціонування всього народногосподарського комплексу. З перших років розвитку методології планування в центрі уваги науки і практики перебувало питання про перенесення центру в роботі планових органів з поточного на перспективне планування.

У період організації Держплану СРСР його основною роботою було визначено поточне планування, водночас вже 1922 року, в затвердженому положенні про роботу Держплану СРСР провідна роль була відведена перспективному плануванню. Деякі дії були розпочаті й у галузі

³¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 3. — 1924—1927. — С. 314.

планового розвитку регіонів: 22 лютого 1921 р. Рада Народних Комісарів затвердила «Положення про державну загальнопланову комісію при РТО» (Рада труда й оборони), у березні був прийнятий Декрет про планові комісії в областях, на які покладалися завдання розробки проектів планів для всього господарства на відповідній території, а при міністерствах, об'єднаннях і на підприємствах створювалися планові служби; 1 квітня РНК затвердила «Основні положення організації загальнопланової державної комісії при РНК (Держплан)». Для потреб народногосподарського планування вищі навчальні заклади почали готувати фахівців.

Одночасно з організацією системи планування відбувалися складні процеси становлення й удосконалювання методології планування, уточнення функцій поточного і перспективного планування. Поточне планування й інші питання, що вимагають постійної уваги, не давали можливості тривалий час зосередити зусилля планових органів на перспективному плануванні. Тому, природно, ставилася під сумнів можливість і необхідність їхньої розробки на п'ять і 10 років, багато хто підтримував трирічні та дворічні плани. Нерідко в різних регіонах, міністерствах і відомствах під час розробки перших перспективних планів установлювалися терміни семирічні, п'ятирічні, трирічні та дворічні.

Тим часом перші опрацювання п'ятирічного плану проводилися на 1923/24—1927/28 рр., передбачалося в його складі розробляти також плани галузей, які включали: план розвитку промисловості, з виділенням основних її галузей, план розвитку залізничного транспорту, сільського господарства й інші перспективні плани підгалузей. Незважаючи на те, що перші галузеві п'ятирічні плани не погоджувалися в єдиному плані країни і не затверджувалися урядом, проведена робота з їхнього складання стала школою оволодіння методами народногосподарського планування. Це була ніби генеральна репетиція перед наступним етапом перспективного планування — розробкою плану на 1928/29—1932/33рр., що дістали в нашому плануванні статус першого офіційного п'ятирічного плану, котрий являв собою цілісну концепцію планового соціально-економічного розвитку країни.

Зазначимо, що одночасно вирішувалися теоретичні і практичні завдання довгострокового планування. Підкреслимо тут і те, що довгостроковий план ГОЕЛРО, затверджений у 1920 р., розроблені перші п'ятирічні плани, а також відомий досвід складання генерального господарського плану на 15 років відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 лютого 1941 р., власне кажучи, стали першими перспективними планами країни.

Для сучасних управлінських структур варто було б пам'ятати, що тривалий час створені основи планування не зазнавали істотних змін. Лише в 1956 р. була прийнята постанова уряду про поліпшення планування, в якій містилася насамперед характеристика недоліків у плануванні. Зокрема, як до того, визнавалося доцільним відокремити функції складання перспективних планів від поточного планування. Держплан СРСР зобов'язувався здійснювати розробку п'ятирічних планів і перспективи на 10—15 років³². 1958 року відмінено починаючи з 1959 р. існуючий порядок розробки і затвердження річних народногосподарських планів³³. У 1960 р. була організована Державна науково-економічна рада з перспективного планування (Держекономрада) для розробки перспективних планів. Основною ж функцією планових органів ставало поточне планування, а також координація соціально-економічної діяльності союзних республік. Робота з поточного і перспективного планування зосереджувалася переважно в Держпланах республік. Тим часом створена Держекономрада, так і не здійснивши своєї функції, була ліквідована. 1965 року проведено значну роботу в напрямі удосконалювання керування промисловістю і народногосподарським плануванням³⁴. Укотре встановлювалося, що головною формою планування має стати п'ятирічний план, розроблені й затверджені плани не повинні коригуватися, значно розширювалася і самостійність підприємств. Разом із тим проведені методологічні й організаційні зміни жодним чином не впливали на підприємства і територіальні органи внаслідок своєї зарегламентованості. У раднаргоспівський період, наприклад, перспективні плани, розроблені підприємствами і будівництвами, вступали в дію тільки після затвердження їх раднаргоспами.

³² Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 июня 1955 «О перестройке работы Госплана СССР и мерах по улучшению государственного планирования»: Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — М.: Политиздат, 1958. — Т. 4. — 1953—1957. — С. 421—424.

³³ Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 мая 1958. «О мерах по улучшению планирования народного хозяйства» // Справочник партийного работника. — М.: Политиздат, 1959. — Вып. 2. — С. 311—314.

³⁴ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства» от 29 сентября 1965 // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1967 гг. — М.: Политиздат, 1967—1968. — Т. 5. — С. 640—645.

Заходи, що вживалися для вдосконалювання планування, не були цілком реалізовані, оскільки на практиці вимагав зміни порядок сполучення перспективного і поточного, галузевого і територіального планування³⁵. Нова система планування й економічного стимулювання, як зазначали в той час відомі вчені, не привела до належної напруженості планових завдань, як цього вимагав уряд. Скажімо, на 580 обстежених підприємствах приріст прибутку на 1966 р. був запланований на рівні 16,1 %, а фактично становив 21,7 %³⁶, що свідчило про існування багатьох глибоких проблем, які разом з іншими помилками згодом, як покаже дійсність, завдадуть незлічимої втрат багатьом народам.

Це породило часті реорганізації планових органів і вживання безконечних заходів поліпшення методів планування, що не давали відчутних результатів, а багато чого з прийнятих рішень взагалі не виконувалося. Широкої практики набуло коректування планів, як правило, під фактичний рівень виконання. Тільки в 1979 р. річний план реалізації промислової продукції змінили 67 % підприємств. Переважна частина змін планових завдань була пов'язана, з одного боку, з незадовільною організацією виробництва, а з іншого, неякісною розробкою планових показників. Про це свідчать й інші факти, зокрема, до останнього часу система розробки планів економічного і соціального розвитку була громіздкою, з надмірною централізацією. Якщо, наприклад, державний п'ятирічний план на 1977 р. включав 15 розділів з 553 формами, то вже через десять років, тобто в 1986 р., — 21 розділ, а кількість форм становила майже 600, із більш ніж 10 тис. показників. Приблизно стільки ж розділів, форм і показників містив річний план. У середньому до підприємств, наприклад, машинобудівних галузей, доводилося 300—350 показників державного плану.

Така кількість доведення форм і показників була не випадковою. Методичними положеннями про розробку державних планів передбачалося враховувати навіть технологічні процеси, виробництво всієї номенклатури продукції: «обсяги виробництва продукції машинобудування за типами, марками, моделями, одиничною потужністю, продуктивністю, вантажопідйомністю, розмірами і іншими характеристиками... встановлювалися підприємствам, раднаргоспам і Держпланам союзних республік, міністерствам і відомствам»³⁷.

Найбільш фундаментальні заходи щодо удосконалювання планування були розроблені і розпочаті в 1979 р. Як офіційні передпланові та планові документи почали розробляти Комплексну програму науково-технічного прогресу на 20 років, Концепцію економічного й соціального розвитку на 15 років, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 15 років. Однак, як показала практика, і ці документи досить ефективного поліпшення планового керування економікою і соціальним розвитком не забезпечили, що вимагало його кардинальної зміни.

Істотною негативною рисою в сформованій на той час системі планування була укорінена практика передбачати в планах одержання термінових вигод і результатів. У перші роки Радянської влади планування спрямовувалося на проведення якнайшвидшої індустріалізації в економіці і забезпечення стійких джерел нагромадження для промисловості. Такі джерела були визначені на XV конференції ВКП(б): нагромадження усупільненої промисловості; доходи інших галузей народного господарства, використовувані через бюджет; заощадження населення, які залучаються в кооперацію й ощадні каси; засоби внутрішніх державних позик і кредитної системи. Не обійшлося тут без класичних прикладів, коли промисловість, так само як і інші галузі народного господарства, розвивалася, спираючись на створений потенціал у сільському господарстві, як це було в багатьох країнах³⁸. Саме через це рівень розвитку сільського господарства був низьким, спостерігалася небачена строкатість у рівнях життя сільського і міського населення.

Про це свідчать дані, наведені в 1923 р. Г. Кржижановським: «...споживання городянина майже в 6 разів перевищує товарне споживання селянина, тому що на душу споживача в першому випадку припадає 40 руб., а в другому випадку — всього 7 руб.»³⁹. Рівень розвитку сільського господарства стрімко падав, що наочно простежувалося на матеріалах попередньої розробки першого п'ятирічного плану (1925/26—1930/31 рр.). Так, із загального обсягу

³⁵ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 15 июня 1960 г. «О дальнейшем совершенствовании дела планирования и руководства народным хозяйством в союзных республиках» // Справочник партийного работника. — М.: Политиздат, 1964. — Вып. 3. — С. 262—266.

³⁶ Федоренко Н. О разработке системы оптимального функционирования экономики. — М.: Наука, 1968. — С. 52.

³⁷ Основные методические положения к составлению государственного плана развития народного хозяйства. — М.: Госкомиздат, 1960. — С. 38.

³⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 4. — Ч. 1. — М., 1961. — С. 20.

³⁹ Экономическое обозрение. — М., 1923. — Вып. 12.

капітальних вкладень за п'ятирічку в сумі 17,6 млрд руб. на розвиток промисловості передбачалося спрямувати 32,3 %, транспорту — 29,2 %, електрифікації — 7,6 %, а частка сільського господарства становила всього 6,8 %. Це відбилося на динаміці розвитку основних галузей економіки: якщо за п'ятирічний період обсяг виробництва в сільському господарстві передбачалося збільшити на 24,8 %, то в промисловості — на 76,7 %⁴⁰.

Таким чином, здійснювалося планомірне стримування розвитку сільського господарства на користь промисловості й інших галузей. Диспропорційність у розвитку промисловості та сільського господарства мала далекосяжні наслідки, про які застерігав ще К. Маркс, характеризуючи хижацьке використання сільськогосподарської праці і способи вигнання хліборобів з їхніх земель⁴¹. Щоб не завдати непоправного збитку сільському господарству і при цьому забезпечити оптимальний розвиток промисловості, учені й практичні працівники обґрунтовано стверджували про недопущення непомірного оподаткування села і доцільність переходу на еквівалентний обмін між містом і селом. На жаль, така думка не здобувала належної підтримки.

Найбільш придатним інструментом для здійснення директивної політики стало використання поточного планування. На відміну від п'ятирічних планів у ньому передбачалися усі важелі зацікавленості: матеріально-технічне постачання, матеріальна і моральна винагорода, за планами підбивалися підсумки роботи підприємств, міністерств і територій. Річними планами переглядалися п'ятирічні плани в бік підвищення або зниження.

Особливо це видно на прикладі виконання першого п'ятирічного плану, затвердженого в травні 1929 р. V з'їздом Рад СРСР⁴². Збалансований варіант п'ятирічного плану почав переглядатися у бік підвищення темпів і обсягів, які й без того були високими, що показують такі дані (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ⁴³

Галузі народного господарства	1927/28 р.	1932/33 р.	Темпи росту (% разів)
Промисловість, млрд руб.	18,3	43,2	2,36
Сільське господарство, млрд руб.	16,8	25,8	1,55
Залізничний транспорт, млрд т/км	88,0	163,0	165,2

Досвід свідчить, що високі темпи розвитку можуть досягатися в короткі відрізки часу тільки за наявності розвинутої матеріально-технічної і наукової баз. Однак не всі планові рішення спиралися на досить розвинуту базу, а тому в таких умовах п'ятирічні плани, за офіційними даними, виконувалися систематично і достроково, хоча це не відбивало реального стану справ (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ВИРОБНИЦТВА НАЙВАЖЛИВІШИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР⁴⁴

Показники	1927/28 рр., фактично	1932/33 рр.	
		план	фактично
Електроенергія, млрд квт/год	1,4	4,7	2,0
Вугілля, млн т	27	53	14,5
Чавун, млн т	2,4	6,6	1,9
Мінеральні добрива, млн т	н. д.	1,6	0,2

⁴⁰ Кондратьев Н. Критические заметки о плане развития народного хозяйства // Планов. хоз-во. — 1927. — № 4. — С. 81.

⁴¹ Маркс К. Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 408.

⁴² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 4. — 1927—1931. — С. 201.

⁴³ Народное хозяйство СССР 1923—1972 гг.: Юбил. стат. ежегодник. — М.: Статистика, 1972. — С. 126—127.

⁴⁴ Там же. С. 136—137.

Не покращилося виконання п'ятирічних планів і в наступні періоди. Це особливо наочно видно з даних підбиття підсумків одинадцятій п'ятирічці. Для того, щоб збільшити видимість добробуту, була створена спеціальна методика підбиття підсумків роботи галузей економіки, яка має приблизно таку схему: протягом п'ятиріччя за більшістю результатів показуються дані за роки п'ятирічного плану, а за п'ятирічку в цілому — за сумою річних планів (табл. 2.3.4).

Такий своєрідний підхід до підсумовування забезпечує досить благополучну картину розвитку, але тільки на папері. Однак подібна прикрашена картина, як показували наукові дослідження, була досить умовною. Якщо розглянути виконання п'ятирічного плану в конкретному виробництві за номенклатурою виробів, то із 110 найважливіших найменувань продукції по 81 найменуванню, або 73,6 %, в останньому році п'ятиріччя план не було виконано, а в цілому за п'ятирічку і за сумою річних планів план не був виконаний з 51 найменування, або 46,4 %. Особливо великі зміни стосувалися виробництва товарів народного споживання, виробів для дітей, товарів масового попиту.

Досвід розробки планів і аналіз їхнього виконання підтверджував, що в більшості випадків твердо встановлювані показники в плані не збігалися, та й не могли збігатися з реальною дійсністю. Адже протягом п'ятиріччя приймалися різні постанови, які стосувалися розвитку окремих галузей і регіонів, намічувані ними темпи й обсяги включалися в річні плани, що в остаточному підсумку порушувало збалансованість розвитку, закладену в п'ятирічному плані. У такому випадку підривався в цілому принцип планування — збалансованість і пропорційність розвитку, що значною мірою породжувало один з найбільших недоліків розв'язання багатьох проблем, які гальмували розвиток всієї економіки країни.

Таблиця 2.3.4

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Міністерства, відомства	1985 р. у % до 1980 р.		
	за п'ятирічним планом	за сумою річних планів	фактично
Вся промисловість,	121,0	117,5	118,5
у тому числі:			
Міненерго	98,0	98,8	104,3
Головнафтохімпром	119,5	116,9	118,9
Мінвуглепром	108,4	109,6	104,1
Мінчормет	112,7	117,7	105,4
Мінліспром	121,6	117,7	124,6
Мінбудматеріалів	113,4	108,0	110,9
Мінлегпром	117,1	103,6	107,3
Головплодвинпром	121,4	95,0	110,4
Мінм'ясомолпром	126,1	105,5	112,8
Мінмісцевпром	131,2	115,0	121,3

Ефективність впливу планування на розвиток економіки знижувалася також і тому, що в процесі розробки планів, як би там не проповідувалося, не завжди забезпечувалося комплексне вирішення завдань. У народногосподарських планах не забезпечувався системний вплив компонентів економічного регулювання — податків, цін, амортизаційних норм, субсидій, кредитів, відсотків, прямих стійких господарських зв'язків, особливо технологічних, стабільних економічних і соціальних нормативів тощо.

Багато з них застосовувалися, однак унаслідок різних неузгодженостей центральних економічних і інших органів зазначені планові показники не дотримувалися, в результаті чого не тільки підприємства, а й цілі галузі потрапляли в скрутний стан. Так, у 1966—1970 рр. колгоспи республіки від підвищення закупівельних цін на продукцію рослинництва і тваринництва додатково виручили з урахуванням інших вигод 5,4 млрд крб., що в принципі позитивно. При цьому в колгоспах одночасно збільшилися і витрати через подорожчання будівництва, нафтопродуктів, палива, техніки, капітального ремонту, а також унаслідок збільшення відрахувань у централізований союзний фонд — соціального забезпечення і соціального страхування, а всього на суму 3,6 млрд крб. У такий спосіб, здавалося б, позитивні на перший погляд вигоди, створювані «ножицями», не зміцнювали, а, навпаки, підривали економіку села.

Крім того, винагороди підприємствам і працівникам, закладені в плані, не узгоджувалися достатньою мірою з кінцевими результатами плану. Тож труднощі, відчутні в 90-х роках ХХ ст., закладалися ще в 70-ті роки. Подивимося у цьому зв'язку на такі розрахунки: на одного працівника в матеріальному виробництві України за 1970—1980 рр. виробництво національного доходу зросло на 31,7 %, оплата праці, включаючи фонд матеріального заохочення, — на 38,6, а нагромадження — на 24 %. Як наслідок проявилися фактори екстенсивного розвитку народного господарства (табл. 2.3.5).

З наведених даних видно, що фонди, застосовувані у виробництві, збільшувалися швидше (163,2 %), ніж національний дохід (100 %). При цьому в наявності ріст використаних за 1970—1988 рр. основних і оборотних фондів (42 %) за одночасного росту трудомісткості (23,5 %).

Не зайвим буде підкреслити, що планування не відбивало складних внутрішніх економічних процесів і постійно відривалося від реальної економічної дійсності, що позначалося на соціально-економічному розвитку регіонів і галузей. Дедалі сильніше стали проявлятися суперечливі тенденції між необхідністю розширення самостійності підприємств завдяки зрослому рівню організації виробництва і надмірною централізацією в плануванні. Досить чітко простежувалася основа, як вище показано, на яку спиралися адміністративно-вольові методи планування.

Таблиця 2.3.5

**ДИНАМІКА ВИТРАТ ЖИВОЇ І УРЕЧЕВЛЕНОЇ ПРАЦІ
У НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ЗА 1970—1988 рр.**

Показники	Роки				
	1970	1975	1980	1985	1988
Темпи приросту до 1970 р., %					
— національного доходу	—	25	48	77	100
— основних і оборотних виробничих фондів	—	40,1	85,2	140,2	163,2
Виробничі фонди на 1 крб. національного доходу, крб.	2,81	3,14	3,52	3,75	3,99
Оплата праці на 1 крб. національного доходу, крб.:					
— зайнятих у народному господарстві	0,53	0,51	0,51	0,51	0,54
— зайнятих у сфері матеріального виробництва	0,34	0,4	0,41	0,4	0,42

Такою основою був план у вигляді закону і передбачені в ньому на всіх рівнях адресні обсяги і темпи росту. Встановлення єдиних обсягів і темпів для підприємств, які перебувають в різних природно-економічних умовах, сковувало ініціативу, ускладнювало втілення в життя важливих, не лише державних рішень, а й власних ініціатив колективів підприємств. Про те, що планування цілком залежало від сформованої системи централізованого управління, свідчить те, що рішення, котрі постійно приймалися, як методологічного, так і організаційного характеру, про вдосконалення планування, не давали очікуваних результатів. Наприклад, рішення про реорганізацію планових органів і значні заходи із вдосконалення планування, прийняті в 1965, 1979, 1987 роках. Усі ці досить великомасштабні заходи в підсумку не спрацьовували, стали проявлятися кризові явища, а практика розробки планів і їхня фактична реалізація викликали багато суперечок і дорікань. Зрештою основна суперечка розгорнулася навколо ефективності самого планування. Науковим і багатьом, але не всім, практичним колам стало зрозуміло: щоб усунути можливість використання планування як інструмента гальмування, перетворивши його на інструмент творення і мобілізації можливостей, необхідно насамперед демонтувати централізацію управління і поліпшити методологію планування.

Складності й труднощі соціально-економічного розвитку великої імперії — колишнього СРСР і його так званих союзних республік, що мали місце в одинадцятій (1981—1985 рр.) п'ятирічці, наростали в дванадцятій (1986—1990 рр.). Так, за чотири роки дванадцятої п'ятирічки виплати і пільги із суспільних фондів споживання збільшилися проти одинадцятої п'ятирічки на 27,6 %, у 1989 р. проти 1985 р. приріст середньомісячної заробітної плати становив 25,6 % замість 10,5 % за п'ятирічним планом. Разом з тим встановлені п'ятирічним планом завдання, що стосувалися капітального будівництва за рахунок державних коштів, щорічно не виконувалися. Унаслідок цього і недоліків у використанні децентралізованих капітальних вкладень обсяг незавершеного

будівництва до кінця 1989 р. непомірно збільшився і становив 86 % до виконаного обсягу державних капітальних вкладень, за нормативу 78 %. За чотири роки дванадцятої п'ятирічки (1986—1990 рр.) споживачам недопоставлено продукції промисловості на 8,8 млрд крб. У результаті джерела доходів скорочувалися, а використання фінансових ресурсів зростало, що в підсумку призводило до дефіцитності товарів споживання. Природною реакцією на надмірну і невиправдану концентрацію ресурсів став прояв різних відхилень в економіці. Відбувався відхід від принципів узгодження витрат із доходами.

Немає сумніву, що лівова частка за недогляди і помилки припадає на адміністративно-командну систему управління і зв'язані з нею інші негативні явища. Разом із тим негативну роль тут відіграло не стільки саме планування і його методологія, скільки централізація влади, що надавала можливість використовувати планову систему та її апарат для адміністративно-командного тиску на всі соціально-економічні процеси. Цьому тискові була підлегла методологія, методика й організація планування, а тому Я. Корнаї зазначав, що масовий, стійкий та інтенсивний характер тих або інших негативних явищ не можна пояснити випадковими помилками окремих людей, підкресливши тут же: «Не виглядає переконливою аргументація, відповідно до якої дефіцит зумовлений прорахунками і помилками планування...»⁴⁵.

Другою частиною базису, на який спираються адміністративно-вольові методи в плануванні, є регламентація виробництва і споживання, особливо соціального розвитку. Якщо виробництво якоюсь мірою могло піддаватися такому регламентуванню, то споживання цього не витримувало. Відомо, що споживання залежить від кожного індивідуума і «втискання» його потреб у план не дає бажаних результатів, а зазвичай має навіть негативний ефект. Споживач не терпить вказівок, у який одяг вдягатися, що їсти, як і де жити і т. д. Його потреби проявляються в процесі обміну на ринку, вони перебувають в постійному русі. В умовах дефіцитної економіки можна було якийсь час планувати споживання, але воно, як показала практика, тільки підсилювало дефіцит, призводило до затоварення, адже не все, що вироблялося, знаходило покупця. Дедалі чіткіше ставало зрозумілим, що розвиток ринкових відносин і різних форм власності ще більшою мірою утруднюватиме забезпечення пропорцій і структур на макрорівні, які будуть постійно порушуватися під впливом кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринку. Тому прийшло розуміння того, що директивне планування несумісне з ринковою економікою і різними формами власності.

З огляду на все вищесказане у плануванні окреслились два шляхи: перший — це продовжувати регламентоване директивне планування виробництва і споживання; другий — перехід до прогнозування та індикативного планування виробництва і споживання з застосуванням прямих і непрямих регулюючих економічних важелів. У цьому разі планування, яке ґрунтується на науковому прогнозуванні виробництва і споживання з застосуванням прямого і непрямого економічного і правового регулювання, набуває індикативного характеру. Деякі вчені та практики зрозуміли в той час, що найбільш правильний і перспективний шлях в умовах ринкової економіки — другий, котрий більше всього має можливостей забезпечити послідовний перехід до прогнозування виробництва і попиту через підприємства, що функціонують в умовах державної, колективної й індивідуальної власності, товарно-грошових відносин, особливостей природно-економічних умов регіонів.

Неабияке значення мало те, що з'явилася можливість краще й ефективніше мобілізувати ініціативу на місцях, а виробництво швидше реагуватиме на попит, що дедалі більшою мірою формуватиме саме ж виробництво. Ще в той час наука дійшла висновку, що планування, яке передбачає раціональне розміщення продуктивних сил і концентрацію суспільних відносин у їхньому динамічному розвитку в просторі і часі, має доповнюватися плановим регулюванням з використанням економічних і правових важелів.

З цією метою потрібно було ні багато ні мало, а створити новий механізм планово-економічного регулювання, побудований на зміні ролі, функцій і структури планування, що не повинен безпосередньо регламентувати чи втручатися в соціально-економічні структури і

⁴⁵ Карнаї Я. Дефіцит. — М.: Наука, 1999. — С. 20.

процеси, бо учасникам ринкових відносин потрібен природний шлях розвитку. Стало зрозуміло, що постійно вивчаючи реальний розвиток, можна виробити більш ефективні економічні методи планового регулювання соціально-економічних процесів, передбачити можливі структурні зрушення, підтримуючи при цьому стійку збалансованість і пропорційність, забезпечуючи реалізацію програм соціально-економічних пріоритетів.

2.4. Поєднання планів і ринкових відносин у період НЕПу

На прикладі здійснення нової економічної політики, що провадилася в колишньому СРСР у 20-х роках ХХ ст., можна побачити елементи ефективного функціонування планового господарства за товарно-грошових відносин у певних політичних, економічних і соціальних умовах.

Досвід в організації поєднання плану і ринку, накопичений в СРСР ще за НЕПу, має важливе теоретичне і практичне значення й нині. Цей досвід відбивав: вимушені труднощі періоду «продрозверстки» (1918—1920 рр.), які важко позначилися на економічному становищі міст і сіл; нееквівалентний обмін між містом і селом, що створювало в селян труднощі у забезпеченні продуктами харчування навіть для власних потреб. Адже держава забирала в населення велику частину виробленої продукції, не залишаючи фактично нічого для розвитку ринку. Вилучення здійснювалося різними методами, у тому числі за допомогою фінансових важелів. Як тільки відпала крайня потреба зберігати «продрозверстку», держава 1921 року вжила заходи переходу до продподатку. Ставилося цілком конкретне завдання в загальнодержавному масштабі на період так званого переходу від капіталізму до соціалізму: встановлення і розвиток систематичного еквівалентного товарообміну між промисловістю і землеробством, містом і селом. Одночасно з розвитком ринкових відносин удосконалювалося їхнє планове регулювання. На дванадцятому з'їзді РКП(б) підкреслювалася необхідність усілякої підтримки процесу поєднання плану і ринку, який ще тривалий час буде визначати розвиток економіки, поки настане повне подолання ринку і заміна його планом.

Незважаючи на провал цього поєднання, все-таки в 20-ті роки були розроблені теоретичні та практичні передумови для забезпечення ефективного функціонування планового господарства в умовах дії товарно-грошових відносин. Налагодження ринкових відносин вимагало формування зв'язаних з ними організаційних структур: кредитних кооперативних банків, кооперативних спілок і об'єднань, організацій для здійснення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В усіх цих установах у тій чи іншій формі брала участь держава. Успіх таких взаємин підкріплювався створенням умов для твердого забезпечення грошової одиниці, безперебійного функціонування кредиту і кредитної системи, нагромадження необхідних матеріальних резервів, що забезпечують маневрування ними, прискоренням розвитком прогресивних форм організації підприємств, розробкою збалансованих планів і в першу чергу бюджетних.

Іншими словами, ставилося завдання навчитися використовувати економічні засоби впливу на ринкові відносини для того, щоб умілим їхнім спрямуванням, на базі належного обліку процесу дії закону вартості можна було більш ефективно здійснювати регулювання ринку, грошового обігу, розвитку форм власності тощо. Початком розширення сфери дії товарно-грошових відносин стало введення 1921 року нової економічної політики (НЕП). У цей період розпочав чітко вимальовуватися тісний зв'язок державної, кооперативної і дрібнотоварної форм виробництва.

У соціально-економічному розвитку того періоду особливу роль відіграла кооперація. Кооперативний рух і його участь у ринковому регулюванні відомі здавна. Багато держав, а

саме: США, Велика Британія, Швеція та інші, мали великий досвід кооперативного руху як форми організації суспільного виробництва.

Створена нова велика імперія СРСР прагнула забезпечити кооперативному і приватному підприємствам не тільки умови для розвитку виробництва, а й для вільної реалізації виробленої продукції. Так, у резолюції X Всеросійської конференції РКП(б) 1921 року було записано: «Надати кооперації більшу можливість виробництва, заготівель і всебічного розвитку місцевої промисловості й підйому господарського життя взагалі»⁴⁶. Чітко простежується лінія на мобілізацію місцевої ініціативи через розвиток різних форм кооперації: споживчої, промислової, сільськогосподарської, житлової та кредитної.

Завданням сільськогосподарської та кредитної кооперації постали: організація кооперативного кредиту, переробка та збут продукції сільського господарства, постачання селянських господарств засобами виробництва, розвиток таких форм колективного землеробства, як колгоспи, комуні, товариства. Мобілізувалися значні ресурси на масову організацію переробних виробництв: консервних, крохмальних і цукрових заводів, а також виробничих інфраструктур — холодильників, сепараторів, пастеризаторів тощо. Кооперування селянських господарств на базі збуту і переробки їхньої продукції, постачання господарств знаряддями і засобами виробництва, забезпечення кредитом мало серйозні успіхи, про що свідчать багато даних (табл. 2.4.6).

Таблиця 2.4.6

**КООПЕРУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ОСНОВІ ЗБУТУ,
ПЕРЕРОБКИ, ПОСТАЧАННЯ І КРЕДИТУ**

Роки	Всього сільсько-господарських кооперативів нижчого ступеня		Кількість членів кооперативів		% кооперованих селянських дворів
	абс.	у %	абс.	у %	
1924 I/I	24217	100,0	1547	100,0	7,8
1924 I/X	31315	129,3	2598	168,0	11,7
1925 I/X	33520	138,4	5301	342,8	22,3
1926 I/VII	35148	145,1	6416	414,9	26,3

За даними таблиці можна судити про успішний розвиток форм кооперації, які в той час формувалися на селі. Характеризуючи зміцнення соціалістичного укладу в сільському господарстві та переростання системи селянських господарств у систему суспільного кооперованого господарства села, професор А. Чаянов писав: «...кооперація й елементи колективного господарства можуть йти за тими самими ланками і фазами свого розвитку, за якими капіталізм пройшов в галузі обробної промисловості»⁴⁷. Уже на кінець 1926 року кооперація охопила понад 40 % роздрібного товарообігу, доводячи переваги над приватною торгівлею, прагнучи реалізовувати товари за цінами, які сприяли зниженню середніх ринкових цін. Всі господарські роботи споживчої кооперації погоджувалися з діяльністю державних господарств у загальному народногосподарському плані. Завдяки цьому кооперація стала основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села і міста в умовах вільного товарообміну.

Сприятливий вплив нової економічної політики, в якій помітна роль належала кооперації, на оздоровлення господарського життя країни відчувся вже до початку 1924 року. Динаміка розвитку важкої промисловості свідчила про значний успіх, досягнутий у цій галузі, що надало можливість збільшити зайнятість робітників (табл. 2.4.7)⁴⁸. Відбулося різке зростання виробництва продукції. Уже в 1924—1925 рр. виробництво промислової продукції досягло майже 71 % і чисельність зайнятих робітників становила понад 70 % рівня 1913 року. Завдяки поживленню економіки зросло виробництво в усіх галузях народного господарства.

Таблиця 2.4.7

**ВИРОБНИЦТВО ПРОДУКЦІЇ І ЧИСЕЛЬНІСТЬ РОБІТНИКІВ
У ВАЖКІЙ (ЦЕНЗОВІЙ) ПРОМИСЛОВОСТІ**

⁴⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 2. 1917—1924. — С. 268.

⁴⁷ Известия ЦК КПСС. — 1989. — №6. — С. 218.

⁴⁸ Итоги развития народного хозяйства // Экономическая жизнь. — 1925. — Ноябрь.

Роки	Вироблено продукції			Наявність робітників		
	Обсяг, млн крб. (у довоєнних цінах)	У % до 1913 р.	У % до попереднього року	Кількість, тис. чол.	У % до 1913 р.	У % до попереднього року
1913	5346,3	100,0	—	2552,0	100,0	—
1921	1161,7	21,7	21,7	1306,7	51,2	51,2
1922/23	1980,3	37,0	170,5	1339,1	52,5	102,5
1923/24	2576,7	48,2	130,4	1516,7	59,4	113,8
1924/25	3800,0	71,1	147,5	1846,9	72,3	119,4

Загальне виробництво продукції в 1924/25 рр. (у довоєнних цінах) становило 14,2 млрд руб. проти 19,8 млрд руб. у 1913 р., або 72 %, у тому числі промисловості відповідно 5,6 млрд руб. і 7,0 млрд руб., або 80 %, сільського і лісового господарства — 9,1 млрд руб. і 12,8 млрд руб., або 71 %.

Цікаво, що кооперація в 20-ті роки використовувалася як спосіб поєднання особистих, колективних і суспільних інтересів. Разом із тим починаючи з 1924 р. відбувалися досить сильні зміни, особливо в структурі учасників ринку. Почалася завзята боротьба за оволодіння ринком між державною і кооперативною торгівлею, з одного боку, і приватною — з іншого. Динаміка витіснення приватної торгівлі характеризується такими показниками (табл. 2.4.8)⁴⁹.

Таблиця 2.4.8

ДИНАМІКА РОЗДРІБНОГО ТОВАРООБОРОТУ І ЙОГО СТРУКТУРА

Роки	Весь роздрібний товарооборот, в %	у тому числі	
		державна і кооперативна торгівля	приватна торгівля
1924	100	47	53
1925	100	57	43
1926	100	59	41
1927	100	65	35
1928	100	76	24
1929	100	86	14
1930	100	94	6
1931	100	100	—

Після витіснення приватної торгівлі процес перетворень у ринкових відносинах не призупинився. Незважаючи на явні успіхи в економіці, дія нової економічної політики і зміцнення кооперації трохи загальмувалися і вже в 30-х роках пріоритет був зданий колгоспам, у зв'язку з чим кооперація кардинально змінила свої функції.

Так, у промисловій кооперації були ліквідовані всі ті операції, які носили характер комерційного підприємництва, згорнуті чисто торговельні операції з продажу на оптовому ринку споживчих товарів, робота зосередилась головним чином на торгівлі товарами повсякденного попиту (гас, сіль, мило, деякі товари легкої промисловості).

Скорочення сфери торгівлі, а також заморожування цін, які склалися в 1932 р., за їхнього підвищення для державних промислових підприємств призвело до реорганізації промкооперації в 1936 р., була скасована 1937 року і житлова кооперація. Зазнала значних змін і споживча кооперація, яку тоді ж почали згортати. Про недоцільність такого передчасного згортання дрібних переробних галузей застерігали вчені і практики: «...Від знищення приватногосподарської переробки в дрібних підприємствах сільськогосподарських продуктів сільське господарство нічого не виграє, а тільки програє, якщо суспільне виробництво не буде

⁴⁹ Народное хозяйство СССР 1923—1972 гг.: Юбил. стат. ежегодник. — М.: Статистика, 1972. — С. 388

розширене і раціоналізоване»⁵⁰. Це незабаром підтвердилося, скажімо, хоча б у тому, що в 1926/27 р. проти 1910 р. у 5,8 разу зменшилася переробка картоплі на спирт⁵¹.

Починаючи з 1927 року формувалася лінія на кооперацію селянства через переведення його господарства на рейки великого виробництва. Однак одночасно висловлювалася думка й про те, що землеробська артіль як форма сільськогосподарської кооперації може програвати кооперації на базі сімейно-трудової участі. У своїх працях А. В. Чайнов, зокрема, писав: «Навряд чи можна конструювати артільний рух у землеробстві як тривале і масове явище, будуючи його на фундаменті ентузіазму. Тому організаторам артільного землеробства в першу чергу доведеться завжди розв'язувати два основні питання: як налагодити в артілі робочу дисципліну і посилити в психології артільників стимули до підвищення напруженості в роботі?»⁵².

Паралельно з трансформацією ринку відбувалися і якісні зміни в самому плануванні — від економічного регулювання до директиви. Незважаючи на те, що в країні не було досвіду планування, ув'язування в ньому структур економіки, у тому числі в регіональному розрізі, розпочиналися досить ефективні заходи щодо поєднання плану і ринку. Цей процес здійснювався головним чином шляхом спроб і помилок: головним і основним чинником, що визначає плановий початок господарського розвитку одразу ж після революції, є те, що основні засоби промисловості й транспорту стали належати одному власникові — державі. Вона почала активніше впливати на економічний та соціальний розвиток і такий вплив набував дедалі більшого планового характеру.

Особливе значення насамперед надавалося найсуворішому дотриманню загальнодержавного плану розвитку промисловості, заснованому на збалансованому обліку ресурсів виробництва і бюджету кожного державного підприємства. Зміцнювалися також горизонтальні зв'язки підприємств, які виробляють різну продукцію, відпрацьовувалися і реалізувалися найбільш прийнятні й ефективні шляхи постачання сировини та готової продукції з урахуванням використання трудових ресурсів регіону. Поряд із цим ставилося завдання розробляти бюджетні плани, одночасно розпочиналися дії для створення твердої валюти, організації кредиту, накопичення матеріальних фондів для маневрування ними. У цей період державні органи прагнули планувати свою роботу на систематичному вивченні поточної ринкової кон'юнктури, виробляючи на цій основі найважливіші заходи та економічні важелі для активного впливу на ринкові відносини, які склалися. Зокрема, практикувалося вивчення кооперацією споживчого попиту населення і через систему замовлень промисловості планомірно вирішувалося завдання задоволення його потреб.

Основне завдання планового впливу полягало в тому, щоб, по-перше, не допустити появи монополії у виробництві й торгівлі; по-друге, забезпечити умови для ведення здорової й пожвавленої конкуренції; по-третє, краще використовувати товарно-грошові відносини. У випадку появи ознак монополізму в тій або іншій галузі планові органи застосовували різні, переважно економічні заходи для його усунення. Ставилася і задача створення достатніх фінансових резервів у руках держави, а також у торгівлі, промисловості, сільському господарстві для ефективного регулювання соціально-економічних процесів. Розробка і використання методів регулювання сприяли переходові від адміністративних методів періоду воєнного комунізму до переважно економічних методів планування. Планове регулювання з використанням економічних методів спочатку будувалося на обліку самостійності підприємств, їх природних і виробничих умов, поєднання плану і ринку. На основі ринкової кон'юнктури і виробництва регулювалися ціни, що допомагало зокрема досягти більш оптимальних пропорцій між сировинними і переробними галузями народного господарства.

У той же час слід зазначити, що розвиток ринкових відносин не знижував, а, навпаки, посилював централізоване планування, засноване, однак, на демократичному централізмі й науково обґрунтованому прогнозуванні, що відповідає думці В. Леніна: «...нова економічна політика не змінює єдиного державного господарського плану і не виходить з його рамок, а змінює підхід до його здійснення»⁵³. Цікава думка, яку не слід відкидати, а враховувати в період переходу від однієї формації до іншої. Однак сам ринок вимагає в такому разі організованості, побудованої на принципах вивчення й обліку його законів і використання їх для розвитку всього

⁵⁰ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 10. — С. 216.

⁵¹ Там же. — С. 198.

⁵² Балязин В. Возвращение. К 100-летию со дня рождения А. В. Чайнова // Октябрь. — 1988. — № 1. — С. 136.

⁵³ Кржжановский Г. М. Полн. собр. соч. — Т. 54. — С. 109.

народного господарства. І справді, в рішеннях XI Всеросійської конференції РКП(б) зазначалося, що розвиток ринку вимагає узгодження з його законами, враховуючи їх через систематичні, строго обмірковані та побудовані на точному обліку процеси, які відбуваються, і за допомогою економічних заходів забезпечити регулювання ринку і грошового обігу⁵⁴.

Однак, незважаючи на те, що в плануванні ще використовувалися економічні методи, держава згортала розвиток кооперації та форм власності, все більше посилювала директивний вплив на ринкові відносини, які склалися. Уже на жовтневому (1927 р.) Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) зазначалося, що розроблений план в умовах дії товарно-грошових відносин мав відносний і умовний характер. Реальний же план може складатися тільки в міру дійсного зростання організованості народного господарства і точного обліку всіх ресурсів, на основі зростаючого усупільнення економіки країни. Ставилось завдання про тверду централізацію в плануванні, посилення планової дисципліни, зміцнення планових органів і планового керівництва⁵⁵.

Економісти і державні діячі того часу жваво обговорювали небезпеку зародження жорсткої директивності в плануванні, обстоюючи можливість й об'єктивну необхідність функціонування товарно-грошових відносин і способів планомірного їхнього регулювання. У цьому зв'язку М. Бухарін застерігав від негативних наслідків переоцінки планового централізму без обліку наявності елементів стихійності в розвитку народного господарства, особливо наявності особливостей селянського ринку⁵⁶. Не були враховані й висловлювання В. І. Леніна про необхідність використання в перехідний період того, що було накопичено в попередні епохи, у тому числі за капіталізму. Не ламати старий суспільно-економічний уклад, торгівлю, дрібне господарство, дрібне підприємництво, у цілому капіталізм, а обережно і поступово засвоювати їх, піддаючи державному регулюванню лише в міру потреби⁵⁷. Отже, не треба все огульно відкидати.

Поєднання плану і ринку об'єктивно має бути присутнім у процесі природного розвитку суспільного, кооперативного й індивідуального виробництва, іншими словами усіх форм власності. Ще К. Маркс звернув увагу на те, що суспільний спосіб виробництва встановив планомірний поділ праці, за якого поряд з виробництвом окремих виробників з'явилося суспільне виробництво. Їхні продукти продавалися на тому самому ринку, а отже, за цінами принаймні приблизно однаковими. Проте планомірна організація на фабриках, що застосовували суспільну працю, забезпечувала витрати нижчі, ніж стихійно сформований поділ праці в розрізних дрібних виробників⁵⁸. Ці об'єктивні умови враховувалися і знайшли широке застосування в багатьох країнах, де виробництво дедалі більше усупільнювалося, про що свідчило виникнення трестів, синдикатів, монополістичних корпорацій в економічній структурі суспільства.

Необхідність існування і поєднання плану та ринку зумовлена наявністю різноманітних форм власності і товарного виробництва, властивих різним формаціям. Перемога нового в нашій країні мусить пройти ще довгий шлях еволюції. Утвердження нових форм власності, пише академік А. Абалкін, не можна розглядати як одноразовий акт, вона має збагатитися, проявити себе, розкритися в складному механізмі її економічної реалізації⁵⁹.

Ми не повинні забувати визначення марксистської теорії, що після здійснення пролетаріатом революції ще тривалий час існуватимуть різні форми власності, однак у якісно новому вигляді, що характеризуються як відновлення індивідуальної власності на землю і засоби виробництва⁶⁰. Після 1917 року найбільшим власником була держава, а до цього всім володіли капіталісти і поміщики, а тому відновлювалася специфічна індивідуальна власність. Як показував досвід, подібна індивідуальна власність, заснована виключно на суспільній, тобто державній власності на землю і засоби виробництва, не забезпечувала розвитку продуктивних сил. Тому в 90-х роках ХХ ст. все йшло до того, що поряд із суспільною може бути і приватна власність на землю та засоби виробництва. Перший крок у цьому напрямі був зроблений у

⁵⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1970. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 2. — 1917—1924. — С. 301.

⁵⁵ Там само. — Т. 3. 1924—1927. — С. 506.

⁵⁶ Бухарин Н. Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1988. — 498 с.

⁵⁷ Ленин В.И. — Т. 44. — С. 222.

⁵⁸ Маркс К. Критика Готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 212.

⁵⁹ Абалкин Л. И. Перестройка: пути и проблемы. — М.: Экономика, 1988. — С.57.

⁶⁰ Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Соч. — Т. 20. — С.134—135.

прийнятому Законі СРСР про власність у СРСР⁶¹, а також у законодавчих актах про продаж у приватну власність підприємств і землі.

Планування, що відбиває вимоги закону планомірності розвитку виробничих відносин, є найважливішим інструментом, що забезпечує розвиток, удосконалювання і зміцнення управлінських функцій держави у всіх сферах виробництва — державній, кооперативній, орендній, приватній та індивідуальній трудовій діяльності. Наявність різних форм власності і товарного виробництва настійно вимагає вироблення більш ефективних методів планового регулювання соціально-економічного розвитку в умовах ринкових відносин з урахуванням накопиченого вітчизняного і закордонного досвіду. У той же час ринок має відіграти роль регулятора обсягу виробництва в поєднанні з якістю товарів і витратами на їх виробництво. Планово-ринкове регулювання являє собою частину єдиного процесу соціально-економічного розвитку суспільства. Ефективне сполучення цих двох частин було в 90-х роках однієї з найважливіших і найбільш складних проблем докорінної перебудови управління економікою.

2.5. План і структура економіки.

У другій половині ХХ ст. все більше надавався пріоритет децентралізації управління і планування. Перед плануванням ставилося завдання, яке б повною мірою вирішувало проблему забезпечення динаміки, пропорційності й збалансованості розвитку регіональної економіки.

Якісно новий розвиток народногосподарського комплексу СРСР в умовах економічної самостійності республік у світлі нового союзного договору багато в чому визначав його відтворювальну галузеву, технологічну й регіональну структуру. Проте деформована структура економіки минулого, яка призвела до соціально-економічної напруженості, залишилася гальмом переходу до ринкової економіки. Це настійно вимагало кардинальної зміни основних економічних пропорцій, напрямів розвитку і розміщення продуктивних сил, що визначало місце територій у галузевій структурі. Створення механізму, здатного забезпечувати формування стратегічних структур економіки, належало здійснити планово-економічному регулюванню. Ще академік В. С. Немчинов зазначав, що сутність народногосподарського планування саме і полягає в постійній підтримці оптимальних пропорцій економічного розвитку⁶². Формування ефективних структур економіки й оптимальних пропорцій було найважливішою функцією економічного і правового регулювання з боку держави.

Насамперед треба зазначити, що в народногосподарському плануванні перехід на соціальну спрямованість припускає, що кінцеве споживання, соціальні потреби мають посісти визначальне місце в усій системі централізованого регулювання. В такому разі організація управління через систему економічних і правових регуляторів може створювати умови, за яких соціальна сфера впливає на формування виробничої програми і її виконання. Завдяки цьому суспільство здатне організувати свою виробничу діяльність згідно з власними потребам, що, у свою чергу, перебувають під впливом певних формуючих чинників у загальній системі, коли попит формує пропонування. В той же час, формуючи смаки, потреби, їхню структуру з урахуванням традицій, культури, природно-історичних чинників, зокрема таких, як ґрунт, клімат, природні ресурси, побутові й інші умови життя, екологія, можна ефективно впливати на динаміку розвитку галузевої структури кожного регіону. Звідси соціальна сфера, довкілля і навколишнє середовище є тими визначальними чинниками, які під впливом планово-ринкового регулювання формують виробничу сферу.

Слід зазначити також, що соціальна спрямованість плану, як правило, зводилася переважно до планування будівництва житла, соціально-культурних об'єктів, виробництва товарів народного споживання. Але часто при цьому поза увагою залишаються сама виробнича сфера, де мали вирішуватися соціальні питання, такі як екологія, умови праці, відпочинку і побуту, комп'ютеризація, кваліфікація тощо. Даний підхід суперечив концепції, що соціальна спрямованість планів має

⁶¹ Закон СССР. «О собственности в СССР» // Правда. — 1990. — 10 март.

⁶² Немчинов В. С. Экономико-математические методы и модели. — М.: Мысль, 1965. — С. 26.

охоплювати всі сфери діяльності, а саме — виробничу і соціальну. Це вимагало зосередження ресурсів головним чином на докорінній реконструкції галузей, які виробляють продовольство, товари народного споживання та послуги, що безпосередньо задовольняють потреби людини, забезпечують поліпшення екологічної обстановки, переорієнтацію інвестиційної політики, що в кінцевому підсумку може спричинити зміну ключових пропорцій економіки: співвідношення I і II підрозділів суспільного продукту, груп «А» і «Б» промисловості. Уже протягом одинадцятої і дванадцятої п'ятирічок за опублікованими даними органів статистики пріоритетний розвиток у промисловості належав групі «Б» (табл. 2.5.9).

Таблиця 2.5.9

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА І ПРЕДМЕТІВ СПОЖИВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР, в %

Показники	1981—1985 рр.	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1990 р.	1986—1990 рр.
Виробництво засобів виробництва (гр. «А»)						
за планом	120,9	103,5	103,5	104	100,5	116,5
фактично	117,9	105,1	103,5	103,1	101,8	15,4
Виробництво предметів споживання (гр. «Б»)						
за планом	121,2	103,4	103,4	104,1	105,1	122,1
фактично	120,0	103,3	105,1	103,3	102,3	118,2

Незважаючи на те, що за 1981—1985 рр. було досягнуто незначне перевищення темпів виробництва продукції групи «Б» над групою «А», за 1986—1989 рр. дванадцятої п'ятирічки темпи росту груп «А» і «Б» вирівнялися. Однак доводиться констатувати, що курс, узятий на соціальну переорієнтацію, не давав належного результату, на що було чимало причин.

Одна з них полягала в тому, що інтенсифікація за рахунок кращого використання основних і оборотних фондів, наявних резервів і інших чинників надавала можливість у визначеному періоді зберегти або навіть трохи змінити на користь II підрозділу співвідношення між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання. Цьому могло служити зростання виробництва доки, поки не вичерпані всі резерви подальшого поліпшення використання виробничих фондів. Однак лише поліпшення використання наявних фондів не може само собою забезпечити їх якісного відновлення і застосування нових технологій. Тому, які б завдання в розвитку народного господарства не ставилися, на думку вчених, все слід було б починати з кардинального відновлення засобів виробництва, їх повної заміни. Виправданим виглядало скорочення в країні програми нового будівництва і відповідно розширення діючих підприємств для того, щоб вивільнені засоби цілеспрямовано використати на заміну і модернізацію основних виробничих фондів. Однак для цього ресурсів в Україні було недостатньо. Академік І. І. Лукинов підкреслював, що внаслідок перерозподілу частини національного доходу за межами України скорочуються ресурси для розширеного відтворення пріоритетних галузей. За його розрахунками, динаміка питомої ваги нагромадження основних виробничих фондів у тодішньому загальносоюзному рівні становила: 1970 р. — 17,75 %, 1980 р. — 11,64 %, 1985 р. — 9,32 %, 1987 р. — 10,09 %⁶³.

В основі розв'язання проблеми соціальної переорієнтації всієї економіки має лежати пріоритет не тільки кількісний, а й якісне зростання виробництва засобів виробництва. Аналіз показує, що в Україні в одинадцятій п'ятирічці за рахунок кращого використання внутрішніх резервів вдалося забезпечити випереджальний ріст групи «Б», промислового виробництва

⁶³ Лукинов И. И. Проблемы экономических преобразований в СССР // Экон. Сов. Украины. — 1990. — № 8. — С. 3—15.

предметів споживання. Однак, незважаючи на те, що в планах і за фактом темп випуску продукції групи «Б» перевищував темп росту групи «А», все-таки за минулі десять років (1980—1989 рр.) частка предметів споживання в загальному обсязі промислової продукції зберігалася приблизно на одному рівні — 28 % (1980 р. — 28,1 %; 1985 р. — 28 %; 1988 р., — 27,9 %; 1989 р. — 28,1 %). Основною причиною стала недосконала структура використання фонду нагромадження в Українській РСР. Так, норма нагромадження у використаному національному доході знизилася з 26,8 % у 1970 р. до 19,6 % у 1988 р. Крім того, частка нагромадження основних виробничих фондів у структурі всього нагромадження знизилася з 39 % в середньому за 1961—1980 рр. до 27—28 % за 1981—1988 рр. Для порівняння зауважимо, що цей показник, наприклад, у США утримується в середньому на рівні 60 %, а в Україні, за розрахункам НДЕІ Мінекономіки, норма нагромадження основних виробничих фондів у використовуваному національному доході знизилася з 5,5 % у 1985 р. до 4,8 % у 1988 р., а в невиробничих основних фондах за цей же період навпаки — вона дещо зросла з 4,8 % до 6,7 %. У результаті процес використання нагромадження в Україні почав суперечити потребам інтенсивного розвитку соціальної сфери і розширеного відтворення в цілому. Тому регулююча роль держави щодо зміни співвідношень I і II підрозділів на користь останнього за низького рівня виробничого нагромадження залишилась незначною.

Отже, зниження виробничого нагромадження реально скорочувало ресурсне забезпечення капітальних вкладень, які є немаловажним регулятором структурної перебудови. Покриття ж відносного скорочення ресурсів капітальних вкладень за рахунок підвищення норм амортизаційних відрахувань, скорочення незавершеного будівництва і прискорення оборотності оборотних фондів саме по собі ще не вирішує цілком проблеми росту науково-технічного прогресу. Проблема може бути розв'язана на базі фонду виробничого нагромадження в необхідних розмірах, бо неможливо змінити рівень добробуту народу без глибоких перетворень у виробничій сфері⁶⁴.

Треба дотримуватися тієї теоретичної позиції, яка в процесі регулювання не може заперечувати чинність закону переважного росту засобів виробництва, порушуючи його під впливом процесів циклічного характеру, які з'явилися саме в період соціальної переорієнтації економіки, спаду економічної активності, уповільнення темпів науково-технічного прогресу тощо. Таким чином, просте збільшення капітальних вкладень у той або інший підрозділ економіки не може забезпечувати необхідного ефекту, що підтверджується деякими прикладами. Так, упродовж деяких колишніх п'ятирічок на всій території республіки більше п'ятої частини капітальних вкладень спрямовувалося на невиробниче будівництво. З усіх державних капітальних вкладень, у розвиток господарства, підвідомчого Раді Міністрів республіки, за 1976—1990 рр. на розвиток охорони здоров'я, освіти, науки, культури, комунального і житлового господарства асигновано лише 12,2—14 % (табл. 2.5.10).

У тринадцятій п'ятирічці становище дещо змінилося: з кожних 100 крб. капітальних вкладень на соціальний розвиток планувалося спрямувати 36,1 крб. проти 26,9 крб. у дванадцятій п'ятирічці — ріст становив 34,4 %.

Таблиця 2.5.10

СТРУКТУРА КАПІТАЛЬНИХ ВКЛАДЕНЬ ЗА 1976—1990 рр.
В НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР, у %

Показники	1976— 1980 рр.	1981— 1985 рр.	1986— 1990 рр., план
Ліміт капітальних вкладень за рахунок всіх джерел фінансування в УССР — всього	100	100	100
з них будівництво:			
виробниче	77,3	77,0	79,1
невиробниче	22,7	23,0	20,9
питома вага капвкладень по господарству, підвідомчому Раді Міністрів УРСР (державні капвкладення)	70,5	70,2	71,2
у тому числі спрямовані на:			

⁶⁴ Геец В. М. Прогнозирование показателей развития экономики. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 23.

сільське господарство	20,4	20,8	19,1
житлове будівництво	5,1	5,4	5,4
комунальне будівництво	3,5	4,0	4,8
освіту, культуру, науку	2,7	1,8	2,7
охорону здоров'я	1,3	1,0	1,3
торгівлю	7,1	6,5	5,7
транспорт і зв'язок	8,4	7,9	6,8
інші галузі	51,5	52,6	54,2

Хоча переважало виробниче будівництво, великих успіхів у суспільному виробництві не досягнуто, і найважливіша причина полягає в такому. Десятиріччями прогресивні технології впроваджувалися у виробництво занадто повільно, унаслідок чого основні виробничі фонди не тільки морально застарівали, а й фізично зношувалися. Незначні ресурси, які направлялися на оснащення народного господарства прогресивною технікою і технологією, використовувалися на багаторазове відновлення фізично зношених засобів праці, на підтримку їх у робочому стані. В Українській РСР коефіцієнт придатності основних виробничих фондів тільки в промисловості знизився з 75 % у 1970 р. до 57,8 % у 1988 р. і така тенденція спостерігалась у сільському господарстві та будівництві. Збільшення маси фізично зношеного устаткування об'єктивно призводило до збільшення витрат на капітальний і поточний ремонт, які тільки за 1970—1986 рр. зросли майже в 2,5 разу. Крім того, не можна не враховувати і тієї обставини, що в структурі промислового виробництва переважали традиційні види продукції, а саме: електроенергія, вугілля, чавун, сталь, прокат чорних металів, залізна руда, кокс, мінеральні добрива, сірчана кислота, металорізальні верстати, цемент, тканини бавовняні та шовкові, взуття. За всі минулі одинадцять п'ятирічок у республіці не знайшли по-справжньому широкого застосування наукомісткі види виробництва.

Варто підкреслити, що історично сформовану галузеву структуру того або іншого регіону в загальносоюзній економіці СРСР не можна розглядати як щось застигле, не здатне розвиватися в тому або іншому перспективному напрямі. З переходом України на реальну економічну самостійність ці структури потребували докорінних змін і набуття нових якісних форм, здатних забезпечити високий економічний ефект розвитку не тільки для кожного регіону а й всього народного господарства країни, що видно з даних статистичної звітності (табл. 2.5.11).

Таблиця 2.5.11

**ЗМІНА СТРУКТУРИ ВАЛОВОГО СУСПІЛЬНОГО
ПРОДУКТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЗА 1960—1989 рр.**

Галузі	Фактична структура, %					
	1960 р.	1965 р.	1970 р.	1975 р.	1980 р.	1989 р.
Валовий суспільний продукт у фактично діючих цінах, у тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
промисловість	59,0	60,0	63,5	64,6	64,1	62,0
сільське господарство	20,5	21,3	18,3	16,6	16,5	19,6
будівництво	10,5	8,4	9,3	9,1	7,6	8,4
транспорт і зв'язок	3,6	3,8	3,4	3,7	3,8	3,7
Торгівля і громадське харчування	2,3	2,1	2,3	2,3	2,7	2,7
Інші галузі	4,1	4,4	3,2	3,7	5,3	3,6

Починаючи з 60-х років в Українській РСР спостерігалися значні структурні зміни у виробництві суспільного продукту. Однак у 70-ті й 80-ті роки ХХ ст. їх інтенсивність істотно знизилася. Висока питома вага промисловості та частка таких галузей, яка знижувалася, а саме сільське господарство і будівництво, відіграли неабияку роль у труднощах із продовольством і в нарощуванні незавершеного будівництва. Щоб уникнути цього надалі, слід було розвиток галузей народного господарства і промисловості, використовуючи економічні та правові регулятори, підпорядкувати не тільки потребам, а й можливостям виходячи з наявності сировинних, водних, земельних, трудових та інших ресурсів, не однакових у різних регіонах. Не можна не звернути увагу на той факт, що за рівнем забезпеченості населення місцевими

водними ресурсами Україна посідала одне з останніх місць в колишньому Союзі, причому знижувалася також забезпеченість населення підземними водними ресурсами. Крім того, не було можливості надалі розширювати використання родючих земель під нове будівництво. За розрахунками РВПС (Рада з вивчення продуктивних сил) АН України за роки десятої п'ятирічки площа земель у сільськогосподарському землекористуванні зменшилася на 146,9 тис. га, а в одинадцятій п'ятирічці — на 97,1 тис. га. При цьому майже 65 % відведеної площі становила рілля високої якості з оцінкою 61—80 балів. Розораність земель у республіці у 5—6 разів, а техногенне навантаження на природне середовище в 8—9 разів вище, ніж у цілому по колишньому Союзу. Погіршувалася також і якість земельних угідь унаслідок недостатньо ефективного їхнього використання: втрата гумусу, засолення, збільшення кислотності, ерозійні процеси, забруднення ґрунтів промисловими відходами й отрутохімікатами. У підсумку в Україні вже у той час були непридатні для використання 60 % чорноземів; на її території розміщувалося більше тисячі шкідливих хімічних заводів; відходи промисловості займали понад 200 тис. га родючих земель; в Україні вже зникло 20 тис. малих річок. Викладене свідчить про те, що в умовах сформованої катастрофічної екологічної обстановки на її території, а особливо гострого дефіциту водних, сировинних і трудових ресурсів, розвиток економіки України має йти шляхом інтенсифікації.

У першу чергу кардинального поліпшення вимагала структура такої найважливішої галузі народного господарства республіки, як промисловість, оскільки гостро постала проблема сировинних ресурсів через стійку тенденцію до їх скорочення. Більше того, дедалі відчутніше виявлялося і скорочення власних первинних енергоресурсів за постійного зростання їхнього споживання в матеріальному виробництві, а також необхідності забезпечення населення і комунально-побутових потреб у паливі й електроенергії. Виснажувалися запаси та знижувався видобуток вугілля, торфу, газу, нафти. Тільки за 1976—1986 рр. видобуток вугілля знизився більш ніж на 10,5 млн т. Аналіз показував, що з початку 70-х років розвивався і процес зниження в загальному обсязі виробництва найважливіших видів продукції, що визначають сировинну базу народного господарства.

Зрозуміло, що нарощування видобутку сировини все більшою мірою пов'язане зі значним зростанням капітальних вкладень. Приміром, за 1976—1980 рр. введення в дію виробничих потужностей з видобутку залізної руди постійно зростало, а вже у наступних роках спостерігалось їхнє різке зниження. Що ж стосується видобутку вугілля за цей період, то тут, починаючи з сьомої п'ятирічки, скорочувалось введення потужностей і абсолютних приростів видобутку вугілля, а в десятій п'ятирічці почалося й абсолютне зменшення його видобутку. Для повного забезпечення потреб республіки з урахуванням експорту потребувалось збільшення завезення палива з інших районів країни. У зв'язку з цим у період після 1980 р. все більше ставало зрозумілим, що Українська РСР не може в перспективі вважатися найважливішою сировинною і паливно-енергетичною базою СРСР, а її галузева структура має бути докорінно змінена.

Варто підкреслити, що структура промисловості, яка складалася в республіці у 80—90-х роках, багато в чому відрізнялася від тієї, котра була на початку 60—70-х років, про що свідчать дані таблиці 2.5.12⁶⁵.

Таблиця 2.5.12

СТРУКТУРА ВИРОБЛЕНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ
(в оптових цінах підприємств на 01.01.82, у %)

Галузі	Роки				
	1960 р.	1970 р.	1980 р.	1985 р.	1986 р.
Уся промисловість	100	100	100	100	100
Важка промисловість, у т. ч. комплекси:	52,9	58,2	65,2	66,9	67,4
паливно-енергетичний	16,4	12,8	10,1	9,3	9,0
металургійний	24,4	19,9	15,3	13,8	13,8
машинобудівний	12,0	17,1	25,9	29,4	30,3
хіміко-лісовий	6,2	7,4	8,5	8,9	8,9
будівельних матеріалів	4,6	4,5	3,8	3,6	3,6
Легка промисловість	29,2	23,0	18,1	17,8	17,7

⁶⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году: Стат. ежегодник. — К.: Техника, 1988. — С. 52.

Відбулися різноманітні структурні зрушення в промисловості. Так, скорочення питомої ваги продукції паливно-енергетичного комплексу призвело до зменшення частки продукції паливної промисловості з 13,7 % у 1960 р. до 5,7 % у 1986 р., хоча частка електроенергетики за цей період зросла з 2,7 % до 3,3 %. Підвищилася також питома вага хіміко-лісового комплексу в результаті збільшення частки продукції хімічної і нафтохімічної промисловості з 2,5 % у 1960 р. до 6,2 % у 1986 р., незважаючи на одночасне зниження частки продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. Внаслідок цих та інших структурних зрушень у промисловості республіки в цілому відбулося зниження питомої ваги продукції паливної промисловості і металургійного комплексу, легкої промисловості та переробних галузей агропромислового комплексу з 82,8 % у 1960 р. до 60,2 % у 1986 р. Частка ж продукції машинобудівного комплексу, хімічної і нафтохімічної промисловості, електроенергетики за цей період в цілому зросла з 17,2 % до 39,8 %. Таким чином, намітилася тенденція подальшого росту питомої ваги продукції машинобудівного комплексу, хімічної і нафтохімічної промисловості, електроенергетики, тобто галузей, що визначали в той період науково-технічний прогрес. Ці галузі мали забезпечити випуск засобів радіоелектроніки, автоматики, інформатики, комп'ютерних і лазерних систем, створення прогресивних технологій для різних галузей народного господарства, у тому числі й для аграрного сектору.

Стан паливно-енергетичних ресурсів республіки диктував необхідність деякого зниження питомої ваги енергоємних галузей. Приміром, у машинобудуванні й металообробці доцільно було зосередити увагу на виробництві високоточних машин і приладів, менш енергоємних, але високоефективних, наукомістких. Це дало б можливість без нарощування обсягів виробництва забезпечити потреби народного господарства в металі, продукції хімічної промисловості, паливно-енергетичних ресурсах за рахунок підвищення їхньої якості, зниження металоємності, ресурсозбереження за одночасного скорочення завезення первинних енергоресурсів.

Удосконаленню галузевої структури має бути підпорядковане також економічне і правове регулювання. Зокрема, інвестиційна політика повинна орієнтуватися на перехід до банківського кредитування, а також регулювання пріоритетності відсотками за користування кредитом, в ряді випадків і на бюджетні засоби. Пільговий відсоток має бути на пріоритетний розвиток у кожній галузі реконструкції, упровадження нових технологій, використання продукції галузі. Наприклад, у машинобудуванні доцільно спрямовувати капіталовкладення переважно на збільшення виробництва і застосування мікрохвильових печей, що витрачають удвічі менше електроенергії порівняно з електричними і газовими плитами. Замість будівництва нових виробництв хімічної промисловості або їх розширення, капіталовкладення краще спрямувати на застосування прогресивних технологій виробництва хімічних продуктів, з їхньою нижчою енергоємністю та меншим негативним впливом на довкілля і людину. З іншого боку, варто всіляко сприяти заміні застосування хімічних препаратів біологічними. Зокрема, перехід до розширення застосування біологічних засобів у сільському господарстві має привести до значного скорочення виробництва і застосування отрутохімікатів.

У чорній металургії капіталовкладення слід спрямовувати на реконструкцію і технічне переозброєння, що забезпечує застосування прогресивних технологій для підвищення якості металовиробів, а також на розробку новітніх видів продукції і технологій низької енергоємності. Крім того, структурні зміни в промисловості мають бути органічно пов'язані з передбачуваними структурними зрушеннями в сільському господарстві як найважливішого постачальника сировини і ринку збуту вироблених товарів. Планово-економічне регулювання має спрямовуватися на те, щоб в ринкових умовах, коли потрібно активізувати соціально-економічні процеси на селі, сільське господарство стало споживачем прогресивної промислової продукції.

У період, коли необхідно серйозно збільшити виробництво продовольства, питанням переробки сільськогосподарської сировини слід надавати пріоритетне значення, з огляду на значні його втрати і намагання їх зменшити. Якщо ж не збільшувати капітальні вкладення в переробку сировини, то нарощування його виробництва і сама переробка можуть виявитися малоефективними. Виходячи з цього для збільшення нагромаджень і на цій основі підвищення рівня індустріалізації сільського господарства необхідно вишукати і збільшити інвестиції в переробку сільськогосподарської продукції, можливо навіть у більшому обсязі, ніж у розвиток обробних галузей промисловості. Так само як і в промисловості колишнього Союзу, пріоритет в Україні може бути наданий обробним і наукомістким галузям. В агропромисловому комплексі переробні галузі повинні мати пріоритетний розвиток над сировинними галузями — рослинництвом і тваринництвом. Однак реалізація цих вимог має сприяти досягненню

збалансованості в народному господарстві: виробляти стільки сировини, скільки можна її переробити.

Стало зрозумілим, що без подальшого поліпшення структури сільськогосподарського виробництва, без поглибленої переробки сировини безпосередньо в сільській місцевості не можна призупинити відтік сільського населення в місто. Вдосконалювання структури сільського господарства в підсумку має спрямовуватися на подолання ситуації, за якої воно є сировинним додатком промисловості. В сільській місцевості варто інтенсивно розвивати промисловість, що переробляє сільськогосподарську сировину в тому регіоні, де вона зроблена. Кожен регіон матиме більш сприятливі можливості реалізовувати продукцію, розраховуватися за платежами та самостійно використовувати отриманий прибуток. Не зайвим буде підкреслити в зв'язку з цим, що взаємини й еквівалентність обміну між сільським господарством і промисловістю тривалий час перебували в нерівному становищі через подорожчання промислової продукції, використовуваної в сільському господарстві. Аналіз показує, що в середньому за 1976—1980 рр. проти 1971—1975 рр. витрати виробництва збільшилися на 26,6 %, а валова продукція сільського господарства зростає тільки на 3,6 %. Згідно з розрахунками з 26,6 % росту цих витрат 15,8 % відбулося за рахунок підвищення цін на товарно-матеріальні цінності і послуги, 4 % — підвищення оплати праці, 2,4 % — амортизаційні відрахування і лише 4,5 % становлять безпосередні витрати на виробництво, що й забезпечили незначний ріст валової продукції. Витрати живої праці майже на всі види сільськогосподарської продукції в десятій п'ятирічці (1976—1980 рр.) знизилися порівняно з дев'ятою (1971—1975 рр.), проте одночасно впала рентабельність, й навіть проявилась збитковість. Проведені розрахунки показують, що головною причиною росту виробничих витрат у колгоспах України став ріст цін на засоби виробництва для сільського господарства. У загальному прирості витрат на частку цього чинника припадає 63 %, а 33 % витрат зросло через більше застосування матеріалів і ріст фондомісткості продукції, решта 4 % росту витрат віднесено на рахунок випередження темпів росту оплати праці над її продуктивністю. З огляду на вищевикладене можна стверджувати, що фінансове становище колгоспів погіршувалося, збільшувалася заборгованість за кредитами, що видно з таблиці 2.5.13⁶⁶.

Таблиця 2.5.13

ЗАБОРГОВАНІСТЬ КОЛГОСПІВ УРСР ЗА КРЕДИТАМИ

(млн крб.)

Кредити	На початок 1976 р.	На 1 січня 1981 р.		На 1 січня 1988 р.	
		Загальна сума	Збільшення проти 1976 р.	Загальна сума	Збільшення проти 1981 р.
Короткострокові	2284	4781	+ 2497	7535,6	+ 2754,6
Довгострокові	3484	5353	+ 1869	6581,3	+ 1228,3

Якщо взяти до уваги, що ця заборгованість становить суму, приблизно рівну сумі фондів економічного стимулювання в сільському господарстві, то це не дуже багато, але коли врахувати ріст виплат у відсотках за їхнє використання — то це немало.

Зниження частки сільського господарства в сукупному суспільному продукті відображує порушення внутрішніх пропорцій, а це свідчить про недостатнє врахування природно-економічних умов розвитку сільського господарства та нееквівалентність обміну між промисловістю і сільським господарством, що яскраво проявилось ще в 1970-ті роки. В республіці в той час виділилися досить стійкі групи збиткових і високорентабельних господарств (табл. 2.5.14).

Таблиця 2.5.14

**ГРУПУВАННЯ КОЛГОСПІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЗА ЇХ ЕКОНОМІЧНИМ СТАНОМ В 1970—1974 рр.**

Показники	В середньому за 1970—1974 рр.
-----------	-------------------------------

⁶⁶ Річні звіти колгоспів Української РСР за 1971—1980 рр., 1987 рік.

	Перша група, «а»	Друга група, «б»	Третя група, «в»	Четверта група, «г»
Кількість господарств у групі	121	80	1662	6256
Середньорічна вартість основних фондів на 100 га с/г угідь, тис. крб.	40,3	35,2	42,5	52,0
Розораність сільськогосподарських угідь, %	66,4	53,9	75,6	82,2
Внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, ц	3,3	1,6	3,8	3,9

Закінчення табл. 2.5.14

Показники	В середньому за 1970—1974 рр.			
	Перша група, «а»	Друга група, «б»	Третя група, «в»	Четверта група, «г»
Страхові відшкодування в розрахунку на 100 га посівних площ, тис. крб.	18,6	14,9	14,8	14,1
Страхові платежі в розрахунку на 100 га посівних площ, тис. крб.	15,7	14,1	17,1	19,2
Питома вага власних обігових коштів, %	37,6	15,6	55,5	72,1
Вироблено валової продукції в порівняль-них цінах 1965 р.:				
— на 100 га с/г угідь, тис. крб.	25,2	20,9	30,3	38,3
— на одного працівника, зайнятого в сільському господарстві, крб.	1317,4	1012,6	1798,7	2481,0
Валовий дохід, млн крб.	43,2	18,5	849,2	5908,4
Заборгованість за довгостроковими і короткостроковими кредитами, млн крб.	103,3	73,2	978,9	2293,5
у тому числі короткострокові, млн крб.	49,3	36,0	409,1	595,6
Капітальні вкладення в розрахунку на 100 га с/г угідь, тис. крб.	4,7	3,9	5,0	7,2

Аналіз показував, що колгоспи першої, другої і частина третьої груп не могли здійснювати свої виробничо-фінансові функції за рахунок лише внутрішніх нагромаджень, їхнє утримання дорого обходилося державі. Перевищення заборгованості тільки за короткостроковими позичками відносно валового доходу в господарствах першої і другої груп свідчить, що про повернення кредитів не могло бути й мови. Вони, власне кажучи, перетворилися в засоби бюджетного фінансування. Не викликає сумнівів, що економіка таких господарств вимагала корінної зміни структури виробництва і форм власності, вдосконалення спеціалізації з урахуванням природно-географічних умов місцевості, наявних трудових ресурсів та інших специфічних умов соціально-економічного розвитку.

У цьому випадку слід зауважити, що деформована економіка сільськогосподарського виробництва зародилася ще з часів створення колгоспів і триває досі. Незважаючи на вжиті заходи, спрямовані на інтенсифікацію виробництва і подальше зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств, їхній соціально-економічний стан практично не поліпшується. Так, наприклад, у 1987 р. кількість збиткових колгоспів УРСР залишилася майже на рівні 1974 р. — 203, із загальною сумою збитків 59 млн крб. Лише сприятливі погодні умови надали можливість збільшити виробництво продукції і знизити кількість збиткових колгоспів у 1988 р. до 55. Разом із тим таке поліпшення фінансового стану відбулося виключно завдяки підвищенню закупівельних державних цін.

Висновок напрашується сам собою: без структурної перебудови виробництва економічно слабких господарств, удосконалення еквівалентного обміну між сільським господарством і промисловістю, впровадження господарського розрахунку у колгоспах, віднесених до першої, другої і частини третьої груп, автоматично не спрацює зміцнення їхньої економіки. Сільське

господарство має розвиватися в напрямі підвищення частки і значимості в його структурі продукції тваринництва, звичайно з урахуванням розвитку кормової бази. За 1986—1989 рр. середньорічний обсяг валової продукції проти попередніх п'яти років збільшився на 7,9 %, у тому числі продукції тваринництва — на 10,2 % і рослинництва — на 5,2 %. Однак такий великий розрив у розвитку тваринництва і рослинництва не може на достатньому рівні забезпечувати тваринництво кормовими ресурсами. Вимагала кардинальної зміни і сама концепція переробки сільськогосподарської сировини, розміщення переробної промисловості, збереження і реалізації готової продукції. Інтенсифікація розвитку промислових виробництв, яка забезпечує глибоку переробку виробленої сільськогосподарської продукції і її реалізацію безпосередньо через власну торговельну мережу, є пріоритетним напрямом розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах економічної самостійності підприємств.

Будівництво, як і сільське господарство, має також посісти більш вагоме місце в структурі економіки. Інвестиційний комплекс сьогодні є дієвим чинником впливу на структурні зміни всіх галузей народного господарства, підвищення ефективності капітальних вкладень, зниження до нормативу незавершеного будівництва. Сформована структура капітальних вкладень об'єктів виробничого призначення за 1976—1985 рр. свідчить про незначну питому вагу будівництва — всього 8 %, транспорт і зв'язок — 14 %, сільське господарство — 20—21 %, промисловість — 38—39 %. Абсолютний обсяг капітальних вкладень у будівельній індустрії в одинадцятій п'ятирічці порівняно з десятою знизився на 2,2 %. Значно скоротилися і темпи приросту капітальних вкладень у галузь — з 3,1 % у десятій п'ятирічці до 0,4 % в одинадцятій, що вкрай посилює незбалансованість між обсягами будівельних робіт і потужностями будівельно-монтажних організацій. Порівняно з нормативними фактичні терміни тривалості будівництва збільшилися в 1,3 рази, а рівень готовності будівельного заділу різко знизився — з 26 % у 1975 р. до 14 % у 1985 р. Крім того, темпи росту фондоозброєності в будівництві також знизилися: з 5,9 % у 1981 р. до 3,5 % у 1985 р. і були нижче, ніж у цілому в народному господарстві. Тривожним був і той факт, що за високого рівня механізації окремих будівельних процесів більше половини всіх робітників у будівельному комплексі були зайняті ручною працею. Варто мати на увазі, що існуюча на той час галузева структура економіки формувалася не одне десятиліття, і щоб прискорити її переорієнтацію, потрібно докласти великих зусиль, тож розраховувати на короткотерміновість при цьому не можна.

Підбиваючи підсумок вищевикладеного можна зазначити, що в Україні структурна й інвестиційна політика має бути спрямована на значне зниження частки виробництва сировинних і паливно-енергетичних ресурсів. Компенсувати їх можна за рахунок масового впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій, які випереджували б розвиток наукомістких галузей. Україна, в силу своїх сприятливих природно-кліматичних умов, об'єктивно покликана відіграти значну роль в умовах розвитку інтенсивного землекористування і наукомістких промислових виробництв, розміщення на території країни фондоємних і енергоємних виробництв. У вирішенні цієї найважливішої структурної революції першорядне значення належить планово-економічному регулюванню.

Перехід країни на економічну самостійність неминує веде до ламання сформованих структур виробництва всіх територій, змін у поділі праці, якісно нових інтеграційних процесів. Формування нової структури економіки регіонів можливе через планове регулювання виконання найважливіших завдань, спрямованих на поєднання інтересів держави, регіону, підприємства і кожного працівника. При цьому насамперед слід вирішувати проблеми соціальної переорієнтації економіки, розвитку госпрозрахункових відносин, серйозного поліпшення екологічної обстановки, підйому рівня ефективності розвитку в умовах формування регульованої ринкової економіки.

Вдосконалювання структури економіки вимагає також перегляду політики розміщення промислових виробництв, удосконалювання економічних і правових регуляторів, формування фінансових ресурсів на всіх рівнях управління.

2.6. Основи регулювання пропорцій галузевої економіки

Ефективний розвиток промисловості, сільського господарства в процесі планомірного вдосконалювання структури суспільного виробництва органічно пов'язаний з використанням економічних і правових регуляторів, які в умовах ринкових відносин набувають особливо важливого значення. На шляху до здійснення такого регулювання ставилося завдання перебороти накопичені у розвитку всіх галузей економіки труднощі, особливо породжені диспропорціями сільського господарства і промисловості, що вимагало значного часу і

кардинальних структурних змін у цих галузях.

Історичний досвід становлення і розвитку колишнього СРСР свідчить, що починаючи з другої половини 20-х років сільське господарство віддавало левову частку фінансових і трудових ресурсів для відродження і розвитку промисловості, будівництва міст. Питома вага загальної суми витрат на сільське господарство у державному бюджеті знизилася з 7,7 % у 1924/25р. до 5,4 % у 1927/28 р.⁶⁷. Структура розподілу народногосподарського доходу в цей період характеризується такими показниками: знизилася частка доходу в сільському господарстві з 61,6 % у 1923/24 р., до 56 % у 1926/27 р. і підвищилася для всіх несільськогосподарських галузей за цей період з 38,4 % до 44 %.⁶⁸ Капітальні вкладення протягом всіх п'ятирічок у сільське господарство були значно меншими, ніж у промисловість (табл. 2.6.15).

Нерівномірність напрямів капітальних вкладень, що призвела до відставання темпів розвитку сільськогосподарського виробництва від промислового, підтверджується статистикою за всі роки радянських п'ятирічок. У підсумку це впливало на рівень добробуту сільського і міського населення, посилювало міграційні процеси між містом і селом. Негативним явищем у цьому разі виступають не самі по собі міграційні процеси, а те, що вони зумовлені значною мірою різницею в життєвому рівні, а саме — більш високим в містах і низьким у селах.

Таблиця 2.6.15

**КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ В ПРОМИСЛОВІСТЬ
І СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЗА 1918—1988 рр.⁶⁹**

(у %)

Періоди	Всього капітальних вкладень	у тому числі		
		промисловість	сільське господарство	
			всього	у т. ч. державні
1918—1928 рр.	100	16,7	2,4	55,0
1-ша п'ятирічка (1929—1932 рр.)	100	43,9	8,7	71,0
2-га п'ятирічка (1933—1937 рр.)	100	42,0	10,9	48,0
3-тя п'ятирічка (1938—1941 рр.) (3,5 року)	100	35,2	9,9	26,0
з 1 липня 1941 по 1 січня 1946 р.	100	45,0	5,7	24,0
4-та п'ятирічка (1946—1950 рр.)	100	44,0	10,2	41
5-та п'ятирічка (1951—1955 рр.)	100	41,6	15,5	37
6-та п'ятирічка (1956—1960 рр.)	100	42,1	15,8	32
7-ма п'ятирічка (1961—1965 рр.)	100	38,3	16,9	35
8-ма п'ятирічка (1966—1970 рр.)	100	37,5	18,2	40
9-та п'ятирічка (1971—1975 рр.)	100	36,9	21,1	44
10-та п'ятирічка (1976—1980 рр.)	100	38,1	21,5	47
11-та п'ятирічка (1981—1985 рр.)	100	38,7	19,7	49,9

⁶⁷Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 10. — С. 204.

⁶⁸ Там же. — С. 202.

⁶⁹ Народне господарство Української РСР: Стат. щорічник. — К.: Техніка, 1982. С. 207, 213; Народне господарство Української РСР в 1988 р.: Стат. щорічник. — К.: Техніка, 1989. — С. 303, 379.

12-та п'ятирічка (1986—1988 рр.) (3 роки)	100	36,2	18,3	47,2
---	-----	------	------	------

Інвестиційна політика здійснювала безпосередній вплив на рівень і темпи розвитку двох найважливіших галузей економіки. Проведені на основі статистичних даних розрахунки показують, що, незважаючи на скорочення середньорічних темпів приросту виробництва продукції в обох галузях, все-таки в промисловості вони в 2—4 і більш разів вище, ніж у сільському господарстві (табл. 2.6.16).

Таблиця 2. 6.16

**СЕРЕДНЬОРІЧНІ ТЕМПИ ПРИРОСТУ ПРОДУКЦІЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ І СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, у %**

П'ятирічка	Середньорічний приріст	
	Промисловість	Сільське господарство
1961—1965 рр. (7-ма п'ятирічка)	8,9	2,1
1966—1970 рр. (8-ма п'ятирічка)	8,4	3,2
1971—1975 рр. (9-та п'ятирічка)	7,2	3,1
1976—1980 рр. (10-та п'ятирічка)	3,95	1,55
1981—1985 рр. (11-та п'ятирічка)	3,5	0,5
1986—1990 рр. (12-та п'ятирічка)	дані відсутні	дані відсутні

Тим часом регулювання росту життєвого рівня населення в місті й на селі забезпечувало розв'язання важливої умови вирішення не тільки продовольчої проблеми, а й підвищення ефективності промислового виробництва. Першочергову роль у розв'язанні цієї проблеми відіграють досягнення і постійна підтримка найбільш ефективної структури розвитку і взаємозв'язків промисловості та сільського господарства. Відповідно до цих взаємозв'язків формування структури економіки може досягатися за допомогою економічного і правового регулювання. Поєднання промисловості та сільського господарства на основі використання переважно економічних методів вимагає ретельного аналізу глибоких процесів, які відбуваються в цих галузях, оскільки це надає змогу розкривати закономірності процесів, виявляти можливості, визначити способи впливу на них та передбачати позитивні або негативні наслідки.

На перше місце тут висувається проблема інтенсифікації розвитку сільського господарства, яка потребує кардинальної зміни соціально-економічної ситуації на селі. Негативні процеси в сільському господарстві тривали. Вони істотно погіршили в цілому соціально-економічну ситуацію в агропромисловому комплексі, де значно підвищився середній вік сільських жителів, а міграція сільського населення молодого віку не тільки не припиняється до цього часу, а навіть посилюється. Багато господарств не можуть забезпечити селянинові весь комплекс соціальних послуг, широкі можливості в проведенні дозвілля. Сільський житловий фонд перебуває на низькому рівні благоустрою: тільки в незначній частині будинків є водо-, газо- і теплопостачання, недостатньо розвинуте і каналізаційне господарство. Для вибору професії сільською молоддю в багатьох господарствах відсутнє широке різноманіття виробництв, що унеможлиблює розкритися здібностям кожної молоді особи повною мірою.

До цього можна додати, що в сільському господарстві України унаслідок різних чинників відбувається постійне вивільнення трудових ресурсів. З усіх зайнятих у матеріальному виробництві частка колгоспників, зайнятих у суспільному господарстві колгоспів і в особистому підсобному господарстві, становила в 1975 р. 21,4 %, 1980 р. — 17,5 %, 1985 р. — 15,9 %⁷⁰. Відбувався закономірний процес, який є результатом індустріалізації сільськогосподарського виробництва й інших чинників. Трудові ресурси, які вивільнилися з матеріального виробництва, могли б бути використані в невиробничій сфері тієї ж сільської місцевості, що розширило б тим самим соціальну інфраструктуру галузі. Разом з тим скільки-небудь помітного росту трудових ресурсів у соціальній сфері села не відбувалося. Зменшувалися не тільки трудові ресурси в матеріальному виробництві в цілому, а й скорочувалося сільське населення загалом. Якщо в 1975 р. питома вага його становила 41,2 %, то в 1985 р. — 34,3 %⁷¹. Крім того, серед сільського

⁷⁰ Народне господарство Української РСР в 1984 р.: Стат. щорічник. Техніка, 1985. —

С. 241.

⁷¹ Там само. — С. 4.

населення висока (27,4 %) частка пенсіонерів, у той час як у містах цей показник був значно нижчим (16,7 %).

При цьому виявилася тенденція зменшення кількості сільських поселень. Так, проведені Держкомстатом УРСР разом з Інститутом економіки АН УРСР обстеження показали, що тільки за 1970—1984 рр. (15 років) кількість сіл в Україні зменшилася більш ніж на дві тисячі. Стільки ж налічувалося сіл з населенням до 50 чол. у кожному, де питома вага пенсіонерів становила більше 50 %. Звичайно, зменшення кількості сіл пов'язано багато в чому з перетворенням їх на селища міського типу, зі злиттям, коли населення концентрується переважно у великих населених пунктах. У підсумку сільський житель віддалявся від безпосереднього робочого місця в полі та на фермі.

Причинами інтенсивної міграції стала, крім майже повної відсутності соціально-побутових умов у сільській місцевості, потреба подальшого вдосконалювання сформованого суспільного поділу праці та спеціалізації і концентрації виробництва. Приміром, діти робітників у містах мали значно більше можливостей вибору професії, ніж сільська молодь. Тому молодь, незалежно від місця проживання, завжди рушатиме до міст, у галузі промисловості, до новітніх досягнень науково-технічного прогресу.

Ще однією важливою причиною відтоку населення із сільської місцевості стала важка фізична праця в сільському господарстві. Підтвердимо сказане деякими прикладами. Так, на кінець 1985 р. питома вага робітників (без ремонтних), які виконували роботу вручну у колгоспах і радгоспах, приблизно в два рази вище, ніж у промисловості. Залишалися труднощі й у розвитку особистих підсобних господарств. Вони дісталися у спадок ще від повоєнного періоду та масового перетворення колгоспів у радгоспи на початку 60-х років, унаслідок чого були підірвані госпрозрахункові функції господарств, а сільські населені пункти розділили на перспективні та безперспективні.

Треба зазначити, що в Україні проводилася велика робота з розвитку малих сіл, зменшення відтоку населення із сільської місцевості. Тільки в одинадцятій п'ятирічці тут введено в дію житлових будинків загальною площею 20,2 тис. м кв, побудовано 747 шкіл на 318,3 тис. учнівських місць, лікарень — на 9,9 тис. ліжок, амбулаторно-поліклінічних установ — на 25,9 тис. відвідувань на зміну, дошкільних установ — на 125,5 тис. місць, 566 клубів і будинків культури — на 170,2 тис. місць. За п'ятирічку реалізація побутових послуг збільшилася в 1,3 разу, а обсяг товарообігу роздрібною торгівлі (без громадського харчування) — на 15,2 %, побудовано близько 500 лазень і 400 пралень. У сільській місцевості функціонувало 21,7 тис. майстерень й ательє, збільшувалася і кількість газифікованого житла⁷². Оплата праці колгоспників послідовно наближалася до рівня робітників і службовців.

Постійно залишається гостра проблема розвитку села — шляхи. Не вистачало автомобільних доріг із твердим покриттям, значна частина сіл не була з'єднана з мережею доріг загального користування, надзвичайно слабо розвинута і мережа внутрішньогосподарських доріг із твердим покриттям. Навіть у більшості центральних садиб колгоспів і радгоспів було прокладено не більше однієї-двох доріг невеликої довжини з твердим покриттям. Інша частина шляхів сільських вулиць в осінньо-весняний час, а в багатьох місцях і влітку, практично не придатні для автомобільного транспорту. Усе це призводило до негативних економічних і соціальних наслідків. Газифікація, водопостачання і каналізація в сільській місцевості також стали невідкладними проблемами соціальної перебудови села. Однак їхнє вирішення, як і раніше, гальмувалося браком матеріальних ресурсів і потужностей для проведення робіт.

Для пом'якшення міграційних процесів сільського населення визнавалося, що найбільш доцільно створювати виробничі умови для працевлаштування в сільській місцевості. У розв'язанні цих завдань важливе місце належить вдосконалюванню розміщення продуктивних сил і, зокрема, розміщенню промислових виробництв. Тут здійснювалася низка заходів, серед яких — розвиток промисловості у великих, середніх і малих містах, а також в робітничих селищах.

Таким чином, нагромадження багаторічних труднощів у сільському господарстві спонукало відтік сільського населення і старіння сіл, що, у свою чергу, створили ряд проблем, які вимагали серйозної уваги. По-перше, ставилося завдання враховувати сезонний характер робіт у сільському господарстві, обмеженість виробничих об'єктів з постійним застосуванням праці.

⁷² Народне господарство Української РСР в 1984 р.: Стат. щорічник. Техніка, 1985. — С. 4.

По-друге, створення ширших можливостей змінювати рід діяльності, сферу застосування праці для колишніх селян, які стали жителями великих, середніх і навіть малих міст. По-третє, підвищити недостатній рівень соціальної інфраструктури на селі. По-четверте, перейти до комплексного підходу у здійсненні індустріалізації сільськогосподарського виробництва. Для розв'язання цих проблем в умовах розширення економічної самостійності республіки потребувалося використовувати можливості планово-економічного регулювання. Наука пропонувала найбільш правильний шлях вирішення цих проблем — широку інтеграцію сільськогосподарського і промислового виробництва і створення на цій основі для сільських жителів тих соціальних умов, якими користуються міські жителі. Агропромислова інтеграція базується на органічному поєднанні різних галузей промисловості, особливо харчової і легкої, із сільськогосподарським виробництвом, включаючи і розміщення промислових об'єктів безпосередньо в сільських населених пунктах, середніх і малих містах. Перед планово-економічним регулюванням ставилося завдання забезпечити не просто допомогу сільському господарству з боку промисловості або міста, а безпосередньо інтегрувати галузі агропромислового комплексу на базі кооперації. Для цього необхідно було визначити потрібні напрями в комплексному розвитку промисловості та сільського господарства у перспективних народногосподарських прогнозах, щоб здійснити найбільш доцільну і раціональну організацію тих галузей, які мають технологічні зв'язки з сільським господарством в умовах ринкових відносин.

Для розв'язання цих завдань варто особливо ретельно поставитися до розміщення промислових виробництв, спрямованого на досягнення гармонійного поєднання продуктивних сил за єдиним загальним планом. Це дасть змогу раціонально розмістити промисловість на всій території, тобто найбільш зручно для її розвитку в кооперації з іншими галузями.

Насамперед забезпечити за допомогою економічного регулювання виробництва доцільне використання земельних, водних, лісових, сировинних, трудових і інших ресурсів. Усі питання, які стосуються цих проблем, у процесі досягнення поставлених цілей мають вирішуватися під кутом зору перспективного розвитку, всебічного обговорення, а також наукового, практичного й історичного досвіду для того, щоб забезпечити охорону навколишнього середовища, передбачати наслідки поточної виробничої діяльності, які в майбутньому можуть бути як позитивними, так і негативними.

Перехід до методології народногосподарського індикативного планування висуває і цілий ряд нових проблем регулювання процесу ефективного розміщення продуктивних сил в країні. Найдоцільнішого вирішення цієї проблеми можна досягти за умови оптимальної взаємодії централізованого і децентралізованого планування. Насамперед завдання централізованого регулювання полягає у формуванні концепції розміщення продуктивних сил. Адже зосередження промисловості у великих містах і промислових центрах великою мірою стримує як сам розвиток промисловості, так і економіки в цілому. Крім того, у цьому випадку виникають труднощі з транспортом, з розвитком комунікацій, забезпеченням водою, робочою силою та головне — у соціальному розвитку. Ці проблеми стосуються не тільки великих, а й також багатьох середніх і малих міст.

Ріст населення в містах, за зменшення його чисельності в сільській місцевості, є рисою, притаманною минулому періодові, що характеризує різні рівні соціального й економічного розвитку промисловості й сільського господарства. Так, промисловість у 70—80-ті роки розвивалася переважно екстенсивно, що вимагало залучення дедалі більшої кількості робітників, розширення при цьому виробничих площ за рахунок нового будівництва. Розвиток соціальної інфраструктури серйозно відставав від потреб міст, які швидко розвивалися. У свою чергу, сільське господарство не змогло забезпечити необхідний високий рівень виробництва і вирішення соціальних проблем сільських жителів, переважно через низькі обсяги капітальних вкладень.

Характеризуючи процес розміщення продуктивних сил, треба підкреслити, що він відбиває глибокі внутрішні процеси в економіці країни та регіонів. Основну роль тут відіграє промисловість, яка на відміну від сільського господарства відносно менше піддана міграційним процесам, що знаходяться під впливом загального розвитку країни. Так, у період індустріалізації країни й у повоєнний час промисловість концентрувалася головним чином у великих містах, потреба ж у додаткових трудових ресурсах поповнювалася за рахунок села. За 60-річний період (1929—1989 рр.) цього процесу накопичилося багато невирішених проблем: ріст великих міст за рахунок спустошення і ліквідації сіл і їхнього зникнення, катастрофічне погіршення екологічної обстановки, труднощі в розв'язанні продовольчої проблеми, а також ріст цін на продовольство, екстенсивний розвиток промисловості, що доповнюється

концентрацією міського населення. Якщо в Україні 1959 р. було тільки одне місто з чисельністю жителів понад 1 млн чол., то в 1986 р. уже п'ять таких міст. У тому ж 1959 р. міст із чисельністю понад 100 тис. налічувалося 25, де проживало 20,5 % населення республіки, а в 1986 р. уже було 48 таких міст, в яких проживало 37,6 % населення країни.

У світовій історії розвитку промисловості були періоди припливу промисловості у великі міста в X—XI ст., але вже наприкінці XVI ст. і початку XVII ст. промисловість концентрувалася переважно в середніх і малих містах, містечках і селах⁷³. Складні процеси економічних відносин промисловості і сільського господарства в ті періоди регулювалися ринковими відносинами, із природним розвитком. У сучасних умовах процес формування промислових виробництв, особливо нових, має економічно регулюватися як ринком, так і державою.

Інтеграція промисловості й сільського господарства докорінно змінює організацію і технологію сільськогосподарського виробництва. Це, відповідно, зумовлює перехід від будівництва великих підприємств у містах до більш дрібного в сільській місцевості, ближче до сировинної бази. Досвід свідчить, що великі підприємства не можуть без збитків змінювати номенклатуру й асортимент свого виробництва, перебудовуючи його відповідно до вимог ринку. Тут визнаються переваги за малим і середнім виробництвом. Поряд з великими потрібно будувати також і підприємства середньої та малої потужності з переробки і збереження продукції.

Перехід до умов ринкових відносин підприємств середньої і малої потужності потребують уважного вивчення їхньої економіки. Це необхідно з багатьох причин: такі підприємства великою мірою можуть пристосовуватися до ринку, однак вони мають здебільшого низький технічний рівень, а тому й економічне становище їхнє таке, що їм важко витримувати ринкову конкуренцію, хоча і наявний потенціал використовується далеко не повністю. Деяку характеристику стану дрібних і середніх підприємств на власному балансі (без електростанцій, електро- і тепломереж) представляють дані, розраховані на підставі разових обстежень у 1983 р. (табл. 2.6.17).

Таблиця 2.6.17

**ГРУПУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УРСР
ЗА ОБСЯГОМ ТОВАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ, у % до підсумку**

Групування підприємств за виробництвом продукції	Кількість підприємств	Товарна продукція	Середньорічна чисельність робітників	Середньорічна вартість осн. виробн. фондів	Споживання електроенергії	Прибуток від реалізації товарної продукції
Всього підприємств	100	100	100	100	100	100
у тому числі з обсягом товарної продукції, тис. крб.:						
— до 100—10 000	72,2	11,3	19,8	10,5	4,8	11,9
з них:						
100 і менше	4,3	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0
101—500	9,2	0,2	0,6	0,3	0,1	0,2
501—1000	9,8	0,4	1,3	0,5	0,2	0,3
1001—3000	24,5	2,6	5,4	2,5	1,0	2,6
3001—5000	11,0	2,5	4,4	2,3	1,0	2,7

Закінчення табл. 2.6.17

Групування підприємств за виробництвом продукції	Кількість підприємств	Товарна продукція	Середньорічна чисельність робітників	Середньорічна вартість осн. виробн. фондів	Споживання електроенергії	Прибуток від реалізації товарної продукції
5001—10 000	13,4	5,6	8,0	4,8	2,4	6,1

⁷³ Бродель Ф. Игры обмена. — М.: Прогресс, 1988. — С. 303.

10 001—100 001 і більше	27,8	88,7	80,2	89,5	95,2	88,1
з них:						
10 001—50 000	20,2	25,8	80,6	22,3	16,3	28,5
50 001—100 000	3,8	15,3	15,5	15,0	13,4	16,7
100 001 і більше	3,8	47,6	34,1	53,2	65,5	42,9

Дані свідчать, що 27,8 % промислових підприємств зосередили 88,7 % виробництва промислової продукції, в них зайнято 79,9 % робітників, зосереджено 89,5 % основних фондів і 88,1 % всього отриманого прибутку.

У сільській місцевості, а також в середніх і дрібних містах, селищах має зосереджуватися переважна частина промисловості, що переробляє сільськогосподарську продукцію, — харчової, легкої, лісової й інших галузей агропромислового комплексу. Крім всього іншого, це дасть змогу значно зменшити або навіть звести до нуля великі втрати продукції сільського господарства на шляху від поля і ферми до споживача. Мають поширитися підприємства з виробництва товарів народного споживання, художніх виробів, ремонту сільськогосподарської техніки, надання побутових послуг, житлового будівництва, транспортного обслуговування, виробництва будівельних матеріалів тощо.

Йдеться насамперед про те, щоб створити умови, за яких сільське господарство і переробна промисловість, які є основою агропромислового комплексу, розвивалися не відокремлено, а разом з іншими галузями та були органічною частиною всього народногосподарського комплексу⁷⁴. Практичне розв'язання деяких проблем розвитку малих підприємств було намічено в прийнятій у вересні 1990 р. постанові уряду України «Про заходи для створення і розвитку малих підприємств». Однак це стосувалося тільки незначної частини, в межах 4—5 %, підприємств з чисельністю працюючих до 50 осіб у промисловості і будівництві, до 25 осіб у невиробничій сфері і до 15 осіб у роздрібній торгівлі. Проте науковці вважали, що розвиток малих підприємств не повинен обмежуватися чисельністю працюючих, а характеризуватися раціональним обсягом виробленої продукції.

Інтеграція землеробства з промисловістю мала на ділі сприяти поступовому усуненню розходження між містом і селом⁷⁵, що дало б змогу вирішити проблему повнокровного розвитку села й агропромислового комплексу в цілому. Але окремі заходи, спрямовані на поліпшення соціальних умов, а саме: будівництво шкіл, будинків культури, лазень, лікарень, житла й ін. — цілком проблеми ще не вирішують, бо соціальна інфраструктура може розвиватися тільки одночасно з розвитком як сільськогосподарського, так і промислового виробництва.

У той період ще не розглядалася проблема приватної власності в сільському господарстві, але формувалася думка стосовно створення на селі таких умов, які істотно не відрізнялися б від міських. Необхідно було надати всім громадянам максимально широкий доступ до всіх досягнень вітчизняної і світової культури не тільки в місті, а й в сільській місцевості. Конкретне вирішення багатьох викладених вище завдань знайшли розв'язання у прийнятому в жовтні 1990 р. Законі Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві України». Передбачалось, зокрема, переважне виділення централізованих державних капітальних вкладень на соціальний розвиток села і бюджетне фінансування створення соціальної інфраструктури. Водночас відмінявся податок на прибуток, отриманий непрофільними промисловими підприємствами за виконані роботи в сільській місцевості, а додаткові виробничі витрати, понесені промисловими підприємствами у зв'язку зі структурною перебудовою для робіт агропромислового комплексу, компенсувалися державою. При цьому встановлювалися пільги на платежі в бюджет і отримані кредити для сільськогосподарських і несільськогосподарських промислових підприємств у сільській місцевості.

Вжиті заходи стали дієвим засобом економічного регулювання розвитку села. Разом із тим застосування такого регулятора, як бюджетне фінансування соціального розвитку, було хоч і важливим, але не основним чинником підвищення рівня життя села. Головне — це створення бази для інтенсивного розвитку економіки і на цій основі формування значної частини власних засобів для соціального розвитку. З цього погляду методи застосування економічних регуляторів були недостатньо ефективними. Висловлювалися думки, що на відміну від

⁷⁴ Панасюк Б. Некоторые аспекты современного развития села в условиях его индустриализации // Экон. Сов. Украины. — 1987. — № 9. — С. 9.

⁷⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Соч. — 2-е изд. — Т. 4. — С. 447.

прийнятих різних рівнів ставок платежів у бюджет від прибутку для підприємств системи АПК: сільськогосподарських (1,5 %), кооперативно-державних (5 %), несільськогосподарських державних (25 %), проектно-дослідницьких (15 %), промислових та інших підприємств, що не входять до АПК (50 %), — доцільно було б створити рівні стартові умови. Для створення потужної матеріально-технічної бази, здатної забезпечити перехід на прогресивні технології, необхідно було б встановити підприємствам усіх форм власності, що входять до АПК і розташовані у сільській місцевості, рівень платежів в бюджет від прибутку в розмірі не вище 5 %.

У цих умовах планово-економічне регулювання було б краще спрямувати на комплексне відродження села, що включає розвиток сільськогосподарського виробництва в поєднанні з промисловістю за одночасного прискореного розвитку соціальної сфери. У даному разі з'являлася реальна можливість ліквідувати сезонність праці в сільському господарстві, забезпечити ширший вибір змінюваності застосування праці сільського населення, більш ефективно впливати на процес реформування села за допомогою промисловості та міст. Паростки цього процесу давно пробивають собі дорогу, вони знаходили своє вираження у такій формі організації виробництва в колгоспах і радгоспах, як підсобні промисли та допоміжні виробництва.

Основним завданням розвитку підсобних промислів і виробництв у сільськогосподарських підприємствах було пом'якшення сезонного характеру застосування праці. Тут могли розвиватися практично всі галузі промисловості, для яких були відповідні природні умови, досвід місцевих жителів, наявність сировини і трудових ресурсів. Підсобні промисли були прийнятні не тільки для колгоспно-радгоспної системи, а й для розвитку інших форм власності. Зокрема, вони могли бути в кооперативній, індивідуальній і приватній власності.

У період ринкових перетворень діяльність зазначених видів виробництва заслуговувала на увагу. Адже в той час у підсобних промислах АПК України працювало близько 350 тис. чол. Продукція підсобних підприємств і промислів сільськогосподарських підприємств тільки за 1981—1985 рр. порівняно з 1976—1980 рр. збільшилася на 36 % і становила у 1986 р. в агропромисловому комплексі країни 3,2 млрд крб. Був досить значний перелік виробленої промислової продукції: переробка овочів, картоплі, виробництво склотари, дренажних труб, порцеляни, килимових, швейних і гончарних виробів, товарів культурно-побутового призначення, меблів тощо. У деяких господарствах люди поєднували роботу в підсобних підприємствах і у тваринництві. Були наміри створювати умови, необхідні для забезпечення реальної можливості сільському населенню не відриватися від землі назавжди.

Досвід роботи підсобних підприємств колгоспів і радгоспів країни, зокрема колгоспу «Зоря» Рівненської області 80—90-х років, характеризувався такими показниками. Господарство мало більше 20 виробничих підрозділів із сільськогосподарським і промисловим напрямом. Серед них — три комплексні підрозділи з виробництва продукції рослинництва і тваринництва, три тваринницькі комплекси, плодоовочевий комбінат з консервним заводом і овочесховищем, тепличний комплекс, звірогосподарство, склотарний завод, комунальна служба й інші об'єкти. В цілому від реалізації продукції підсобних підприємств господарство одержувало понад 21 % усього виторгу. В промисловому виробництві було зайнято 17 % і в сільськогосподарському — 54 % всіх працівників. Значна частина працівників залучалась у сферу соціально-культурного обслуговування.

Деякі політики і практики побоювалися, що, мовляв, розвиток промислових виробництв зменшить кількість робочої сили для сільськогосподарського виробництва. Проте розвиток промислових виробництв у сільській місцевості не зменшував зайнятості в сільськогосподарському виробництві і соціальній сфері, оскільки відбувалася зміна характеру виробництва і праці, що стало найважливішим стимулом залучення молоді до праці в аграрному виробництві і галузях його інфраструктури. В зазначеному господарстві тільки в 1986 р. утворилося 23 молоді родини, кожній із них надавалася квартира з усіма тогочасними вигодами, здійснювалася велика програма соціально-культурного будівництва. Найбільш раціональне поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва дало змогу господарству вже у той період забезпечити не тільки високий рівень соціально-культурного розвитку села, а й вихід на міцні зовнішньоекономічні зв'язки із закордонними країнами.

У силу об'єктивності процес інтеграції промисловості і сільського господарства буде самостійно пробивати собі дорогу в практику. Але в умовах розвитку ринкових відносин цей процес необхідно пізнати і заздалегідь передбачати його наслідки для того, щоб здійснювати на нього регулюючий вплив з боку держави. Головна роль тут має належати народногосподарському економічному регулюванню з використанням розроблювальних

прогнозних і планових матеріалів розвитку і розміщення продуктивних сил у цілому в країні в ув'язці з обласними, а також районними умовами. Без органічного поєднання централізованого галузевого і територіального планово-економічного регулювання та практичного застосування цих матеріалів виходячи з місцевих умов не можна розраховувати на досить прийнятне, з погляду народного господарства і кожного регіону, вирішення проблем раціонального розміщення продуктивних сил, ефективного розвитку економіки. З огляду на це економічна політика держави передбачала найбільш доцільне здійснення радикальних заходів, спрямованих на те, щоб всі невеликі підприємства, не зв'язані органічно з містом, раціонально створювати в місцях їх можливого розташування на непродуктивних землях за наявності необхідних трудових і водних ресурсів. Це дало б змогу вчасно переробляти і забезпечувати на належному рівні збереження сільськогосподарської продукції.

Процесів вдосконалювання й раціоналізації розміщення промислових виробництв підпорядковувалась інвестиційна політика, спрямована на значне обмеження нового виробничого будівництва, особливо у великих містах і промислових центрах, водночас вона мала сприяти розширенню існуючих підприємств за рахунок будівництва філій і цехів у сільській місцевості. Виникла потреба нового будівництва переважно в самій будівельній індустрії, у сільському господарстві та в цілому в агропромисловому комплексі. У цьому напрямі навіть намітилися позитивні зрушення. Зокрема, були розроблені проекти міні-заводів для переробки п'яти і десяти тонн молока за зміну. У майбутньому передбачалося розробити і реалізувати проекти створення при фермах невеликих підприємств на 50 і 230 кілограмів сиру за зміну й інші технічні нововведення.

Вивчалися на практиці можливості розширення розміщення частини виробництв машинобудівного комплексу, скажімо, у вигляді філій базових підприємств. У 80—90-х роках в Україні ряд підприємств або філій підприємств машинобудування були розміщені в селищах міського типу, крім райцентрів, і безпосередньо в селах. Серед них можна назвати більше дев'яти підприємств приладо- і верстатобудування, п'ять підприємств з виробництва машин для тваринництва і кормовиробництва, три підприємства сільськогосподарського машинобудування і ряд інших. Звичайно, подібні процеси в розміщенні промислових виробництв вимагають радикального удосконалювання технології, структури виробництва й управління. Зміни технічної і технологічної бази в агропромисловому комплексі неминуче приведуть до зміни раніше набутих навичок і досвіду, появи нових кваліфікаційних вимог до всіх професійних категорій і вікових груп. Зрушення в суспільному характері виробництва дадуть могутній поштовх до більш ефективного використання наукового й освітнього потенціалу населення, виходячи з потреб суспільства. Підвищення ролі людської діяльності в народному господарстві відбуватиметься одночасно з розвитком продуктивних сил, зокрема за рахунок їхнього раціонального розміщення.

З огляду на викладене планово-економічне регулювання, спрямоване на забезпечення ефективної інтеграції промисловості і сільського господарства в ринкових умовах, передбачає: створення механізму, який сприятиме оптимальному розвитку усіх форм власності на селі; використання інвестиційної політики в сільському господарстві в тісній співпраці з іншими галузями; забезпечення раціонального перерозподілу фінансових і трудових ресурсів між містом і селом; формування ефективної соціальної і виробничої інфраструктури, інтенсивний розвиток інтеграції сільськогосподарського і промислового виробництва та торгівлі; формування прогресивних технологій виробництва, переробки і збереження продукції агропромислового комплексу.

Таким чином, чергових планово-економічне регулювання розміщення промислових виробництв дає змогу вирішити ряд першочергових завдань: зміцнити еквівалентний обмін між містом і селом за рахунок стимулювання ринкових відносин між сільським господарством і промисловістю на здоровій економічній основі, пом'якшити міграційні процеси, сприяти інтеграції сільського господарства, промисловості і торгівлі кінцевими продуктами споживання, поліпшити соціально-культурний розвиток на селі.

2.7. Технологічні схеми й організація розробки планів

2.7.1. Організація розробки планів

Передпланові документи. Планове управління економікою було головним інструментом економічної політики КПРС, найважливішою перевагою соціалістичної системи. Щоб реалізувати цю перевагу, перебудовувалася система планування економічного і соціального розвитку країни, регіонів: докорінно змінювалася система формування державних планів, підвищувалась дієвість централізованого планування, розширювались межі господарської самостійності підприємств і організацій відповідно до нових умов їхньої роботи на принципах повного господарського розрахунку і самофінансування, широкої демократизації управління, в яких органічно поєднуються інтереси держави, підприємств як соціалістичних товаровиробників, особисті інтереси кожного працівника.

Підвищувалася роль перспективного планування. Для оптимального поєднання перспективного і поточного планування, його безперервності і наступності здійснений перехід до розробки системи планів, яка включала два види планів різної тривалості: довгостроковий і п'ятирічний. Плани перебували в «органічній єдності» і взаємозалежності, періодично уточнювалися з урахуванням наявних умов відтворення.

Довгостроковий план формувався у вигляді проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку на 15 років. Його розробка підпорядковувалася вирішенню соціально-економічних завдань, визначених партією на тривалу перспективу.

П'ятирічний план — головна форма реалізації цілей і задач довгострокової перспективи і доведення їх до рівня річних планових завдань безпосередньо на підприємствах,

Для підвищення наукової обґрунтованості планів економічного і соціального розвитку розроблялася Комплексна програма науково-технічного прогресу на 20 років (по п'ятирічках), що було найважливішим передплановим документом, основою для довгострокового і п'ятирічного планування в повній відповідності до економічної стратегії партії. Цей документ розроблявся в розрізі союзних міністерств, відомств і республік, а також у цілому для країни.

Комплексна програма науково-технічного прогресу України входила складником в союзну Комплексну програму науково-технічного прогресу, розроблялася Академією наук України і Держпланом із залученням провідних наукових організацій, знаних учених і фахівців. Безпосереднім розроблювачем програми була і залишається Рада з вивчення продуктивних сил (РВПС) України. У процесі розробки Комплексної програми більш докладно обґрунтовувалися і конкретизувалися рекомендації на найближчий п'ятирічний період.

Вихідною політичною і господарською платформою планування ставала Концепція економічного і соціального розвитку СРСР на майбутнє п'ятнадцятиріччя. Проте розробка Концепції була прерогативою союзної влади, вона складалася в цілому для країни і містила набір пріоритетів і цілей розвитку економіки, визначала напрями структурної й інвестиційної політики, науково-технічного прогресу, рубежі соціального розвитку, завдання підвищення освітнього й культурного потенціалу, підтримання обороноздатності країни.

Концепція економічного і соціального розвитку СРСР розроблялася союзним Держпланом разом із ДКНТ і Академією наук із залученням провідних науково-дослідних центрів, знаних учених і фахівців. Концепція спиралася на Комплексну програму науково-технічного прогресу СРСР, Комплексну програму науково-технічного прогресу країн — членів Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), державні цільові НТП міжгалузевого характеру, довгострокові народногосподарські міжгалузеві і територіальні програми, а також наукові дослідження і демографічні прогнози.

Союзні республіки брали участь в розробці проекту Концепції за дорученням союзного Держплану у вигляді підготовки пропозицій до структурних частин Концепції економічного і соціального розвитку СРСР. Матеріали пропозицій у встановлений термін направлялися Держпланом України союзному Держплану, який і давав свої вихідні дані. Проект Концепції економічного і соціального розвитку СРСР вносився на розгляд Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР не пізніше ніж за два роки до початку чергової п'ятирічки. Через кожні п'ять років з урахуванням процесів, які відбувалися в народному господарстві, і нових завдань, що поставали перед країною, Концепція уточнювалася, доопрацьовувалася і продовжувалася на наступні п'ять років.

В основу розробки планів економічного і соціального розвитку для галузей і територій республік і областей були покладені їхні схеми розвитку і розміщення продуктивних сил. Схеми в цілому для республіки і кожної області являли собою систему наукових досліджень основних чинників економічного зростання, напрямів і темпів економічного і соціального розвитку

республіки в галузевому і територіальному розрізах, але в єдиному народногосподарському комплексі Союзу. Схеми носили довгостроковий і проблемно-цільовий характер, їхня практична спрямованість полягала в обґрунтуванні суспільних потреб та ресурсів, шляхів інтенсифікації виробництва та його темпів, масштабів і пропорцій розвитку та розміщення продуктивних сил.

Для республіки і кожної області схеми розроблялися РВПС разом із Держпланом України і облвиконкомом відповідних областей. Схема розвитку і розміщення продуктивних сил України була регіональним розділом Генеральної схеми розвитку і розміщення продуктивних сил СРСР. Її замовником виступав Держплан України. Однак затверджував Схему союзний Держплан за поданням уряду України.

Регіональним розділом Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України була схема розвитку і розміщення продуктивних сил відповідних областей. Замовником схеми виступав відповідний облвиконком, а головним розробником залишалася Рада з вивчення продуктивних сил. Схеми для областей затверджувались Держпланом України за поданням облвиконкомів.

Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України і областей з урахуванням галузевих схем, які подавалися у встановленому порядку союзними міністерствами і відомствами, розроблялися по народному господарству України в цілому, з виділенням господарства, підвідомчого урядові України. Склалися схеми не менш ніж на 15 років (по п'ятиліттях) з більш докладним обґрунтуванням першого п'ятиліття.

Матеріали схем в тодішній республіці й областях використовувалися під час підготовки пропозицій Української РСР до проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР, розробки планів економічного і соціального розвитку областей, цільових комплексних програм, найменувань новобудов і переліку розроблюваних проектів у складі п'ятирічних планів.

Схеми служили також вихідною базою для розробки техніко-економічних обґрунтувань будівництва підприємств і споруд, схем розселення, районних планувань, генеральних планів міст і інших населених пунктів, формування груп промислових підприємств із загальними об'єктами виробництва й інші складові передпроектної документації.

Відповідно до схваленої у встановленому порядку Концепцією економічного і соціального розвитку СРСР і затвердженої союзним урядом Генеральної схеми розвитку і розміщення продуктивних сил СРСР союзний Держплан розробляв і доводив до міністерств, відомств Союзу, урядів союзних республік науково-дослідні цільові настанови для підготовки проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР.

Стратегія КПРС виражалася в конкретних цифрах і завданнях і визначала на 15-літній період темпи, пропорції, структуру суспільного виробництва та шляхи його інтенсифікації, розвиток народногосподарських комплексів, галузей і регіонів, пріоритетні науково-технічні напрями і вирішення соціальних завдань. Для підготовки пропозицій республіки до проекту Основних напрямів український уряд одержував від союзного Держплану таке: цільові настанови для господарства республіканського підпорядкування, Держагропрому і Мінбуду; показники і форми до складання проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на планований період.

На основі Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України, з урахуванням отриманих від союзного Держплану форм, показників і цільових настанов та з залученням міністерств, союзних і республіканських відомств, облвиконкомів, Київського і Севастопольського міськвиконкомів Держплан України розробляв свої пропозиції до проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на території республіки, що враховувало комплексний розвиток усіх підприємств, об'єднань і організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості.

Держплан України доводив до республіканських міністерств і відомств, Держагропрому, Мінбуду, облвиконкомів, Київського і Севастопольського міськвиконкомів цільові настанови, показники і форми як основу для формування ними разом з підвідомчими підприємствами (об'єднаннями) й організаціями пропозицій для галузей і територій до проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР. Вимагалася, щоб встановлювані підприємству цільові настанови для планування були строго погоджені між собою.

Міністерства разом із підприємствами розробляли перспективи свого виробничого і соціального розвитку виходячи з довгострокових завдань галузі, договірних зобов'язань і з урахуванням планів комплексного розвитку території. Вони передбачали заходи для розширення виробництва і підвищення його технічного рівня, відновлення і підвищення якості продукції відповідно до вимог внутрішнього і світового ринків, найбільш повного використання науково-технічних досягнень, активної участі в загальнодержавних, галузевих, науково-технічних програмах із країнами — членами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).

У ході розробки пропозицій до проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР підприємства зобов'язані були передбачати повне використання виробничих потужностей, застосовувати прогресивні науково обґрунтовані норми витрат праці, витрат сировини і матеріалів, енергії та палива, здійснювати заміну дефіцитних матеріалів і виробів, широко залучати у господарський оборот вторинні ресурси, домагатися зниження витрат виробництва і зростання прибутку.

Проекти пропозицій до Основних напрямів з питань розвитку соціальної сфери, обслуговування населення, виробництва товарів народного споживання, будівництва, чисельності працівників, використання трудових ресурсів, місцевих видів сировини і матеріалів, вторинних ресурсів, охорони природи, земле-, водо- і лісокористування підприємств як союзного, союзно-республіканського, так і республіканського підпорядкування слід було погоджувати з відповідними виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів.

Облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми в процесі розробки пропозицій координували діяльність підприємств і організацій з питань, що входять до їхньої компетенції. Підприємства брали участь у проведенні робіт із забезпечення комплексного і соціального розвитку території, кращого задоволення потреб населення, а також у формуванні місцевого бюджету за встановленими нормативами.

Підприємства, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості, направляли відповідним облвиконкомам погоджені з міністерствами і відомствами свої пропозиції до Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР, на базі яких виконкоми підготували пропозиції до Основних напрямів для території даної області й представляли їх Держплану України.

З огляду на ту обставину, що перша п'ятирічка Основних напрямів розроблялася в розрізі років і була ніби початком підготовки до розробки наступного п'ятирічного плану, а також те, що проект пропозицій республіки повертається від підприємств до облвиконкомів, міністерствам і Держплану республіки, є можливість у цей період проводити роботу для збалансованості розроблюваних планових проектувань.

Міністерства, відомства України і облвиконкоми в процесі формування пропозицій для відповідних галузей проводили систематичну роботу з підприємствами й організаціями, спрямовану на досягнення показників, передбачених цільовими настановами. Вони здійснювали ув'язку проектів між підвідомчими підприємствами й організаціями кожної області, забезпечуючи збалансованість галузевих і територіальних пропозицій до Основних напрямів і представляли їх Держплану України. У разі відхилення показників, які передбачалися, від цільових настанов у ту чи іншу сторону вимагалось, щоб кожне підприємство разом з міністерством, відомством або облвиконкомом дало обґрунтоване підтвердження цьому. У свою чергу, для контролю і включення до пропозиції Української РСР Держплан України одержував від загальносоюзних міністерств і відомств відповідні показники, які вони були зобов'язані направляти у встановленому порядку на підвідомчі їм підприємства й організації, розташовані на українській території.

На основі пропозицій, одержаних в розрізі території областей, а також галузей союзних і республіканських міністерств і відомств, розроблялися збалансовані за конкретними показниками пропозиції України до проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР для всієї території республіки і подавалися у встановлений термін союзному Держплану.

П'ятирічні плани та їх розробка. Головною формою реалізації цілей і завдань, передбачених Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР, став Державний п'ятирічний план, який розроблявся у річному розрізі.

Держплан України одержував від союзного Держплану основу для формування п'ятирічного плану у вигляді окремих параметрів: вихідні дані планування для господарства республіканського підпорядкування, Держагропрому і Мінбуду — контрольні цифри, державні

замовлення, стабільні економічні нормативи і ліміти; показники і форми до складання проекту п'ятирічного плану. Союзні і союзно-республіканські підприємства, розташовані на території України, одержували вихідні дані для розробки п'ятирічних планів від своїх міністерств.

Для ілюстрації можна навести реальний приклад, коли відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1987 року в усіх областях України, Київському і Севастопольському міськвиконкомом розроблявся комплексний п'ятирічний план економічного і соціального розвитку відповідного регіону, що враховував розвиток усіх підприємств і організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості.

Після одержання від союзного Держплану вихідних даних планування Держплан України визначав вихідні дані для складання п'ятирічних планів республіканським міністерствам і відомствам, Держагропрому, Мінбуду, облвиконкомам, Київському і Севастопольському міськвиконкомам, які з урахуванням специфіки підвідомчих підприємств і організацій доводили до них вихідні дані як основу для розробки п'ятирічних планів підприємств, об'єднань та організацій.

Підприємства самостійно розробляли і затверджували п'ятирічні плани, в основу яких мали покладатися вихідні дані планування: контрольні цифри, державні замовлення, довгострокові економічні нормативи і ліміти, а також прямі замовлення споживачів і органів матеріально-технічного постачання на продукцію (роботи, послуги).

При цьому підприємства зобов'язані були виходити з того, що:

а) контрольні цифри відбивають суспільні потреби в продукції, виробленій підприємством, мінімальні рівні ефективності виробництва; б) державні замовлення гарантували можливість задовольнити першочергові суспільні потреби, але одночасно надавали підприємствам можливість вводити в дію виробничі потужності й об'єкти соціальної сфери за рахунок державних централізованих капітальних вкладень, а також постачати деякі види продукції, необхідної насамперед для вирішення загальнодержавних, соціальних завдань, виконання науково-технічних програм, зміцнення обороноздатності й забезпечення економічної незалежності країни, постачання сільськогосподарської продукції; в) довгострокові економічні нормативи, будучи стабільними протягом усієї п'ятирічки, забезпечували тісну ув'язку загальнодержавних інтересів з госпрозрахунковими інтересами конкретних підприємств і зацікавленістю працівників; г) ліміти, які встановлювали граничний розмір державних централізованих капітальних вкладень для розвитку міжгалузевих виробництв, нового будівництва і вирішення особливо важливих завдань відповідно до переліку підприємств і об'єктів, включених у державний план, обсягів будівельно-монтажних і підрядних робіт, матеріальних ресурсів, що розподіляються централізовано, для забезпечення потреби виробництва і будівництва, орієнтували підприємства на власні сили.

Облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми були зобов'язані створювати умови для ефективної виробничої діяльності всіх підприємств, розміщених на їхній території, що збільшувало відрахування до місцевого бюджету, координували роботу підприємств із питань своєї компетенції.

Міністерства і відомства, облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми в період підготовки проектів планів для відповідних галузей і територій проводили систематичну роботу з підприємствами й організаціями, спрямовану на досягнення показників, передбачених контрольними цифрами і державними замовленнями. Вони здійснювали ув'язку проектів планів кожної області між підвідомчими підприємствами й організаціями, галузевих кооперованих постачань і зв'язків, забезпечували збалансованість галузевих і територіальних проектів планів. У разі відхилення планових показників від вихідних даних у ту чи іншу сторону вимагалися обґрунтовані причини цьому.

У процесі розробки п'ятирічних планів усі підприємства, незалежно від відомчої підпорядкованості, обов'язково погоджували проекти своїх планів з відповідними виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів з питань розвитку соціальної сфери, обслуговування населення, виробництва товарів народного споживання, будівництва, чисельності працівників, використання трудових ресурсів, місцевих видів сировини і матеріалів, вторинних ресурсів, охорони природи, земле-, водо- і лісокористування. Погоджувалися техніко-економічні розрахунки на будівництво об'єктів, титульні списки будівництв за встановленими показниками, а в проектах планів підприємств враховували заходи щодо реалізації наказів виборців.

Після узгодження проектів п'ятирічних планів із союзними і республіканськими міністерствами і відомствами, облвиконкомом, Київським і Севастопольським міськвиконкомом підприємства самостійно затверджували п'ятирічні плани і направляли їх облвиконкомом для формування п'ятирічних планів для всієї території області та відповідним міністерствам і відомствам для формування проектів галузевих п'ятирічних планів.

На основі вихідних даних планування, показників і форм до складання п'ятирічного плану, отриманих від Держплану, а також затверджених планів підприємств об'єднань і організацій головні планово-економічні управління обласних Рад народних депутатів розробляли комплексні п'ятирічні плани економічного і соціального розвитку області, затверджували їх на сесіях обласних Рад і затверджені п'ятирічні плани розвитку території відповідної області подавали Держплану України. Основні показники цих планів включалися до складу комплексних планів економічного і соціального розвитку України; міністерства і відомства республіканського підпорядкування, Держагропром і Мінбуд формували проекти галузевих п'ятирічних планів економічного і соціального розвитку і також направляли їх Держплану України.

Для контролю і включення в проект п'ятирічного плану економічного і соціального розвитку України загальносоюзні міністерства і відомства подавали Держплану України відповідні показники своїх підвідомчих підприємств і організацій, розташованих на території республіки. На основі комплексних планів областей, Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил Української РСР, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР, вихідних даних для планування, отриманих від союзного Держплану, Держплан України підготовляв збалансований проект Державного п'ятирічного плану економічного і соціального розвитку Української РСР в розрізі окремих років і подавав його союзному Держплану в установлений термін.

2.7.2. Вихідні дані для розробки планів

Технологічні схеми й організація розробки комплексного плану включали систему вихідних даних планування і їх формування в умовах нового господарського механізму. Вихідні дані планування встановлювалися централізовано і були основою для формування п'ятирічного плану. Вони охоплювали контрольні цифри, державні замовлення, стабільні економічні нормативи й ліміти. Ці дані доводилися як основа для розробки п'ятирічних планів: підприємствам і об'єднанням союзного підпорядкування — союзними і союзно-республіканськими міністерствами та відомствами, підприємствам і об'єднанням республіканського підпорядкування, а також Держагропрому і Мінбуду — Держпланом України через відповідні міністерства і відомства в місячний термін після одержання від союзного Держплану.

Контрольні цифри не носили директивного характеру, а відбивали суспільні потреби в продукції, виробленій конкретним підприємством, і мінімальні рівні ефективності виробництва. Вони слугували для підприємств орієнтирами, досягнення яких має забезпечувати ефективне ведення господарства і збалансований розвиток економіки галузі, регіону, республіки, країни. Контрольні цифри охоплювали показник виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг у вартісному вираженні (розрахунково) для висновку господарських договорів, прибуток (дохід), валютний виторг, найбільш важливі загальні показники науково-технічного прогресу, найважливіші узагальнюючі показники в галузях народного господарства, показники розвитку соціальної сфери.

До показників науково-технічного прогресу відносилися окремі державні науково-технічні програми та їхні завдання, основні розробки міжгалузевих науково-технічних комплексів. Конкретний зміст цих контрольних цифр визначався союзним Державним комітетом з науки і техніки за участю Академії наук, міністерств і відомств, а також Рад Міністрів союзних республік.

До найважливіших узагальнюючих показників у галузях народного господарства відносилися ті, які сприяли інтенсифікації розвитку галузей народного господарства, зокрема — питома вага відновлення машинобудівної продукції, витрати (норма) умовного палива на електроенергію; видобуток вугілля відкритим способом у загальному його видобутку, видобуток вугілля на шахтах механізованими комплексами; питома вага в загальному обсязі виробництва сталі — киснево-конверторної, електросталі, безперервної розливки сталі; глибина переробки нафтової сировини; питома вага оброблення сільськогосподарських культур за допомогою інтенсивної технології й інші, що стосуються конкретної галузі. В окремі періоди в контрольні цифри могли включатися показники продуктивності праці й матеріалоемності продукції. Для створення підприємствам можливостей орієнтації в змінах структури суспільних

потреб і попиту населення в складі загального обсягу виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг виділялися обсяги випуску її найважливіших видів за укрупненими нормативами і позиціями у вартісному або натуральному вираженні.

Контрольні цифри для республіканського господарства розроблялися і затверджувалися Радами Міністрів союзних республік одночасно з державними замовленнями, нормами і нормативами. Контрольні цифри в процесі формування плану мали бути органічно ув'язані з державним замовленням, нормами і нормативами, лімітами.

Державні замовлення виражали вимоги держави в постачанні підприємствами продукції, виконанні робіт та наданні послуг для задоволення першочергових суспільних потреб, забезпечення науково-технічного прогресу і структурної перебудови економіки. В міру насичення ринку і підвищення дієвості нового господарського механізму склад і обсяг державних замовлень передбачалося скорочувати, що гарантувало перехід до самостійного планування підприємствами виробництва дедалі більшої частини продукції на основі прямих господарських зв'язків зі споживачами і оптовими ринками товарів народного споживання.

Об'єкти державних замовлень охоплюють, як правило, частину виробничої програми підприємств. У різні періоди до них належать: постачання деяких видів продукції, необхідної насамперед для вирішення загальнодержавних і соціальних завдань, виконання науково-технічних програм, зміцнення економічної незалежності країни; проведення найважливіших науково-дослідних розробок, що революціонізують суспільне виробництво; постачання сільськогосподарської продукції; введення в дію найважливіших виробничих потужностей і об'єктів соціальної сфери за рахунок державних централізованих капітальних вкладень. В окремих випадках для підприємств, місцевих Рад народних депутатів, міжгалузевих державних об'єднань, міністерств і відомств державні замовлення можуть установлюватися на введення в дію найважливіших виробничих потужностей і об'єктів соціально-культурної сфери, створюваних за рахунок їхніх власних коштів і інших джерел фінансування.

Державні замовлення доводилися союзним Держпланом через союзні міністерства і відомства, Ради Міністрів союзних республік і міжгалузеві державні об'єднання до підприємств у встановлений термін, причому вони були обов'язкові для включення в плани підприємств. Підприємства, орієнтуючись на контрольні цифри та керуючись державними замовленнями, самостійно формували виробничу програму, приймали рішення для більш повного використання потужностей, досягнення високих кінцевих результатів і одержання госпрозрахункового доходу, що було основним джерелом виробничого і соціального розвитку трудових колективів.

Державні замовлення на постачання продукції, виконання робіт і надання послуг, а також на введення в дію виробничих потужностей і об'єктів соціальної сфери могли розміщатися на конкурсній основі. Міністерства і відомства встановлювали перелік продукції, робіт і послуг із вказівкою основних вимог до їх виконання, розроблялися умови конкурсу і визначалися терміни його проведення, організовувалося разом із територіальними органами союзного Держпостачу забезпечення підприємств, незалежно від відомчої приналежності, необхідною інформацією.

Для участі в конкурсі підприємства повідомляли міністерствам свої пропозиції щодо обсягів виробництва і постачання продукції, виконання робіт і надання послуг, а також техніко-економічні параметри — показники технічного рівня продукції, забезпечення охорони природи, продуктивність, ціну тощо, особливо терміни виконання замовлень. Міністерства і відомства розглядали ці пропозиції і приймали рішення про розміщення державних замовлень на тих підприємствах, де умови їх виконання кращі з позицій як народногосподарських інтересів, так і інтересів конкретних споживачів. У виконанні державних замовлень, у тому числі і на конкурсній основі, могли брати участь на добровільних засадах кооперативні підприємства. Ініціатива розміщення державних замовлень на кооперативних підприємствах могла виходити як від самих підприємств, так і від відповідних міністерств, відомств, місцевих Рад, а також організацій кооперативних структур. Питання організації розміщення на конкурсній основі державних замовлень на постачання продукції, що має міжгалузевий характер, вирішувалися постійними органами союзного уряду, Держагропромом і Держбудом, а для підприємств республіканського господарства — відповідними органами союзних республік.

Основні принципи формування державних замовлень полягали в такому. Їхнє формування починалося з визначення складу, тобто переліку видів продукції, робіт і послуг, необхідних для розв'язання завдань, прискорення науково-технічного прогресу в галузях народного господарства, структурної перебудови економіки і досягнення головних цілей соціальної

політики. Склад державних замовлень формувався на п'ятирічний період союзним Держпланом разом з Держбудом із урахуванням результатів розгляду пропозицій союзних міністерств і відомств, а також Рад Міністрів союзних республік, міжгалузевих державних об'єднань і затверджувався союзним Держпланом. Для підприємств республіканського господарства склад державних замовлень формувався Держпланом союзної республіки разом із Держпостачем союзної республіки з урахуванням результатів розгляду пропозицій міністерств і відомств республіки, обл(міськ)виконкомів, міжгалузевих державних об'єднань і затверджувався Радою Міністрів союзної республіки.

Конкретний обсяг державних замовлень на продукцію, роботи, послуги, включені у їхній склад, визначався союзним Держпланом, а для підприємств республіканського господарства — урядом республіки, на продукцію, що розподілялася союзним Держпостачем, — разом із ним. Ця робота проводилася на основі з'ясування потреб народного господарства і населення з урахуванням пропозицій союзних міністерств і відомств, урядів союзних республік, які видають виробничими і науково-виробничими об'єднаннями та міжгалузевими науково-технічними комплексами, а також виходячи з завдань державних науково-технічних програм. Для підприємств республіканського господарства враховувалися пропозиції республіканських міністерств і відомств, облвиконкомів. Проведена робота спиралася на систему розрахункових балансів виробництва і розподіл матеріально-технічних ресурсів, а також активну взаємодію споживачів і виробників продукції.

Державні замовлення на постачання продукції, виконання робіт і надання послуг мали забезпечувати: здійснення соціальної переорієнтації економіки, задоволення платоспроможного попиту населення на основні товари і послуги з урахуванням потреб різних його вікових груп; широкомасштабне впровадження в народне господарство найважливіших досягнень науки і техніки; прогресивні структурні зрушення в галузях виробничої і соціальної сфери; постачання найважливіших паливних і сировинних ресурсів, необхідних для стабільної роботи всіх секторів економіки; виконання міжурядових угод з постачання товарів; формування матеріальних резервів.

У державні замовлення не включалася продукція: виробничо-технічного призначення серійного і масового випуску; внутрігалузевого споживання, а також продукція, використовувана в межах одного народногосподарського комплексу; для власних технологічних потреб підприємств; вузькоспеціалізованого призначення, що випускалася в основному одним виготовлювачем і споживалася обмеженою кількістю підприємств; спільних підприємств СРСР з фірмами капіталістичних і соціалістичних країн.

Державні замовлення встановлювалися як для обсягу виробництва і постачань окремих видів продукції, виконання робіт і надання послуг, у вартісному вираженні, так і конкретної номенклатури. Підприємствам, які випускали велику кількість різноманітних видів виробів, державні замовлення встановлювалися на постачання найважливіших видів продукції групової або конкретної номенклатури. Внутрігрупову номенклатуру державних замовлень підприємства формували самостійно на основі пропозицій споживачів і органів матеріально-технічного постачання.

Державні замовлення забезпечувалися матеріально-технічними ресурсами, а їхні ліміти, які розподілялися централізовано, повідомлялися союзними Держпланом і Держпостачем союзним міністерствам і відомствам та урядам союзних республік, які, у свою чергу, повідомляли республіканським міністерствам, відомствам, обл(міськ)виконкомам, міжгалузевим державним об'єднанням. Союзні міністерства та відомства, республіканські міністерства і відомства, міжгалузеві державні об'єднання не мали права додатково включати в державні замовлення продукцію, роботи і послуги, розширювати склад державних замовлень, затверджуваних союзним Держпланом і урядами союзних республік, та збільшувати їх обсяг. Централізований розподіл продукції, що вироблялася відповідно до державного замовлення, здійснювався союзним Держпланом, Держпостачем і Радами Міністрів союзних республік.

У період становлення оптової торгівлі й неповного охоплення багатьох видів продукції державними замовленнями регулювання споживання багатьох видів продукції здійснювалося за допомогою лімітів споживання. Забезпечення продукцією включалося не в державні замовлення і розподілялося, не за лімітами споживання, а за рахунок продукції, не переданої на реалізацію в порядку оптової торгівлі, здійснювалося підприємствами самостійно на основі господарських договорів.

Державні замовлення формувалися в тісному взаємозв'язку з контрольними цифрами обсягів виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг у вартісному і натуральному вираженні. Участь союзних республік і місцевих органів у формуванні державних замовлень характеризувалася таким чином.

Ради Міністрів союзних республік і місцеві Ради вносили свої пропозиції союзному Держплану для врахування при формуванні державних замовлень непродовольчих товарів народного споживання, встановлених для підприємств усіх галузей народного господарства, окрім легкої промисловості; підприємств системи Міністерства легкої промисловості щодо реалізації платних послуг населенню; щодо капітального будівництва; щодо розвитку науки і техніки.

Ради Міністрів союзних республік визначали державні замовлення: на постачання продукції, виконання робіт і надання послуг підприємствами республіканського господарства і доводили ці замовлення до них через міністерства і відомства союзних республік; на постачання в республіканські фонди м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, яєць і яйцепродуктів, картоплі, овочів, баштанних культур, плодів і ягід, столового винограду, сухофруктів, цитрусових, комбікормів і сіна для задоволення потреб самої республіки.

Уточнення державного замовлення для республіканського господарства внаслідок неможливості реалізації продукції та відмовлення від неї споживача вироблялися відповідним міністерством, відомством союзної республіки та узгоджувалося з Держпланом і Держпостачем України.

Довгострокові економічні нормативи передбачалися стабільними протягом усієї п'ятирічки. Вони визначали взаємини з бюджетом, формування фонду оплати праці, фонду економічного стимулювання, співвідношення оплати праці та її стимулювання тощо. Найважливішими з них є: ставки податкових платежів, у тому числі за виробничі фонди, трудові й природні ресурси; нормативи відрахувань від розрахункового прибутку в державний і місцеві бюджети; ставки банківського кредиту; нормативи формування фондів розвитку виробництва, науки і техніки, соціального розвитку і матеріального заохочення, фондів валютних відрахувань, фондів заробітної плати; нормативи співвідношення між приростом середньої заробітної плати і приростом продуктивності праці; нормативи граничного рівня запасів товароматеріальних цінностей тощо.

Економічні нормативи затверджувалися підприємствам, об'єднанням і організаціям вищими органами управління завчасно до початку розробки п'ятирічного плану. Економічні нормативи покликані були створювати такі економічні умови діяльності підприємств, за яких останнім вигідно було знаходити шляхи найбільш ефективного задоволення попиту, зростання виробництва і підвищення якості продукції, виконувати державні замовлення, виходити на контрольні цифри, активно впроваджувати науково-технічний прогрес.

Ліміти в плануванні встановлювали граничний розмір державних централізованих капітальних вкладень, обсягів будівельно-монтажних робіт, централізованих матеріальних ресурсів. Одночасно передбачалося, що розширення і розвиток оптової торгівлі, сфера централізованого розподілу матеріальних ресурсів мали звужуватися.

2.7.3. Балансові розрахунки в плануванні⁷⁶

Балансова система. Балансова система в плануванні застосовується для одержання узагальнюючих макроекономічних показників, які характеризують національний дохід, валовий внутрішній продукт, споживання і нагромадження, матеріальні, фінансові й трудові ресурси тощо. Ці розрахунки досягалися за допомогою балансової схеми, яка взаємопов'язує систему синтетичних економічних показників в одне ціле.

Система балансових розрахунків до 1990 р. мала кілька методологічних і методичних підходів та багато назв у різних країнах: у Великій Британії та США — суспільний облік, у Франції —

система національних рахунків (СНР), в колишньому Союзі — баланс народного господарства (БНГ). Першим дослідженням балансової системи була побудова балансу народного господарства СРСР за 1923/1924 рік. За кордоном розробка балансових систем, особливо

⁷⁶ Методичні вказівки до розробки державних планів економічного і соціального розвитку СРСР. — М.: Економіка, 1980.; Держплан СРСР. Основні методичні положення до складання державного плану розвитку народного господарства. — М.: Держпланвидав, 1960.

міжгалузевого балансу, розпочалася в 1931 р. В. Леонтьєвим у США на підставі даних за 1919—1929 роки.

Під балансовою системою розуміють сукупність окремих балансів, тобто коли в одній таблиці об'єднується кілька балансів, кожен з яких характеризує виробництво і розподіл одного із однорідних ресурсів. У балансовій системі, як правило, розраховуються: всі види господарської діяльності, пов'язані з виробництвом, споживанням і нагромадженням матеріальних благ; галузева структура народного господарства; різноманітні економічні взаємозв'язки, викликані обміном і обігом матеріальних цінностей, надання послуг і різноманітних грошових розрахунків.

У колишній плановій системі такі економічні проблеми охоплювалися трьома типами балансових систем: народногосподарський баланс; зведений баланс матеріальних ресурсів; міжгалузевий баланс виробництва і розподілу продукції. Всі ці системи взаємоузгоджені та являють собою різні частини одної синтетичної системи зведених народногосподарських показників.

За допомогою народногосподарського балансу здійснювався структурний аналіз суспільного продукту, ув'язка основних і оборотних фондів із суспільним виробництвом і його використанням. Національний дохід в цій системі показано за галузевим принципом створення і використання. В балансі сфера матеріального виробництва складається з двох основних підрозділів: I підрозділ — виробництво засобів виробництва для виробництва засобів виробництва; II підрозділ — виробництво засобів виробництва для виробництва предметів споживання. Крім того, в схемі суспільний продукт поділяється на три частини: засоби праці, предмети праці, предмети споживання. В схемі показано процеси перерозподілу національного доходу, визначені основні канали використання суспільного продукту: фонд заміщення, фонд споживання, фонд розширеного виробництва.

В основі зведеного матеріального балансу лежить групування продуктів. Під зведеним матеріальним балансом розуміється, по суті, натуральний баланс. Однак між ними є й різниця, а саме: зведений матеріальний баланс відрізняється від натурального тим, що всі продукти показані в ньому в незмінних цінах і для нього характерний принцип: один продукт — одна ціна.

Особливість зведеного матеріального балансу полягає в тому, що в ньому показані джерела надходження і канали розподілу різних продуктів у їхньому фізичному вимірі: тонни, кілометри, кіловати, штуки тощо. У зв'язку з тим, що багато продуктів машинобудування, хімічної промисловості, будівництва взагалі не можуть показуватися в натуральному вимірі, зведений матеріальний баланс не може охоплювати все матеріальне виробництво.

В основу розробки міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції покладені галузі, які виробляють однорідні продукти, тобто тут діє принцип чистої галузі. Для міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції характерний детальний аналіз виробничих зв'язків між галузями у сфері постачання сировини, палива, допоміжних матеріалів, електроенергії, послуг вантажного транспорту, матеріально-технічного постачання.

Застосування балансової міжгалузевої моделі в економічному аналізі та плануванні розширює можливості в таких напрямках: створюється можливість будувати планові розрахунки в прямому передбаченні кінцевого суспільного продукту; формуються нові методи кількісного аналізу; народногосподарське планування одержує якісні методи відбору оптимальних варіантів планів.

Балансові методи. Планування розвитку економіки викликало потребу застосування різних балансових розрахунків, що, своєю чергою, вимагало відповідних наукових досліджень. Економіко-математичні методи охоплюють: балансовий метод; метод математичного моделювання; векторно-матричний метод; метод економіко-математичних розрахунків, метод послідовного наближення. Економіко-математичні задачі охоплюють: балансову міжгалузеву і міжрегіональну задачі; основну планово-виробничу задачу; екстремальну подвійну задачу.

Велика увага надавалась складанню натуральних балансів зернових продуктів і палива. У 1924 р. Центральне статуправління розпочало складати баланс народного господарства за 1923/24 р., в якому було охоплено не тільки виробництво, а й розподіл суспільного продукту, що давало загальну картину відтворювального процесу. 1926 року статистичне управління видало «Баланс народного господарства Союзу РСР 1923/24 р.», в якому опубліковані

натуральні баланси з 18 сільськогосподарських продуктів, двох продуктів лісоводства і восьми предметів ширвжитку. В опублікованому матеріалі містилися вартісні балансові таблиці, які характеризували: капітали; баланс виробництва і розподілу суспільного продукту; народний дохід; шаховий баланс виробничого споживання.

У наступні роки розвиток балансового методу відбувався в напрямі складання окремих матеріальних балансів виробництва і розподілу окремих продуктів у натуральних одиницях. У 70-х роках уже розроблялося 150 планових матеріальних балансів, близько 1600 товарних балансів, а органи матеріально-технічного постачання і збуту здійснювали розподіл матеріальних цінностей за 10500 балансами⁷⁷. Баланси най важливіших матеріалів затверджувалися урядом.

У світовій практиці широко провадилася робота щодо складання міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції. Американський вчений В. Леонт'єв у 1939 р. розробив баланс міжгалузевих зв'язків, у який включені як виробнича, так і невиробнича сфери економіки. Це означало, що уже тоді розраховувався показник валового внутрішнього продукту (ВВП). У той же час балансові розрахунки Держплану до 1991 р. містили тільки виробничу сферу економіки, розраховуючи лише відомий показник національного доходу, який не включав невиробничої сфери економіки. Саме В. Леонт'єв перший запропонував використовувати баланс міжгалузевих виробничих зв'язків не тільки як метод економіко-статистичного аналізу, а й як практичний плановий інструмент. На базі міжгалузевого балансу і створених методів теорії ігор і математичного програмування з'явилася принципово нова можливість вирішити екстремальну економічну задачу пошуку оптимальних коефіцієнтів зростання і рентабельності національної економіки, яка була сформульована видатним математиком ХХ ст. Д. Нейманом, а Л. Канторович розробив основу планово-виробничої задачі⁷⁸.

У плановій системі колишнього Союзу розробка матеріальних балансів відіграла одну з найважливіших ролей у плануванні. Матеріальні баланси розрізняються: за поділом сукупного суспільного продукту — баланси засобів виробництва (предметів і засобів праці) і баланси предметів споживання; за періодами і стадіями планування і використання — баланси на довгострокову перспективу (розрахункові), п'ятирічний період (розрахункові, планові, звітні), річні (розрахункові, планові й звітні); за плановим розрізом — галузеві, територіальні; за одиницями виміру — натуральні, вартісні й натурально-вартісні; за видом використання балансової моделі — баланси однопродуктові, багатопродуктові (зведені, комплексні, міжпродуктові), міжгалузеві.

Для всіх режимів, стадій, рівнів і розрізів планування використовувався основний вид матеріальних балансів — однопродуктовий баланс (табл. 2.7.3.18). Розроблювані баланси для конкретних матеріально-технічних ресурсів мали забезпечити рівність щодо обсягу певного виду матеріально-технічних ресурсів за відповідним джерелом надходження відповідно до потреб певного виду матеріально-технічного ресурсу згідно з відповідним напрямом використання.

Таблиця 2.7.3.18

**ПЛАНОВІ ОДНОПРОДУКТОВІ МАТЕРІАЛЬНІ БАЛАНСИ,
РОЗРОБЛЮВАНІ ЗА ТИПОВОЮ ФОРМОЮ**

Ресурси — всього,	Розподіл — всього,
в тому числі:	в тому числі:
виробництво (добування, заготівля)	виробничо-експлуатаційні потреби, з них:
імпорт	
залишки на початок року у постачальників	капітальне будівництво — з нього
Інші надходження	спеціальні потреби
	ринковий фонд —
	з нього:
	через генеральних постачальників
	резерв

⁷⁷ Немчинов В. Экономико-математические методы и модели. — М.: Мысль, 1965. — С. 73.

⁷⁸ Доклады Академии наук СССР. — М., 1957. — Т. 115. — № 3. — С. 441—444.

	залишки на кінець року у постачальників
--	--

Зведені баланси являють собою сукупність однопродуктових балансів, об'єднаних за певними ознаками: галузь, технологія взаємозаміщення й інше; баланси натуральні та вартісні.

Комплексні матеріальні баланси (розрахункові) розробляються для груп взаємозаміщуваних матеріально-технічних ресурсів однієї чи кількох галузей (конструкційні матеріали, паливно-енергетичні ресурси, труби, кабельні вироби тощо). Основне завдання комплексного балансу полягало в тому, щоб служити засобом підвищення ефективності використання матеріально-технічних ресурсів у народному господарстві.

Міжпродуктові матеріальні баланси (розрахункові) призначені для ув'язки і контролю збалансованості виробництва конкретних видів продукції, на виготовлення яких використовується значна кількість інших видів продукції. Міжпродуктові баланси розробляються для продукції галузі, сукупності галузей і народного господарства в цілому. За їх допомогою визначаються: виробничі зв'язки, взаємозалежності й пропорції між виробництвом окремих видів продукції та забезпеченням матеріально-технічними ресурсами; структура споживання матеріально-технічних ресурсів залежно від обсягів виробництва продукції і кінцевого споживання продукції. Схема міжпродуктового балансу складається з двох частин і будується в цілому відповідно до тих же принципів, що й схема міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції з урахуванням специфіки розрахунків цих балансів. Поряд із розробкою матеріальних балансів у натуральних одиницях виміру розробляються відповідні баланси у вартісних і натурально-вартісних одиницях виміру (сировина, матеріали, обладнання, машини і комплектуєчі) для ув'язки планових показників і збалансованих планів розвитку.

Розробка паливно-енергетичного балансу в цілому в країні надає можливість визначити необхідні розміри виробництва палива та енергії й ефективно спрямовувати на використання основних енергоносіїв: електроенергії, теплоенергії, різних видів палива.

Для прикладу покажемо розробку балансу котельно-пічного палива в перерахунку на умовне паливо. Ресурсна частина балансу формується як сума ресурсів окремих видів палива, а в розподільчій частині визначається спрямування їх використання. Зокрема, розробка балансу нафти і нафтопродуктів здійснюється таким чином: у ресурсній частині балансу роздільно показується добування нафти і газового конденсату. Розподільча частина балансу нафти включає такі напрями: втрати нафти і газового конденсату на нафтопромислах і газопереробних заводах; витрати нафти і газового конденсату для власних потреб на промислах; втрати нафти під час підготовки до переробки; витрати нафти і втрати під час транспортування та зберігання; витрати нафти для заповнення нововведених нафтопроводів і ємкостей; витрати нафти для палива і нафтобітума; початкова переробка нафти; експорт нафти; зміни залишків нафти на промислах.

Подібні матеріальні баланси розробляються для чорної і кольорової металургії, металів і труб; продукції машинобудування; лісових матеріалів і продукції целюлозно-паперової промисловості; будівельних матеріалів тощо.

Важливого значення набували балансові розрахунки валових ресурсів основних продуктів землеробства і тваринництва. Балансові розрахунки продукції землеробства склалися для зерна, картоплі й овочів на сільськогосподарський рік, а продуктів тваринництва — на календарний рік. Для продукції рослинництва баланс передбачає: у приходній частині (ресурси) враховується — виробництво зерна за рік, куплене зерно з усіх джерел надходження; у витратній частині (розподіл) показується — продаж зерна за всіма каналами, видача натурою працівникам, передача у фонди кооперації, витрати на посів, витрати на переробку для корму тваринам, продукція, використана для харчування, відходи сушіння і сортування, втрати і природне зменшення під час зберігання, збільшення залишків.

Баланс продукції тваринництва містить приходну частину (ресурси) — виробництво за рік м'яса, молока і яєць, купівля за різними джерелами надходження; витратну частину — реалізація за всіма напрямками, видача натурою працівникам, виробничі витрати, а саме: молоко для телят і поросят, яйця для годівлі тварин і вирощування молодняка та інші витрати.

Баланс розрахунку потреби в кормах для тваринництва розробляється таким чином: приходна частина визначає виробництво і купівлю кормів у натурі та кормових чи білкових одиницях з виділенням грубих кормів (сіно і солома), соковитих (силос, коренеплоди),

концентрованих, зелених кормів, кормів тваринного походження. Витратна частина містить — витрати кормів на виробництво м'яса, молока та інших видів продукції в натурі, кормових чи білкових одиницях і перетравному протеїні.

Відповідно до завдань ширшого використання в плануванні програмно-цільового методу значно підсилювалась наукова розробка ряду теоретичних і методологічних задач, визначалися шляхи практичного застосування цього методу в плановій практиці на народногосподарському, галузевому і регіональному рівнях. Централізоване планування покликане встановлювати основні матеріально-речовинні пропорції відтворення, забезпечувати єдність натуральних і вартісних показників розвитку господарства, необхідне ув'язування виробництва і споживання. Велике значення в цій сфері мало складання матеріальних балансів Держпланом, що надавало змогу державі зосередити ресурси на розвитку вирішальних ділянок народного господарства і цілеспрямовано формувати необхідні пропорції. За попередні періоди була проведена певна робота, спрямована на вдосконалювання практики розробки матеріальних балансів і планів розподілу. Затвердження матеріальних балансів у складі планів на десяту п'ятирічку не тільки на кінцевий рік, а й в розрізі років п'ятирічки підвищило їхню роль у збалансованості народногосподарського плану, у більш чіткій взаємодії галузей.

Разом із тим поряд зі збільшенням обсягів виробництва зростали також і потреби суспільства, розширювалась номенклатура продукції, ускладнювались виробничо-економічні зв'язки, що вимагало подальшого поглиблення балансової роботи на основі широкого застосування економіко-матеріальних методів і обчислювальної техніки, ефективного використання матеріально-технічних ресурсів. З цією метою велася розробка підсистеми «Матеріальні баланси і плани розподілу» як складової автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР) союзного Держплану. Важливе значення набував перехід від однопродуктових матеріальних балансів до комплексних балансів взаємозамінних матеріалів, в основі яких були методи здійснення варіантних розрахунків, виходячи зі споживчих властивостей використаних матеріалів, ефективності їхнього виробництва, технологічності та вигідності в експлуатації.

Обґрунтованість матеріальних балансів і планів розподілу великою мірою залежала від наявності достовірної і прогресивної нормативної бази, а також поліпшення статистичної звітності. Однак практика засвідчила, що на кінець п'ятирічки яких-небудь істотних позитивних зрушень в організації роботи зі вдосконалювання нормативної бази планування не відбулося, що знижувало можливості планових органів, міністерств, відомств і наукових установ.

Плановий баланс народного господарства і його розробка⁷⁹. В балансі народного господарства розроблялася система найбільш загальних економічних показників, які характеризують рівень розвитку економіки, масштаби, темпи відтворення й основні народногосподарські пропорції.

Плановий баланс народного господарства розроблявся за такими розділами: баланс виробництва; споживання і нагромадження суспільного продукту; баланс виробництва, розподілу та використання національного доходу; баланс праці; баланс національного багатства (баланс основних і оборотних фондів). Крім того, складалися баланси, які конкретизували основні баланси народного господарства: міжгалузевий баланс виробництва і розподілу суспільного продукту; баланс капітальних вкладень; баланси виробництва і використання продукції окремих галузей матеріального виробництва тощо.

Показники балансу розроблялися в розрізі основних галузей народного господарства і соціальних секторів. За допомогою балансу народного господарства здійснювалася комплексна оцінка відтворення матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Баланс народного господарства розроблявся на попередній стадії планування для визначення темпів, пропорцій, можливих обсягів виробництва, ресурсів для виробничого і невиробничого споживання, лімітів капітальних вкладень тощо. На стадії розробки проектів планів соціально-економічного розвитку показники балансу визначалися за допомогою детальних розрахунків. Виробництво суспільного продукту національного доходу і валового внутрішнього продукту (ВВП) розраховувалися виходячи з планових даних про розвиток галузей матеріального і нематеріального виробництва.

Баланс виробництва, споживання і нагромадження суспільного продукту — найважливіша частина балансу народного господарства. Суспільний продукт являє собою сукупність матеріальних благ, вироблених підприємствами матеріального виробництва. До них належать

⁷⁹ Методическое указание к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР. — М.: Экономика, 1980.

галузі, які створюють продукт у натурально-речовій формі: промисловість, сільське господарство, будівництво, лісове господарство, інші галузі матеріального виробництва, а також ті, які збільшують його вартість у зв'язку з продовженням процесу виробництва і доведенням продукції до споживача: транспорт, зв'язок, який обслуговує матеріальне виробництво, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання, збут, заготівля. У натурально-речовій формі суспільний продукт складається з маси засобів виробництва і предметів споживання, які забезпечують заміщення матеріальних виробничих затрат і спрямовані на розширення виробництва, невиробничого споживання, створення запасів і резервів. У вартісній формі суспільний продукт складається з вартості спожитих у процесі виробництва засобів виробництва і новоствореної вартості — національного доходу. В процесі використання суспільний продукт розподіляється на фонд заміщення використаних у процесі виробництва засобів виробництва, фонд споживання і фонд нагромадження.

Плановий баланс виробництва, споживання і нагромадження суспільного продукту складається в грошовому виразі в цінах кінцевого споживання у речовому, галузевому і соціальному розрізах. Цей баланс має такий описовий вигляд.

У підметі таблиці наводяться такі показники: I. Ресурси суспільного продукту: а) валова продукція галузей та соціальних секторів; б) імпорт. II. Використання суспільного продукту: а) фонд заміщення матеріально-виробничих затрат (галузі та соціальні сектори); б) фонд невиробничого споживання; в) нагромадження суспільного продукту (галузі та соціальні сектори), в тому числі виробниче і невиробниче нагромадження; г) заміщення витрат; д) експорт. У присудку вміщуються дані: всього, в тому числі засоби виробництва, предмети споживання.

Система народногосподарських балансів, які рекомендувалося розробляти для складання народногосподарських планів України в 1990 р.: Баланс народного господарства; Баланс валового національного продукту; Баланс сукупного суспільного продукту; Баланс національного доходу; Баланс національного багатства; Зведений баланс трудових ресурсів; Зведений баланс фінансових ресурсів; Баланс грошових доходів і витрат населення; Баланс капітальних вкладень; Комплекс балансових розрахунків в розрізі територій, галузей та країн в цілому.

Ресурси суспільного продукту. Вони складаються із валової продукції галузей матеріального виробництва й імпорту. Суспільний продукт розраховується як сума валової продукції галузей матеріального виробництва: промисловість, сільське господарство, лісове господарство, транспорт, зв'язок, будівництво, торгівля, громадське харчування, заготівля і матеріально-технічне постачання, інші види діяльності сфери матеріального виробництва, сальдо надходження від зовнішньоторговельних операцій.

У балансі суспільного продукту важливе місце посідає податок з обороту, різновидом якого нині податок на додану вартість (ПДВ). Загальний обсяг ресурсів в минулому визначався в цінах, в які включався податок з обороту, що являє собою одну з форм чистого доходу суспільства. Сума податку з обороту реалізується у вартості валової продукції промисловості, торгівлі й заготівель. Податок з обороту у промисловості використовувався як економічний регулятор і змінювався відповідно до економічної політики держави. Зокрема, загальна сума податку з обороту зростала на величину надбавок до роздрібних цін на радіоприймачі й телевізори, але зменшувалася: на різницю між закупівельними цінами на сільськогосподарську сировину і цінами, за якими сировина передається для переробки в промисловість; на різницю між закупівельними цінами, накладними витратами на перевезення і переробку худоби і птиці, витратами роздрібною торгівлі і сумою виручки торговельних організацій від реалізації м'яса населенню за роздрібними цінами; на різницю між діючими цінами і цінами, за якими реалізується сільськогосподарська техніка та добрива колгоспам. До торгівлі й заготівель відносилися: податок з обороту на сільськогосподарську продукцію, яка надходила в роздрібну торгівлю без промислової переробки, а також податок з обороту, що надходив до бюджету від комісійної торгівлі Центросоюзу. Особливістю податку з обороту було те, що він вносився промисловими підприємствами і збутовими організаціями.

Суспільний продукт використовувався для створення фонду заміщення виробничих затрат, фонду споживання, фонду нагромадження.

Фонд заміщення являє собою частину ресурсів суспільного продукту, призначеного для відтворення спожитих у виробництві знарядь і предметів праці. До фонду заміщення відноситься вартість поточних матеріальних виробничих затрат і величина амортизаційних відрахувань вартості основних виробничих фондів. У промисловості цей фонд включає вартість

сировини, основних і допоміжних матеріалів, палива, енергії, амортизації основних фондів. У сільському господарстві фонд заміщення визначається як вартість спожитих у виробництві: насіння, кормів, мінеральних добрив, пального й інших предметів праці, а також перенесеної вартості засобів праці (амортизації). На транспорті до фонду заміщення належить вартість пального, енергії, інших матеріалів, спожитих у транспортуванні, а також амортизація основних виробничих фондів. У будівництві до фонду заміщення відносяться: вартість використаних основних і допоміжних матеріалів, електроенергії, води, транспорту, а також амортизація.

Фонд особистого споживання являє собою суму матеріальних благ, використаних для особистого споживання населення та утримання організацій і закладів невиробничої сфери. До складу споживання включаються як продукти, спожиті разово, так і предмети багаторазового користування за вартістю їх фактичного придбання.

Фонд особистого споживання населення визначається за такими основними джерелами споживання матеріальних благ: товарообіг державної і кооперативної торгівлі; товарооборот колективних господарств, підсобних селянських господарств та інших джерел; купівля товарів відповідно до обсягів роздрібного товарообороту, погодженого з розрахунками балансів доходів і витрат населення, виключаючи при цьому: покупку засобів виробництва, будматеріалів, кормів, насіння, дорослої худоби, інших продуктів і товарів. Розрахунки показувалися в галузевому розрізі у відповідності до методичних вказівок до розробки планів⁸⁰.

Споживання матеріальних благ в організаціях і закладах невиробничої сфери складається із витрат матеріального характеру — продукти харчування, матеріали, електроенергія, паливо, медикаменти й інше, а також вартості зносу основних невиробничих фондів.

Фонд нагромадження являє собою ту частину суспільного продукту, яка використовується на приріст виробничих і невиробничих основних та обігових фондів і запасів, а також для збільшення державних резервів.

Для визначення нагромадження в основних фондах (без худоби) і приросту незавершеного будівництва використовувалася така схема розрахунку нагромадження:

1. Капітальні вкладення в будівництво.
2. Придбання реманенту й обладнання для установ на бюджетному фінансуванні.
3. Списання капітальних вкладень.
4. Капітальний ремонт, включаючи незавершений.
5. Всього вкладень, які збільшують оцінку основних фондів (1 + 2 – 3 + 4).
6. Введення в дію основних фондів.
7. Всього введено в дію основних фондів (6 + 7).
8. Капітальний ремонт основних фондів (завершений).
9. Амортизація (зношення) основних фондів.
10. Кінцева вартість ліквідованих основних фондів.
11. Нагромадження — всього (5 – 9 – 18),
у тому числі:

у основних фондах (7 + 8 – 9 – 10);

у незавершеному будівництві (5 – 7 – 8);

з нього у незавершеному капітальному ремонті (4 – 8).

Вироблений суспільний продукт обчислюється як сума вартості валової продукції галузей матеріального виробництва в цінах без податку з обороту. На основі показників використання суспільного продукту на заміщення матеріальних виробничих затрат, споживання і нагромадження виробничих і невиробничих фондів, запасів і резервів здійснювалося групування суспільного продукту за матеріально-речовим складом на два підрозділи: виробництво засобів виробництва (I підрозділ) і виробництво предметів споживання (II підрозділ).

До складу I підрозділу включаються: предмети праці — сировина, матеріали, паливо, електроенергія та ін.; засоби праці — продукція, яка формує основні виробничі фонди, сюди відносяться знаряддя праці та виробничі будівлі та споруди. До складу II підрозділу включаються предмети споживання, вироблені в галузях промисловості, будівництва,

⁸⁰ Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СРСР. — М.: Экономика, 1980.

сільського господарства та інших галузях матеріального виробництва, а також продукція будівництва, що формує основні невикористані фонди.

Величина I підрозділу визначається як сума фонду заміщення матеріальних затрат, нагромадження в основних і оборотних виробничих фондах, а також приросту запасів і резервів засобів виробництва. Величина II підрозділу визначається як сума фонду споживання населення, нагромадження в основних невикористані фондах, приросту запасів і резервів предметів споживання.

2.7.4. Баланс національного доходу

За його допомогою здійснювався розрахунок виробництва, розподілу і використання національного доходу суспільства за соціальними секторами і сферами. Для цього можна скористатися такою схемою:

I. Ресурси національного доходу:

- а) виробництво національного доходу, тобто чиста продукція галузей матеріального виробництва;
- б) сальдо надходжень від зовнішньоторговельних операцій.

Всього ресурсів до розподілу (а + б).

II. Розподіл і кінцеве використання національного доходу:

а) первинні доходи: підприємств і господарств сфери матеріального виробництва; робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;

б) кінцеві доходи: підприємств і господарств матеріального виробництва; установ невикористані сфери; населення;

в) використаний національний дохід: фонд споживання; фонд нагромадження.

Чиста продукція галузей визначається як різниця між валовою продукцією і матеріальними затратами, включаючи амортизацію, на виробництво цієї продукції. До первинних доходів робітників галузей матеріального виробництва належать: заробітна плата, премії, які не входять до заробітної плати, витрати на відрядження, оплата праці в колгоспах, доходи від особистого господарства. До первинних доходів підприємств включаються: прибуток і податок з обороту, нарахування на заробітну плату робітників матеріального виробництва, чистий дохід колгоспів, використаний на сплату податку, формування неподільних, насінних, фуражних і інших фондів, решта елементів чистої продукції підприємств державного, кооперативного і колгоспного секторів господарств.

Під кінцевими доходами слід розуміти доходи, використані на придбання матеріальних благ для поточного невикористані споживання, виробничого і невикористані нагромадження, збільшення державних резервів. Кінцеві доходи державних підприємств виробничої сфери відповідають грошовому вираженню обсягу нагромадження виробничих основних і оборотних фондів; кінцеві доходи колективних підприємств і господарств — грошовий вираз обсягу нагромадження виробничих основних і обігових фондів, а також невикористані фондів; кінцеві доходи державних установ і організацій невикористані сфери — грошовий вираз обсягу нагромадження невикористані фондів, запасів і державних резервів; кінцеві доходи населення — грошовий вираз фонду споживання і нагромадження в господарствах населення.

Кінцеві доходи формують фонди споживання і нагромадження. Використання цих фондів спрямовується за таким призначенням: споживання працівниками і їхніми сім'ями матеріальних благ за рахунок зарплати виробничої сфери і доходів колгоспників; освіта, охорона здоров'я і задоволення інших потреб населення; приріст житлового фонду, мережі шкіл, лікарень, культурних і інших установ, утримання непрацездатного населення; затрати на науку; збільшення основних виробничих фондів; зростання запасів товарно-матеріальних цінностей; затрати на управління й оборону.

Баланс національного багатства. Національне багатство — це запас матеріальних благ, створених і накопичених у виробничій сфері народного господарства, а також оцінка природних ресурсів, залучених у народногосподарський оборот. Цей баланс характеризує процес відтворення національного багатства за його елементами в оцінці з урахуванням зносу і за

повною початковою (відтвореною) вартістю. Укрупнена схема розробки балансу національного багатства в описовому форматі така:

У підметі таблиці наводяться дані за елементами багатства:

1. Національне майно, в тому числі основні виробничі фонди; основні невиробничі фонди; оборотні виробничі фонди і резерви засобів виробництва; запаси і резерви предметів споживання; предмети тривалого користування в домашньому господарстві населення.

2. Природні ресурси, залучені в економічний оборот, у тому числі земля, ліси, корисні копалини, інші багатства землі.

3. Національне багатство — всього.

У присудку таблиці наводяться балансові показники: наявність на початок року; надходження; вибуття; наявність на кінець року; приріст за рік.

Показники суспільного продукту і національного доходу для цілей аналізу динаміки обраховуються у порівняльних цінах. Для порівняльних цін використовуються розрахункові ціни року, прийнятого за базовий для планованого періоду. Розрахунок здійснюється таким чином. Валова продукція промисловості з діючих цін у порівнянні обчислюється за індексом цін товарної продукції. Матеріальні затрати обраховуються у порівняльні ціни дорахунком матеріальних затрат на величину зміни цін в кожному році: подорожчання (–) або здешевлення (+). Валова продукція сільського господарства у порівняльних цінах обраховується в єдиних для всіх категорій господарств порівняльних цінах валової продукції базового року. Валова продукція транспорту і зв'язку обраховується у порівняльних тарифах, чинних в базовому році. Валова продукція і матеріальні затрати будівництва перераховуються у фактичні ціни базового року, що прийняті як порівняльні. Валова продукція торгівлі в порівняльних цінах приймається виходячи із постійної частки націнок у базовому періоді відносно фізичного обсягу роздрібного товарообороту.

Сальдо надходження від зовнішньоторговельних операцій у порівняльних цінах обчислюється на основі даних про обсяг імпорту й експорту, оцінених за чинними внутрішніми цінами. Імпорт обчислюється за індексом цін валової продукції промисловості, включаючи податок з обороту, а експорт — за індексом цін валової продукції промисловості в оптових цінах підприємств.

Використаний національний дохід у порівняльних цінах визначається як сума фондів споживання і нагромадження у порівняльних цінах. Перерахунок фонду споживання із діючих у порівняльні здійснюється таким чином: споживання товарів переоцінюється у зіставні ціни за індексом цін роздрібного товарообороту; споживання для побутових потреб електроенергії, води, газу, інших переоцінюється за індексом відпускних цін і тарифів. Переоцінка фонду нагромадження здійснюється так: нагромадження в основних фондах і незавершеному будівництві здійснюється за обсягом капітальних вкладень і вводу в дію основних фондів на основі співвідношення індексів, діючих кошторисних цін і цін, прийнятих як зіставні; приріст матеріальних оборотних засобів у промисловості, транспорті, зв'язку, будівництві, заготівельних і постачальницьких організаціях у зіставних цінах за даними нормативів оборотних засобів і матеріальних затрат галузі у зіставних цінах. У сільському господарстві переоцінка провадиться так: у державних господарствах і колгоспах — за собівартістю базового року; в господарствах населення — за середніми цінами валової продукції в цих господарствах в базовому періоді. Приріст товарних запасів у роздрібній торгівлі переоцінюється в порівняльні ціни на основі індексів роздрібних цін.

2.7.5. Міжгалузевий баланс

Міжгалузевий баланс використовується при розробці перспективних і поточних планів соціально-економічного розвитку країни для варіантних розрахунків темпів, пропорцій і галузевої структури розвитку економіки в плановому періоді. Для розробки міжгалузевого балансу використовується ряд методів, у тому числі такі.

Укрупнена динамічна модель міжгалузевого балансу у вартісному вигляді розробляється у вартісному вираженні в розрізі 8 — 25 галузей народного господарства і промисловості. Вона включає три типи основних балансових рівнянь: баланси виробництва і розподілу продукції, баланси основних фондів, а також баланс трудових ресурсів.

Рівняння балансів продукції галузей народного господарства і промисловості враховує потреби в продукції галузі на відшкодування поточних матеріальних затрат, виробничі і невиробничі капітальні вкладення, невиробниче особисте і суспільне споживання, експорт та інше кінцеве споживання. В розрахунках міжгалузевого балансу матеріальні затрати продукції галузі визначаються залежно від обсягів виробництва в галузях, які споживають продукцію даної галузі, і коефіцієнтів прямих затрат, які являють собою укрупнені питоми норми витрат продукції галузі на продукцію галузі.

Рівняння балансів основних фондів і показники їх відтворення розраховуються в моделі для кожної галузі за повною вартістю фондів без зносу. Порівняльність розрахунків величини введення в дію основних фондів, визначених у балансі основних фондів і величини вводу основних фондів у плані капітальних вкладень забезпечується через розробку і використання спеціальних коефіцієнтів до методології розробки цих показників у балансі і плані основних фондів.

Натурально-вартісний міжгалузевий баланс. Він розробляється і використовується для конкретизації показників, розрахованих за допомогою укрупнених динамічних моделей міжгалузевого балансу та обґрунтування масштабів і структури виробництва найважливіших видів продукції.

Номенклатура показників натурально-вартісного балансу включає виробництво галузей народного господарства і промисловості, а також основних промислових міністерств у вартісному вираженні, обсяги виробництва найважливіших видів промислової продукції в натуральному вираженні (150—250 позицій) за повним народногосподарським колом і за колом профільюючих міністерств, обсяги виробництва і державних закупівель основних сільськогосподарських продуктів, обсяг будівельно-монтажних робіт.

Міжпродуктові баланси (галузеві блоки). Галузеві блоки міжпродуктових балансів розробляються для конкретизації показників галузей, одержаних із розрахунків натурально-вартісного балансу, забезпечення збалансованості внутрішньогалузевих пропорцій і оптимізації внутрігалузевої структури виробництва при розробці основних напрямів і проектів перспективних планів розвитку галузей і комплексів взаємозв'язаних галузей. Ці баланси рекомендувалося розробляти для багатопродуктових галузей, у яких значний внутрішній оборот продукції.

Органи статистики і нині розробляють щорічний «Звітний міжгалузевий баланс виробництва і розподілу товарів та послуг в економіці України»⁸¹. Міжгалузевий баланс (МГБ) за звітний період розробляється за системою національних рахунків (СНР) в агрегованому та повному вигляді. На його основі розраховують структури використання і розподілу товарів і послуг в економіці, вартісну та галузеву структури валового внутрішнього продукту, а також коефіцієнти прямих і повних витрат на виробництво товарів і послуг.

Міжгалузевий баланс являє собою статистичну таблицю, яка характеризує процеси відтворення в економіці за матеріально-речовим та вартісним складом у детальному галузевому розрізі. У підметі таблиці подаються такі дані: товари (послуги) в цінах кінцевого споживання, використані у виробництві; оплата праці найманих працівників; інші чисті податки на виробництво; валовий прибуток, мішаний дохід; валова додана вартість (ВДВ); чисті податки на продукти; валовий внутрішній продукт (ВВП); випуск; імпорт; всього ресурсів. У присудку таблиці подаються такі дані: проміжне споживання в галузях економіки (приблизно 33 галузі); кінцеве використання — кінцеве споживання, валове нагромадження; експорт; всього використано.

Класифікація галузей у МГБ ґрунтується на основі чинного Загального класифікатора галузей народного господарства. Міжгалузевий баланс у системі національних рахунків складається з трьох основних частин, які мають назву квадрантів.

Перший квадрант (I квадрант) характеризує виробничі зв'язки, які склалися між галузями. Колонки I квадранта відображають витрати товарів та послуг на виробництво в кожній галузі, а рядки — використання товарів і послуг на проміжне споживання галузей економіки.

Другий квадрант (II квадрант) відображає кінцеве використання ВВП на: споживання товарів і послуг кожної галузі інституціональними секторами домашніх господарств, загального

⁸¹ Звітний міжгалузевий баланс виробництва і розподілу товарів та послуг в економіці України за 1996 рік: Стат. зб. — К., 1998.

державного управління, некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, та валове нагромадження основного капіталу, зміну запасів матеріальних оборотних коштів, чисте придбання цінностей, а також надходження товарів на експорт.

Третій квадрант (III квадрант) показує вартісну структуру валової доданої вартості та валового внутрішнього продукту. Колонки III квадранта відповідають галузям економіки, а рядки — основним вартісним компонентам ВВП (оплата праці найманих працівників, чистий прибуток, мішаний дохід, споживання основного капіталу, податки за винятком субсидій на виробництво).

У колонках МГБ відображено вартісний склад валового випуску галузей економіки в розрізі витрат окремих видів товарів і послуг, використаних у процесі виробництва (I квадрант) та доданої вартості (III квадрант). Сума валового випуску та імпорту становить вартісну оцінку наявних ресурсів товарів і послуг. У рядках відображені напрями використання ресурсів кожного виду товарів і послуг, вироблених галузями економіки й одержаних від імпорту, на проміжне споживання (з розподілом по галузях-споживачах) та на кінцеве використання (з розподілом за категоріями використання). Для кожної галузі економіки загальний обсяг наявних ресурсів дорівнює обсягу використаних ресурсів. У МГБ як наявні, так і використані ресурси товарів і послуг відображені за вартістю їхнього придбання, тобто з включенням торгово-транспортної націнки і чистих податків на продукти.

Перший квадрант (I квадрант) — проміжне споживання

Проміжне споживання включає: вартість товарів і послуг, спожитих економічною одиницею за рік; умовно нараховану оплату послуг фінансових посередників; витрати на відрядження, за винятком добових; придбання виробниками малоцінних та швидкозношуваних предметів; орендну плату за будівлі, споруди, машини й обладнання; придбання озброєння, обмундирування, харчування для Збройних сил.

Не входять до складу проміжного споживання: витрати на реконструкцію та модернізацію основних фондів, які приводять до поліпшення їх характеристик, збільшення терміну експлуатації чи повного відновлення; орендна плата за використання землі та інших невіршлених активів; витрати на передачу права власності на товари капітального характеру; витрати на буріння свердловин для видобування нафти і газу, крім розвідувального буріння.

Проміжне споживання оцінюється за цінами придбання з урахуванням торговельно-транспортної націнки та податків на продукти (за винятком податку на додану вартість). Виняток становлять товари та послуги, звільнені від ПДВ відповідно до чинного законодавства. Суми ПДВ, сплачені постачальникам, у такому випадку враховуються в I квадранті.

Другий квадрант (II квадрант) — кінцеве споживання

У II квадранті відображене кінцеве споживання товарів і послуг, валове нагромадження та експорт. Кінцеве споживання в МГБ формується за принципом «хто фінансує витрати» і включає витрати на кінцеве споживання домашніх господарств, загального державного управління та некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства.

Витрати домашніх господарств становлять основну частину кінцевого споживання і характеризують структуру споживання товарів і послуг, одержаних у натуральній формі та вироблених для власного споживання в некорпорованих підприємствах, домашніх господарствах. Особливим елементом є умовно обчислена вартість за проживання у власному житлі. Не входять до складу кінцевого споживання товари, придбані домашніми господарствами для виробничих потреб, а також придбання цінностей.

Витрати на кінцеве споживання загального державного управління розподіляються на індивідуальні та колективні.

Колективні послуги надаються суспільству у цілому (гарантування безпеки й оборони, підтримання законності та правопорядку, здійснення державної політики, наукових

досліджень, послуги дорожнього і комунального господарств, агротехнічних і ветеринарних організацій).

Індивідуальні послуги загального державного управління споживаються безпосередньо домашніми господарствами (охорона здоров'я, освіта, культура, соціальне забезпечення, житлове господарство). Існують також державні видатки на купівлю товарів для безоплатної або пільгової передачі домашнім господарствам (транспортні засоби та бензин для інвалідів, підручники, медикаменти, продукти харчування).

Витрати на кінцеве споживання некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, включають вартість неринкових послуг, наданих домашнім господарствам цими організаціями (партії, профспілки, молодіжні, жіночі, релігійні та добродійні організації), а також послуги соціально-культурного характеру, надані підприємствами своїм працівникам.

Валове нагромадження основного капіталу — це приріст активів, які постійно використовуються в процесі виробництва. До його складу включається приріст виробленого основного капіталу, поліпшення наявного основного капіталу і невироблених активів, витрати, пов'язані з передачею права власності. Не входять до нього малоцінні та швидкозношувані предмети, споживчі товари тривалого користування, військова техніка, земля, корисні копалини. Термін «валове» тут і далі означає, що з даного показника не вилучено обсяг споживання основного капіталу.

Заміна запасів матеріальних оборотних коштів — це заміна запасів товарів у виробника до їхньої переробки або продажу. Матеріальні оборотні кошти включають сировину, матеріали, паливо, корми, насіння, незавершене виробництво, напівфабрикати власного виробництва, готову продукцію та товари для перепродажу. Зміна запасів матеріальних оборотних коштів розраховується як різниця між їх наявністю на кінець та на початок року з урахуванням коригування на зміну цін в умовах інфляції.

Чисте придбання цінностей характеризує придбання, за винятком продажу ювелірних виробів, коштовних каменів, товарів мистецтва, які з часом не втрачають своєї вартості.

Третій квадрант (III квадрант) — валова додана вартість

Валова додана вартість (ВДВ) відображає утворення первинних доходів, одержаних у результаті безпосередньої участі в процесі виробництва. Не включаються до складу ВДВ доходи від власності. Компоненти ВДВ у МГБ кореспондують з рахунком утворення доходів.

У III квадранті виділяються такі компоненти: заробітна плата; фактичні та умовні відрахування на соціальні заходи; чистий прибуток; мішаний дохід; податки за винятком субсидій на виробництво; споживання основного капіталу; умовно обчислена оплата послуг фінансових посередників.

Заробітна плата являє собою винагороду в грошовій та натуральній формі, виплачену за виконану у звітному періоді роботу. Вона наведена на основі нарахованих сум, без відрахування податків та інших внесків.

Відрахування на соціальні заходи поділяються на фактичні й умовні. Фактичні відрахування на соціальні заходи складаються з внесків до фондів соціального страхування, Пенсійного фонду, Фонду сприяння зайнятості. Умовні внески на соціальні заходи роботодавець сплачує працівникам безпосередньо, без залучення спеціальних фондів (вихідна допомога, матеріальна допомога, пенсії та стипендії за рахунок коштів підприємства тощо).

Податки та субсидії на виробництво поділяються на дві групи: податки та субсидії на продукти, а також субсидії на виробництво.

Податки на продукти сплачуються за одиницю товару чи послуги, які були вироблені, продані або імпортовані, пропорційно їх кількості чи вартості. Це такі податки, як податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір, податки на імпорт тощо. Відображення ПДВ у МГБ має певні особливості. Обсяг ПДВ, який вноситься до бюджету (невідрахований ПДВ), визначається як різниця між обсягом податку, одержаного підприємством за реалізовану продукцію (нарахований ПДВ), та ПДВ, сплаченого постачальникам за засоби виробництва (відрахований ПДВ).

У СНР до ВВП включається невідрахований ПДВ. У МГБ проміжне споживання оцінюється в цінах придбання без відрахованого ПДВ. Виняток становлять галузі, що надають неринкові послуги, та галузі, продукція яких звільнена від сплати ПДВ. У цих галузях витрати на виробництво продукції включають ПДВ.

У II квадранті МГБ спожиті товари та послуги оцінюються в цінах придбання з включенням нарахованого ПДВ.

ПДВ, сплачений галузями до бюджету, як правило, не збігається з сумою ПДВ у складі покупної ціни продукції відповідних галузей, врахованої в I та II квадрантах. Тому для ув'язки ресурсів і використання в окремих галузях у III квадранті відображається ПДВ на продукцію галузей МГБ в сумі, врахованій у купівельній ціні використаної продукції відповідних галузей у I та II квадрантах.

Субсидії на продукти інституціональна одиниця також одержує пропорційно кількості або вартості продукції. В III квадранті субсидії відображаються зі знаком «-».

Інші податки на виробництво інституціональні одиниці сплачують за участь у процесі виробництва. До них належать податки за використання надр і природних ресурсів, внески до Фонду ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, податки за право здійснення окремих видів діяльності.

Інші субсидії на виробництво інституціональні одиниці одержують в результаті участі у виробництві або за використання окремих чинників виробництва.

Споживання основного капіталу відображає знос основних засобів виробництва протягом року з урахуванням їхньої реальної вартості.

Чистий прибуток відображає первинні доходи, одержані корпораціями завдяки участі в процесі виробництва.

Мішаний дохід характеризує дохід некорпорованих підприємств, які належать домашнім господарствам.

Умовно обчислена оплата послуг фінансових посередників являє собою різницю між відсотками, одержаними фінансовими установами за кредити, та відсотками, сплаченими ними за депозитами. В МГБ, через неможливість розподілу за галузями економіки, цей показник наводиться в проміжному споживанні окремою колонкою в рядку «Фінанси». При визначенні валової доданої вартості він показаний зі знаком «-» в цій же колонці та рядку III квадранта.

Розділ 3 **РИНКОВІ ВІДНОСИНИ Й ПЛАНУВАННЯ**

3.1. Методологія й організація планування

Методологічні, методичні та практичні завдання щодо поєднання ринкових відносин і планування добре видно на прикладі використання економічних регуляторів, зокрема цін, а також вивчення кон'юнктури як важливого методу планового та ринкового регулювання соціально-економічного розвитку, поживлення зовнішньоекономічної діяльності. Поєднання ринкових відносин і планування здатне забезпечити динамічну рівновагу, взаємозв'язок усіх складових економіки, включаючи соціальну сферу, та забезпечити при цьому ефективну їх взаємодію. Наука не була осторонь, вона вносила рекомендації для практиків.

До 1991 р. ринкові відносини в Україні практично були відсутні, вчені тільки починали їх досліджувати. Ринкові відносини та планування слід вивчати для доведення реальної можливості поєднання планової системи управління і ринкового регулювання виробництва та споживання в народному господарстві. Ринок як сфера попиту і пропонування в природних умовах є саморегулюючою системою, що підкоряється закону вартості. Не можна залишити поза увагою і ту обставину, що поєднання ринкових відносин і планування дає можливість забезпечувати динамічну рівновагу, взаємозв'язок і взаємодію всієї економіки.

Сфера обороту в ряді європейських країн так званого соціалістичного вибору, в тому числі в колишньому СРСР і його республіках, довгий час була строго регламентована планом, унаслідок чого ринок фактично не регулювався попитом та пропонуванням, а тому не створював та й не міг створити умов для розвитку конкуренції, заповзятливості та змагальності. Тому завдання полягало в тому, щоб ринкові відносини регулювалися законом вартості, а планування — законом планомірності. У свою чергу, планування не повинно підмінювати ринок, а ринкові відносини — планування, тому оптимальне їх співвідношення стало найважливішим теперішнім завданням теорії і практики. Поєднання плану і ринку має забезпечити дотримання трьох найважливіших моментів: по-перше, не слід допускати підмінювання ринкових відносин директивними; по-друге, забезпечувати постійне вдосконалювання та підвищення ефективності економічного регулювання ринкових відносин; по-третє, створювати сприятливі умови і підтримувати змагання та здорову конкуренцію.

Ставало зрозумілим, що розв'язання цих завдань має сприяти відходу в плануванні від використання директивних методів до застосування економічного регулювання, що забезпечить звільнення від жорсткого регламентування у сфері обороту і розширення регулюючого впливу попиту та пропонування. Таким чином, ставилося завдання не лише створити зрілий ринок, а й розвинути його, додати йому природні умови функціонування.

Поєднання плану та ринку припускає застосування різноманіття економічних регуляторів і їхнє вдосконалення, що забезпечує ефективне поєднання державного регулювання ринкових відносин, прямих і непрямих методів, а також різноманітних засобів впливу держави на соціально-економічні процеси з урахуванням інтересів усіх учасників ринку, в тому числі держави. Важливого значення набуває фінансово-господарське маневрування та передбачення з використанням переважно економічних методів. Економічне регулювання ринку має спиратися на широко розгалужену інформаційну мережу, за допомогою якої безупинно вивчається економічна кон'юнктура та її тенденції.

Держава, використовуючи економічні регулятори й інформаційну мережу, створює умови, необхідні для розвитку вільної торгівлі, конкуренції та підприємництва, перешкоджає монополізму, сприяє кращому вибору споживачів і постачальників. У підсумку щодо підприємств різних форм власності це може забезпечити більш ефективний підбір постачальників сировини та споживачів готової продукції, надасть змогу уникати цілком або хоча б частково втрат унаслідок хибно обраного об'єкта вкладання капіталу, а стосовно суспільних потреб — підвищити ефективність виробництва, усунути чинники кризових ситуацій. Цим самим у процесі регулюючого впливу на підприємства і домашні господарства держава створює умови для їх коротко- і довгострокового пристосування до умов, що складаються⁸².

Для цього потребувався цілий ряд методичних практичних рішень, набуття відповідних навичок безпосередніх виконавців. Насамперед це стосується здійснення поступового, науково обґрунтованого, підтвердженого практикою пристосування господарської і планової діяльності до ринкових відносин. Це тривалий процес, який вимагає багато зусиль нового покоління фахівців, що засвоюють відповідні прийоми і мислення. Планове регулювання соціально-економічного розвитку в умовах, які кардинально змінилися, спочатку постійно відчуватиме різного роду труднощі організаційного та методологічного характеру. Насамперед — це спроби замінити регулюючу роль ринку економічним або адміністративним втручанням у разі виникнення окремих випадків незбалансованості. З іншого боку — відставання планового регулювання економічними методами від назрілих у цьому потреб.

Ринкові відносини, підлягаючи законові вартості, призводили до складнощів, методи розв'язання яких постійно повторюються. Для наочності звернемося до перших років формування і розвитку ринкових відносин у СРСР. Уже в 1923 р. почали виникати значні розбіжності в цінах на продукцію промисловості та сільського господарства, зріс випуск дорогих тканин і зменшився — дешевих. В основі таких процесів лежало централізоване встановлення цін, їхня прямолінійність і відсутність гнучкості. Для боротьби з цими проявами 30 жовтня 1925 р. ВРНГ видала розпорядження стосовно боротьби за зниження роздрібних цін,

⁸² Корнаї Я. Дефіцит. — М.: Наука, 1990. — С. 47.

протистояння спекуляції та забезпечення зниження цін на промислову продукцію. Наприкінці 80-х років подібна ситуація повторилася: ріст роздрібних цін, зняття з виробництва дешевих товарів, значний розрив між цінами на продукцію промисловості та сільського господарства, попит випереджав пропонування. У листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР змушена була прийняти постанову «Про додаткові заходи стабілізації споживчого ринку і посилення контролю за цінами», але це були адміністративні методи впливу на ринок, і проблеми залишалися.

Ось чому перехід до ринкових відносин і повного господарського розрахунку підприємств настійно вимагав надання необхідної волі діяльності учасникам ринкових відносин, у той же час завдання держави полягає в тому, щоб не допустити при цьому переростання вільної діяльності в анархію. З цією метою держава, територіальні та господарські органи постійно вивчали кон'юнктуру, співвідношення попиту та пропонування, направляли діяльність учасників ринкових відносин таким чином, аби гарантувати постійний і досить ефективний економічний вплив на ринок. Тому забезпечення свободи конкуренції і підприємництва як найважливішого методу вирівнювання співвідношення між попитом та пропонуванням є найважливішим завданням економічного регулювання.

Наука стверджувала, що перехід до ринку вимагає поступової, але повної відмови від директивного планування, монополізму будь-якої форми власності, розподільної функції торгівлі, вертикальних структур державного управління. Одночасно мають окреслюватися елементи ринку, його інфраструктура: стимулювання конкуренції і підприємництва, функціонування різних форм власності, вільне ціноутворення під регулюючим впливом держави, створення фондової, товарної і трудової бірж, введення антимонопольного законодавства.

Загальна схема переходу до регульованої ринкової економіки може включати такі компоненти комплексного вирішення всієї проблеми: здійснення реформи ціноутворення і грошової реформи, якісне удосконалювання фінансово-кредитної системи, створення ефективною системи регулювання попиту та пропонування, формування ефективного антиінфляційного й антимонопольного законодавства, поширення товарних відносин на засоби виробництва, землю, житло, цінні папери, фінансові ресурси, робочу силу. Після 1991 р. багато складових цієї систем до деякої міри розв'язані, але не всі, а ті, що вирішені, вимагають удосконалення.

Науковці доводили, що налагоджена система регулювання ринкової економіки надасть змогу державі відмовитися від регулювання через міністерства і відомства. Основна роль держави полягає в забезпеченні належної ефективності функціонування самої системи, що самостійно регулює ринкові відносини. При цьому необхідно завжди враховувати чинники, що сприяють створенню умов для повнокровного функціонування ринкових відносин. По-перше, ринок має являти собою обмін товарів не як одиничне і випадкове явище, а як закономірні відносини виробників та споживачів, включаючи ринок засобів виробництва, товарів і послуг, науково-технічних знань, інвестицій, грошово-кредитних ресурсів. По-друге, ринок виражає безпосередні двосторонні відносини, за яких виробник одночасно є і споживачем, а це вимагає, у свою чергу, щоби товарів вироблялося стільки, скільки потрібно для взаємного забезпечення ними. По-третє, винятково важливим є стримування або ж обмеження монополізму, для того щоб не допускати завищення або заниження вартості товарів, що продаються; по-четверте, життєво важливою проблемою виступає необхідність посилення інтеграції внутрішнього і зовнішнього ринку.

В історії розвитку ринкових відносин у колишньому СРСР товарно-грошові відносини розвивалися, згортали і майже припинялися. Це зумовлювалося поверховим знанням внутрішньої сутності економіки та її фундаментальних процесів. Цікаві висловлювання з цього приводу М. Бухаріна: «Ми гадали, що зможемо одним махом і відразу знищити ринкові відносини. Виявилось, що ми прийдемо до соціалізму саме через ринкові відносини. Можна

сказати, що ці ринкові відносини будуть знищені в результаті свого власного розвитку»¹. Тепер, після 1991 р., ринкові відносини поглиблюються, заповнюючи всі сфери діяльності суспільства. У процесі розвитку ринку не слід механічно переносити всі його класичні елементи на нашу дійсність, бо у високорозвинутих країнах вони вже зазнали якісних змін. Розвинуті країни вже пройшли класичні ринкові відносини і стали на шлях регульованою державою економіки з розвинутими ринковими відносинами. Нам же слід докласти багато зусиль для розвитку ринку з використанням методів планово-економічного регулювання, вирішивши для цього ряд складних завдань. Головне — це відновити цивілізоване планування на макроекономічному рівні, про яке начебто забули, але ми упевнені, що тимчасово.

Першочергово це стосується цінового регулювання. У ринковій економіці ціна формується під впливом безлічі об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі вільного обміну. До суб'єктивних чинників, які впливають на вільне утворення ціни, відносяться фіксовані ціни й інші форми адміністративного втручання в їх формування, що спотворює фактичний економічний стан, приховує його негативні сторони і можливі наслідки в майбутньому. Варто погодитися з думкою вчених і практиків, що без врахування прогнозу цін прогноз показників економіки спотворюється. Динаміка цін на індивідуальні та групи однойменних видів продукції характеризується за допомогою індексів. У процесі економічної реформи після 1991 р. були започатковані спроби розробки механізму, який забезпечує централізоване регулювання цін в умовах розширення ринкових відносин. З 1991 р. були введені державні оптові ціни на найважливіші товари промисловості багатьох видів укрупненої номенклатури, але вже до кінця 2000 р. ціни регулювалися законами ринку, що спричинило гіперінфляцію.

Здобутий деякий досвід застосування оптових цін у процесі розробки проекту плану на 1991 р. показував, що навіть така номенклатура не дає належного ефекту, а в ряді випадків навіть спостерігається сповзання до директивності. Оптові ціни можуть бути ефективно використані як регулятор лише тоді, коли під контролем уряду будуть ціни на сировину, включаючи сільськогосподарську, а ціни на вироблені товари регулюватимуться ринком і економічними заходами з боку держави. Те, що ми спостерігаємо тепер з цінами на сільгосппродукти, особливо на зерно, не відповідає ні теорії, ні практиці. Державні підприємства реалізують свою продукцію не тільки за цінами, встановленим централізовано, а також і за договірними зі споживачем цінами. Колективні підприємства ці ж ціни і тарифи можуть встановлювати за домовленістю зі споживачем або ж самостійно. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що ціни піддаються подвійному регулюванню — як з боку держави, так і підприємств, тобто за умовами ринку. Населення користується роздрібними цінами, регульованими державними і ринковими методами, але практика показує, що держава програє в цій справі.

Ринок і його учасники — держава, підприємства, організації усіх форм власності й населення підпорядковують свою діяльність основній меті — задоволенню потреб кожної людини. У зв'язку з цим потрібен постійний контроль за кон'юнктурою ринку, особливо в умовах, коли економічне регулювання буде підпорядковано ринковим законам, але ринок, у свою чергу, знаходитиметься під впливом економічних регуляторів. Як показує практика, у таких умовах план і ринок не можуть бути відірвані одне від одного. Планове управління, що ігнорує ринковий критерій і контроль ринком, настільки ж неповноцінне, як і ринок, не регульований планом. На цьому наголошували вчені, практики і керівники країни напередодні входу економіки в ринкові відносини.

У процесі взаємного контролю ринку й економічного регулювання взаємодіє безліч цін на реалізовані товари: оптові, роздрібні, ринкові, договірні та ін. Зміна цінових параметрів на окремі види і групи товарів, реалізованих за різними цінами і каналами, інтегрується в індексах цін. Тому правомірно вважати, що найбільш концентрованим і важливим показником поєднання плану і ринку, індикатором регулюючого впливу економічними методами на соціально-економічні процеси є індекс цін. Індекси цін мають відображатися в індикативному плані регіонів з урахуванням природно-економічних умов в ув'язці з динамікою собівартості й життєвого рівня населення. Це надасть змогу показати в планах динаміку загального індексу цін, а також індексу окремих цін, а саме: оптових, роздрібних і закупівельних — залежно від

¹ Бухарин Н. И. На кого нам нужно ставить свою ставку? // Экон. газета. — 1988. — № 42. — С.14.

зниження або підвищення собівартості продукції, кон'юнктури ринку, зміни рівня доходів населення.

Дотримання цінових пропорцій між оптовими, закупівельними, роздрібними і ринковими цінами — найважливіша умова побудови індексів цін. Індекс роздрібних цін має відображатися в плані з розбивкою на індекс роздрібних цін продовольчих товарів і індекс роздрібних цін непродовольчих товарів, що є функцією планового регулювання цін. Зважені індекси мають стати нормативами і контрольними цифрами, найважливішими інструментами спостереження за цінами з боку держави. Індекси, розраховані в індикативному плані, будуть орієнтиром руху цін в країні, області, районі, на підприємствах. Це вимагатиме і постійного вивчення динаміки цін — щомісячного порівняння фактичних індексів із плановими та ще й з розбивкою індексів роздрібних цін на індекси середніх цін з виділенням індексів на рівні держави, колективу, підприємства, вільного ринку та індивідуальних індексів. Індекси — один із найважливіших інструментів державного регулювання, котрі акумулюють індивідуальні ціни на багато видів певних груп товарів, які можуть коливатися залежно від багатьох чинників.

На практиці цінова політика в СРСР майже завжди порушувалася. Ще задовго до колективізації економісти попереджали більшовиків про шкоду протиставлення промисловості та сільського господарства «...надмірно захоплюємося енергійним ростом промисловості й передаємо майже всі нагромадження виключно туди, забуваючи про сільське господарство; ...або коли ми при встановленні цін на промтовари і проведенні їх по товаропровідних каналах забуваємо про «ножиці» між промисловістю і сільським господарством»⁸³.

Для розрахунку планових індексів цін доцільно прийняти спрощений метод, який полягає в такому: для розробки планів-прогнозів динаміки цін і постійного її вивчення на ринку необхідно установити єдину номенклатуру товарів з розбивкою на групи. Кожна група товарів повинна мати однакове значення у виробництві й споживанні й регулярно вивчатися. Для зв'язки планових і фактичних показників динаміки цін доцільно встановлювати в плані індекси по групах, які були прийняті Держкомстатом СРСР для фактичних розрахунків індексів цін роздрібного товарообігу для продовольчих і непродовольчих товарів.

Рекомендувалися основні групи товарів для обрахунку планових індексів: продовольчі товари — м'ясопродукти, рибопродукти, жири, молоко і молочна продукція, консерви овочеві та фруктові-ягідні, яйця, цукор, кондитерські вироби, чай, сіль, борошно, хліб і хлібобулочні вироби, крупа та бобові, макаронні вироби, картопля, овочі, плоди, фрукти, ягоди, кавуни, дині, алкогольні напої, безалкогольні напої, інші продовольчі товари, непродовольчі товари — тканини, одяг, взуття, мило і синтетичні мийні засоби, парфумерно-косметичні товари, галантерея, нитки, тютюнові вироби і махорка; сірники, культтовари, товари побутового призначення, товари тривалого користування, інші непродовольчі товари.

Маючи щомісячні дані про фактичну динаміку цін на ринку з виділенням конкретних груп товарів різних форм власності, держава, використовуючи наявні економічні важелі, може здійснювати свою регулюючу роль із застосуванням у крайніх випадках права на встановлення граничних цін на товари, на які вони надто підвищилися під впливом суб'єктивних причин. Фактичні індекси Держкомстату України, навіть з урахуванням їх недосконалої, дають деяке уявлення про динаміку цін на різні групи товарів (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

**ІНДЕКСИ ЦІН РОЗДРІБНОГО ТОВАРООБІГУ ДЕРЖАВНОЇ
І КООПЕРАТИВНОЇ ТОРГІВЛІ, ВКЛЮЧАЮЧИ СУСПІЛЬНЕ ХАРЧУВАННЯ
І ПРОДАЖ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОДУКТІВ**

Продукти	1985 р. до 1984 р.	1986 р. до 1985 р.	1987 р. до 1986 р.	1988 р. до 1987 р.
Продовольчі товари — всього,	101,8	104,7	105,4	99,95

⁸³ Кактынь А. Развитие внутреннего рынка и производительные силы страны // Экономическая жизнь. — 1925. — 7 нояб.

у т. ч.:				
м'ясопродукти	100,0	100,0	108,1	98,9
рибопродукти	98,6	100,0	100,1	100,2
жири	99,8	100,1	100,0	99,6
молоко і молочна продукція	100,0	100,0	100,0	99,9
консерви овочеві та фруктові-ягідні	97,6	95,5	100,0	100,1
борошно, хліб і інші вироби	100,0	100,0	107,2	99,96
Непродовольчі товари — всього	99,1	99,1	99,0	108,6
тканини	98,9	99,8	99,9	105,0
одяг	98,3	98,7	98,4	103,8
взуття	100,0	98,2	97,8	107,3
мило й інші мийні засоби	100,0	100,0	100,0	115,0
культтовари	99,8	99,7	99,7	110,0

Індекси, які характеризують динаміку переважно державних роздрібних цін, як видно з офіційних даних, майже не підвищувалися. Разом з тим проведені експертні оцінки динаміки цін дають протилежні значення (табл. 3.1.2).

Таблиця 3.1.2

ДИНАМІКА РОЗДРІБНИХ ЦІН І ЇХНІЙ ОБЛІК, %⁸⁴

Показники	1971— 1975 рр.	1976— 1980 рр.	1981— 1985 рр.	1986— 1987 рр.
Приріст товарообігу за рахунок росту середніх роздрібних цін	30	49	57	60
Індекси державних роздрібних цін	99,7	103,3	105	103

Потребується спеціальне постійне вивчення глибинних цінових змін, які відбуваються у товарній структурі, і їх розбіжностей, окремо офіційних і експертних даних. Особливе значення подібна практика набуває для розрахунку індексів цін і темпів інфляції в умовах розвитку ринкових відносин.

Деякі заходи щодо цього розпочиналися ще до 1991 року. Так, починаючи з 1989 р. у системі органів Держкомстату СРСР була організована регулярна реєстрація роздрібних цін на товари: серед непродовольчих товарів контроль охоплював 650 видів продукції, реалізованих у державній торговельній мережі. Реєструвалися також тарифи на 100 видів побутових і інших платних послуг населенню. Важливим був розрахунок першого зведеного індексу споживчих цін за 1989 р., який становив відносно попереднього року 102 %⁸⁵. Розрахунки фактичних індексів надали змогу стежити за динамікою цін під впливом зміни якості товарів, аналізувати їх співвідношення: дорогі та дешеві товари, старі та нові, враховувати регіональні особливості та сезонні коливання цін тощо. Постійне вивчення поточної кон'юнктури не тільки державної торгівлі, а й усієї сфери обігу давало можливість розробляти довго- і короткострокові заходи впливу на ринкові відносини, які фактично складаються, сприяючи їхній стабілізації.

Найважливіші напрями і методи вивчення кон'юнктури цін та економіки в цілому відомі. Вони враховують: попит та пропонування; повсякденні потреби і їх розвиток у майбутньому для їх передбачення і спрямування запитів у потрібне русло; ріст купівельної спроможності населення, підприємств і організацій; чинники, які сприяють чи не сприяють соціально-економічному розвитку; попит на вироблену продукцію всередині країни і за рубежом; наявність потужностей і трудових ресурсів, їхня зайнятість; співвідношення найважливіших галузей промисловості й сільського господарства між собою і з ринком; стан експорту

⁸⁴ Народное хозяйство СССР в 1987 г.: Стат. ежегодник ЦСУ СССР. — М.: Финансы и статистика, 1988. — С. 488; Орлов А. Потребительский рынок и перспективы сбалансированности // Коммунист. — 1988. — № 6. — С. 58.

⁸⁵ Дисциплина цен: предприятия сопротивляются // Экономика и жизнь. — № 27. — 1990. — С. 6.

й імпорту, пов'язаних з товарообігом; ріст заробітної плати і темпів розвитку виробництва; дотримання дисципліни цін на різні товари.

Разом із тим варто підкреслити, що, тільки маючи таку інформацію, споживачі, і тільки вони, можуть впливати на структуру виробництва, хоча цьому варто ще довго навчатися.

Володіючи, наприклад, акціями і знаючи запити ринку, споживачі через свої об'єднання (торговельні палати, клуби за інтересами споживачів, торговельні групи, акціонерні товариства й інші елементи ринкової структури) спроможні впливати на виробництво. Народ і держава намагалися якимось чином досягти так званого паритету цін між промисловістю і сільським господарством, але все було марним.

У нашій економіці був практичний досвід 1985—1987 рр. динаміки цін і методи впливу на них, коли з'явилося більше негативного, ніж позитивного. Для посиленого відновлення асортименту були введені надбавки на новизну за так званим індексом «Н», а також розширена практика встановлення договірних цін (індекс «Д»), у планах же передбачався обсяг цих товарів у грошовому вираженні. Однак унаслідок відсутності заходів економічного регулювання й обмеження росту цін подібні новації непомірно розрослися, за одночасного зменшення продукції в натурі та росту її у вартісному вираженні. Зокрема, Держагропрому було надане право встановлювати ціни виходячи з попиту та пропонування, але він установлював їх переважно у бік підвищення, однак це не привело до бажаних результатів.

У державній і кооперативній торгівлі ціни підвищувалися з різних приводів: зміни асортименту, підвищення якості, якої, власне кажучи, не було, а також монополізації виробництва й т. д. Усе це оберталось мільярдними додатковими вилученнями коштів у населення. Були також розпочаті спроби ввести централізоване регулювання ціноутворення. Так, на початку 1989 року встановили лімітні ціни на продукцію виробничо-технічного призначення, надбавки до цін на товари поліпшеної якості, що не перевищують 15 % до постійної роздрібною ціни, вживалися заходи до того, щоб договірні та тимчасові ціни на товари дитячого асортименту, а також і кооперативні ціни наближалися до державного рівня. Зокрема, постановою Верховної Ради СРСР від 17 жовтня 1989 р. надавалося право місцевим Радам народних депутатів встановлювати граничні рівні цін (націнок) на товари (послуги) першої необхідності, вироблені й реалізовані кооперативами. Разом із тим проблему цін, їх паритетності між галузями централізовано вирішити цілком так і не вдалося. Вчені та практики вносили значний вклад у подолання проблеми організації планування цін з урахуванням реальної кон'юнктури, співвідношення попиту та пропонування, але справа не заладилася як тепер, так і в минулому⁸⁶. Більшість їхніх пропозицій повільно втілювалися в життя, позначалася інерція мислення та застарілі дії відомчих структур.

Наявність планових індексів цін і постійне вивчення їх динаміки надало б змогу вчасно приймати економічні, організаційні, а в ряді випадків й адміністративні заходи, які запобігають необґрунтованому підвищенню цін учасниками ринкових відносин. У той же час попереджалося, що регулююча роль плану має бути в межах реального стану економіки. Не можна встановлювати лімітну роздрібну ціну на кінцеві товари, якщо оптові та закупівельні ціни будуть підвищені, тому що саме вони визначають ріст витрат на виробництво кінцевого продукту — продовольчих і непродовольчих товарів. Виробник завжди знайде спосіб підвищити ціну, які б обмеження йому не ставили, а в окремих випадках навіть може хоча б тимчасово припинити виробництво.

Про це красномовно свідчить динаміка цін на найважливіші продовольчі товари за 18 років, а саме 1970—1987 рр. Незважаючи на те, що ціни на продовольчі товари офіційно не підвищувалися, вони фактично постійно зростали, що видно з матеріалів обстеження сімейних бюджетів (табл. 3.1.3). Розрахунки показали, що за жодним видом продовольчих товарів не відбувалося зниження середньої ціни, а спостерігалось тільки підвищення, за винятком деяких видів продуктів усередині періоду, коли мало місце зниження цін. Навіть ціни на хліб не залишалися стабільними, хоча вони перебували під жорстким контролем держави⁸⁷. Разом із

⁸⁶ Дисципліна цен: предприятия сопротивляются // Экономика и жизнь. — 1990. — № 27. — С. 6; Ленин В. И. Программа Российской коммунистической партии (большевиков) // Полн. собр. соч. — Т. 38. — С. 291.

⁸⁷ Сообщение Госкомстата СССР: По материалам обследований семейных бюджетов // Аргументы и факты. — 1989. — 11—17 фев. — С. 3.

тим не можна випустити з уваги ціни не тільки для населення, а також і для споживачів цієї продукції як сировини.

Таблиця 3.1.3

СЕРЕДНІ ЦІНИ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ
І КООПЕРАТИВНІЙ ТОРГІВЛІ ТА НА КОЛГОСПНОМУ РИНКУ, (крб./ кг)

Продукти	1970 р.	1975 р.	1980 р.	1985 р.	1987 р.
Хліб пшеничний	0,26	0,28	0,29	0,31	0,35
Хліб житній	0,16	0,17	0,17	0,17	0,20
Картопля	0,17	0,22	0,29	0,27	0,29
Овочі й бахчеві	0,35	0,40	0,49	0,53	0,56
Фрукти й ягоди садові	0,78	0,96	1,21	1,32	1,33
Виноград свіжий	0,73	0,81	0,97	0,99	0,99
Цукерки	2,50	2,77	3,03	3,44	3,42
Печиво	1,58	1,66	1,69	1,77	1,81
Яловичина	2,16	2,12	2,72	2,86	2,91
Баранина	2,06	2,01	2,60	2,62	2,53
Свинина	2,34	2,17	2,89	2,84	2,89
Ковбасні вироби	2,44	2,59	2,77	3,12	3,58
Риба і рибопродукти	0,99	1,14	1,41	1,30	1,27
Сир і бринза	2,38	2,43	2,51	2,60	2,61

Не допускати неконтрольованого росту роздрібних цін можна через ув'язку граничних роздрібних цін, розрахунок індексу цін зі зміною закупівельних, оптових і роздрібних цін. Узгодження й ув'язка мають бути здійснені в п'ятирічному плані. На початку п'ятирічки варто затверджувати рівень оптових і закупівельних цін на сировинні ресурси, погоджуючи рівні роздрібних цін державної, кооперативної і приватної торгівлі, які послужать базою для розробки зведених індексів роздрібних цін. Цей шлях виглядає досить реальним, але при цьому варто врахувати, що в перехідний період до ринкових умов структура каналів реалізації кардинально змінена, зокрема в сільському господарстві продукція реалізується заготівельним організаціям, через фірмові магазини, а також населенню в рахунок оплати праці і за оренду землі, багато сільськогосподарської сировини переробляється та реалізується у вигляді готової продукції споживання.

Індекси роздрібних цін на продовольчі та непродовольчі товари, а також індекси оптових і закупівельних цін давали змогу створити систему для цілеспрямованого регулювання еквівалентного обміну між двома найважливішими галузями народного господарства — промисловістю і сільським господарством. У той же час, як і нині, особливо гостро постало питання про таку найважливішу галузь економіки країни, як сільське господарство, яке мало відновлювати свій потенціал. Саме ця галузь вимагала щонайперше розв'язання проблеми будівництва житла, доріг, соціальної і виробничої інфраструктури, інтенсивного розвитку переробних підприємств, сховищ, розвитку торгівлі готовою продукцією тощо. Інтеграція в агропромислового комплексу у поєднанні з кооперацією так і не знайшла в теорії свого рішення, хоча практика пішла цим шляхом упевнено.

Державне регулювання цін має пряме відношення і до закупівельних цін. Промислові товари продавалися споживачам у сільському господарстві за цінами, що покривали усі їхні витрати, у тому числі й непродуктивні, забезпечуючи в більшості випадків оптимальну рентабельність. Тим часом закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію значно відставали від рівня оптових цін

промисловості. Коли закупівельні ціни підвищуються, за ними відразу ж відбувається ріст оптових цін на промислові товари і всі вигоди сільськогосподарських підприємств від закупівельних цін невдовзі перекачуються в промисловість. Між оптовими і закупівельними цінами, як відомо, існує прямий зв'язок, який характеризує пропорційність у розвитку промисловості та сільського господарства.

Історія нашої економіки свідчить, що закупівельні ціни в нас завжди ніби наздоганяли оптові ціни промисловості, що видно на прикладі підвищення цін у повоєнні роки. Приміром, у 1953 р. на ряд продуктів сільського господарства були підняті закупівельні ціни в 3—4 рази, у тому числі на соняшник — у 5,3 разу, просо — 7,2 разу, картоплю — 3,2 разу, свиней, овець і кіз — 4,7 разу, велику рогату худобу — 3,4 разу. За період 1958—1968 рр. середній рівень цін знову зріс: для колгоспів на 45 %, у тому числі на продукти землеробства 35 % і тваринництва — 53 %. У 1969—1970 рр. були підвищені закупівельні ціни на найважливіші види продукції і встановлено 50 % надбавки за понадплановий продаж. Крім цього, установлені надбавки до закупівельних цін 35—50 % за молодняк великої рогатої худоби великої ваги. Тільки за 1966—1970 рр. додаткові доходи, отримані колгоспами України від підвищення закупівельних цін і надбавки до них, становили 5,4 млрд крб.

При цьому одночасно з підвищенням закупівельних цін зростали й оптові ціни, але з випередженням. За цей же період відбулося подорожчання будівництва, нафтопродуктів і палива, техніки та її капітального ремонту, були збільшені відрахування колгоспів у централізовані фонди соціального забезпечення і соціального страхування, мали місце й інші подорожчання на загальну суму 3,4 млрд крб. У результаті колгоспи одержали додатково від підвищення закупівельних цін замість очікуваних 5,4 млрд крб. тільки 2 млрд крб. Перелив ресурсів за допомогою цін із сільського господарства в промисловість — одна з основних причин незбалансованого підвищення оптових і закупівельних цін, але головне — в низькій ефективності таких заходів, що зрештою звужувало ринок як у селі, так і в місті.

Щоб якимось пом'якшити вплив негативних процесів, не допустити невиправданого підвищення оптових і закупівельних цін, пропонувалося розраховувати плановий індекс на наступні п'ять років. За його розрахунку пропонувалося надавати пріоритет агропромислому виробництву, який передбачав, що індекс росту або зниження оптових цін буде нижче закупівельних цін. Лише в цьому випадку належно забезпечуватиметься ринок збуту промислової продукції в сільській місцевості, а товарів сільського господарства — в містах і промислових центрах, що може в підсумку сприяти розширенню ринку. Подібний паритет цін пояснювався тим, що переважна частина доданої вартості створюється в сільському господарстві, а реалізується в переробній промисловості й торгівлі.

Як бачимо, сама ціна, незважаючи на жорсткий контроль з боку держави, не змогла забезпечити ні ефективного розвитку галузей економіки, ні створення ринкових відносин. Це вимагало формування бази розвитку ринку, де б ціни регулювалися попитом та пропонуванням. Ціни, як би вони не будувалися самі по собі, і навіть разом з іншими економічними регуляторами, не зможуть оживити, а тим більше сформувати ринкові відносини. Було однозначно визнано, що база для формування і розвитку ринку має бути створена на якісно новій структурі виробництва, на основі прогресивного виробничого і технологічного потенціалу.

Виходячи з цього важливе значення в створенні бази для розвитку економіки ринкових відносин має перетворення сільського господарства з галузі, що поставляє сировину, у галузь, що створює кінцевий продукт. Найбільш ефективно, особливо в умовах самостійності регіонів, щоб продукція сільського господарства перероблялася на місці та реалізувалася як продовольчі товари народного споживання, а одержуваний прибуток і податок з обороту становили дохід агропромислового комплексу і відповідних територій. Лише в цьому випадку можна вирішувати проблеми, які стоять перед сільським господарством. На ринку сільське господарство має виступати зі своїм кінцевим продуктом, а промисловість, яка виробляє засоби виробництва для аграрного сектору економіки, — зі своїм. Промисловість міста буде боротися за ринок своїх товарів на селі, а село — за ринок у місті, але конкурувати ці ринки можуть дешевою і доброякісною продукцією. Однак даний процес має здійснюватися в міру створення потужностей для переробки

продукції поблизу сировини безпосередньо на місці чи в межах сільськогосподарських підприємств, тому що на ринок має надходити переважно готовий продукт. Це вимагає серйозної структурної перебудови виробництва не тільки в промисловості, а й у сільському господарстві.

Ефект же від цього може бути досягнутий за умови значного підвищення технічного і технологічного рівня цих галузей народного господарства.

Розвиток ринку залежить головним чином від діяльності основної ланки нашої економіки — підприємств різних форм власності, а саме: індивідуальних державних, кооперативних, колективних, акціонерних тощо. Перехід їх на ринкові відносини має супроводжуватися підвищенням ефективності роботи і поліпшенням фінансово-кредитного обслуговування впродовж періоду, достатнього для становлення ринку і набуття певного досвіду. За умови ненаповненості ринку товарами, відсутності резервів товарних ресурсів і потужностей виробництва ринок не зможе забезпечувати відтворювальний процес не тільки сировиною і комплектуючими, а й налагодити ринкове споживання готової продукції. У перехідний період до ринкових відносин виникали також труднощі щодо введення нових функцій держави, тобто впливу на ринок економічними і правовими регуляторами для переорієнтації виробництва на виготовлення необхідної в той чи інший момент продукції визначеної якості та кількості. Тому послідовне входження підприємств різних галузей усіх форм власності в ринкові відносини був у той час і залишається нині основною ланкою розвитку внутрішнього ринку країни.

У 90-х роках ХХ ст. стало зрозумілим, що глобалізація економічних відносин сприяла розвитку внутрішнього ринку, його нерозривному зв'язку з зовнішнім ринком. Без обліку цін, які склалися на зовнішньому ринку, не можна було достатньою мірою передбачати об'єктивний розвиток економіки власної країни або регіону, а тому їх розвиток мав орієнтуватися не тільки на внутрішній, а й на зовнішній ринок, передбачаючи еквівалентний обмін вироблених товарів, забезпечуючи поступову інтеграцію народного господарства зі світовим ринком. В очікуванні ринкових відносин варто було змиритися з тим фактом, що в 90-х роках вітчизняний зовнішній ринок країни був ще слабо розвинений (табл. 3.1.4).

Таблиця 3.1.4
СТАН ВНУТРІШНЬОГО І ЗОВНІШНЬОГО РИНКУ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1988 р., (у %)

Галузі народного господарства	Внутрішній ринок		Зовнішній ринок	
	Вивіз, у % до		Експорт, у % до	
	обсягу виробництва	ввезення	обсягу виробництва	імпорту
Лісова, деревообробна і целюлозна промисловість	12,1	21,3	1,1	22,3
Промисловість будівельних матеріалів	11,4	313,7	0,7	103,9
Легка промисловість	8,7	31,4	0,5	5,0
Харчова промисловість	37,0	865,0	2,0	94,2
Непродовольчі товари (без легкої промисловості)	30,2	145,0	0,9	15,6
Продукція рослинництва	9,4	171,2	0,1	2,8
Продукція тваринництва	9,6	71,1	0,1	—
Енергетика	2,1	115,4	11,3	—
Чорна металургія	38,1	336,1	8,3	333,7
Нафтопереробна промисловість	14,2	41,6	17,1	—
Газова промисловість	129,2	7,2	823,0	—
Вугільна промисловість	9,1	110,5	12,1	869,9
Хімічна і нафтохімічна промисловість	35,8	98,5	9,6	222,7

Машинобудування металообробка	i	47,5	187,7	2,7	70,7
Всього		27,3	113,9	4,3	124,6

Вихід на зовнішній ринок підприємств і організацій у той час регулювався державою на всіх рівнях управління. Перехід до ринкових відносин вимагає, щоб зовнішньоекономічна діяльність враховувалася в перспективному індикативному плані соціально-економічного розвитку. У ньому доцільно передбачити такі аспекти: рух світових цін і їх вплив на внутрішній ринок; спроможність використати прогресивну технологію і техніку; можливість забезпечити доходи кожного підприємства реальним товарним покриттям; можливість участі підприємств і організацій у конкурентній боротьбі за збут продукції. Для відображення всіх цих структурних складових у плані ринкових відносин у ньому необхідно передбачити спеціальний розділ. На кожному рівні управління важливо чітко визначити права й обов'язки учасників ринкових відносин, які сприяли б регулюванню ринкових відносин з боку держави.

Виходячи з прийнятих законодавчих актів держави можна окреслити права й обов'язки областей, регіонів і місцевих органів у зовнішній торгівлі, що можуть бути зведені до такого: асортимент товарів, які ввозяться і вивозяться та регулюються квотами і ліцензіями; безпосередній вихід на зовнішній ринок, що здійснюється підприємствами, організаціями, асоціаціями, консорціумами, об'єднаннями, місцевими органами; зовнішня торгівля охоплює той обсяг продукції, який не порушує стабільності внутрішнього ринку; розміщувати представництва іноземних фірм на своїй території і мати торговельні представництва в інших країнах.

Для реалізації можливостей участі в зовнішньоторговельних операціях республіки в цілому, підприємств і організацій слід було створити умови органічного поєднання зовнішньоекономічної діяльності з загальним соціально-економічним розвитком регіонів і підприємств в інтересах забезпечення захисту вільної підприємницької діяльності; провести ретельне обґрунтування техніко-економічних і експертних оцінок економічної, екологічної та кредитної сприйнятливості до зовнішніх відносин; створити різноманітні форми зовнішньоекономічних зв'язків і спростити їх; відобразити зовнішньоекономічну діяльність і забезпечити резервними фондами і валютними ресурсами в плані соціально-економічного розвитку народного господарства.

Незвичність, складність і недостатня відпрацьованість багатьох прийомів, відсутність досвіду створювали постійні труднощі в процесі вироблення основ планово-ринкового регулювання соціально-економічного розвитку в органічному сполученні з зовнішнім ринком. Тому було зрозуміло, що потрібно вирішити цілий ряд складних завдань і насамперед організувати серйозне вивчення динаміки світових цін і їхнього впливу на внутрішній ринок. З цією метою було намагання організувати широку інформованість про кон'юнктуру світового ринку, індекси цін на світовому ринку, їх облік в узагальнюючих індексах, які передбачаються в планах. Ціни на реалізовану продукцію на експорт мають бути не фіксованими, а перебувати під впливом руху цін на світовому ринку. Вважалося, що виторг від зовнішньої торгівлі не повинен перерозподілятися на якомусь рівні управління, за винятком платежів у бюджет. Підприємства й організації мали право розраховувати на інформованість про наявність прогресивної техніки і технологію, конкретні ціни на них, порядок укладання угод з іноземними фірмами.

Прогнозуючи розвиток усіх галузей народного господарства, першорядне значення надавали росту товарності, у тому числі за рахунок експорту. Це особливо важливо для України як аграрної країни, тому що «без широкого виходу на світовий ринок високий темп розвитку сільського господарства не має достатніх перспектив», — писав свого часу М. Кондратьєв⁸⁸. Таким чином, у цілому планово-економічне регулювання слід спрямовувати на забезпечення узгодження відтворювальних процесів і ринкових відносин, поєднання планової системи управління і ринкового регулювання виробництва та споживання. У цьому аспекті ціна як найважливіший регулятор серед категорій ринку ставала вагомим інструментом у планово-

⁸⁸ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 6—8, 10.

економічному регулюванні соціально-економічних процесів і найважливішою ланкою поєднання плану і ринку.

3.2. Планування в умовах ринкових відносин

Аналіз основних причин втрати планових методів управління після 1991 р. з макроекономічного державного рівня, відсутність поєднання загальнодержавних, територіальних і особистих інтересів громадян у планах спровокувало багато глибинних суб'єктивних рішень, які спричинили складну соціально-економічну ситуацію в країні. Потребуються роки та обґрунтовані напрями відновлення планового управління як важливого складника регулюючої функції держави.

Хоча динамічний розвиток і подальше вдосконалювання планування є об'єктивною необхідністю функціонування соціально-економічної системи будь-яких формацій, все-таки кожен кардинальний поворот у плануванні може стримуватися або прискорюватися суб'єктивними причинами. Історичний досвід свідчить, що бурхливий розвиток технології, інтереси інтенсифікації економіки вимагають серйозних якісних змін у плануванні, але виробничі відносини нерідко стримують їх.

Одночасно варто зазначити, що до 1991 р. у сфері економічної теорії, практики і зокрема планування для умов ринкових відносин науковцями і практиками було чимало зроблено. Особливо багато нових ідей і пропозицій з'явилося в 90-х роках, на початку бурхливого розвитку, але після розпаду колишньої імперії все призупинилося. Навіть у наукових колах слово «план», як ми вже зауважили, намагалися не вимовляти, було припинено повністю розробку планів і прогнозів та їх затвердження владою, що завдало багато шкоди.

Перехід до нових методів планування, в тому числі індикативного, і вибір термінів цього важливого етапу якісно нового підходу до управління народним господарством вимагало критичного аналізу і висновків для осмислення процесів, які відбувалися. Наукові дослідження давали змогу зробити висновок про те, що розпочатий у країні перехід до економічних методів планового регулювання спізнився приблизно на 15—20 років. Цей перехід мав би розпочатися в період, коли повоенна економіка спочатку набрала деяких темпів росту, а пізніше з'явилися ознаки спочатку стагнації, а відтак спаду.

Так, показники середньорічних темпів приросту за 1966—1980 рр. свідчать, що такий період припадає на кінець сьомої (1960—1965 рр.) і початок восьмої (1966—1970 рр.) п'ятирічок (табл. 3.2.5). Крім того, починаючи з восьмої (1966—1970 рр.) по десяту (1976—1980 рр.) п'ятирічки спостерігалася стійка тенденція зниження середньорічної норми нагромадження у використуваному національному доході. Цей період характеризувався спадом темпів приросту і в наступні роки зростання практично не спостерігалось.

Причина полягала в тому, що розвиток до певного періоду (1966—1970 рр.) стикнувся із суперечністю між виробничими силами і методами планового господарювання, розбалансованістю інтересів у народному господарстві. Дослідження підтверджують, що перехід до економічних методів планування варто було б розпочати не пізніше восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.), надавши широкі економічні права виробникам, розширивши товарно-грошові відносини, розвиваючи при цьому різні форми власності.

Таблиця 3.2.5
СЕРЕДНЬОРІЧНІ ТЕМПИ ПРИРОСТУ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ЗА РОКИ 7-І — 12-І П'ЯТИРІЧОК, (у %)

Показники	П'ятирічки					
	1960—1965 рр. (сьома)	1966—1970 рр. (восьма)	1971—1975 рр. (дев'ята)	1976—1980 рр. (десята)	1981—1985 рр. (одинадцята)	1986—1989 рр. (чотиринадцята)
Національний дохід на душу населення	5,8	5,8	3,9	2,9	3,4	2,7

Виробничі основні фонди (у порівняльних цінах)	9,4	8,0	7,95	6,4	5,3	3,5
Продуктивність суспільної праці в економіці	6,5	6,1	4,1	3,0	3,5	3,7
Продукція промисловості (у порівняльних цінах)	8,8	8,4	7,2	3,9	3,4	3,8
Продуктивність праці в промисловості	4,9	5,1	5,3	2,3	2,7	4,5
Валова продукція сільського господарства (у порівняльних цінах 1983 р.)	—	16,9	16,1	8,0	14,0	8,0
Продуктивність праці в сільському господарстві	—	26,0	27,0	20,2	21,0	31,0
Реальні доходи на душу населення	4,6	5,8	3,8	3,2	2,7	2,0
Обсяг роздрібного товарообігу (у цінах поточних років)	7,0	8,2	6,1	4,1	2,7	4,1
Обсяг реалізації побутових послуг населенню	14,0	17,1	9,8	7,4	5,7	10,1

Не можна було не помітити, що в цьому напрямі починалися окремі практичні дії. Зокрема, до 1965 р. у плановому управлінні промисловістю надмірно велике місце посідали адміністративні форми і методи, роль економічних методів була принижена, а самостійність підприємств у виконанні планів обмежена. Однак після цього періоду були намічені конкретні рішення, щоб змінити таке становище, хоча вони практично не були виконані. Тому час для переходу до переважно економічних методів управління було упущено, а в умовах кризового стану економіки після 1991 р. цей процес став надто утруднений і вимагав більше зусиль і часу для налагодження практичного застосування.

Розвиток ринкових відносин і форм власності, часткове розширення економічної самостійності підприємств, тодішніх союзних республік, областей і регіонів створили деякі сприятливі умови для формування якісно нових виробничих відносин. Створювалися якісно нові суб'єкти в економіці: підприємства різних форм власності з новими взаєминами, права й економічний стан регіонів і їхні взаємини, товарно-грошові відносини, формування ринкової інфраструктури тощо. Безпосереднє управління підприємствами та регіонами в таких умовах стало неможливим, а тому потрібен був перехід до інших методів управління, а саме — від директивного до індикативного планування, заснованого на економічних методах регулювання соціально-економічних процесів. Можна виокремити низку чинників, в силу яких постала можливість переходу до індикативного планування: зміна функції держави в управлінні народним господарством; регулювання народногосподарських процесів і неможливість дійти в управлінні до кожного підприємства; необхідність переходу до вирішення проблем у віддаленій перспективі під впливом науково-технічної революції; потреба виходу на зовнішній ринок і більш активне його включення в господарські зв'язки виходячи з глобалізації економіки цінностей. Однак, як показала практика переходу на економічні методи регулювання в плануванні, потребувалося ще розв'язання цілого ряду завдань для досягнення позитивних результатів у цих напрямках.

Накопичений досвід практичного застосування результатів удосконалення методичних підходів у плануванні в 1988—1990 рр. надав змогу дійти деяких висновків. У той період були спроби виробити певну систему в плануванні, що передбачала: перехід до формування виробничих програм підприємств на основі державних замовлень і попиту споживачів;

застосування в плануванні комплексу норм, нормативів і контрольних цифр. При цьому малося на меті формування найважливіших народногосподарських пропорцій, використання для налагодження прямого і зворотного зв'язку механізму товарно-грошових відносин, господарського розрахунку і самофінансування.

Проте в цій начебто цілісній системі недостатньо враховувалися особливості найважливішої ланки народногосподарського планування — територіального планування на рівні тодішніх союзних республік, областей, міст і районів в умовах їхньої економічної самостійності.

Тим часом господарська практика вже породжувала різноманітні економічні процеси, які вимагали різноманітних способів їхнього вирішення. Виникли різні форми власності, розширювалися ринкові відносини і зовнішньоекономічні зв'язки республіки.

Запропоновані у зв'язку з цим вченими і практиками основні положення щодо організації комплексного планування в кожній тодішній союзній республіці в умовах економічної самостійності були тільки початковою стадією процесу подальшого кардинального удосконалювання планування. Теоретичні і практичні положення наукових економічних розробок можна було використати для реалізації протягом так званого перехідного періоду до радикальної економічної реформи, яка розпочалася після 1991 року. Передбачалося, що в цей період планування зуміє позбутися недоліків минулого, приміром, практики прийняття показників, які постійно переглядалися, а також переважання директивного регулювання над економічним та багато іншого, але це був революційний підхід. Еволюційний же процес планування висував потребу подальшого його дослідження для постійного наукового випередження потреб практики.

Виходячи з цього можна констатувати, що розробка річних планів соціально-економічного розвитку України на 1990 і 1991 роки, методологія яких базувалася на традиційних директивних методах, не могла дати позитивних результатів. Адже незважаючи, на те, що був оновлений склад багатьох показників, удосконалений зміст державного плану, а також скорочене коло показників економічного і соціального розвитку, які підлягали затвердженню план за багатьма параметрами не був збалансований, розрахунки до проекту плану на рівні республіки не підкріплювалися плановими даними, отриманими від підприємств. Скажімо, за даними, передбаченими у проектах планів підприємств на 1991 р., темпи росту національного доходу становили 2,6 %, а для досягнення повної збалансованості матеріальних, фінансових народногосподарських пропорцій на необхідному рівні країні слід підвищити темпи його росту до 4 %, темпи росту продуктивності праці, за даними, підприємств становили — 3,1 %, а потреба була 4,4 %.

Основною причиною такого стану виявилось те, що так званий еволюційний варіант економічної реформи не сприяв своєчасному переходові від зруйнованого директивного планування до економічного регулювання. Для прискорення цього перехідного процесу пропонувався ряд напрямів методологічного удосконалювання планування як найважливішої умови управління, аби сприяти цим самим активізації перебудовного процесу. Пропозиції вчених і практиків полягали в такому: поряд з виробленням у плані на тринадцяту п'ятирічку (1991—1991 рр.) розв'язання завдань міжрегіональних відносин; визначенням структури перебудови соціально-економічного розвитку; застосуванням методів з організації матеріального виробництва й управління в умовах ринкових відносин; соціального захисту населення; здійсненням заходів, які стосуються оздоровлення економіки, розпочати вироблення цілісної системи економічних регуляторів, які б знайшли застосування в індикативному плануванні.

Постала потреба відродити систему, здатну не директивними методами забезпечити державні потреби; виробити закінчені методологічні й організаційні наукові пропозиції в галузі народногосподарського планування в нових умовах функціонування економіки.

Передбачалося, що практика в подальшому внесе свої корективи стосовно тривалості перехідного періоду. При цьому його завершення буде характеризувати перехід до функціонування економіки на товарно-грошовій ринковій основі, а її розвиток спрямовуватиметься економічними регуляторами. Водночас різко знижувався рівень директивності і централізації плану, намічалася здійснити перехід до індикативного державного планування. Це вимагало вирішення багатьох складних методологічних проблем, серйозного обґрунтування регіонального аспекта економічної реформи, бо кожна тодішня союзна республіка мала свої, тільки їй притаманні особливості.

Нові умови потребували подальшого удосконалювання планування, котре б забезпечувало погодженість інтересів регіонів, галузей, підприємств, трудових колективів і кожного його члена з інтересами пропорцій соціально-економічного розвитку на основі використання економічних регуляторів. Ставилося завдання закріпити найбільш ефективні варіанти економічного впливу на соціально-економічні структури за допомогою планового регулювання за оптимального поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів.

Розв'язання цих проблем давало змогу відійти від застарілих підходів до розробки планів розвитку республік, областей, міст і районів. Важливо було домогтися, щоб комплексний план кожної території відбивав реальний стан соціально-економічного розвитку в поєднанні з можливостями і правами трудових колективів кожного регіону та підприємців. Ситуація вимагала, щоб в ринкових умовах директивні методи планування були замінені не тільки економічними методами, а й набула форми планового регулювання.

Світовий і вже вітчизняний досвід підтверджував достатню ефективність державного регулювання, що спирається на індикативні плани. За таких умов планомірність як загальна форма руху суспільного виробництва реалізується через регулюючу діяльність центральних і регіональних органів управління, галузей і колективів підприємств за допомогою економічних і правових важелів. У багатьох країнах доведено, що розробка індикативних планів надає можливість більш ефективно здійснювати регулювання соціально-економічного розвитку.

За індикативності змінюються і функції планування, котрі включають: прогнозування, формування соціально-економічних структур і підтримка їхньої рівноваги, економічне та правове регулювання, визначення цілей і пріоритетів, соціальний захист населення, орієнтацію і створення умов для функціонування всім суб'єктам ринкових відносин, узгодження рішень і взаємодію всіх рівнів управління в інтересах загальних цілей розвитку економіки. Планове регулювання з боку держави набуває на рівні району, області та країни форму довгострокових прогнозів, які трансформуються в індикативне планування, а на рівні підприємств і організацій — у форму конкретного плану. Отже, соціально-економічні прогнози на всіх рівнях управління можуть бути загальним орієнтиром для кожного регіону та основною ланкою економічного зв'язку підприємств усіх форм власності, що надало б їм змогу виявляти гнучкість у врахуванні конкретних умов роботи й одержати найбільший ефект у процесі розробки, затвердження та виконання своїх виробничих планів.

Поділ народногосподарського планування на дві частини, а саме прогноз і план пояснюється тим, що соціально-економічні процеси, які формуються на народногосподарському рівні, мають відмінності в окремих виробництвах і різних сферах діяльності, що потребує ув'язки, зіставлення та збалансування з потребами держави, а отже суспільства взагалі. В умовах директивності плановий метод вимагав, щоби сума планів підприємств завжди дорівнювала цій же сумі на народногосподарському рівні й навпаки. Це приводило до необхідності вирівнювання зазначених рівнів і деякого збалансування, що в умовах різних форм власності й ринкових відносин неправомірно та й неможливо. В умовах директивності підприємства й організації завжди були поставлені у визначені рамки, а народногосподарський план являв собою простий підсумок усіх складових економіки підприємств та організацій. Такий механічний підхід до переносу методів управління економікою на рівні народного господарства на рівень окремих підприємців у ринкових умовах нереальний, а крім того, при цьому деформуються відносини планомірності.

Розмежування народногосподарського планування і планів підприємств могло забезпечуватися переходом від директивного до індикативного планування, котре будується на прогнозуванні соціально-економічних процесів і визначенні способів їх реалізації. Виходячи з цього принципово змінюється система планів та їхня сутність. Система планів, яка охоплює всі рівні управління, включає: передпланові документи, державні індикативні плани і плани підприємств та організацій. Розробка всієї системи планів має бути спрямована на вивчення проблем, які стоять перед суспільством, обґрунтування наукового дослідження щодо вирішення кожної проблеми, визначення цілей і способів їх досягнення. Особливість цього підходу полягає в такому: організацію розробки та ієрархічну структуру планів передбачалося будувати таким чином, щоб у процесі їхньої підготовки всі документи були доступні для обговорення широкою громадськістю.

Виходячи з цього зміст і форми документів системи планів значно змінилися. У дореформенні часи план містив тільки форми заповнені цифрами, що перетворювало його в документ з великою кількістю цифрових даних, яких треба було досягти за визначений період. Перехід же до розробки пропонованої Держпланом України системи планів, у якій значне місце

приділялося прогнозуванню, був ознаменований поворотом до нового призначення цифр у плануванні. Вони зі статусу директивного визначення параметрів функціонування економіки і соціальних процесів переходили до функції економічного обґрунтування напрямів соціально-економічного розвитку.

Прогнозне планування зумовлювало і значні зміни в самій методиці розробки передпланових і планових документів, зокрема: Схеми розвитку і розміщення виробничих сил і основних напрямів економічного і соціального розвитку на 15-річний період, п'ятирічних і річних планів економічного та соціального розвитку; Комплексної програми науково-технічного розвитку на 20-річний період. Проекти розроблених передпланових документів п'ятирічний і річний плани економічного та соціального розвитку мають проходити широке обговорення з усіх вузлових проблем, які стосуються розвитку того або іншого регіону, галузі, соціального розвитку, екології тощо. Передбачалося, що вчені і практики матимуть реальну можливість вивчати і висловлювати свої судження з проблем у пресі, на семінарах і дискусіях. Усі планові розробки мають обговорюватися не тоді, коли документи готові до затвердження, а в процесі проектних розробок.

У запропонованих методичних рекомендаціях значна увага приділялася органічній ув'язці передпланових з плановими документами, і насамперед це стосується Комплексної програми науково-технічного прогресу. Розробка і використання цього документа в минулому показували, що коефіцієнт використання закладених у ньому прогресивних технологій і техніки в плануванні був занадто низьким, а в ряді випадків він зводився до нуля. В умовах централізованого управління і планування матеріали комплексної програми могли застосовуватися тільки на республіканському рівні, а в ринкових умовах використання має місце на всіх інших рівнях і підприємствах різних форм власності. Тому ставиться завдання поліпшити сам зміст цього документа, щоб у ньому були дійсно прогресивні технології і щоб Комплексна програма надходила територіальним органам і підприємствам завчасно, до моменту розробки ними проектів власних планів. Від цього залежатиме якість планів підприємств, їх наукова обґрунтованість, сприйнятливість основною ланкою економіки можливостей науково-технічного прогресу.

Другим передплановим документом є Схема розвитку і розміщення продуктивних сил. Це один із найважливіших передпланових документів, який є базою для розробки територіальних планів на рівні країни, області, району. Разом із тим, виходячи з необхідності вдосконалення територіального планування, Схема також вимагала серйозного поліпшення її розробки. До кінця 90-х років у ній більше уваги приділялося детальним розрахункам і недостатньо проблемам розміщення. Зважаючи на те, що в методології і методиці планування пропонувалося перейти на розробку індикативних планів, які покликані виконувати регулюючу функцію соціально-економічних процесів з боку держави, у Схемі передбачалося, особливо на рівні країни і кожної області, більше уваги приділяти вирішенню проблеми розміщення виробництва за допомогою економічних і адміністративних методів. Питання розвитку мають пророблятися у вигляді прогнозних розрахунків, які б служили орієнтиром для підприємств у процесі розробки планів, що вимагало докорінної зміни Схеми.

Упродовж усього періоду творення методологічних і методичних підходів щодо формування планової системи складною проблемою було забезпечення оптимального поєднання загальнодержавних, територіальних і приватних інтересів, що, у свою чергу, висувало ряд інших проблем, які вимагали розв'язання. Зокрема, виникала необхідність розмежування сфер і функцій планового регулювання між місцевими Радами, тодішніми союзними республіками і Союзом РСР в цілому. Без вирішення цього найважливішого завдання неможливо було перейти до ефективного економічного регулювання. Якщо в доперестроєвчий період на союзному рівні вже були зроблені певні кроки стосовно розмежування повноважень, хоча далеко не повністю, то на республіканському і місцевому рівнях, потрібно було ще здійснити велику роботу, яка затяглася після 1991 р. на багато років.

Відповідно до Закону СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» на загальносоюзному рівні об'єктами безпосереднього планового регулювання ставали виробничі комплекси і найважливіші галузі, функціонування економіки в цілому, проблеми соціального розвитку. Ними виступали оборонна промисловість; залізничний, повітряний, морський і магістральний трубопровідний транспорт; космічні дослідження; енергозабезпечення; системи зв'язку й інформації; бюджетна, грошова, банківська і податкова системи тощо. Союзна держава визначала основні фінансового і трудового законодавства, соціального забезпечення, управління, охорону здоров'я й охорону навколишнього середовища, функціонування ринку і захисту інтересів територій, здійснювала загальну

фінансово-кредитну політику, регулювала ціноутворення, використання трудових ресурсів, виробляла заходи з охорони праці, координувала і стимулювала розвиток культури, реалізацію досягнень наукових досліджень і науково-технічного прогресу. Практично це все те, що має виконувати незалежна Українська держава самостійно після 1991 року.

Колишні союзні й автономні республіки самостійно вирішували питання розміщення виробничих і господарських об'єктів, забезпечували комплексний економічний і соціально-культурний розвиток на своїй території, визначали умови діяльності підприємств, установ і організацій, використання трудових ресурсів і охорони засади середовища, участі підприємств у внутрішньому і зовнішньому ринку. Союзні й територіальні органи управління регулювали соціально-економічні процеси, які стосувалися розвитку республіканського і комунального господарства, природних ресурсів, формування фінансових ресурсів, використання матеріальних і трудових ресурсів, а також інші питання, які не відносилися до ведення Союзу РСР, а Закон Союзу РСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» визначав компетенцію місцевих органів з урахуванням можливостей їх самостійної реалізації на різних рівнях управління.

Таким чином, до 1991 р. на союзному, республіканському, обласному, міському та районному рівнях зверху — вниз функції безпосереднього впливу на соціально-економічну діяльність нижчих ланок послідовно звужувалися, поступаючи місцем економічному та правовому регулюванню. Такий процес носив інтеграційний і взаємопов'язаний характер, аби не допустити зниження відповідальності на всіх рівнях управління. Все, що виходило з компетенції верхніх рівнів управління, автоматично переходило до ведення і відповідальності місцевих органів на рівні республік, областей, міст, районів, підприємств. Перевага в передачі функцій місцевим органам віддавалася комунальному господарству, міському транспортові, побутовому обслуговуванню, торгівлі, охороні здоров'я, житловому будівництву, забезпеченню населення продовольством, екології тощо.

Разом із тим Закон Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР» вносив істотні доповнення та зміни до союзних законів, якими значно розширювалася компетенція республіканських і місцевих органів управління. Розбіжності між союзними та республіканськими законами, а також можливі подальші неузгодженості між республіканськими і місцевими законодавчими актами призводили до того, що розширення прав і відповідальності місцевих органів за розвиток регіонів супроводжуватиметься відсутністю правової регламентації їхніх дій у процесі планового регулювання. З огляду на це постала нагальна потреба теоретичного та методологічного наукового розроблення самого принципу дотримання визначених нормативів у процесі господарської діяльності на всіх рівнях управління, тобто дотримання певних рамок, які окреслюють дозволене і недозволене.

Головне — не порушувати цінностей суспільства, але ж коли прагнутимемо до узаконення всього, що мають виконувати місцеві органи, то це може призвести до постійного створення нових і нових законодавчих актів, появи безлічі взаємних суперечностей директив, у тому числі з планування. Досить зазначити, що тільки в початковому періоді радянської перебудови було видано більше 75 директивних документів центральних органів, які стосувалися розвитку галузей і планування їх діяльності, котрі впродовж декількох місяців були замінені новими.

Виходячи з цього варто припустити, що розробка передпланових і планових документів, які регулюють вплив на соціально-економічні процеси, може дати позитивні результати за наявності погодженого законодавства на всіх рівнях управління. Особливого значення набуває не тільки поліпшення методології, методики та здійснення розмежування сфер планового регулювання, а й забезпечення матеріальної основи для його виконання.

Це особливо важливо за наукової розробки методології та практики індикативного планування, переходу до регульованих ринкових відносин в умовах самостійного розвитку економіки України після 1991 року. У той же час напрацьовані підходи в плануванні та державному регулюванні ще так і не дістали свого подальшого розвитку.

У галузі планування спеціалістами колишнього Держплану України і науковцями планової системи були підготовлені «Методичні рекомендації до розробки комплексних планів економічного та соціального розвитку Української РСР», які містять теоретичні основи планування в умовах ринкових відносин; додатки: частини I і II, що включають методологію і методику планування. Уже 1990 року Методичні рекомендації були затверджені Плановим комітетом Держплану України для практичного використання. Методичні рекомендації і додатки розроблені Зведеним відділом народногосподарського плану Держплану України — начальником відділу І. М. Сузим і начальником підвідділу, к. е. н. Б. Я. Панасюком, колективом Науково-дослідного економічного інституту Держплану України під керівництвом д. е. н., професора В. Ф. Беседіна та к. е. н. С. Ю. Михайличенка.

Методичні рекомендації включали: розділ I — Система планування народного господарства України; розділ II — Аналіз, розробка соціально-економічних нормативів і підготовка узагальнюючих показників економічного та соціального розвитку країни; розділ III — Розробка і доведення вихідних даних міністерствам, відомствам і обл(міськ)виконкомам; розділ IV — Розробка планів на підприємствах і в регіонах та погодження планових показників з державними та регіональними органами; розділ V — Формування проекту комплексного плану економічного та соціального розвитку країни.

Додатки містили: частина I — Аналіз соціально-економічного розвитку; Система народногосподарських балансів; Програми соціального розвитку (пропозиції до розробки планів); Виробничо-споживча діяльність; частина II — Програми економічного розвитку (пропозиції до розробки планів); Науково-технічний прогрес; Праця і кадри; Розробка цільових комплексних програм.

3.3. Сфера управління і ринкові відносини

3.3.1. Зміни в економіці — база вдосконалення планування

У другій половині XX ст. Радянський Союз відчував необхідність кардинальних змін в країні, маючи величезний потенціал ресурсів, який використовувався неефективно. 1965 року було прийнято рішення про негайні заходи з подальшого розвитку сільського господарства, а також розроблено та здійснено комплекс заходів економічного, правового та соціального характеру, спрямованих на вдосконалення управління і планування народного господарства, посилення економічного стимулювання розвитку суспільного виробництва, особливо в галузі планування соціально-економічного розвитку.

У центр нової системи планування й економічного стимулювання ставилися кінцеві результати господарської діяльності підприємств і об'єднань, а саме реалізація продукції і послуг, прибуток і рентабельність. В основі всіх нововведень — забезпечення органічного поєднання інтересів держави, підприємств, кожного працівника. На практиці у 1965 р. і в планових документах це проявилось таким чином.

Насамперед було визнано необхідним організувати управління промисловістю за галузевим принципом, створити союзно-республіканські та загальносоюзні міністерства в галузях промисловості, а також визнано доцільним ліквідувати зайву регламентацію діяльності підприємств, скоротити кількість планових показників, затверджуваних підприємствам зверху, наділити їх необхідними засобами для розвитку й удосконалювання виробництва, поліпшити використання таких найважливіших важелів, як прибуток, ціна, премія, кредит⁸⁹.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що значення пропонованих заходів полягало в тому, що вони поєднують державне планування з повним госпрозрахунком підприємств, централізоване галузеве управління з широкою республіканською та місцевою господарською ініціативою, принцип єдиного управлінського принципу з підвищенням ролі виробничих колективів. Одночасно були ліквідовані ради народного господарства, що здійснювали керівництво промисловістю в економічних районах, утворювались загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства та відомства.

⁸⁹ Об улучшении управления, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства: Постановление Пленума ЦК КПСС от 29 сент. 1965 г.

Для поліпшення планування промисловості та розширення господарської самостійності підприємств було передбачено підвищити роль перспективних планів, встановивши, що п'ятирічний план є основною формою державного планування розвитку народного господарства, а завдання п'ятирічних планів конкретизуються й уточнюються в річних планах⁹⁰.

Передбачалося, що п'ятирічні й річні плани розроблятимуть підприємства на основі установлених вищою організацією контрольних цифр, а затверджені показники плану мають доводитися до підприємств не пізніше ніж за два місяці до початку планованого року. Для найбільш повного обліку в планах досягнень науки і техніки союзному Державному комітетові з науки і техніки разом з Академією наук СРСР доручалося завчасно, до складання народногосподарських планів, представляти союзному урядові пропозиції з основних напрямів розвитку науки і техніки, використання в народному господарстві науково-технічних досягнень, що мають важливе народногосподарське значення.

Визнавалося необхідним підвищити роль державних стандартів, ввести державну атестацію якості продукції. Плановим органам і господарським організаціям доручалося забезпечити стійкість планових завдань, встановлених підприємствам, припинити хибну практику внесення частих змін у затверджені плани, а також перетворення окремих показників без відповідної зміни інших показників.

Поряд з перебудовою управління промисловістю через галузеві міністерства і посиленням економічних методів управління були розширені права союзних республік у галузі планування праці й зарплати, капітального будівництва та його фінансування й інші питання. Саме в цей період головним у здійсненні перебудови планування була зміна не організаційних форм, а самого змісту системи планового управління промисловістю. В умовах нової системи планування й економічного стимулювання промислові міністерства керували підприємствами на основі значного розширення використання економічних методів.

Перш за все розширилась господарська самостійність підприємств, створювалися сприятливі умови для розвитку ініціативи виробничих колективів. Підприємства дістали можливість оперативно, не очікуючи дозволу зверху, вирішувати багато виробничих, технічних, трудових, фінансових й інших господарських питань. Цьому сприяло зміцнення і поглиблення господарського розрахунку.

В інтересах послідовного здійснення госпрозрахункових відносин між підприємствами й іншими організаціями встановлювалося, що господарський договір мав бути основним документом, який визначає права й обов'язки сторін стосовно постачання усіх видів сировини та продукції. Для посилення ролі прибутку встановлювалося, що на підприємствах за рахунок прибутку й інших власних ресурсів мають створюватися фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів, житлового будівництва, а також фонд розвитку виробництва. Важливим було те, що визначався порядок використання амортизаційного фонду, розподілу прибутку, отриманого підприємством, плати за основні фонди й оборотні кошти у вигляді відрахування від прибутку у відсотках до їх вартості.

Для посилення матеріальної зацікавленості працівників промислових підприємств у підвищенні ефективності виробництва, поліпшенні якості продукції, ролі реалізації і прибутку підвищувати в оплаті їхньої праці ту частину, яка безпосередньо залежала від поліпшення загальних підсумків роботи підприємств. Зокрема, збільшувалася частка премій у заробітній платі і виплата винагород працівникам за поліпшення загальних річних підсумків роботи підприємства за рахунок використання частини фонду матеріального заохочення. Підвищувалася роль кредиту в розвитку промисловості і стимулюванні ефективності виробництва, а також інших галузей, визначалися напрями виробничої діяльності, на які надавалося пріоритетне право виділяти кредити. При цьому було встановлено, що банки повинні здійснювати щоквартальний контроль за витратою фондів заробітної плати. Першочергові заходи намічалися для поліпшення системи діючих оптових цін, зокрема, встановлювався порядок, відповідно до якого одночасно з введенням нових стандартів і технічних умов, які передбачали підвищені вимоги до якості, надійності й довговічності, мають переглядатися оптові ціни.

⁹⁰ О совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 окт. 1965 г. № 729.

Перебудова управління промисловістю за галузевим принципом, нова система планування й економічного стимулювання промислового виробництва сприятливо впливали на розвиток економіки країни.

1978 року в Україні було 43 тис. виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств на самостійному балансі. У промисловості налічувалося 3,9 тис. виробничих і науково-виробничих об'єднань, до складу яких входило 7,2 тис. самостійних підприємств і 9,9 тис. виробничих одиниць. Питома вага виробничих і науково-виробничих об'єднань в усій промисловості за обсягом реалізації продукції становила 46 %. За роки впровадження господарської реформи, а саме 1966—1978 рр., національний дохід країни зріс у 2,2 разу, випуск продукції промисловості — у 2,5 разу, продуктивність праці зросла майже вдвічі. За рахунок росту продуктивності праці у восьмій п'ятирічці було отримано 73 % усього приросту промислової продукції, у дев'ятій — 84 % при 62 % у сьомій п'ятирічці.

Переведені в 1966—1970 рр. на нову систему господарювання підприємства за рахунок додаткових зобов'язань за рік випустили продукції приблизно на 3,2 млрд крб. і дали близько 1 млрд крб. прибутку понад раніше затверджені річні плани. Середньорічні темпи приросту продуктивності праці в промисловості України за восьму п'ятирічку становили 5,1 %, за дев'яту — 5,3 %, що вище їхнього рівня за сьому п'ятирічку (4,9 %); приріст валової продукції за рахунок росту продуктивності праці за цей період становив відповідно — 68 %, 78 % проти 62 %.

За 1966—1978 рр. завдяки застосуванню нової системи господарювання в промисловості України обсяг виробництва збільшився в 2,4 разу, продуктивність праці — у 1,8 разу і середня заробітна плата робітників та службовців — у 1,6 разу. У результаті посилення ролі економічних методів і стимулів у керівництві народним господарством за роки дев'ятої п'ятирічки по господарству, підвідомчому урядові України, отримано 55,3 млрд крб. прибутку, або в півтора разу більше, ніж у восьмій п'ятирічці. За рахунок прибутку й інших коштів підприємств і об'єднань у фонди економічного стимулювання за цей період було спрямовано 19,6 млрд крб., або 22,2 % отриманого прибутку.

Подальший розвиток господарської реформи вимагав прискорення процесу концентрації виробництва, укрупнення й спеціалізації дрібних підприємств, створення великих виробничих об'єднань. Більше того, здійснювалися заходи подальшого вдосконалювання управління промисловістю. З цією метою впроваджувалися відповідні схеми, здійснювався перехід на дво- і триланкову управлінську систему, завдяки чому були ліквідовані в центральному апараті галузеві головні управління і створені госпрозрахункові республіканські промислові об'єднання. Раціональні схеми управління впроваджувалися й в інших галузях: на транспорті, у житлово-комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні тощо, де на той час уже було створено більше 200 різних об'єднань.

Здійснення заходів, намічених схемами управління, дало змогу в 1973—1978 рр. скоротити кількість самостійних підприємств більш ніж на 2000 одиниць, а кількість виробничих об'єднань в промисловості збільшити на 630 одиниць. В усіх галузях народного господарства основною первинною ланкою виробництва стали виробничі об'єднання, яких тоді налічувалося в Україні більше 1040, у тому числі в промисловості — 803, з них виробничих — 732, науково-виробничих — 28 і виробничо-аграрних — 43.

На частку виробничих об'єднань припадало 56 % загального обсягу валової продукції і чисельності промислово-виробничого персоналу. Найбільш високий рівень концентрації виробництва становив у виробничих об'єднаннях Мінвуглепрому — 98 %, Мінм'ясомолпрому — 99,9 %, Мінліспрому — 94 %, Мінхарчпрому — 85 %. Робота Мінчормету, Мінліспрому, Мінвуглепрому, Головнафтохімпрому й Укрголоврибгоспу була організована на умовах, передбачених загальним положенням про промислові об'єднання, а всі облхарчопроми Мінхарчпрому працювали на умовах відповідно до Положення про виробничі об'єднання чи комбінат.

Проводилися значні структурні й організаційні зміни в сільському господарстві. Завдяки вжитим заходам збільшилися обсяги виробництва валової продукції сільського господарства, було переборене його деяке відставання: середньорічне виробництво валової продукції в 1961—1965 рр. становило 19,5 млрд крб., а в 1976—1978 рр. — 29,2 млрд крб., або зросло на 52,5 %. Динаміка середньорічного виробництва продукції в натуральному вираженні характеризувалася такими показниками (табл. 3.3.1.6).

Таблиця 3.3.1.6
ДИНАМІКА ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА

Продукція с/г	1961—1965 рр.	1976—1978 рр.
Зерно, млн т	29,3	47,9
Цукровий буряк, млн т	34,1	57,8
Картопля, млн т	18,4	22,1
Худоба і птиця, тис т	3,3	5,0
Молоко, млн т	14,5	22,0
Яйця, млрд шт.	7,2	13,0

Збільшення виробництва продукції сільського господарства досягалося, головним чином, за рахунок інтенсифікації виробництва, неухильного росту врожайності полів і продуктивності тварин. Середньорічна врожайність сільськогосподарських культур в Україні становила (табл. 3.3.1.7):

Таблиця 3.3.1.7

СЕРЕДНЬОРІЧНА ВРОЖАЙНІСТЬ ПРОДУКЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ, ц/га

Продукція с/г	1961—1965 рр.	1976—1978 рр.
Зернові культури	17,5	28,7
Цукровий буряк	198,	322,0
Соняшник	13,8	14,1
Картопля	88,0	129,0
Овочі	105,0	152,0

Приділялася увага спеціалізації й концентрації сільськогосподарського виробництва, переведенню його на індустріальну основу на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції. Для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва здійснений перерозподіл ресурсів у народному господарстві, що забезпечило не тільки зростання капітальних вкладень в галузь, а й підвищення їх питомої ваги в загальному обсязі капітальних вкладень.

Відбувалися значні зміни в соціальному розвитку села. Підвищувався життєвий рівень сільських жителів, зокрема в 1966 р. була введена щомісячна гарантована оплата праці колгоспників виходячи з тарифних ставок працівників радгоспів. Застосування гарантованої оплати сприятливо позначилося на піднятті продуктивності праці і заробітках колгоспників. Середньомісячна оплата праці колгоспників підвищилася в 1978 р. до 99,6 крб. проти 49,8 крб. в 1965 р., а середньомісячна оплата праці працівників радгоспів та інших державних господарств зростає відповідно до 133 крб. проти 71,5 крб. Збільшився розмір виплат і пільг, одержуваних колгоспниками із суспільних фондів споживання.

Поліпшено пенсійне забезпечення і соціальне страхування колгоспників, розмір пенсій для них був підвищений майже вдвічі, на колгоспників поширювався порядок нарахування всіх видів пенсій, встановлений для робітників та службовців. Відбувалися зміни в соціальній структурі сільського населення, в характері й змісті сільськогосподарської праці.

На нову систему планування й економічного стимулювання будівельного виробництва переводилися будівельно-монтажні організації. Вони повинні були здійснювати розрахунки з замовниками за цілком збудовані об'єкти або етапи робіт, без проміжних платежів, підвищувалася роль кредиту у фінансуванні капітального будівництва і стимулюванні будівельного виробництва.

Не слід думати, що все так і виконувалося щодо вдосконалення планування капітальних вкладень, адже практика свідчила про інше. Зокрема, не здійснювався передбачений постановою принцип безперервності планування і фінансування будівництва; унаслідок недоліків у проектно-кошторисній справі та в системі матеріально-технічного забезпечення

капітального будівництва практикувався перегляд проектів з ростом кошторисної вартості. Тільки в 1978 р. Держбудом розглянуто 59 прохань міністерств, відомств, виконкомів про зміну основних техніко-економічних показників: збільшення, зменшення і перерозподіл кошторисної вартості будівництва раніше затверджених проектів, унаслідок чого кошторисна вартість становила 117,4 млн крб. зі збільшенням проти затвердженої на 17,5 млн крб., або 17,4 %.

Не знижувалися розміри незавершеного будівництва, що так і не були доведені до встановлених нормативами. На кінець 1978 р. незавершене будівництво за рахунок державних засобів становило на території України 87,2 % до обсягу виконаних робіт, що вище нормативного рівня на 13,6 %.

У 1978 р. для підприємств Мінважбуду і Мінмонтажспецбуду єдиним джерелом покриття витрат незавершеного будівельного виробництва у підрядних організаціях стали банківські кредити. Кредити надавалися до фактичної здачі об'єктів в експлуатацію зі стягуванням різних процентних ставок за порушення планових термінів здачі.

Передбачалися заходи для вдосконалення балансової роботи й ув'язування обсягів виробництва і капітального будівництва з матеріально-технічними ресурсами, а також створення достатніх резервів матеріальних ресурсів. Важливо, що фонди на матеріальні ресурси мали доводитися до підприємств та організацій одночасно з планами виробництва і капітального будівництва⁹¹. Всі підприємства переводилися на тривалі зв'язки між постачальниками та споживачами продукції, а також оптову торгівлю засобами виробництва.

Після прийняття Урядом постанови про поліпшення матеріально-технічного постачання трохи підвищився рівень збалансованості потреб з ресурсами. Зокрема, потреби в матеріальних ресурсах на ремонтно-експлуатаційні роботи визначалися на основі норм витрат, затверджених Держпланом СРСР у березні 1971 р. і в жовтні 1975 р. Разом із тим, в окремих видах виробництва і робіт потреби забезпечувалися не повною мірою. Матеріальні ресурси на створення резервів Держплан СРСР не виділив, а тому в республіках вони створювалися за рахунок часткового скорочення перехідних запасів і перерозподілу ресурсів.

Одним із найважливіших напрямів удосконалення господарських зв'язків була організація та розвиток прямих тривалих господарських зв'язків постачань продукції. Органами Держпостачу СРСР проводилася робота з формування таких зв'язків, накопичений значний досвід взаємодії підприємств в умовах прямих і стабільних відносин між багатьма великими підприємствами при постачанні продукції як широкого загальнопромислового застосування, так і визначеного призначення. Питома вага продукції, в основному багатотоннажної, постачання якої для споживачів України здійснювалося на основі прямих тривалих зв'язків, оформлялася довгостроковими договорами і становила від загального обсягу споживання: металопродукції — 31,1 %; кольорової металургії — 34,8 %; цементу — 46 %; електродвигунів — 60,2 %; сірчаної кислоти — 63 %; шин автомобільних — 45% і т. д.

Відповідно до цієї постанови союзного уряду⁹² з початку 1978 р. була введена нова система преміювання керівників промислових підприємств і постачальницько-збутових організацій залежно від виконання зобов'язань постачань продукції згідно з укладеними договорами і прийнятими до виконання замовленнями.

Введення нового порядку оцінки діяльності підприємств, а саме залежно від виконання договірних зобов'язань, значно підвищило роль і відповідальність органів постачання за ув'язування оформлених планів з планами виробництва обсягу продукції, номенклатури і термінів постачання, встановлення оптимальних обсягів складського постачання і створення найбільш сприятливих умов для раціональної роботи транспорту, а також здійснення на всіх рівнях дієвого контролю за постачанням необхідної продукції.

Маючи на меті підвищення ролі й відповідальності постачальницьких організацій за постачання продукції, на них також поширювався новий порядок оцінки діяльності з урахуванням виконання договірних зобов'язань. Для всіх організацій встановлювався граничний відсоток недопоставки, перевищення якого спричиняло позбавлення керівників цілком або частково премій за підсумками роботи. Недопоставки продукції за договорами і

⁹¹ О мерах по дальнейшему улучшению материально-технического снабжения народного хозяйства: Постановление Совета Министров СССР от 28 апр. 1969 г. № 309.

⁹² О совершенствовании порядка премирования руководящих, инженерно-технических работников и служащих производственных объединений, предприятий и организаций производственных отраслей народного хозяйства: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 15 март. 1977 г. № 211.

прийнятими до виконання замовленнями з баз, складів і магазинів системи Держпостачу УРСР у 1978 р. становили 383,4 млн крб., або 2,4 %.

З метою підвищення матеріальної відповідальності виробничих об'єднань і організацій за виконання договірних зобов'язань встановлювалося, що передбачені законом або договором санкції за їх порушення застосовуються в обов'язковому порядку, без взаємних заліків. При цьому головним критерієм оцінки діяльності органів матеріально-технічного постачання, а також преміювання їхніх працівників залишилося виконання договорів і планів постачання продукції. Було прийняте рішення про додаткове розширення прав союзних міністерств і відомств та передачу на рішення урядів союзних республік деяких питань господарського будівництва⁹³. Додаткові права союзних міністерств, відомств та урядів республік стосувалися такого:

- прийом і передача обсягів проектно-дослідницьких робіт і обсягів робіт проектних організацій з відповідними лімітами з праці, з одночасним повідомленням союзному Держплану;

- дозволялося у випадку вичерпання кошторисного ліміту фінансування будівництва підприємств у межах ліміту капітальних вкладень, затвердженого на відповідний рік союзним міністерствам, відомствам та союзним республікам, на термін до уточнення і перезатвердження у встановленому порядку зведеного кошторису (зведеного кошторисно-фінансового розрахунку) на будівництво даного підприємства чи споруди, але не більш трьох місяців;

- надавався дозвіл здійснювати витрати на утримання дирекції споруджуваного підприємства у випадку вичерпання встановлених на поточний рік асигнувань на цю мету в межах затвердженого кошторису (зведеного кошторисно-фінансового розрахунку) на будівництво підприємства;

- у міністерствах і відомствах утворювався резерв для надання фінансової допомоги підприємствам і господарським організаціям у розмірі 1—4 % прибутку. Зазначений резерв дозволялося створювати в розмірі до 2 % на підприємствах місцевого підпорядкування і 1—3 % — на підприємствах міністерств і відомств союзного і союзно-республіканського підпорядкування;

- надавалося нове право підвищувати посадові оклади керівникам виробничих будівельно-монтажних об'єднань (комбінатів), які виконують в поточному році обсяг будівельно-монтажних робіт не менш 120 млн крб., на 10—15 % порівняно з окладами, передбаченими чинною системою посадових окладів інженерно-технічних працівників. Підвищення посадових окладів стало можливим провадити в межах планового фонду заробітної плати виробничих будівельно-монтажних об'єднань (комбінатів);

- у межах фонду встановлювалися персональні надбавки до посадових окладів у розмірі до 450 крб. на місяць працівникам центрального апарата союзних міністерств, відомств, республіканських і союзно-республіканських міністерств і відомств, а також працівникам об'єднань, підприємств, установ та організацій, незалежно від розміру їхніх посадових окладів. До цього такі оклади дозволялося встановлювати в розмірі до 350 крб. на місяць;

- в окремих випадках за кваліфікованими робітниками й інженерно-технічними працівниками у разі переходу на підприємство, яке знову вводиться в дію, розширене або реконструйоване, зберігати середню заробітну плату на період нормативного терміну освоєння виробництва, але не більше ніж на один рік;

- за робітниками підприємств і організацій, які направляються на курси підготовки та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва, зберігалася середня заробітна плата за основним місцем роботи на термін до трьох місяців у межах затвердженого фонду заробітної плати.

Виключно союзним міністерствам і відомствам надавалися такі права:

- затверджувати титульні списки проектно-дослідницьких робіт майбутнього року для споруджуваних підприємств кошторисною вартістю 3 млн крб. і вище, включених у п'ятирічний план, за наявності затверджених у встановленому порядку техніко-економічних обґрунтувань;

- переглядати і перезатверджувати за узгодженням із союзним Держпланом і Держпостачем проектні потужності підприємств у разі зміни асортименту продукції, передбаченого проектами, з подальшим повідомленням статистичним органам;

- фінансувати в необхідних випадках за рахунок коштів єдиного фонду розвитку науки і техніки не включені в план проектно-дослідницькі та передпроектні роботи, здійснювані

⁹³ Постановление Совета Министров СССР от 12.07.79 № 696.

науково-дослідними і проектними інститутами, у межах установленого міністерству, відомству обсягу проектно-дослідницьких робіт;

— змінювати обсяги геологорозвідувальних робіт (у грошовому вираженні) зі збереженням встановленого міністерству, відомству обсягу геологорозвідувальних робіт, без зменшення передбачених планом завдань з приросту запасів корисних копалин.

Радам Міністрів союзних республік надавалися такі права:

— змінювати погоджені з відповідними союзно-республіканськими міністерствами СРСР квартальні плани виробництва продукції в межах встановлених для республіки завдань на відповідний рік у зв'язку зі зміною квартального плану закупівель сільськогосподарської продукції, яка направляється на промислову переробку;

— встановлювати погоджені з відповідними союзно-республіканськими міністерствами і в межах виділених республіці фондів загальний обсяг виробництва й асортимент товарів народного споживання, реалізованих у республіці. Таке право було, але практично не здійснювалося через те, що фонди на сировину і матеріали виділялися республіці під запланований обсяг виробництва для підприємств республіканського підпорядкування;

— встановлювати погоджені з відповідними союзно-республіканськими міністерствами плани виробництва продукції (з розподілом для автономних республік і областей) з ресурсів, одержуваних за рахунок понадпланових закупівель сільськогосподарської продукції і перевиконання плану вилову риби.

Уряд СРСР зобов'язував Державний Комітет цін, інші союзні міністерства і відомства, уряди республік, об'єднання і підприємства розробити і ввести в дію з початку 1982 р. нові оптові ціни на промислову продукцію і тарифи на електричну і теплову енергію⁹⁴.

При визначенні нових оптових цін необхідно було передбачити норматив рентабельності в промисловості на рівні 12—15 % до виробничих фондів і диференціацію цього нормативу для галузей, не допускаючи встановлення як надмірно високої, так і необґрунтовано низької рентабельності для окремих видів продукції. Передбачалося зниження з початку 1982 р. оптових цін на радіоелектронну продукцію.

Визнавалося необхідним знизити оптові ціни на високорентабельні види хімічної продукції (синтетичні смоли, пластичні маси, каучук, продукти їхньої переробки, синтетичні волокна, реактиви), машини, устаткування та прилади. Посилювалася роль цін у стимулюванні виробництва та застосування концентрованих і складних добрив, високоефективних хімічних засобів захисту рослин, нових видів пластмас, хімічних волокон і ниток з поліпшеними властивостями, лакофарбових матеріалів, барвників. Для прискорення зняття з виробництва застарілої продукції в нових оптових цінах планувалася знижена на неї рентабельність. Ставилася на меті ліквідувати збитковість у вугільній і лісозаготівельній промисловості та створити умови для госпрозрахункової діяльності підприємств й об'єднань цих галузей. Передбачалося підвищити з початку 1982 р. оптові ціни на вугілля в середньому на 42 % і на деревину — на 40 %.

Планувалося підвищити з початку 1982 р. оптові ціни на газ у середньому на 45 % і на нафтове паливо (мазут) — на 36 %, тарифи на електричну енергію — в середньому на 12 % і теплову енергію — на 73 %, на нафту — у 2,3 рази, на нафтопродукти — відповідно до підвищення цін на нафту, на продукцію чорної металургії — на 20 %, на продукцію кольорової металургії — на 14 %. Підвищувалися ціни на залізобетон, цемент, цеглу, м'яку покрівлю й іншу продукцію промисловості будівельних матеріалів, пиломатеріали, дерев'яну тару, стандартні будинки, деталі для будинків, фанеру й інші вироби з дерева, папір і целюлозу, окремі види лісохімічної продукції. При цьому зберігалися діючі тарифи на електричну енергію, яка відпускалася для підприємств торгівлі та громадського харчування, населенню та на виробничі потреби колгоспів, радгоспів і інших сільськогосподарських підприємств, а також на теплову енергію для теплично-парникового господарства, опалення і постачання гарячою водою житлових будинків та об'єктів комунального господарства.

У той же час було застереження, що введення нових оптових цін на промислову продукцію і тарифів на електричну і теплову енергію не повинно спричинити підвищення роздрібних цін і виникнення додаткових витрат, які не відшкодовувалися у сільському господарстві, а також втрат для державного бюджету. Тому Міністерству фінансів, Держплану, Державному

⁹⁴ О совершенствовании оптовых цен и тарифов в промышленности: Постановление Совета Министров СССР от 12 июля 1979 г. № 697.

комітетові з цін і Держбанку доручалося внести уряду пропозиції щодо порядку компенсації можливого подорожчання продукції, яка поставляється сільському господарству.

Передбачалося також, що оптові ціни на товари народного споживання, собівартість яких перевищать роздрібні ціни, має визначатися з урахуванням відшкодування витрат і забезпечення нормальної рентабельності. Для товарів народного споживання, на які встановлювалися нові роздрібні ціни кількість оптових цін (за винятком оптових і торговельно-збутових знижок), різниця в цінах відшкодовується оптово-збутовим організаціям, об'єднанням і підприємствам з державного бюджету. Встановлювалося, що перегляд оптових цін і тарифів необхідно здійснювати, як правило, не частіше одного разу в п'ять років. Державному комітетові з цін дозволялося вводити погоджені з Держпланом і Міністерством фінансів країни нові оптові ціни на окремі види продукції тільки для виробників цієї продукції за збереження діючих споживчих цін. Розширювалася практика визначення рентабельності за встановлення оптових цін у вигляді відносин прибутку до собівартості продукції, за винятком вартості використаних сировини, матеріалів, палива, енергії, напівфабрикатів і комплектуючих. Разом з новими оптовими цінами встановлювалися нормативи чистої продукції.

Державним органам доручалося: Державному комітетові з цін — розробити і затвердити нормативи рентабельності, диференційовані в розрізі міністерств, а в окремих випадках і підгалузей, та розміри відрахувань на геологорозвідувальні роботи, які включаються в собівартість відповідної продукції; скласти довідники середніх розмірів зміни оптових цін і не пізніше початку 1982 р. довести їх до зацікавлених міністерств, відомств і союзних республік; ЦСУ і Міністерству фінансів доручалося розробити вказівки про обсяг і порядок подання звітності за 1982 р. у попередніх і нових цінах.

3.3.2. Напрями вдосконалення планової системи

Після 1965 р. союзний уряд прийняв низку рішень, що започаткували здійснення великих заходів з удосконалення планування і стимулювання виробництва. Незважаючи на те, що за роки восьмої, дев'ятої і десятої п'ятирічок був забезпечений ріст економіки, створено потужний виробничий і науково-технічний потенціал, все-таки зростаючі масштаби виробництва, що ускладнювали економічні зв'язки, глобалізація та науково-технічна революція ставили дедалі вищі вимоги до управління.

У процесі впровадження нової системи планування й економічного стимулювання, поліпшення окремих її елементів удосконалювалася також методика формування і використання фондів стимулювання. У 1976—1977 рр. проводилася значна робота щодо складання проектів основних положень про утворення і витрату фондів заохочення на 1976—1980 рр. та інших нормативних документів у промисловості, зв'язку, річфлоті, побутовому обслуговуванні, видавничій справі, торгівлі, на автотранспорті й інших галузях.

У боротьбі за високу ефективність виробництва велику роль відіграло подальше вдосконалення системи показників плану і критеріїв оцінки діяльності міністерств, об'єднань і підприємств, краще використання економічних важелів. Союзним Держпланом за участі центральних відомств проведена робота у справі посилення орієнтації об'єднань і підприємств на поліпшення якісних показників їхньої роботи. Так, розміри фондів заохочення об'єднань і підприємств залежали від виконання завдань п'ятирічних планів з підняття продуктивності праці, зростання питомої ваги продукції вищої категорії якості в загальному обсязі виробництва, підвищення рентабельності та зниження собівартості продукції. Встановлювалася також залежність розмірів фондів від виконання поставок продукції в натуральному вираженні за укладеними договорами. Проте ефективність здійснених заходів не була належною, бо показники розмірів заохочення включалися в плани, а показники, які включалися в звіти міністерств, підприємств, районів, міст, областей, залишилися в основному попередніми.

На одинадцяті п'ятирічку (1986—1990 рр.) намічалось розширити застосування в ряді галузей показників росту обсягу виробництва та продуктивності праці, обрахованих за нормативною чистою продукцією або інших показників, які більш правильно відбивали б зусилля працівників та ефективність їхньої роботи. У плануванні й економічному стимулюванні підвищувалася роль натуральних показників, визначальних у дотриманні речових пропорцій і кінцевого результату збалансованості господарства.

Система показників і нормативів формувалась таким чином, щоб стимулювати розробку напружених і прийняття зустрічних планів підприємствами. Приміром, у 1977 р. за перевиконання плану реалізації продукції на 971,6 млн крб. додатково відраховано у фонди

матеріального заохочення 3,9 млн крб., тоді як у 1976 р. за понадпланову реалізацію продукції на суму 900 млн крб. додаткові відрахування становили 16,1 млн крб. У десятій п'ятирічці в планованому Держпланом України колі міністерств і відомств збільшення фондів економічного стимулювання передбачалося відповідно до росту фондоутворюючих показників. У 1980 р. вони зросли порівняно з 1975 р. на 38,8 % за зростання прибутку на 56,1 %.

У державному плані економічного та соціального розвитку було введено новий розділ «Вдосконалювання управління», розроблено і доведено до міністерств, відомств п'ятирічний план удосконалювання управління, відповідні завдання стали затверджуватися й у річних планах. Основним показником такого плану був економічний ефект від здійснення заходів удосконалювання управління. Підраховано, що за десяту п'ятирічку по господарству, підвідомчому урядові України, очікувався економічний ефект від здійснення вжитих заходів у сумі 297 млн крб.

До впровадження нової системи планування у фінансових планах підприємств вищими органами затверджувалися собівартість товарної продукції, прибуток, платежі в бюджет, у розпорядженні підприємств для утворення фонду заохочення залишалося лише 5—6 % планового прибутку. Такий порядок не стимулював підприємства до напруженого планування прибутку, а призводив до прагнення занижувати ці плани. Відповідно ж до нової системи планування підприємству затверджувалися плани одержання прибутку, платежів у бюджет і фінансування з бюджету. На підставі цих показників підприємства розробляли і затверджували свої фінансові плани. Встановлювався новий порядок вилучення прибутку в бюджет: з прибутку підприємства в бюджет надходили платежі за виробничі фонди, рентні внески та вільний залишок прибутку.

Сума платежів за виробничі фонди визначалася у відсотках стабільної норми залежно від планованої вартості виробничих основних фондів й оборотних коштів. Фінансування планової нестачі коштів у підприємств ставилося в пряму залежність від рівня виконання ними планових показників. До складу планової нестачі коштів підприємств включалися створювані ними фонди економічного стимулювання, в тому числі фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів і житлового будівництва, а також фонд розвитку виробництва. Відрахування в зазначені фонди здійснювалися в стабільних нормативах і розмір цих відрахувань доводився в середньому до 18—20 % від планового прибутку проти 5—6 %, діючих раніше. При цьому від понадпланового прибутку відрахування провадилися за зниженими нормативами для того, щоб зацікавити підприємства в напруженому плануванні прибутку.

Обмежене коло фінансових показників, затверджуваних підприємствам, давало їм можливість самостійно визначати розміри окремих статей фінансового плану і більш гнучко використовувати свої фінансові ресурси, підвищити матеріальну зацікавленість працівників виробництва в кінцевих результатах своєї діяльності.

Широке застосування в практиці планування й економічного стимулювання таких показників, як реалізація продукції, прибуток, рентабельність, підняло роль ціни в створенні необхідних економічних умов для роботи підприємств, а тому складовою господарської реформи став перегляд у 1967 р. оптових цін на промислову продукцію. Під час підготовки нових оптових цін насамперед враховувалася необхідність якнайбільшого наближення цін до рівня суспільно необхідних витрат праці та стимулювання підвищення ефективності суспільного виробництва.

Разом із тим, на той час істотно змінилися умови економічного розвитку, структура виробництва і його витрати. Були здійснені великі заходи щодо впорядкування заробітної плати і поліпшення умов праці, проведена переоцінка основних фондів, у зв'язку з чим збільшилися амортизаційні відрахування. Крім того, погіршення гірничо-геологічних умов викликало щорічний ріст витрат у паливно-сировинних галузях промисловості, що не перекривався зниженням собівартості за рахунок росту продуктивності праці, поліпшення технології й організації виробництва. Сукупний вплив усіх перелічених чинників значно підвищував затрати на виробництво і знижував рентабельність. Тільки у вугільній промисловості України замість рентабельності, що склалася у попередній період на рівні 11 %, планові збитки на 1979 р. очікувалися в сумі 839,8 млн крб.

У 1965 р. здійснено перехід до твердих планів заготівель сільськогосподарських продуктів на п'ять років⁹⁵. Для цього були вжиті конкретні економічні заходи: піднімалися закупівельні

⁹⁵ О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР: Постановление мартовского (1965г.) Пленума ЦК КПСС.

ціни на сільськогосподарські продукти; встановлювалися надбавки на пшеницю та жито в розмірі 50 % до основної закупівельної ціни, що мало на меті заохочення продажу колгоспами і радгоспами продукції понад твердий план. Зокрема, з урахуванням зональних особливостей надбавки до діючих на той час закупівельних і заготівельних цін для колгоспів і радгоспів були такими: для великої рогатої худоби — від 20 до 55 %, свиней — від 30 до 70 %, овець — від 10 до 70 %, а у високогірних районах — до 100 %.

Встановлювався новий порядок оподаткування сільськогосподарських підприємств — прибутковий податок було намічено сплачувати колгоспами не з валового доходу, а з чистого доходу господарств. Більш того, встановлювалося, що всі витрати радгоспів, у тому числі й витрати на капітальне будівництво, збільшення оборотних коштів має фінансуватися за рахунок коштів підприємств. Продукція радгоспів, яка здавалася державі, мала оплачуватися на основі закупівельних цін з надбавками, встановленими для колгоспів⁹⁶.

Розширювалася господарська самостійність радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, переведених на повний господарський розрахунок. Цим господарствам скорочувалась кількість затверджуваних вищими організаціями показників плану, устанавлювалася плата за виробничі фонди сільськогосподарського призначення, дозволялось створювати фонди матеріального заохочення. Практично був узятий курс на стійкий і прискорений ріст сільського господарства, а першочерговим завданням ставилося створення міцної економічної основи галузі й укріплення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів.

Серед економічних заходів найважливіше значення мали поліпшення планування в сільському господарстві, розширення господарської самостійності колгоспів і радгоспів, нова система заготівель сільськогосподарських продуктів з доведенням до господарств стабільних планів закупівель на низку років. Установлювалися економічно обґрунтовані закупівельні ціни, вводились заохочення колгоспів і радгоспів за понадплановий продаж державі продукції, підсилювалося значення матеріальної та моральної винагороди людей за їхню працю в сільськогосподарському виробництві.

У капітальному будівництві було визнано, що основною формою планування капітального будівництва стає п'ятирічний план з розбивкою по роках. У п'ятирічних планах устанавлювалися для кожного будівництва завдання введення в дію потужностей і основних фондів, а також обсяги капітальних вкладень та будівельно-монтажних робіт на весь термін будівництва з розподілом по роках відповідно до норм тривалості будівництва. Завдання п'ятирічного плану на капітальне будівництво конкретизувалися й уточнювалися в річних планах з урахуванням фактичного стану економіки і змін ресурсів⁹⁷. Схема полягала в тому, що уточнені обсяги капітальних вкладень Держпланом СРСР повідомлялися міністерствам і відомствам СРСР і союзним республікам на планований рік не пізніше травня року, що передує планованому.

Питання про будівництво нових об'єктів, не передбачених п'ятирічним планом, могли розглядатися тільки в особливих випадках, як виняток, одночасно з річними планами. Крім того, обсяг капітальних вкладень мав визначатися з урахуванням усіх джерел фінансування, включаючи кошти колгоспів. Вони мали бути збалансованими з матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами і потужностями будівельних організацій.

Елементи стабільності в будівництві включали: титульні списки, які були незмінними плановими документами на весь період будівництва об'єкта; в проектах народногосподарських планів вводився показник обсягу незавершеного будівництва; підвищувалося значення генеральної угоди підряду як основного документа, що регулює взаємини між замовником і підрядною організацією; визначалося коло планових показників, затверджуваних будівельно-монтажним організаціям вищими органами; устанавлені фонди економічного стимулювання і нормативи їхнього утворення.

Була прийнята постанова уряду⁹⁸, якою визначені заходи з удосконалення планування, намічені шляхи підвищення ефективності капітальних вкладень і підносилися роль

⁹⁶ О переводе совхозов и других государственных сельскохозяйственных предприятий на полный хозяйственный расчет: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 апр. 1967 г. № 319.

⁹⁷ О совершенствовании планирования капитального строительства и об усилении экономического стимулирования строительного производства: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 28 мая 1969 г. № 389.

⁹⁸ Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 г. №695.

госпрозрахунку, економічних важелів і стимулів. Визнавалося необхідним здійснити систему заходів із подальшого вдосконалювання планового управління економікою, розвитку демократичних починань в управлінні виробництвом і підвищення ініціативи трудових колективів. Насамперед був установлений чіткий порядок складання перспективних планів.

Перспективні плани. Нормативними державними документами визначалося, що союзні органи, а саме Академія наук, Державний комітет з науки і техніки і Держбуд за два роки до початку наступної п'ятирічки розробляють комплексну програму науково-технічного прогресу на 20 років (по п'ятирічках). Союзний Держплан разом із міністерствами, відомствами і союзними республіками за півтора року до початку п'ятирічки складає проект Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на майбутні 10 років. При цьому через кожні п'ять років зазначені документи мають уточнюватися і складатися заново на нове наступне п'ятиліття. Нагадаємо, що Комплексна програма раніше розроблялася на 15 років, без уточнень на наступне п'ятиліття, а проект Основних напрямів — на п'ятиліття й більш віддалені періоди. На підставі цих документів уже була розпочата робота над проектом Основних напрямів до 1990 р., але через розвал СРСР вона так і не завершена.

Союзному Держплану доручалося не пізніше ніж за півтора року до початку наступної п'ятирічки затверджувати перелік цільових комплексних науково-технічних, економічних і соціальних програм, а також програм розвитку окремих регіонів і територіально-виробничих комплексів, які слід було розробляти в складі перспективних планів, причому визначалися порядок і терміни їх розробки.

П'ятирічні плани. Відповідно до схваленого в установленому порядку проекту Основних напрямів союзний Держплан за рік до початку п'ятирічки був зобов'язаний доводити до міністерств, відомств СРСР і Рад Міністрів союзних республік контрольні цифри на майбутнє п'ятиліття, які, у свою чергу, протягом місяця після їх одержання повідомляють контрольні цифри до підприємств і організацій.

Розроблені на основі контрольних цифр проекти п'ятирічних планів підприємств і організацій зводилися союзними міністерствами, республіками та направлялися союзному Держплану, який, у свою чергу, не пізніше як за п'ять місяців до початку наступної п'ятирічки мав подати союзному уряду проект п'ятирічного плану в цілому для країни. Усі параметри зазвичай не окреслювалися вчасно, тому завершення розробки планів здійснювалося здебільшого уже після початку наступної п'ятирічки.

У складі п'ятирічного плану на кожен рік передбачалося: розробляти баланси матеріальних і трудових ресурсів, виробничих потужностей, фінансовий баланс, а також баланс грошових доходів і витрат населення (до того фінансові баланси в п'ятирічних планах не розроблялися); створювати необхідні матеріальні та фінансові резерви, а в необхідних випадках і резерви виробничих потужностей, що також було нововведенням; затверджувати економічні нормативи, в тому числі нормативи фонду заробітної плати та фондів економічного стимулювання (раніше кількість подібних економічних нормативів була вкрай обмежена).

Союзний Державний комітет з науки і техніки і Держбуд разом з Академією наук були зобов'язані розробляти і подавати в Держплан програми вирішення найважливіших науково-технічних проблем і проблем комплексного використання природних ресурсів, визначати головні міністерства і відомства, відповідальні за виконання програм у цілому та їхніх окремих завдань, призначати керівників програм і завдань. Зауважимо при цьому, що такі програми розроблялися й у десятій п'ятирічці, визначалися головні міністерства, але в ці програми не включалися роботи, які стосувалися організації серійного виробництва нової продукції та впровадження прогресивної технології.

Союзним міністерствам і відомствам та урядам республік доручалося розробляти і затверджувати в складі п'ятирічних планів плани підвищення технічного рівня галузей (що до того як окремих розділ плану не робилося), а також плани робіт з охорони навколишнього середовища, плани використання супутніх і побічних продуктів, вторинних матеріалів й інших ресурсів. Плани охорони довкілля затверджувалися й у десятій п'ятирічці (плани використання супутніх і побічних продуктів раніше не затверджувалися).

У п'ятирічних планах промислових міністерств, об'єднань і підприємств було передбачено затверджувати:

для виробництва: нововведений показник «ріст чистої продукції (нормативної)», а в окремих галузях залишався показник товарної продукції в порівняльних цінах; виробництво

основних видів продукції в натуральному вираженні, у тому числі продукції для експорту (на базі методології, що діяла раніше); зростання виробництва продукції вищої категорії якості чи інший показник якості продукції замість раніше планованого показника «питома вага виробництва продукції вищої категорії якості»;

для праці і соціального розвитку: діючий у той час показник «ріст продуктивності праці», але обчислюваний на основі чистої, а не валової продукції; нововведений показник «норматив заробітної плати на карбованець продукції», що раніше затверджувався тільки Мінхіммашу і Мінліспрому СРСР, для окремих же галузей залишався чинний показник «загальний фонд заробітної плати»; нововведені показники «ліміт чисельності робітників і службовців» і «завдання на скорочення застосування ручної праці», а також нормативи утворення фондів матеріального заохочення, соціально-культурних заходів і житлового будівництва замість раніше затверджуваних абсолютних сум цих фондів;

для фінансів: загальна сума прибутку, а в окремих галузях — зниження собівартості продукції. В галузях, для яких встановлювався загальний норматив розподілу прибутку, затверджувалися також платежі в державний бюджет й асигнування з державного бюджету;

для капітального будівництва: впровадження основних фондів, виробничих потужностей, у тому числі приріст потужностей за рахунок технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств, ліміти державних капітальних вкладень і будівельно-монтажних робіт, зокрема витрати на технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, які затверджувалися й раніше. Встановлювався новий порядок, за якого передбачені в п'ятирічному плані ліміти не підлягали перезатвердженню в річних планах; нормативи утворення фонду розвитку виробництва замість раніше затверджуваних абсолютних сум цього фонду;

для впровадження нової техніки: затверджені на базі діючої методології основні завдання виконання науково-технічних програм щодо розробки, освоєння та впровадження нових високоєфективних технологічних процесів і видів продукції. Крім того, передбачалися показники і для нових підприємств «основні показники технічного рівня виробництва і найважливіших видів продукції, що випускалася». Нові показники «економічний ефект від проведення науково-технічних заходів» і «нормативи утворення єдиного фонду розвитку науки і техніки»;

для матеріально-технічного забезпечення: новий показник «обсяг постачань основних видів матеріально-технічних ресурсів»; завдання середнього зниження норм витрат найважливіших видів матеріальних ресурсів.

Важливим виявилось те, що протягом п'ятирічки зберігалися стабільні оптові ціни в промисловості, кошторисні ціни в капітальному будівництві і тарифи на вантажні перевезення. До того такої стабільності ціни і тарифів не існувало.

Новим стало положення, відповідно до якого виконання п'ятирічного плану визначалося наростаючим підсумком з початку п'ятирічки. Нагадаємо, що відповідно до існуючої на той час методики підбиття підсумків виконання п'ятирічного плану (крім капітального будівництва) оцінювалося на основі досягнутого рівня в останньому році п'ятирічки і темпів росту цього року до базисного періоду. Були окремі вказівки Держплану СРСР оцінювати виконання, наприклад, дев'ятого п'ятирічного плану для міністерств і підприємств за наростаючим підсумком за сумою річних планів.

Річні плани. Передбачалося складання річних планів на основі завдань й економічних нормативів п'ятирічного плану на поточний рік. Складання річних планів розпочиналося знизу, а саме — підприємства й організації на основі соціалістичного змагання і вишукування внутрішньогосподарських резервів розробляють зустрічні плани, що перевищують завдання п'ятирічного плану на відповідний рік і ув'язані з матеріальними ресурсами. Відтак їх включають до складу річного плану. До ухвалення подібного рішення виробничі підприємства брали незначну участь у розробці проектів річних планів, а їхні зустрічні плани приймалися переважно нижче завдань п'ятирічки.

Міністерства, відомства і ради міністрів союзних республік, виходячи з завдань п'ятирічного плану і зустрічних планів підприємств та організацій, повинні були складати проекти річних планів (з розподілом найважливіших завдань на квартали) для галузей і республіки, які мали бути не нижче завдань п'ятирічки на планований рік. У свою чергу, союзний Держплан мав готувати проект річного плану для країни і подавати уряду за чотири місяці до початку року.

Затверджені річні плани повинні були доводитися міністерствами і відомствами до підприємств і організацій за всіма показниками не пізніше ніж за півтора місяця до початку

планованого року. Практика показувала, що вони доводилися за 10—20 днів до початку року, а з матеріально-технічного постачання — навіть у наступному плановому році.

Відповідно до нових методичних умов п'ятирічні та річні плани мали складатися на основі економічних й інженерних розрахунків, не допускаючи встановлення планових завдань тільки з динаміки росту, яка складалася. Починаючи з одинадцятої п'ятирічки у річних планах економічного і соціального розвитку передбачалося затверджувати показники, що уточнювали завдання п'ятирічки на відповідний рік:

а) промисловим міністерствам: виробництво продукції в натуральному вираженні (більш розгорнута номенклатура, ніж у п'ятирічному плані), у тому числі продукції для експорту; введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у тому числі приріст потужностей за рахунок технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств; платежі в державний бюджет і асигнування з державного бюджету; обсяг постачань матеріально-технічних ресурсів.

Обсяг чистої продукції (нормативної), що раніше не встановлювався, а також ріст продуктивності праці, виробництва продукції вищої категорії якості та завдання на впровадження нової техніки й інші показники промислового міністерства мали встановлювати у річному плані самі, виходячи з завдань п'ятирічного плану на відповідний рік;

б) об'єднанням і підприємствам: виробництво продукції в натуральному вираженні, в тому числі продукції для експорту, виробництво товарів народного споживання в натуральному вираженні в груповому асортименті, включаючи товари для дітей, обсяг реалізованої продукції; новий показник з обсягу чистої продукції (або інший показник, за яким обчислюється продуктивність праці); зростання виробництва продукції вищої категорії якості замість раніше планованої питомої ваги цієї продукції;

праця і соціальний розвиток: діючі показники росту продуктивності праці та фонд заробітної плати; ліміт чисельності робітників та службовців, що раніше визначався самими підприємствами;

фінанси: загальна сума прибутку, платежі в державний бюджет і асигнування з державного бюджету, в окремих випадках вводився показник «зниження собівартості продукції»;

капітальне будівництво: введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у тому числі їхній приріст за рахунок технічного переозброєння і реконструкції;

впровадження нової техніки: завдання на розробку, освоєння і впровадження нових високоефективних технологічних процесів і видів продукції, завдання на виконання науково-технічних програм; завдання на впровадження передового досвіду в сфері технології, виробництва й управління;

матеріально-технічне забезпечення: обсяги постачань матеріально-технічних ресурсів і завдання на зниження норм витрати найважливіших видів матеріальних ресурсів.

Відповідно до нових підходів у плануванні союзному Держплану доручалося внести в 1979—1980 рр. необхідні зміни в систему натуральних вимірників виробленої продукції на основі широкого застосування науково обґрунтованих техніко-економічних показників, які дають змогу враховувати ефективність, якість та інші споживчі властивості продукції. Ставилось завдання забезпечити стабільність затверджуваних річних і квартальних планів, пропонувалося не допускати коригування плану в бік зниження під фактичний рівень його виконання. У випадках таких коригувань винні керівники міністерств і відомств мають притягуватися до дисциплінарної та матеріальної відповідальності, а керівники відповідних об'єднань, підприємств і організацій позбавлятися премій цілком або частково, але не менш ніж на 50 відсотків.

Відбувалися суттєві зміни у сфері розвитку науки і техніки. Переглядалися застарілі стандарти на машини й устаткування, належало розробити програму робіт зі стандартизації та спеціалізації виробів загального машинобудівного застосування й аналогічного призначення та завершити розробку комплексних програм стандартизації найважливіших видів товарів народного споживання. Чинні стандарти і технічні умови мали переглядатися кожні п'ять років, а на п'ятирічку затверджуватися комплексні програми стандартизації.

З метою підвищення відповідальності за збалансованість державних планів встановлювався новий порядок, згідно з яким: в основних напрямках економічного та соціального розвитку на

10 років складалися баланси найважливіших видів продукції та визначалися головні напрями їхнього використання на кінцеві роки п'ятирічки; у п'ятирічних планах мали складатися баланси укрупненої номенклатури продукції та плани розподілу її по роках п'ятирічки; у річних планах складалися баланси в розгорнутій номенклатурі продукції та плани розподілу її в розрізі фондоутримувачів. Встановлювалося, що договори між підприємствами, а також між підприємствами, органами Держпостачу та іншими організаціями повинні укладатися на п'ятирічний період.

Передбачалося, що в усіх перспективних і річних планах необхідно розробляти баланси трудових ресурсів у країні та в розрізі областей і міст. Такі баланси і раніше розроблялися, однак у містах така розробка була утруднена через відсутність звітних балансів. Намічалось також, що міністерства і відомства повинні разом із місцевими плановими органами й органами з праці розробляти плани забезпечення підприємств і організацій робочою силою, тощо раніше розроблялися тільки в будівельних міністерствах і областях.

Уперше Держплану доручалося розробляти у складі проектів п'ятирічних і річних планів зведені фінансові баланси, які мали забезпечити фінансовими ресурсами всі заходи, окреслені у державних планах, а також утворення необхідних фінансових резервів. Міністерства і відомства були зобов'язані розробляти п'ятирічні та річні фінансові плани й подавати їх для узгодження Міністерству фінансів. Передбачалося також розробка в країні й областях п'ятирічних і річних балансів грошових доходів і витрат населення, які до того склалися лише на планований рік.

Ставлячи собі за мету раціональне поєднання галузевого і територіального планування, передбачалося дотримуватися існуючого порядку повідомлення союзними міністерствами і відомствами, Радами Міністрів союзних республік, облпланами основних показників проектів планів і затверджених планів для господарств союзного підпорядкування, розташованих на території республіки (області), а також підготовку Радами Міністрів союзних республік пропозицій у проектах п'ятирічних і річних планів союзних підприємств.

Новим у цьому питанні було те, що союзні міністерства і відомства зобов'язувалися забезпечити розгляд проектів планів розвитку галузей у територіальному розрізі разом із Радами Міністрів союзних республік, а також і те, що основні показники планів підприємств і організацій союзного підпорядкування мали включатися в п'ятирічні та річні плани союзних республік.

На Ради Міністрів союзних республік, виконавчі комітети обласних і міських рад народних депутатів покладалося завдання складати й затверджувати зведені п'ятирічні та річні плани виробництва місцевих будівельних матеріалів, випуску товарів народного споживання, плани житлово-комунального і культурно-побутового будівництва, а також контроль за виконанням зазначених планів. При цьому показники для підприємств і організацій союзного підпорядкування включалися у зведені плани згідно з плановими завданнями, затвердженими відповідними союзними міністерствами. Такі зведені плани раніше розроблялися тільки стосовно місцевих будівельних матеріалів на підставі планів союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств і відомств.

Плановим органам доручалося за участі відповідних комітетів, міністерств і союзних республік розробляти територіальні баланси виробництва й розподілу найважливіших видів продукції, що до того не робилося, а також програми для вирішення значних регіональних проблем, формування та розвитку найважливіших територіально-виробничих комплексів. Як і раніше, союзним міністерствам пропонувалося розробляти за участі урядів союзних республік і затверджувати погоджені з союзним Держпланом схеми розвитку і розміщення галузей народного господарства і промисловості.

Маючи на меті прискорення введення в дію виробничих потужностей і об'єктів, а також підвищення ефективності капітальних вкладень встановлювалося, що починаючи з одинадцятої п'ятирічки будуть затверджуватися стабільні п'ятирічні плани капітального будівництва з розподілом завдань по роках, збалансованих з матеріальними, трудовими і фінансовими ресурсами, а також з потужностями будівельно-монтажних організацій. За доведення цих планів до підвідомчих підприємств дозволялося залишати резерв капіталовкладень, будівельно-монтажних і підрядних робіт у розмірі до 5 % загального їхнього ліміту з відповідними матеріальними фінансовими ресурсами замість дозволених до того часу 3 % у річних планах. Хоча це і невелике зрушення, але економічно вагоме.

Зберігався діючий порядок, за якого капітальні вкладення на розвиток галузей матеріального виробництва повинні виділятися під запланований приріст обсягу продукції та

послуг. У зв'язку з цим у складі проекту п'ятирічного плану мали розроблятися і подаватися до союзного Держплану баланси і розрахунки використання виробничих потужностей і основних фондів, зведені плани реконструкції й технічного переозброєння діючих підприємств.

Для прискорення проектування та будівництва на планові органи всіх рівнів покладалася розробка і затвердження п'ятирічних планів проектно-розвідувальних робіт, розвитку мережі та матеріально-технічної бази проектних і дослідницьких організацій з розподілом завдань на кожен рік. Встановлювалося, що типове й індивідуальне проектування будівництва має здійснюватися, як правило, на конкурсній основі, що раніше виконувалося тільки в окремих випадках. Розрахунки між замовниками та проектно-дослідницькими організаціями мали проводитися за цілком завершені та прийняті замовником проекти, в той час як раніше розрахунки здійснювалися після завершених проектів або етапів проектних і дослідницьких робіт. Витрати проектних організацій до планового терміну здачі проектів мали покриватися за рахунок власних оборотних коштів і банківського кредиту.

Починаючи з одинадцятої п'ятирічки у п'ятирічних планах міністерствам і відомствам, які здійснювали будівельно-монтажні роботи, а також будівельно-монтажним організаціям передбачалося затверджувати показники з розподілом завдань на кожен рік: завдання на введення в дію виробничих потужностей і об'єктів, з виділенням будов за рахунок технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств; загальні та виконувані власними силами обсяги товарної будівельної продукції, з розподілом загального обсягу для замовників; зростання продуктивності праці; ліміт чисельності робітників та службовців; загальний фонд заробітної плати; прибуток; завдання на впровадження нової техніки; обсяг постачання матеріально-технічних ресурсів. Для окремих організацій передбачався показник зниження собівартості будівельно-монтажних робіт.

Новими були показники: товарної продукції, плановане замовлення в окремих будівельних міністерствах у порядку експерименту; чисельність робітників та службовців; введення потужностей за рахунок технічного переозброєння та реконструкції підприємств. Оцінку господарської діяльності будівельно-монтажних організацій та їх економічне стимулювання передбачалося здійснювати за результатами виконання завдань впровадження в дію виробничих потужностей і об'єктів, товарної будівельної продукції, зростання продуктивності праці та прибутку.

Передбачалося, як і раніше, розробка і затвердження в п'ятирічних планах переліків підприємств, які розпочинали нове будівництво, а також діючих підприємств, що планували реконструкцію та розширення. Переліки найважливіших будівництв було намічено затверджувати союзним урядом, інших будівництв кошторисною вартістю три мільйони карбованців і вище — міністерствами Союзу і Радами Міністрів союзних республік, погоджених з Держпланом СРСР і будівельними міністерствами, а будівництв кошторисною вартістю менше трьох мільйонів карбованців — безпосередньо союзними міністерствами й урядами республік.

На основі зазначеного переліку будівництв, лімітів капітальних вкладень, проектів, кошторисів і норм тривалості будівництва розроблялися титульні списки будов на весь період будівництва з розбивкою завдань на кожен рік. Порядок затвердження титульних списків будівництв виробничого призначення встановлювався такий самий, як і переліків будівництв. Затверджені титульні списки мали бути незмінними плановими документами на весь період будівництва. Зміни в них могли вноситися тільки за перегляду проектів планів у зв'язку з застосуванням більш ефективного устаткування та прогресивної технології, до того ж часу титульні списки щорічно Perezatverdzhувалися.

Передбачалося також, що коли в минулому році будівельні роботи були виконані в меншому обсязі, ніж намічено в титульному списку, допущене відставання має бути заповнене в наступному році за рахунок невикористаних матеріально-технічних ресурсів, а також резервів міністерства. Більше того, до планів капітального будівництва починаючи з плану на 1981 р., мали включатися тільки ті будівництва, на які на початок липня року, що передує планованому, а не на 1 вересня, як це практикувалося раніше, була готова затверджена проектно-кошторисна документація, а також робочі креслення на річний обсяг робіт. Замовлення на постачання технологічного й енергетичного устаткування мали видаватися міністерствам-виготовлювачам не щорічно, як це робилося до того, а на весь період будівництва, на постачання будівельних металевих конструкцій — не менш ніж на два роки.

Для створення необхідних умов розширення робіт технічного переозброєння підприємств керівникам цим підприємств надавалося право відповідно до встановлених лімітів

капіталовкладень і матеріальних фондів затверджувати титульні списки на технічне переозброєння підприємств незалежно від кошторисної вартості робіт.

Працівникам будівельно-монтажних і проектних організацій та виробничих підприємств-замовників було введено преміювання за виконання робіт технічного переозброєння аналогічно порядку, встановленому за реконструкцію підприємств. Будівельно-монтажні організації, в плані яких обсяги робіт технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств становили 50 і більш відсотків, уперше за рівнем оплати праці керівників відносилися до вищої групи, а в організаціях першої групи — надавалося право підвищувати посадові оклади цих працівників на 10—15 %. Замість фінансування державних капітальних вкладень за щорічно перезатверджуваним титульним списком устанавлювався безперервний порядок їхнього фінансування на основі титульних списків на весь період будівництва, в межах сум, передбачених в затвердженому кошторисі, а у випадку перевиконання плану в поточному році фінансування мало здійснюватися за рахунок кредитів банку.

Було визначено, що за скорочення терміну введення в дію виробничих потужностей проти затверджених норм генеральний підрядник одержує від замовника кошти у фонд економічного стимулювання в розмірі 50 % передбаченого проектом прибутку за період, на який скорочений термін будівництва, але не більше 0,5 % кошторисної вартості будівельно-монтажних робіт за кожен місяць скорочення терміну будівництва. Вживалися заходи щодо розвитку господарського розрахунку і посилення ролі економічних важелів та стимулів. Визнавалося за необхідне забезпечити подальший розвиток господарського розрахунку у виробничих об'єднаннях (підприємствах) і в будівельно-монтажних організаціях на основі завдань п'ятирічного плану та довгострокових економічних нормативів, а не річного плану, як було раніше.

Встановлювалося правило здійснювати оцінку господарської діяльності та провадити економічне стимулювання виробничих об'єднань (підприємств) лише виходячи з виконання планів постачання продукції за номенклатурою та відповідно до договірних термінів, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції та зростання прибутку або зниження собівартості. Для розвитку господарської ініціативи трудових колективів і розширення прав виробничих об'єднань в одинадцятій п'ятирічці пропонувалося перейти до утворення фондів економічного стимулювання на основі стабільних нормативів, затверджуваних у диференційованих розмірах на кожен рік п'ятирічки. При цьому абсолютні розміри зазначених фондів мали визначатися в п'ятирічному плані розрахунково. Фонд матеріального заохочення мав утворюватися, як правило, за рахунок прибутку залежно від росту продуктивності праці, виробництва продукції вищої категорії якості і, що було новим, виконання плану постачання продукції за укладеними договорами.

Фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, як і в минулий період, утворювався в розмірі 30—50 % фонду матеріального заохочення. У цих межах міністерства могли диференційовано встановлювати для окремих підприємств використання частини коштів. Фонд розвитку виробництва утворювався за рахунок відрахувань від прибутку й амортизаційних відрахувань, призначених на повне відновлення основних фондів, а також зарахування виторгу від реалізації вибулого зайвого майна.

Встановлювалося, що від 10 до 50 % амортизаційних відрахувань, які спрямовувалися на відновлення основних фондів, за встановленими нормативами зараховувалися у фонд розвитку виробництва виробничих об'єднань (підприємств), а інша частина використовувалася на підприємстві. Амортизації та інші відрахування, призначені на капітальний ремонт, використовувалися підприємствами строго за призначенням. Міністерствам, відомствам і промисловим об'єднанням надавалося право створювати резерв в розмірі до 15 %, замість існуючих до 10 %, від суми амортизаційних відрахувань. Визначалося, що 50 % понадпланового прибутку (без обліку заохочувальних надбавок до оптових цін на ефективність і якість продукції) могло залишатися в розпорядженні міністерства, об'єднання, підприємства. У випадку перевиконання плану з прибутку більш ніж на 3 % у їхньому розпорядженні залишалося 25 % суми, що становить це перевищення, а решта прибутку надходить до бюджету.

У міністерствах і відомствах пропонувалося створити єдиний фонд розвитку науки і техніки за рахунок відрахувань від планового прибутку науково-виробничих і виробничих об'єднань за нормативом, встановленим у п'ятирічному плані (з розподілом по роках) у відсотках до чистої продукції, а в окремих галузях — товарної продукції. Промисловим міністерствам дозволялося передавати частину коштів цього фонду в розпорядження всесоюзних, республіканських промислових і виробничих об'єднань. Раніше діяли такі джерела фінансування науково-

дослідних робіт: державний бюджет, відрахування від собівартості продукції та фонд освоєння нової техніки. Вперше встановлювалося, що вартість робіт промислового характеру, пов'язаних з освоєнням і впровадженням нової техніки, враховується в загальному обсязі продукції з нарахуванням нормативного прибутку для відповідних груп виробів.

Визнавалося необхідним ввести в науково-виробничих і виробничих об'єднаннях та в організаціях машинобудування разові премії за розробку, освоєння та масовий випуск особливо важливих видів машин і устаткування, нових технологічних процесів, які раніше вироблялися в обмежених розмірах. Виплату премій дозволялося провадити за рахунок засобів єдиного фонду розвитку науки і техніки.

З метою підвищення економічних важелів і стимулів у розширенні випуску продукції високої якості та відновлення асортименту зберігалися заохочувальні надбавки до оптової ціни на нову високоєфективну продукцію виробничо-технічного призначення. Термін дії надбавок встановлювався на один рік, а для продукції особливої складності — два роки. В разі присвоєння цій продукції Знаку якості термін дії надбавок продовжувався і міг становити відповідно чотири і п'ять років. Надбавка встановлювалася залежно від річного економічного ефекту цієї продукції в розмірі від 0,5 до 1,25 установленого нормативу рентабельності, але не більше 70 % розміру зазначеного ефекту. Для продукції другої категорії і для не атестованої у встановлений термін мали застосовуватися знижки оптової ціни в розмірі 50 % від суми прибутку, отриманого завдяки її реалізації.

Для піднесення зацікавленості трудових колективів у прискоренні зростання продуктивності праці та скороченні плинності кадрів передбачалося на основі застосування довгострокових нормативів заробітної плати на карбованець продукції посилити залежність заробітної плати кожного працівника і трудових колективів від підвищення продуктивності праці та поліпшення кінцевих результатів.

Виробничим об'єднанням надавалося право виплачувати за рахунок економії фонду заробітної плати надбавки до тарифних ставок і окладів за поєднання професій до 50 % ставок проти існуючих 30 %, кваліфікованим робітникам за високий професіоналізм на особливо відповідальних дільницях — поетапно в розмірі 4—8 % і 12 % тарифної ставки, інженерно-технічним працівникам — 30 %, а конструкторам і технологам — до 50 % окладу в межах до 1 % фонду заробітної плати підприємства. Новим стало положення про перерахування наприкінці року невикористаної економії фонду заробітної плати, в межах понадпланового прибутку, у фонд матеріального заохочення в разі виконання плану виробництва і зростання продуктивності праці, а в разі перевитрати фонду заробітної плати на його покриття спрямовували кошти фонду матеріального заохочення.

Для підвищення зацікавленості підприємств у кращому використанні фондів матеріальних ресурсів передбачався норматив сплати за виробничі фонди в розмірі 6 % проти 3 %, що існували до того. Планувалося ввести за рахунок собівартості продукції плату за воду, яка забирається промисловими підприємствами з водогосподарських систем; облік економічної оцінки землі за техніко-економічного обґрунтування будівництва; визначення рентабельності в обробних галузях промисловості окремих видів продукції як відношення прибутку до собівартості, за винятком вартості сировини, матеріалів, палива, електроенергії та комплектуючих.

4

Розділ 4 КЛЮЧОВІ ПЛАНОВІ РОЗРОБКИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

4.1. Планування і народногосподарські завдання в СРСР

Перший п'ятирічний план, прийнятий у квітні 1929 р., який увійшов у історію як «план великих робіт», являв собою грандіозну програму нового будівництва й оснащення всіх галузей народного господарства передовою технікою і технологією. Господарсько-політичним стрижнем плану був курс на форсований розвиток соціалістичного укладу і формування нових виробничих відносин. Широким фронтом ретельно готувалося настання очікуваного соціалізму на базі попередньої діяльності народу щодо відновлення зруйнованого війнами господарства,

реалізації плану ГОЕЛРО, налагодження господарського і планового механізму в інтересах зміцнення суспільного сектора економіки.

У резолюції XV з'їзду партії союзному Держплану доручалося передбачити випереджувальні темпи підйому важкої індустрії, зокрема таких її ключових галузей, як машинобудування, металургія, електроенергетики, паливної та хімічної промисловості. Відповідно до кооперативного плану пропонувалося забезпечити особливо швидкий розвиток тракторобудування і сільськогосподарського машинобудування.

Основне завдання першої п'ятирічки полягало в тому, щоб перетворити СРСР зі слабкої аграрної країни в країну індустріальну, повністю витіснити експлуататорські класи, створити економічну базу побудови соціалістичного суспільства. За своєю економічною, політичною та соціальною сутністю перша п'ятирічка означала революційні перетворення на класовому і господарському фронті, корінну зміну тодішньої економіки і соціальної структури суспільства. З науково-методичного погляду важливо зазначити, що в першому п'ятирічному плані досягалася єдність перспективного і поточного планування, п'ятирічка носила чітко виражений директивний і адресний характер, охоплюючи усі ланки народногосподарського механізму — аж до підприємств.

План втілював найважливіші принципи соціалістичного планування: партійність, демократичний централізм, урахування потреб суспільства, поєднання галузевого і територіального аспектів розвитку народного господарства. Ці принципи з п'ятирічки в п'ятирічку творчо розвивалися, збагачувалися новими науковими ідеями і практичним досвідом. Перша п'ятирічка охоплювала все народне господарство як єдину економічну систему в зведеному, галузевому, територіальному та програмному розрізах, для чого використовувалися різноманітні балансові розрахунки — національного доходу, праці, грошових доходів і витрат населення. Велика увага приділялася техніко-економічному обґрунтуванню галузевих планів і перспектив господарського розвитку економічних районів країни.

Методологія розробки першого п'ятирічного плану зароджувалася в ході практичного розв'язання політичних та господарських завдань, які стояли перед країною, і тому була несумісна з абстракціями та схоластиком. Як казали творці п'ятирічки, методологія соціалістичного планування невіддільна «від життєвої творчості дійсних революційних сил, від тієї дійсної динаміки господарських відносин, що підтверджується в самій гушавині життя...». Постійно зазначалося, що наукова частина планової методології «лежить у тому практичному досвіді, який уже пророблений країною», хоча практика у цій сфері ще була далекою від ефективної.

Підсумки першої п'ятирічки, виконаної в цілому достроково, вразили світ. У них відбилася успішне вирішення таких кардинальних завдань, як побудова фундаменту соціалізму, ліквідація в основному багатокладної радянської економіки, забезпечення економічної незалежності СРСР і обороноздатності країни: подвоївся обсяг промислового виробництва за п'ятиліття; у країні виникли нові великі галузі промисловості, такі як автомобілебудування, верстатобудування, тракторна промисловість, авіаційна, сільгоспмашинобудування і ряд інших. Помітні зрушення відбулися в розміщенні виробничих сил. В економічний оборот залучалися майже недоторкані до того гігантські природні багатства величезної імперії. Створення нових індустріальних центрів у східних районах РРФСР, у республіках Середньої Азії і Закавказзя не тільки значно розширило господарську базу країни і виробничо-економічні зв'язки, а й дало могутній імпульс так званим соціальним процесам у цих районах.

Колективізація сільського господарства супроводжувалася гострою класовою боротьбою, вона була проведена на основі індустріалізації і за активної участі робітничого класу, що дало змогу вирішити досить складне завдання соціалістичних перетворень на селі. Насильне усупільнення виробництва, здійснене в історично короткі строки, привело до перемоги в країні соціалістичного укладу, який став єдиним у промисловості та панівним у сільському господарстві. Кількісні та якісні зрушення у виробничих силах суспільства зумовили найглибші зміни у виробничих відносинах. Це проявилася в посиленні провідної ролі загальнонародної власності на засоби виробництва, підвищенні рівня планомірної організації економіки, зростанні концентрації і централізації господарства, перебудові системи виробничих зв'язків між окремими підприємствами, галузями й економічними районами країни.

Усі ці процеси дали змогу більш-менш успішно розв'язати ряд великих соціальних проблем: у країні було цілком ліквідоване безробіття; набагато була перевиконана передбачена планом програма розвитку народного добробуту, охорони здоров'я і культури; революційному

перетворенню економіки і соціальної структури суспільства сприяла культурна революція, що принесла загальну обов'язкову початкову освіту, ліквідацію неписьменності, масову підготовку кваліфікованих кадрів, нові форми соціально-культурного обслуговування трудящих.

Успіхи в соціалістичному перетворенні радянського суспільства послужили міцною базою для подальшої послідовної індустріалізації країни, збільшення її виробничо-технічного потенціалу, для повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб народу. Розширилися сфера і зросла практика централізованого державного планування.

У період передвоєнних, до 1941 р., п'ятирічок поряд з основним політичним завданням — остаточної ліквідації капіталістичних елементів — планомірно здійснювалися найбільші господарські програми, спрямовані на завершення технічної реконструкції народного господарства, створення нової виробничої бази всіх його галузей. Переваги планової соціалістичної економіки стали одним із ключових чинників, що надали змогу радянському народові зломити військову машину Німеччини, внести вирішальний вклад у звільнення від гітлерівського ярма поневолених фашизмом країн. Відновлення народного господарства після закінчення спустошливої війни являло собою дуже важке завдання. П'ятирічний план знову став основною формою реалізації найбільших народногосподарських програм, пов'язаних із відновленням господарства і переходом країни на більш високий ступінь економічного та соціального розвитку.

Завдяки концентрації ресурсів на головних напрямках господарської політики, правильному виборі форм організаційної та масово-політичної роботи до кінця четвертої п'ятирічки, тобто до кінця 1950 р., був набагато перевершений довоєнний рівень промислового виробництва, завершене відновлення господарства в районах, постраждалих від гітлерівської окупації. Наступні три п'ятирічних плани розвитку народного господарства (п'ятий—сьомий) передбачали істотний кількісний та якісний ріст економіки. У них здійснювалася широка програма поліпшення міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій, технічного удосконалювання виробництва, прискорення росту продуктивності праці, підвищення рівня життя народу.

До початку 60-х років радянське суспільство мало всі необхідні соціально-політичні та матеріальні передумови для того, щоб розгорнути створення матеріально-технічної бази комунізму, домогтися швидкого зростання всіх галузей економіки на базі використання досягнень науково-технічного прогресу. Основні зміни економічних пропорцій втілюються в зростанні частки промисловості у валовому суспільному продукті, удосконалювалась структура самої промисловості й особливо паливно-енергетичного комплексу, набула розвитку матеріально-технічна база транспорту, посилилась господарська роль східних районів країни.

Новий важливий етап у розробці та здійсненні економічної політики партії і держави розпочався після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС. Більш глибоке вивчення суспільних потреб, підвищення наукової обґрунтованості п'ятирічних і поточних планів з урахуванням довгострокових задач соціально-економічного розвитку — такі були вимоги, висунуті перед теорією і практикою планування.

Тільки за період 1965—1980 рр. основні виробничі фонди народного господарства збільшилися майже втричі, а національне багатство перевищувало два трильйони карбованців, середньорічний приріст реальних доходів на душу населення досяг приблизно 5 %. У цей же період вирішувалися такі важливі завдання, як масове житлове будівництво, розвиток міст і зростання невиробничої сфери.

За п'ятдесятиліття після першого п'ятирічного плану національний дохід країни виріс у 40 разів, валовий суспільний продукт — у 34 рази, обсяг промислової продукції — у 75 разів, виробництво предметів споживання — у 25 разів. Особливо високі темпи росту були досягнуті в галузях промисловості, що становили основу економічного розвитку і мали вирішальне значення для прискорення науково-технічного прогресу. Так, виробництво електроенергії збільшилося за піввіку в 240 разів. Розвиток народного господарства СРСР надав можливість виконати величезну соціальну програму, яка втілювала основну мету суспільного виробництва за соціалізму.

Таким чином, створення високорозвиненого виробничого апарату з прогресивною структурою і розгалуженими господарськими зв'язками дало змогу повніше задовольнити суспільні потреби, вирішити широке коло соціальних завдань, насамперед підвищення рівня життя людей. На цьому наголошували керівники держави: «У нас, — говорив А. Н. Косигін, виступаючи на першій сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання, — є все необхідне для

того, щоб забезпечити неухильний ріст економічної могутності країни і народного добробуту на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва, підвищення його ефективності. У нас є вироблена партією науково обґрунтована економічна політика, багаті природні ресурси, могутній економічний і науково-технічний потенціал, чудові кваліфіковані кадри, здатні успішно вирішувати складні виробничі і наукові завдання, керувати сучасним виробництвом». Тобто в колишньому Союзі було все, але соціально-економічний розвиток буксував, економіка не витримувала натиску і конкуренції з боку розвинутих країн, особливо США. У 80-х роках стало очевидним, що потрібні кардинальні зміни і ці зміни були сфокусовані на поліпшенні планування та управління економікою.

У концепції єдиного господарського плану, усього величезного досвіду планомірних соціалістичних перетворень у СРСР була очевидною важливість постійного підвищення наукового рівня планування як головної функції держави щодо управління розвитком виробничих сил країни. Комуністична партія і Радянська держава приділяли значну увагу вдосконалюванню планування, науковій розробці його теорії і методології відповідно до вимог господарської обстановки і перспектив вирішення корінних соціально-економічних проблем. З часом завдання планування істотно ускладнювалися в міру того, як ставала всеохоплюючою сфера чинності закону планомірного, пропорційного розвитку народного господарства, збільшувалися масштаби виробництва, ускладнювалися його структура та виробничо-господарські зв'язки.

Розв'язуючи різноманітні поточні задачі, влада постійно націлювалась в майбутнє, визначала ближчі й далекі перспективи всебічного прогресу. Головним інструментом розробки перспектив щодо реалізації економічної політики держави були п'ятирічні народногосподарські плани. Це яскраво проявилось в період розгортання робіт зі складання плану на одинадцяті п'ятирічку й Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР до 1990 року. В роботі брали участь центральні та республіканські планові органи, міністерства і відомства, провідні наукові установи, що стало серйозним іспитом для союзного Держплану та всіх ланок планової системи.

Для досягнення високої ефективності економіки потрібен був рішучий перехід усіх її галузей на рейки інтенсивного розвитку як очевидної передумови різкого росту продуктивності суспільної праці. Саме на це націлювалася діяльність планових і господарських органів. Послідовне вдосконалення системи управління економікою відповідно до вимог етапу побудови так званого соціалізму вимагало подолати силу інерції в плануванні, особливо його директивних рис, і методів господарювання, а натомість виробити і практично здійснити нові підходи до використання величезних матеріальних ресурсів, підвищити ефективність капітальних вкладень, прискорити технічне вдосконалення виробництва.

Для цього Уряд СРСР за участі Держплану, міністерств і відомств, вчених і практичних працівників підготував пропозиції з вдосконалення планування і господарського механізму в промисловості й капітальному будівництві. Ці пропозиції мали за мету підвищити рівень всієї планової роботи в народному господарстві, максимально орієнтувати планування і все управління економікою на забезпечення пропорційного та збалансованого розвитку економіки, досягнення високих кінцевих результатів діяльності підприємств і галузей виробництва, на успішне вирішення головних завдань розвитку.

Можна сказати, що в цих орієнтирах закладена філософія тогочасного етапу соціалістичного планування: жити не тільки днем сьогоднішнім, а й завтрашнім, бачити перспективу, виробляти і приймати принципові рішення, які дають значну перевагу і вигреш часу в конкуренції, знаходити засоби для реалізації цих рішень, вміти здійснювати широкий економічний маневр. Поліпшення системи і методів планування, підвищення рівня організаційно-управлінської діяльності, посилення ролі економічних важелів і стимулів у зростанні ефективності та якості — от ті основні складники вдосконалення господарського механізму, що мали сприятливо вплинути на показники розвитку народного господарства.

У листопаді 1978 р. було прийнято рішення щодо практичної діяльності планових органів, яке свідчило про реальний поворот у чинників економічного росту, піднятті рівня збалансованості господарювання. 1977 року у прийнятій постанові про Держплан СРСР розширювалися його права, координуюча роль в організації планової роботи міністерств, відомств, союзних республік. Перед Держпланом поставлені завдання підвищення наукової обґрунтованості і збалансованості планів, глибокого осмислення економічних і соціальних проблем, для того щоб знайти підходи до їх оптимального розв'язання, поєднуючи високу відповідальність з ініціативою і творчою сміливістю.

Удосконалення народногосподарського планування підкріплювалося заходами поліпшення роботи союзного Держплану, спроможними допомогти йому більше приділяти увагу розробці основних пропорцій народного господарства, забезпеченню збалансованості плану, складанню програм, вирішенню проблем економічного районування, визначенню шляхів підвищення ефективності суспільного виробництва. Через планову систему зроблено акцент на переважне використання інтенсивних чинників економічного зростання, зумовленого тодішніми завданнями розвитку країни, що в підсумку означало перехід до якісно нового типу розширеного соціалістичного відтворення. Він характеризувався випереджувальними темпами росту результатів виробництва порівняно з сукупними витратами, відносною економією не тільки живої, а й суспільної праці. Тільки такий тип відтворення давав змогу істотно збільшувати не тільки обсяг, а й частку ресурсів, які суспільство може використовувати для підйому народного добробуту, розвитку невикористаної сфери і докорінного поліпшення соціально-культурного обслуговування населення.

Першочергову роль в інтенсифікації виробництва мало відіграти його переозброєння на базі прискорення розробки і впровадження прогресивної техніки і технології. Говорячи про інтенсифікацію суспільного виробництва як про закономірну і провідну тенденцію економіки соціалізму, наголошували на впливі низки додаткових чинників, які істотно підсилювали значення інтенсивних форм розвитку народного господарства, підвищення продуктивності праці у найближчому майбутньому.

Йшлося, по-перше, про демографічну ситуацію в наступні роки, яка складалася в цілому в країні несприятливо. Прогнози показували, що приріст трудових ресурсів у 1981—1990 рр. набагато скоротиться через наслідки падіння народжуваності у воєнний період. Якщо врахувати зростаючу потребу в робочій силі невикористаної сфери і торгівлі, то виявилось, що збільшення виробництва промислової продукції, обсягу будівельно-монтажних робіт і транспортних перевезень має досягатися за незмінного рівня зайнятості, тобто за рахунок росту продуктивності праці, а в таких районах, як Росія, Україна, Білорусія, Прибалтика, — навіть за зменшення чисельності працівників. По-друге, різка зміна географії й умов видобутку сировини і палива, підвищення ролі районів Сибіру, Півночі і Далекого Сходу як основного джерела енергетичних і більшості сировинних ресурсів для розвитку економіки країни і зовнішньоторговельних операцій набагато збільшувала витрати держави на видобуток цих ресурсів і їх транспортування в місця споживання. До того ж гірничо-геологічні умови розроблюваних родовищ постійно погіршувалися, а тому виникла потреба вкладати чималі кошти — фінансові та матеріальні — для компенсації природного падіння видобутку сировини і палива.

У сформованих умовах особливе значення для більш повного задоволення зростаючих потреб народного господарства набувало суворе дотримання режиму економії на всіх ділянках виробництва. В той час виникли складнощі задоволення потреб в металопродукції, на виробництво якої витрачалися великі кошти. В 1978 р. СРСР виробив 151 млн т сталі, 3 млн т чавуну, 105 млн т готового прокату, але все-таки метал лімітував розвиток економіки.

При розгляді перспективної потреби в металі значні зусилля витрачалося переважно на те, щоб вишукати резерви в напрямі зростання його виробництва. Головне, на чому наголошувалося, полягало в тому, щоб домогтися якісної перебудови роботи металургійної промисловості, ощадливого ставлення споживачів до металопродукції. Резерви тут були великі, тому що не використовувалися значні можливості скорочення витрат металу в самій чорній металургії за рахунок: широкого застосування неперервного розливу сталі; обробки рідкої сталі синтетичними шлаками, а також газами; заміна в металоспоживчих галузях чорних металів полімерними матеріалами; використання інших методів.

Не менш важлива проблема — паливні галузі. Тут виявилися труднощі: напруженість паливного балансу, відставання розвідницьких робіт на нафту і будівництво шахт, недостатнє забезпечення паливно-енергетичних галузей найсучаснішою технікою, уповільнення темпів росту виробництва електроенергії. Все це вимагало невідкладного здійснення великих науково-технічних заходів у цій сфері, що потребувало залучення значних додаткових капіталовкладень. Однак у розвитку паливно-енергетичного комплексу необхідно було зосередити увагу на підвищенні ефективності використання палива й енергії, на що передбачалося спрямувати капітальні вкладення в першу чергу. Розрахунки показували, що витрати, які забезпечують більш раціональні витрати палива й енергії, у 2—3 рази менші капіталовкладень на видобуток паливно-енергетичних ресурсів. Існувало багато прикладів, які підтверджували, що вирішення назрілих проблем треба шукати насамперед в напрямі

підвищення ефективності виробництва. Для цього необхідно було закладати в плани таку технологію, яка збільшила б комплексність переробки сировини, збільшувала вихід готової продукції і разом з тим підвищувала якість матеріалів, що забезпечило б їх економію в споживачів.

Зусилля вчених і фахівців, планових і господарських органів передбачалося зосередити на ключових проблемах розвитку народного господарства, розробці таких виробничо-технічних проектів, реалізація яких дала б змогу різко підняти продуктивність суспільної праці, усунути невідповідності і недоліки в розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, будівництва, інфраструктури. Ці проекти мали стати базою для планових розрахунків ефективності виробничо-господарської діяльності в усіх галузях економіки.

Однією з важливих економічних передумов інтенсифікації виробництва стало підвищення рівня збалансованості економіки, зняття напруженості, викликані невідповідністю між масштабами одночасно здійснюваних програм і обсягами наявних матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Така напруженість нерідко стимулювала застосування екстенсивних методів економічного росту. Реальність показувала, що в економіці колишнього Союзу існувало безліч суттєвих перепон, які стримували зростання ефективності, — це й нестача трудових ресурсів, котрі покривалися широким залученням в суспільне виробництво низько кваліфікованої робочої сили, й дефіцит високопродуктивного устаткування, що штучно стримувало процес відновлення технічної бази наявного виробництва, й невідповідність розмаху капітального будівництва матеріально-технічним можливостям — подовження термінів спорудження об'єктів, брак тих чи інших виробів, що приводило до збільшення їхнього випуску за рахунок зниження якості, тобто до засобів, які суперечать вимогам інтенсифікації.

В умовах 80-х років потребувалося за іншими параметрами, ніж, скажімо, 15—20 і більш років тому, підходити до визначення темпів росту ряду галузей суспільного виробництва. За величезних масштабів створеного економічного потенціалу, коли вартість основних фондів народного господарства становила півтора трильйона карбованців, питання про темпи мало вирішуватися в органічному зв'язку з перспективами задоволення суспільних потреб, досягненням необхідної пропорційності в розвитку всього народногосподарського комплексу, з забезпеченням високих якісних показників матеріального виробництва. Саме показники ефективності та якості роботи ставили в центр уваги всіх органів управління і планування.

До цього та й пізніше далеко не завжди дотримувалися цього принципу, віддаючи нерідко перевагу «його величності — валові», не аналізуючи належним чином, якою ціною досягається ріст обсягу валової продукції. Гонитва за збільшенням «валу» створювала серйозні ускладнення в господарстві, порушувала збалансованість економіки, відволікала увагу міністерств, відомств, об'єднань і підприємств від головного завдання — орієнтації на високу ефективність виробництва, якість продукції і послуг. І можна не сумніватися в тому, що вихід на перший план якісних показників за дотримання строгої збалансованості економіки послужило б надійною основою прискорення темпів зростання суспільного виробництва в майбутньому.

З багатьох питань господарського і культурного будівництва, на яких мали зосередити зусилля наука і практика планування, можна виділити такі. Насамперед йшлося про серйозне поліпшення планування науково-технічного прогресу, більш повне втілення в планових проектуваннях найважливіших науково-технічних досягнень. Для цього відповідні завдання для науки і техніки повинні бути не тільки складовою народногосподарського плану, а й буквально пронизувати всі його розділи. При цьому досить важливо було на ділі забезпечувати повний облік кінцевих результатів від впровадження нової техніки і технологій.

Якщо нова техніка у прирості виробничих потужностей та поліпшенні інших економічних показників давала відчутні результати, то планові органи були зобов'язані передбачати цей ефект у відповідних розділах плану. Більш того, вимагалось розглянути питання про перехід від планування окремих заходів у сфері розробки та впровадження нової техніки до планування економічних результатів науково-технічного прогресу. У річних і п'ятирічних планах ставилося завдання встановлювати кінцеві показники, які характеризують народногосподарський ефект від впровадження науково-технічних досягнень.

Плановим органам, міністерствам і відомствам у плануванні науково-технічного прогресу необхідно було орієнтуватися на створення і використання у виробництві принципово нових машин і процесів, утілення в практику прогресивних наукових ідей. У зв'язку з цим особлива увага приділялася використанню в ході розробки перспективних планів цікавих наукових

матеріалів Комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків, підготовленої ДКНТ (Державний комітет науки і техніки) і Академією наук СРСР.

Можливості науково-технічного прогресу реалізувалися насамперед в технічному рівні засобів праці, в переведенні галузей господарства на нову, більш прогресивну технологію. У виконанні цих завдань вирішальна роль, як відомо, належить машинобудуванню. Від того, на якому рівні планувався його розвиток, залежали не тільки темпи зростання всієї радянської економіки, а й розв'язання корінних проблем підвищення ефективності виробництва. У планах майбутніх п'ятирічок були наміри передбачити випереджальний ріст машинобудування, зробити максимум можливого для прискорення підйому цієї ключової галузі народного господарства.

Виконати таку задачу було занадто складно. Приміром, відновлення наявного устаткування здійснювалося повільними темпами — 2,5—3 % на рік, а потрібно, як мінімум, 5—5,6 %. Однак умови для таких темпів ще не були створені, й одна з причин повільного відновлення устаткування крилася в непомірно великих розмірах нового будівництва за недостатньо повного завантаження наявних у машинобудуванні потужностей. Усі подібні проблеми треба було врахувати в ході підготовки й обґрунтування планових завдань розвитку машинобудування на 80-ті роки.

Інший, не менш важливий бік справи, — це якість машинобудівної продукції. У 1978 р. сільському господарству було поставлено 371 тис. тракторів, а списано 303 тис.; поставлено 3 тис. комбайнів, а 104 тис. списано; поставлено більше 213 тис. вантажних машин, а списано 151 тис. Списували зазвичай ту техніку, що застаріла або зносилася, але масштаби списань були непомірно високими, і вони насторожували. Планові та господарські органи діяли в таких випадках найчастіше в одному напрямі — домагалися максимально можливого збільшення виробництва техніки, а для цього були потрібні нові потужності, метал, додаткові трудові ресурси. Нарощувати виробництво, звичайно, необхідно, але треба і більш наполегливо вишукувати можливості задоволення потреб через підвищення якості машин і краще їх використання, тим більше що в той період механізаторів у сільському господарстві ставало значно менше, ніж машин.

Найважливішу роль у плануванні технічного переозброєння господарства відіграє політика у сфері капітального будівництва і розподілу капіталовкладень. За роки п'ятирічок у колишньому Союзі виконувався величезний обсяг будівельних робіт, вводилися в дію десятки тисяч нових великих промислових, енергетичних, транспортних, сільськогосподарських об'єктів, оснащених новою технікою. Це забезпечувало планомірний розвиток і технічне оснащення всіх галузей народного господарства, ріст економіки країни, союзних республік і економічних районів. Разом із тим усе більшої гостроти набували проблеми підвищення ефективності капітального будівництва, використання новітніх технологій у виробництві.

Прискорений розвиток і залучення в народногосподарський оборот природних багатств східних і північних районів країни вимагали внесення істотних коректив в державну політику капітальних вкладень. З огляду на необхідність створення в цих районах ряду капіталомістких виробництв, а також на те, що велика частина основних виробничих фондів була в той час в європейській частині країни, виникла потреба в перспективі значно збільшити обсяги капітальних вкладень на реконструкцію діючих підприємств в обжитих районах. Від того, наскільки успішно мав бути здійснений такий плановий маневр, залежало підвищення народногосподарської ефективності виробництва і темпи освоєння природних багатств на всій величезній території.

Підвищення ефективності суспільного виробництва в перспективі багато в чому було пов'язане з тим, наскільки обґрунтовано передбачалося в планах здійснення раціональних зрушень економіки на Сході країни. Саме ця проблема була ключовою в плануванні розміщення виробничих сил, якій треба було приділяти найпильнішу увагу. Економічна політика країни націлювала на те, що у східних районах країни належало створити потужну виробничу базу, що багато в чому визначатиме умови розвитку економіки на тривалу перспективу, яка виходить за межі ХХ ст. У той же час бралось до уваги, що темпи розвитку промисловості в цих районах ще недостатні. Тому союзному Держплану разом з міністерськими і територіальними органами управління належало вжити ряд важливих заходів для прискореного розвитку в східних районах енергомістких виробництв, оскільки в них зосереджено приблизно 80 % паливно-енергетичних ресурсів і лише перекиданням величезних обсягів палива з районів Сибіру можна задовольнити потреби Європейської частини Союзу.

У теорії і практиці планування чітко й повно відбився глибокий поворот усієї економіки до різноманітних проблем підвищення добробуту народу. Планові розробки ґрунтувалися на конкретизації того, що ріст матеріального та культурного рівня життя людей має стати настійною потребою самого господарського розвитку, однією з важливих економічних передумов швидкого зростання виробництва.

Посилення соціальної організації економічного розвитку в плановій системі свідчило про курс на систематичне поліпшення матеріальних і житлово-побутових умов життя населення, але не тільки. Настав час враховувати існуючу тісну взаємодію виробничо-технічних чинників із змінами в характері праці, оздоровленні побуту, використанні позаробочого, особливо вільного часу, охороні навколишнього середовища, зрушеннями в індивідуальній і колективній психології. З'явилися і дали про себе знати нові соціальні проблеми, визначальні для розвитку суспільства. Йдеться про соціальні наслідки технічного прогресу, демографічного росту, урбанізації, зникнення розходжень у рівні матеріального добробуту і культури різних прошарків суспільства, проблеми використання праці пенсіонерів, правильної професійної орієнтації молоді, підготовки і перепідготовки кадрів і ін.

Таким чином, курс на підвищення добробуту народу являв собою комплексну програму подальшого вдосконалювання способу життя людини. Це, у свою чергу, ставило нові завдання в управлінні, технології, поліпшенні системи показників і методів їх обґрунтування в народногосподарському плануванні, широкому використанні даних, які характеризують зміни потреб членів суспільства, з огляду на умови їхнього пристосування до науково-технічних і структурних зрушень у суспільному виробництві.

Ставилося завдання уважно стежити за тим, наскільки ефективними були важелі матеріального стимулювання і як вони впливали на ріст продуктивності суспільної праці: різні форми стимулювання; система заробітної плати; оптимальні співвідношення між зростанням грошових доходів населення і показниками підвищення ефективності виробництва; забезпечення ув'язки платоспроможного попиту з масою пропонованих споживачам товарів і послуг; визначення динаміки розвитку групи «Б» промисловості, сфери послуг, структури товарообігу.

4.2. Державні плани України та їх виконання

4.2.1. Перший п'ятирічний план (1929—1933 рр.)

План розвитку народного господарства України був схвалений на другій конференції КП(б)У у квітні 1929 р. на основі директив XV Всесоюзного і X усеукраїнського з'їздів партії, як складової плану першої п'ятирічки СРСР.

П'ятирічний план України був спрямований на перетворення її в індустріально-колгоспну республіку. У ньому передбачалися великі темпи зростання суспільного виробництва на основі всебічного розвитку важкої індустрії та підвищення продуктивності праці. Для підйому сільського господарства і зростання товарності виробництва в галузі планом передбачалися заходи, спрямовані на подальше розгортання колективізації селянських господарств, зміцнення колгоспів, постачання сільському господарству техніки й інших матеріальних ресурсів.

На забезпечення виконання завдань, поставлених у п'ятирічному плані Союзу, п'ятирічний план України розроблявся і здійснювався з огляду на особливості і специфіку економіки республіки. У директивах до п'ятирічного плану X з'їзд КП(б)У вказував: «У загальному процесі господарського будівництва СРСР і підвищення продуктивних сил Україна посідає одне з найважливіших місць всією своєю господарською структурою і своїми природними можливостями. Наявність в Україні таких галузей промисловості, як вугільна, металургійна, машинобудівна, цукрова, хімічна вимагає обліку і виявлення господарських особливостей України в п'ятирічному плані розвитку СРСР. Поряд з розвитком індустрії в Україні, необхідно було дати такий темп реорганізації і розвитку сільського господарства, який, по-перше, відповідав би надзвичайно високій щільності сільського населення, а по-друге, — найбільш вигідному положенню України як в експортному відношенні, так і у відношенні задоволення найбільших споживчих районів Союзу продуктами сільського господарства». Це свідчило про величезну економічну вагу України в усій структурі СРСР.

Першим п'ятирічним планом видобуток вугілля в Україні намічалось збільшити з 27 до 53 млн т. Для цього передбачалося здійснити технічну реконструкцію наявних шахт, прискорити будівництво недобудованих шахт і розпочати будівництво нових загальною потужністю 6 млн т

вугілля на рік. У доповнення до цього планувалося також розширення видобутку торфу і бурого вугілля. Для зниження собівартості добування вугілля та підняття продуктивності праці планом передбачалося форсувати розвиток районних електростанцій у Донбасі.

З огляду на величезний металевий голод у країні та наростання попиту на метал у зв'язку з високими темпами розвитку народного господарства, було ухвалено збільшити виплавку чавуну за п'ятиліття до 6,6 млн т, або в 2,7 разу. Крім розвитку і реконструкції вже діючих заводів, намічалось прискорення пуску Керченського та початок будівництва Криворізького і Запорізького металургійних заводів для того, щоб до кінця п'ятирічки одержати на цих заводах не менш 1 млн 125 тис. т чавуну.

П'ятирічним планом передбачалося збільшити продукцію машинобудування і металообробки в Україні за п'ять років більш ніж у три рази, виробництво сільськогосподарських машин — на 94 %. Для досягнення поставлених цілей намічалось здійснити реконструкцію Краматорського заводу, Луганського і Харківського паровозобудівних заводів, а також розпочати будівництво тракторного заводу в Харкові. Особливо підкреслювалася необхідність розвитку виробництва металургійного і гірського устаткування, паровозів, вагонів, кораблів, котлів високого тиску й іншої продукції. Намічалось також будівництво нових котлобудівних, суднобудівних та верстатобудівного заводів, заводу хімічної апаратури.

Для надання допомоги сільському господарству планувалося до кінця п'ятирічки довести виробництво мінеральних добрив до 1,6 млн т. За п'ятирічку передбачалося побудувати содовий завод у Слов'янську, суперфосфатний завод у Костянтинівці, аміачно-туковий комбінат на базі використання газів металургійних заводів. Будівництво нових хімічних підприємств надавало змогу досягти росту загального обсягу виробництва в галузі за п'ять років у 4,4 разу.

Обсяги виробництва в легкій і харчовій промисловості намічалось збільшити за п'ять років більш ніж у два рази, у тому числі у цукровій промисловості — на 92 %. Передбачалося побудувати 11 цукрових заводів, а також забезпечити подальший розвиток текстильної і галантерейної промисловості.

У сфері електрифікації народного господарства України було прийнято рішення про необхідність форсованого будівництва Штерівської ГРЕС і ще однієї електростанції в Донбасі, прискорення будівництва районних електростанцій у Києві, Харкові, а також гідроелектростанції на річці Південний Буг. Завдяки електроенергетичному будівництву в республіці п'ятирічним планом очікувалося підвищення енергооснащеності праці в промисловості на 32,6 %, а вироблення електроенергії збільшити у 2,4 разу.

Першим п'ятирічним планом передбачалося збільшити за п'ятиліття валову продукцію сільського господарства на 52 %, у тому числі в зерновому господарстві — на 42,5 %, у виробництві технічних культур — на 98,5 %, у тваринництві — на 44 %. В загальному обсязі валової продукції сільського господарства республіки продукція суспільного сектора до кінця п'ятирічки мала становити 36 %. П'ятирічним планом намічалось поставити сільському господарству 42,8 тис. тракторів, 1,6 млн т мінеральних добрив. Підвищення культури землеробства, виділення мінеральних добрив і техніки дали змогу передбачити в п'ятирічному плані зростання врожайності всіх сільськогосподарських культур у 1933 р. на 36,3 % порівняно з середньою врожайністю в 1923—1927 роках. У п'ятирічному плані розвитку сільського господарства республіки особлива увага приділялася колективізації індивідуальних селянських господарств.

У першому п'ятирічному плані України передбачалося вирішення певних соціально-економічних завдань: намічалось знизити безробіття, підвищити середньомісячну зарплату робітників у промисловості за п'ять років на 52 %, істотно збільшити житлове будівництво. Великі задачі ставилися в справі підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою, а також підвищення ролі науково-дослідних інститутів.

Підсумки виконання плану першої п'ятирічки були вражаючими, адже все розпочиналося фактично з нульової відмітки: економіка, соціальний стан та й вміння планувати бракувало. У процесі виконання плану народилося знамените гасло: «П'ятирічку — у 4 роки!». П'ятирічний план розвитку промисловості виконаний за 4 роки і 3 місяці, тобто план виконаний достроково (початок п'ятирічки 1 жовтня 1928 р., а виконана до 1 січня 1933 р.).

Валова продукція важкої промисловості за роки першої п'ятирічки виросла більш ніж у два рази, у тому числі в машинобудуванні й металообробці — більш ніж у чотири рази, виробництво електроенергії — у 2,6 разу. Високими темпами розвивалися харчова і легка промисловість.

Заново були створені тракторобудування, верстатобудування, сільськогосподарське машинобудування, хімічна промисловість.

Разом із тим широке рекламування першого п'ятирічного плану здійснювалося в умовах критики капіталістичних держав, які почали також застосовувати елементи планування. Водночас, критикуючи капіталізм за використання планування, більшовики запроваджували «організацію обліку, контроль над найбільшими підприємствами, перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, у господарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом...».

Саме цей механізм єдиної великої машини дістав назву *директивний народногосподарський план*. Директиви визначала партія більшовиків, що, зокрема, для першого п'ятирічного плану були окреслені на XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р., де йшлося: «При складанні п'ятирічного плану народного господарства, як і при складанні будь-якого господарського плану, розрахованого на більш-менш тривалий термін, необхідно прагнути досягнення найбільш сприятливого поєднання таких елементів: розширеного забезпечення потреб робітничих і селянських мас; зростання нагромадження у державній індустрії на основі розширеного відтворення в народному господарстві взагалі; швидших, ніж у капіталістичних країнах, темпів народногосподарського розвитку і неодмінного систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного господарського сектора, що є вирішальним і головним моментом у всій господарській політиці пролетаріату».

Подібні директиви партії тривали до складання дванадцятої п'ятирічки, хоча наступні, за першим, плани вже не тільки не перевиконувалися, а й не виконувалися. Директивне планування на кінець XX ст. зжило себе, а тому потрібні були нові методологічні й методичні підходи.

За період першої п'ятирічки розгорнулося велике капітальне будівництво. Капітальні вкладення державних і кооперативних підприємств і організацій становили 1,24 млрд крб. (у порівняльних цінах), або у чотири рази більше, ніж вкладено за попередні 11 років. У промисловість вклали 596 млн крб., або на 14,4 % більше запланованих, а особливо значним було перевиконання плану капвкладень у галузі важкої індустрії — на 27 %. За роки першої п'ятирічки споруджено такі найважливіші будови, як Дніпрогес імені В. І. Леніна (зданий до експлуатації 10 жовтня 1932 р.), а також теплові електростанції — Зуєвська, Північно-Донецька, Криворізька, Київська й ін.

Стали до ладу й такі підприємства-гіганти, оснащені новою технікою, як Харківський тракторний завод (1931 р.), Запорізький електрометалургійний «Дніпроспецсталь» (1932 р.), Дніпродзержинський коксохімічний завод (1931 р.). Почалося будівництво заводів: «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Дніпровський алюмінієвий, трубопрокатні в Нікополі, Маріуполі, Макіївці, турбогенераторний у Харкові й інші, здійснювалася також велика реконструкція на діючих заводах. Були введені в дію і великі підприємства легкої промисловості, зокрема, у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, а всього за роки першої п'ятирічки в Україні спорудили та реконструювали 400 великих промислових підприємств. Заново були створені цілі галузі, яких не знала Україна за царської Росії: тракторобудування, верстатобудування, сільськогосподарське машинобудування, хімічна промисловість.

Нові виробничі відносини в економіці України забезпечили високі середньорічні темпи розвитку промисловості республіки, що за роки п'ятирічки становили 19,4 %, у т. ч. у машинобудуванні — 41,6 %. Валова продукція промисловості за цей період зросла більш ніж у два рази, виробництво електроенергії — у 2,6 разу, значний розвиток дістали також харчова, легка й інші галузі промисловості.

Якщо промисловість розвивалася за принципом розширеного відтворення, то сільське господарство не забезпечувало навіть простого відтворення. Базуючись на дрібному селянському виробництві, сільське господарство не могло забезпечити потребу країни в хлібі й інших продуктах харчування, збільшити товарну частину продукції. Вихід зі становища, що склалося, полягав в об'єднанні дрібного, відособленого сільського господарства у велике соціалістичне виробництво.

Керуючись кооперативним планом, XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. прийняв рішення про розгортання колективізації сільського господарства. XVI партійна конференція (квітень 1929 р.) намітила заходи з подолання відставання сільського господарства і зміцнення нових, виробничих форм відносин між містом і селом. Було визнано за необхідне всіляко підтримувати перехід селянських мас до колективних форм господарювання, здійснити матеріальну і фінансову допомогу колгоспам, постачити для них техніку і забезпечувати кадрами. Долаючи запеклий опір заможних селян, яких називали куркулями, інші значні труднощі, тисячі

селянських родин вступали до колективного господарства, які дістали знамениту назву «колгоспи».

Великий вплив на селянство мали радгоспи. Вже до середини 1928 р. в Україні їх налічувалося близько 900. Вони стали «розсадником» передової агротехнічної культури, зразком ведення великого, заснованого на машинній техніці, соціалістичного господарства, зробили перший крок в організації тракторних колон. Першу в країні машинотракторну станцію на базі об'єднання 14 тракторних колон створив у 1928 р. колектив робітників радгоспу ім. Т. Г. Шевченка Одеської області. До кінця 1928 р. в Україні діяло 20 МТС із 119 тракторами, а навесні 1929 р. — 37 МТС із 1175 тракторами.

Велику роль у будівництві колгоспів відігравали робітники промислових центрів України. У 1930 р. на постійну роботу в колгоспи, радгоспи і МТС республіки виїхало більше 8 тис. кадрових промислових працівників. Колгоспний рух вимагав перегляду п'ятирічного плану колгоспного будівництва, уточнення термінів колективізації в різних районах країни, визначення форм і методів її проведення, а тому 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Водночас впровадили нову політику стосовно заможних селян — політику ліквідації так званого куркульства як класу на основі суцільної колективізації. До кінця 1932 р. в Україні колективізацією було охоплено майже 70 % селянських господарств і усупільнено близько 80 % всіх посівних площ. У 1932 р. налічувалося 25,3 тис. колгоспів, 2274 радгоспи та 592 МТС. На полях колгоспів і радгоспів України працювало понад 39 тис. тракторів, близько 2 тис. зернових комбайнів і інших машин.

Навесні 1933 р. українське сільське господарство одержало 15 тис. тракторів, 2400 комбайнів, 3 тис. автомобілів. Союзний уряд надав Україні насінну, продовольчу та фуражну позичку в розмірі 35 млн пудів зерна. Внаслідок структурних змін на селі (суцільної колективізації і знищення заможних селян) постали величезні труднощі в сільському господарстві республіки, які призвели до жахливого голоду.

За офіційними, даними впродовж першої п'ятирічки в Україні було ліквідовано безробіття та неписьменність: у царській Росії приблизно 80 % населення було неписьменними, в Україні — 76 %.

4.2.2. Другий п'ятирічний план (1933—1937 рр.)

Виконання першого п'ятирічного плану створило умови для подальшого розгортання соціалістичного будівництва в країні. Умови так званого соціалістичного ладу в другій п'ятирічці багато в чому відрізнялися від умов першої. Як офіційно вважалося, в країні був уже побудований фундамент соціалізму: створена могутня індустрія — основа технічного переозброєння всіх галузей народного господарства, на селі переміг колгоспний лад, країна вступила в період завершення реконструкції народного господарства.

Перед країною постало завдання скласти план другої п'ятирічки, яке було розглянуто XVII конференція ВКП(б) у січні—лютому 1932 року. План другої п'ятирічки схвалив XVII з'їзд ВКП(б) в 1934 р., а пізніше затвердила РНГ (Рада народного господарства) в листопаді 1934 року.

Головними господарськими завданнями висувалися такі: завершення технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, створення прогресивної технічної бази, освоєння нових і реконструйованих підприємств, оволодіння досягненнями науки і техніки, технічне переозброєння всього народного господарства. Такі найважливіші політичні й економічні завдання другої п'ятирічки стояли і перед господарством України. У січні 1934 р. XII з'їзд Комуністичної партії України підбив підсумки розвитку народного господарства республіки, схвалив тези до XVII з'їзду ВКП(б) «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР» і намітив перспективи розвитку економіки і культури Радянської України.

Українська республіка посідала важливе місце в народногосподарському плані другої п'ятирічки СРСР. Індустріалізація країни в цілому вимагала насамперед прискореного розвитку провідних галузей важкої промисловості України, яка становила велику питому вагу в економіці СРСР. Завершуючи технічну реконструкцію народного господарства, в роки другої п'ятирічки необхідно було поряд з освоєнням підприємств, побудованих за роки першої п'ятирічки, і подальшим розширенням виробничо-технічної бази також розгорнути будівництво нових підприємств.

За роки другої п'ятирічки в народне господарство України було вкладено 2,52 млрд крб. (у порівняльних цінах), або в 2,3 разу більше, ніж у першу п'ятирічку. Капвкладення в промисловість становили 1178 млн крб., що сприяло швидкому розвитку галузей важкої промисловості. Роки другої п'ятирічки були періодом високих темпів і якісних зрушень у промисловості: середньорічні темпи приросту промислової продукції становили 17,4 %; в 1936 р. один відсоток приросту валової продукції у п'ять разів перевищив відповідний показник за роки першої п'ятирічки; валова продукція промисловості в цілому зросла в 2,2 разу, у т. ч. машинобудування і металообробки — 2,6 разу, хімічної промисловості — 3,4 разу. У 1937 р. Україна вже давала стільки промислової продукції, скільки вся Росія в 1913 р., а державний сектор у промисловості становив 99,8 %.

Такі високі темпи зростання промислового виробництва, що спиралися на величезний розмах нового капітального будівництва, підвищення продуктивності праці, дали змогу в основному завершити головне господарське завдання другої п'ятирічки — технічну реконструкцію всього народного господарства України й, у першу чергу, промисловості. Вже в 1936 р. на нових і цілком реконструйованих підприємствах республіки вироблялося 87,8 % валової промислової продукції. Виробництво електроенергії за роки п'ятирічки збільшилося в 2,9 разу, видобуток вугілля зріс з 39,3 млн т у 1932 р. до 69,1 млн т у 1937 р., залізної руди відповідно — з 8,4 до 17,2, виплавка чавуну — з 4,2 до 9,2, сталі — з 3,3 до 8,9, виробництво мінеральних добрив — з 2,7 до 8,5 тис. т, комбайнів зернових — з 6,0 до 17,8 тис., взуття шкіряного — з 15,3 до 33,0 млн пар, цукру-піску — з 0,6 до 1,89 млн т.

Продуктивність праці в промисловості республіки за роки другої п'ятирічки зросла на 82 %. Якщо за роки першої п'ятирічки завдяки підняттю продуктивності праці був отриманий 51 % приросту валової продукції, то за другу п'ятирічку — 79 % приросту продукції.

Підвищення технічного оснащення працівників, озброєння їх передовою технікою стали тими передумовами, на підставі яких виник новий рух новаторів виробництва за максимальне зростання продуктивності праці. Місцем народження цього руху став Донбас, шахта «Центральна-Ірміно», а його зачинатель — забійник А. Г. Стаханов у ніч на 31 серпня 1935 р. вирубав за зміну 102 т вугілля і перевищив звичайну норму видобутку в 14 разів. Стахановський рух швидко поширився на всі райони Донбасу, а потім — в країні, охопивши всі галузі промисловості. Рух новаторів за високу продуктивність праці являв собою новий етап у змаганні мас. Це досягалось примітивними засобами виробництва, лише великим ентузіазмом, за рахунок фізичних зусиль людини.

Усього за п'ятирічку було побудовано 1000 великих промислових підприємств, введено в дію 35 доменних і мартенівських печей. Значно збільшилася потужність електростанцій в результаті будівництва нових районних електростанцій в Харкові, Києві, а також у Донбасі і Наддніпрянщині. У Запоріжжі на базі електроенергії Дніпробуду були створені потужні промислові комплекси чорної і кольорової металургії, машинобудування й інших галузей. Введені в дію такі гіганти металургії, як «Азовсталь» (1933 р.), «Запоріжсталь» (1933 р.), Криворізький металургійний завод імені В. І. Леніна (1934 р.), Запорізький завод феросплавів (1933 р.), Дніпровський алюмінієвий завод (1933 р.), Новокраматорський машинобудівний завод (1934 р.), Нікопольський південнотрубний металургійний завод (1935 р.), Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького (1936 р.) та ін. Докорінно був реконструйований Луганський паровозобудівний завод, який у той час випускав найбільшу кількість паровозів у країні, Горлівський машинобудівний завод, Лохвицький цукровий комбінат — найбільший в Україні, і багато інших підприємств в усіх галузях промисловості.

Реконструкція народного господарства на науково-технічній основі вимагала кваліфікованих фахівців, здатних освоїти нову техніку. Саме тоді виникло гасло «Кадри вирішують все!». Це гасло було природним доповненням гасла «Техніка в період реконструкції вирішує усе!». В той час значно розширювалася підготовка фахівців у вузах і технікумах, перебудовувалася робота шкіл фабрично-заводського навчання, організувалися курси, школи, гуртки.

Перетворення відбулися й у сільському господарстві України, зокрема була завершена колективізація сільського господарства. Важливу роль в організаційно-господарському зміцненні колгоспів відіграв Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників у лютому 1935 р., який констатував перемогу колгоспного ладу на селі, що знайшла відображення в прийнятому цим з'їздом «Примірному статуті сільськогосподарської артілі», який був схвалений в Києві 25 лютого 1935 р.

До кінця другої п'ятирічки на території України вже налічувалося 24,7 тис. колгоспів, 958 машинно-тракторних станцій, які своїм тракторним парком виконували основні сільськогосподарські роботи колгоспів. Тодішня партійна статистика свідчила, що тракторний парк сільського господарства України у 1937 р. був набагато більшим, ніж у таких

капіталістичних країнах як Німеччина, Франція, Італія, разом узятих, а парк комбайнів у 155 разів перевищував парк Великобританії, Франції і Німеччини, разом узятих.

У результаті організаційно-господарського зміцнення колгоспів і збільшення технічної оснащеності сільського господарства за роки другої п'ятирічки відбулися структурні зміни в сільськогосподарському виробництві України, зокрема збільшилася посівна площа — з 22 893,6 тис. га в 1913 р. до 25 124,9 тис. га в 1937 р., особливо це стосувалося найдорожчої продовольчої культури — озимої пшениці.

У 1937 р. валовий збір зернових в Україні був у 1,55 разу, цукрового буряку — у 3,38, картоплі — у 2,54 разу більше, ніж у 1932 р.

У цьому ж році колгоспи України зібрали зернових і бобових у середньому по 12,5 ц з га, радгоспи — 13,1 ц, тоді як у 1913 р., що був рекордним по врожайності за останні 30 передреволюційних років, було зібрано дев'ять центнерів з гектара. Підсумки перепису тваринництва за станом на початок 1935 р. показали, що 1934 р. був роком змін в розвитку тваринництва. План передбачав збільшення кількості голів продуктивної худоби і забезпечення подальшого розвитку тваринництва. До кінця другої п'ятирічки 27 087 колгоспів України, або 99,1 %, мали тваринницькі ферми: у 1933 р. було 46 % безкорівних колгоспних дворів, у 1936 р. — 20,5 %, а у травні 1937 р. — лише 12,7 %.

В історію країни внесені славні сторінки трудового ентузіазму в сільському господарстві України: ланки п'ятисотниці Марії Демченко, Марини Ігнатенко з Київської області, які зібрали високий у той час (1936 р.) врожай цукрового буряку — 523 і 631 ц/га; перша жіноча бригада трактористів із Старобешівської МТС Донецької області й тисячі інших передовиків сільського господарства. Другий п'ятирічний план був виконаний також достроково — на початок квітня 1937 р., тобто за чотири роки і три місяці.

За роки другої п'ятирічки підвищився матеріальний стан і культурний рівень трудящих. В Україні фонд заробітної плати робітників і службовців у 1933—1936 рр. зріс удвічі, а грошові доходи колгоспників — у 1,8 разу. Україна перетворилася в республіку суцільної письменності, у вузах республіки навчалось понад 100 тис. студентів.

У 1934 р. скасована карткова система на хліб та інші продукти, введена на початку першої п'ятирічки, покращилися житлові умови робітників. На житлове будівництво за роки п'ятирічки було витрачено 2,49 млрд крб. (у порівняльних цінах), або десята частина всіх капвкладень в народне господарство. Загальна площа введених в дію житлових будинків, побудованих за рахунок державних і кооперативних організацій і підприємств, без колгоспів, збільшувалася в Україні так (тис. кв. м): за 1918—1928 р. — 5292, за 1929—1932 рр. — 6571, за 1933—1937 рр. — 6110 кв. м.

Політичні, економічні та соціальні зміни були закріплені Конституцією СРСР, прийнятою 5 грудня 1936 р. на надзвичайному восьмому Всесоюзному з'їзді Рад, а XIV Надзвичайний з'їзд Рад Української РСР 30 січня 1937 р. затвердив Конституцію України.

Перші п'ятирічки впливали не тільки на економічне відродження зруйнованої економіки, а й формували певний стійкий світогляд усіх прошарків населення. Пафос перших п'ятирічок охопив не більше робітників і селян, а й більше інтелігенції, керівників усіх рівнів управління. Офіційна преса і агітації зуміли надавати реальні і віртуальні здобутки таким чином, щоб формувати стійку віру людей щодо планів на все життя.

На схилі років про першу і другу п'ятирічки згадує тодішній керівник Держплану СРСР 90-літній М. К. Байбаков перед пам'ятником Сталіну на Червоній площі: «Здравствуйте, Иосиф Виссарионович! Помните вы меня? Вы меня называли Байбаков. Я помню, какая тогда была высокая дисциплина... Я помню все ваши совещания, на которых присутствовал. Забыть это невозможно... Если бы меня спросили, кто лучший руководитель, стоявший во главе нашего государства, я бы сказал: «Сталин!». Да, были репрессии... Я был и остаюсь... Сейчас происходит падение нашего народного хозяйства... Нужна была ваша эпоха... так что я всегда вас вспоминаю добрым словом, хотя работать с вами было нелегко... Спасибо за то, что вы сумели воспитать людей, руководство народным хозяйством, а самое главное, высокая дисциплина... Я не забуду вторую пятилетку, когда каждый год прибавлялось по 15 % национального дохода. Нельзя стирать все, что делалось хорошего вами, что сейчас делается некоторыми, так называемыми, информаторами.

Я не хочу замазывать тех недостатков, которые были в период нашей с вами работы. Я никогда не говорю на черное — «белое» и на белое «черное», я всегда говорю правду, хотя многие этого не делают, чтобы легче существовать. Спасибо вам за все!»⁹⁹.

4.2.3. Третій п'ятирічний план (1938—1942 рр.)

⁹⁹ Газ. «Бульвар». — Февр. — 2002. — № 8.

Як повідомляли тодішні офіційні джерела, побудувавши в основному соціалізм, Радянський Союз вступив у новий етап свого розвитку — етап завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Нові господарські завдання були визначені третім п'ятирічним планом (1938—1942 рр.), схваленим XVIII з'їздом ВКП(б) у березні 1939 р. З'їзд окреслив головне економічне завдання п'ятирічки — наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни з виробництва продукції на душу населення. Тож не М. Хрущов першим намагався наздогнати і перегнати Америку за рівнем виробництва, а розпочав цей марафон Й. Сталін. З огляду на ускладнення міжнародної обстановки велика увага приділялася зміцненню обороноздатності країни, створенню резервів продовольства, сировини, палива.

Третій п'ятирічний план передбачав істотне просування вперед у здійсненні історичного завдання — підйому культурно-технічного рівня радянського робітничого класу до рівня інженерно-технічних працівників; передбачалося також ввести загальну десятилітню освіту в місті й обов'язкове семирічне навчання на селі. Значні кошти планувалося виділити на державне житлове будівництво.

Велика увага у третій п'ятирічці приділялася поліпшенню розміщення продуктивних сил. Виходячи з доцільності наближення промисловості до джерел сировини і районів споживання п'ятирічним планом передбачалося забезпечити комплексний розвиток господарства всіх основних районів країни. В Україні у третій п'ятирічці планувалося подальше піднесення промисловості, значне збільшення виробництва електроенергії, видобутку палива, виплавки чавуну і сталі, випуску продукції машинобудування, хімічної, легкої та харчової промисловості. Виконанню третього п'ятирічного плану завадила війна 1941—1945 рр.

За три з половиною року п'ятирічки, які минули до початку війни, капіталовкладення в промисловість України становили 928,4 млн крб. Стали до ладу сотні нових промислових підприємств, серед них Краматорський завод важкого машинобудування (1940 р.), Дніпродзержинський азототуковий завод (1938 р.), ряд підприємств легкої і харчової промисловості. За 1938—1940 рр. валова продукція промисловості зросла в 1,4 разу, в тому числі машинобудування і металообробки — у 1,7 разу середньорічні темпи приросту промислового виробництва становили 12,1 %, а продуктивність праці в промисловості зросла за цей період на 34 %. Швидкими темпами почала розвиватися промисловість в західних областях, возз'єднаних з Україною в 1939—1940 рр.

Після возз'єднання західноукраїнських областей з Україною виняткова увага приділялася їх індустріалізації. За державним бюджетом 1940 р. на господарське будівництво для цих областей було асигновано 700 млн крб. (у довоєнних цінах), за рахунок чого почалося промислове будівництво і реконструкція діючих підприємств, широко розгорнулися розвідувальні роботи з виявлення корисних копалин в цьому краї.

У 1940 р. на нових і цілком реконструйованих підприємствах України було вироблено 92 % промислової продукції. В Донбасі 1913 р. вугілля добувалося вручну, а в 1940 р. рівень механізації в забах досяг 92,8 %, в чорній металургії, машинобудуванні, хімічній промисловості, на електростанціях почали впроваджувати автоматизацію виробництва. Зросла концентрація промислового виробництва, широкого розвитку набули спеціалізація та кооперування в промисловості.

Великі підприємства виробляли 92,5 % всієї промислової продукції республіки, валова продукція промисловості України у 1940 р. зросла порівняно з 1913 р. у 7,3 разу. За видобутком вугілля та виплавою сталі Україна вийшла на третє місце в Європі, а за виплавою чавуну — на друге. При цьому за темпами росту валової продукції промисловість України набагато випередила провідні капіталістичні країни. Уже в 1940 р. була створена багатогалузева машинобудівна індустрія: виробництво тракторів і локомотивів, електрогенераторів, авіаційна промисловість, турбобудування, верстатобудування, виробництво точних вимірювальних приладів і апаратури тощо.

Роки третьої п'ятирічки були роками подальшого зміцнення основ колгоспного ладу, посилення охорони громадських земель від розкрадання, велика увага приділялася розвитку колективного тваринництва, підвищенню матеріальної зацікавленості сільських трудівників у зростанні колгоспного виробництва.

Подальший розвиток дістали наука, культура та підвищення добробуту трудящих, відкриті сотні нових лікарень, тисячі початкових, середніх шкіл, а також шкіл ліквідації неписьменності, розширилася мережа середніх і вищих навчальних закладів. У 1940 р. в Україні працювало 32 тис. загальноосвітніх шкіл, 173 вузи, 693 середні спеціальні навчальні заклади, 22,3 тис. масових бібліотек, 25 тис. клубів, 140 театрів, 174 музеї.

У період війни 1941—1945 рр. українські машинобудівники, металурги, гірники та робітники інших галузей промисловості, евакуйовані на схід, працювали з величезною напруженістю. Прибувши на нові місця, вони, переборюючи великі труднощі, у складних умовах суворої зими 1941/42 р. розгорнули роботу своїх підприємств. Уже через 15—20 днів після прибуття устаткування нове місце розпочався випуск продукції для фронту київськими заводами ім. М. Горького, «Арсенал», «Трансигнал», Запорізьким заводом ім. Ф. Енгельса, Краматорським машинобудівним заводом і ін. Підприємства, евакуйовані з України, випускали значно більше продукції, ніж на старих місцях, зокрема завод ім. Комінтерну в 1942 р. випускав у два рази більше танків, ніж на початку війни, Київський завод «Ленінська кузня» за перші три місяці випустив продукції утричі більше, ніж раніше.

Колгоспи «Червоні зірки» і «Жовтнева революція», евакуйовані в Саратовську область, уперше в заволзьких степах почали вирощувати цукровий буряк. Колгоспники з Київщини передавали свій досвід вирощування високих врожаїв цукрового буряку трудівникам колгоспних полів Поволжя.

Гідний внесок у справу перемоги вносили вчені України: Академія наук України, евакуйована в м. Уфу, приділяла велику увагу проблемам розвитку літакобудування, моторобудування, танкобудування. Колектив Інституту електрозварювання під керівництвом академіка Є. О. Патона за короткий час здійснив велику роботу з освоєння швидкісного автоматичного електрозварювання під флюсом для виробництва танків. Це дало можливість танковим заводам підвищити продуктивність праці майже в п'ять разів, досягти значної економії електроенергії й поліпшити якість зварювання. Українські вчені створили препарат для ефективного лікування ран і переломів кісток. Багато вузів, евакуйованих на схід, успішно готували кадри фахівців.

4.2.4. Четвертий п'ятирічний план (1946—1950 рр.)

Програмою післявоєнного відродження країни став «Закон про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», прийнятий Верховною Радою СРСР у березні 1946 р. Основні завдання четвертого п'ятирічного плану на 1946—1950 рр. полягали в тому, щоб відновити народне господарство в Україні, досягти довоєнного рівня виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, а потім перевершити його в значних розмірах. Відповідно до плану 1948 року передбачалося досягти довоєнного рівня промислового виробництва, а в 1950 р. — перевищити його на 48 %.

У п'ятирічному плані України на 1946—1950 р. основна увага приділялася відновленню і подальшому розвитку важкої промисловості, енергетичного господарства, транспорту і сільського господарства. Планом передбачалося ввести в дію вугільні шахти загальною потужністю 77,5 млн т вугілля, залізрудних шахт Кривбасу потужністю 28,2 млн т руди, відновлення металургійних і машинобудівних заводів, електростанцій, 30 доменних печей та інших промислових підприємств. Великі завдання ставилися для відновлення та розвитку легкої і харчової промисловості.

Вирішувати поставлені задачі доводилося в надзвичайно складних умовах. Німецько-фашистські загарбники перетворили в руїни багато великих заводів, підірвали або затопили більшість шахт Донбасу, зруйнували тисячі кілометрів залізничних колій, сотні мостів, були знищені або сильно пошкоджені Одеський, Миколаївський і Маріупольський морські порти. Дуже постраждало і сільське господарство: розграбовано близько 28 тис. колгоспів, 900 радгоспів і 1300 МТС, зруйновано 647 тис. житлових будинків, залишилися без даху мільйони людей.

Протягом п'ятирічки були відновлені всі зруйновані під час війни машинобудівні заводи, домни, мартени, шахти і рудники, тепло- і гідроелектростанції. Стали до ладу такі великі підприємства індустрії, як «Азовсталь», «Запоріжсталь» ім. Орджонікідзе, Макіївський металургійний завод ім. С. М. Кірова, харківські тракторний, турбінний і електромеханічний заводи, завод сільськогосподарських машин «Серп і молот», Новокраматорський і Старокраматорський машинобудівні заводи, Харківський і Ворошиловградський заводи транспортного машинобудування, Нікопольський південнотрубний металургійний завод, був введений в експлуатацію газопровід Дашава—Київ. У березні 1947 р. завершено відновлення Дніпрогесу ім. В.І. Леніна.

Четвертий п'ятирічний план щодо відновлення промислового виробництва був виконаний достроково — за чотири роки і три місяці. У IV кварталі 1949 р. промисловість України досягла рівня, запланованого на кінець 1950 р., обсяг валової продукції промисловості на 15 % перевищив рівень 1940 року. «Азовсталь», макіївський завод ім. С. М. Кірова й інші у 1950 р. перевищили довоєнний рівень виробництва. Машинобудівні заводи республіки освоїли виробництво нових видів продукції — автомобілів, тепловозів, крокуючих екскаваторів тощо. У 1950 р. Україна вже давала 29,9 % загальносоюзного видобутку вугілля, 54,2 % коксу, 33,2 % залізної руди, 47,8 % чавуну, 30,6 % сталі, 38,4 % металургійного устаткування, 71,6 % цукру-піску і т. д. До кінця п'ятирічки Україна виробила більше, ніж до війни, прокату, залізної руди, електроенергії, мінеральних добрив й інших найважливіших видів промислової продукції.

У республіці був не тільки відновлений, а й перевершений довоєнний рівень механізації сільськогосподарського виробництва: на 34 % зріс тракторний парк (у перерахуванні на 15-сильні трактори), на 45 % збільшилася кількість комбайнів. Однак порівняно з промисловістю розвиток сільського господарства відбувався повільно, середньорічний валовий збір зерна в 1945—1950 рр. в Україні ще не досяг довоєнного рівня. В західних областях України обсяг промислової продукції у 1950 р. порівняно з 1940 р. збільшився в 2,3 рази.

У 1947 р. була скасована карткова система, проведена грошова реформа. В період 1947—1950 рр. відбулося багаторазове зниження цін на товари масового споживання, реальна заробітна плата робітників і службовців у 1951 р. була вище від довоєнної на 57 %.

У 1946—1950 рр. відновлено і побудовано 21 млн кв. метрів житлової площі в містах і селищах міського типу і 651 тис. житлових будинків у селах. У 1950 р. в Україні працювало 36 тис. загальноосвітніх шкіл, 160 вищих навчальних закладів, 81 стаціонарний театр, 7,2 тис. кіноустановок, 29 тис. клубів. Було створено ряд нових наукових установ, розгорталось співробітництво працівників науки і виробництва.

4.2.5. П'ятий п'ятирічний план (1951—1955 рр.)

У п'ятирічному плані вирішувалися завдання подальшого розвитку народного господарства на шляху зміцнення могутності країни, гарантії її безпеки. Після спустошливої війни на оборону спрямовувалася більша частина національних ресурсів, виснажуючи економічний та інтелектуальний потенціал нації. Стояло також завдання в міру росту продуктивних сил вдосконалювати соціалістичні виробничі відносини: підняти роль загальнонародної власності, у найкоротший термін ліквідувати всі відхилення від соціалістичного принципу розподілу за кількістю і якістю витраченої праці, покінчити зі зрівнялівкою й іншими недоліками в оплаті праці, підняти реальну заробітну плату, скасувати будь-яке нормування видачі продуктів.

П'ятим п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР передбачався значний ріст усіх галузей народного господарства і будівництва, підвищення на цій основі матеріального добробуту і культурного рівня народу. Середньорічний темп росту валової продукції промисловості був визначений 12 %, при цьому темп зростання виробництва предметів споживання становив 11 %. Найбільш прискорені темпи намічалися в машинобудуванні, чорній металургії, електроенергетиці, нафтовидобувній промисловості. Велика увага в директивах була приділена впровадженню нової техніки і технології виробництва, а також механізації праці.

Залишилось також надзвичайно важливе завдання ліквідації відставання сільського господарства. На початку 50-х років сільське господарство перебувало на довоєнному рівні, у той час як потреби в продовольстві та сільськогосподарській сировині значно зросли. Однією з причин відставання сільського господарства було проведення економічно необґрунтованих заходів, зокрема, встановлення на деякі види продукції низьких заготівельних цін, які навіть не покривали видатки колгоспів на їх виробництво. Однак основне — це постійне викачування фінансових ресурсів з аграрного сектора в промисловість без жодної компенсації. Порушувався принцип матеріальної зацікавленості, надмірною була централізація в управлінні та плануванні народного господарства, що сковувала ініціативу місцевих господарських органів і підприємств.

Ці недоліки намагалися усунути за допомогою планової системи, яка сама вимагала вдосконалення.

Саме тому в системі заходів, спрямованих на виконання завдань п'ятої п'ятирічки, особлива увага приділялась ліквідації відставання сільського господарства. Директивами п'ятирічки планувалося значне збільшення сільськогосподарського виробництва, насамперед за рахунок підвищення врожайності сільськогосподарських культур, збільшення поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах за підвищення її продуктивності, приділялася увага посиленню матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва. Були підняті заготівельні та закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, впорядкована податкова система. Усе це мало на меті підвищення доходів колгоспників, ріст добробуту трудівників села, розпочате щомісячне авансування колгоспників.

Колгоспам було надане право самим планувати розміри посівних площ і врожайність, а також поголів'я худоби і продуктивність тваринництва. Однак ці рішення не були повною мірою впроваджені в життя, усе ще переважав надмірний централізм в управлінні й плануванні колгоспного виробництва, нав'язування колгоспам таких галузей виробництва, які не відповідали природним і конкретно-історичним умовам кожного господарства, мало місце «голе» адміністрування й інші недоліки. Звичайно, все це негативно позначилося на результатах колгоспного виробництва. Були допущені й інші недоліки у виконанні п'ятого п'ятирічного плану, зокрема, порушено пропорційність у розвитку народного господарства, недостатньо використовувалися новітні досягнення науки і техніки.

У проекті Директив по Українській РСР ставилися такі завдання: усунути наявні недоліки в управлінні промисловістю, домогтися подальшого розвитку всіх її галузей і, в першу чергу, вугільної, металургійної, машинобудівної, енергетичної промисловості і транспорту, що становлять основу народного господарства, розгорнути роботу з виявлення і повного використання виробничих потужностей підприємств, широко впроваджувати новітню техніку в усі галузі народного господарства, забезпечити підвищення продуктивності праці, зниження собівартості та поліпшення якості продукції. В галузі сільського господарства були поставлені задачі підвищення врожайності сільськогосподарських культур, подальшого збільшення колгоспного поголів'я худоби за одночасного значного росту її продуктивності.

Незважаючи на допущені помилки, подібно до всіх попередніх планів, завдання п'ятого п'ятирічного плану були успішно виконані, а з багатьох найважливіших показників перевиконані. Соціалістична промисловість СРСР виконала цей план за чотири роки і чотири місяці: у 1955 р. виробництво промислової продукції порівняно з 1950 р. збільшилося на 85 % замість 70 % за планом; виробництво засобів виробництва зросло на 91 % замість 80 %; а виробництво предметів споживання — на 76 % замість 65 %; найвищими темпами розвивалося машинобудування.

Хоча за п'ятирічку виробництво предметів споживання зросло більш ніж у два рази, завдання п'ятирічного плану з виробництва багатьох видів товарів широкого вжитку не були виконані. Головною причиною цього було відставання сільського господарства, продукція якого зросла за п'ятиліття тільки на 10 %. Важливим заходом щодо підйому зернового господарства стало освоєння цілинних і перелогових земель і збільшення посівів кукурудзи. У районах освоєння цілинних і перелогових земель у 1954 і 1955 роках зорано 30 млн га, а по всій країні зорано цілинних і перелогових земель 33 млн га. У 1955 р. на цілинних і перелогових землях посіяно колгоспами 20,5 млн га сільськогосподарських культур, з них 18,5 млн га зернових.

У підсумку виконання п'ятого п'ятирічного плану Україна домоглася підйому народного господарства, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня народу. Валова продукція промисловості республіки в 1955 р. зросла порівняно з 1950 р. у 1,9 разу, а порівняно з 1940 р. — у 2,2 разу.

За роки п'ятої п'ятирічки побудовано і введено в дію 527 великих промислових підприємств: виплавка сталі зросла більш ніж у 2 рази, алюмінію — у 3,7 разу, чавуну — на 81 %, виробництво прокату — на 96 %. Найвищими темпами розвивалося машинобудування і металообробка, продукція якої зросла в 2,3 разу. Стали до ладу 10 потужних доменних печей, 27 мартенів, 21 прокатний, трубопрокатний і трубозварювальний стани, ряд промислових підприємств. Серед них — Северодонецький хімічний комбінат, Дніпропетровський завод пресів, Херсонський бавовняний комбінат і ін. Була побудована і введена в дію перша черга Каховської ГРЕС; введені в дію великі теплові електростанції, обладнані турбінами з високими параметрами: Миронівська, Слов'янська, Придніпровська і Добротворська.

У західних областях побудовано Миколаївський цементний завод (Львівська обл.), Жидачівський комбінат з виробництва паперу і картону (Львівська обл.) і ряд інших великих промислових підприємств. Розпочато освоєння нового вугільного Львівсько-Волинського басейну і введено в дію ряд великих механізованих шахт. Тривав індустріальний розвиток міста Львова, за роки п'ятої п'ятирічки обсяг промислового виробництва Львівської області зріс у 2,3 рази.

У п'ятій п'ятирічці завершилося відновлення сільського господарства республіки: обсяг державних капітальних вкладень у галузь проти попередньої п'ятирічки зріс більш ніж у два рази; тракторний і машинний парк поповнився новими марками тракторів, комбайнів і великою кількістю інших сільськогосподарських машин; у 1955 р. майже повністю були механізовані роботи з оранки пару, сівби зернових культур і цукрового буряку; зібрано комбайнами майже три чверті зернових культур (без кукурудзи) і понад 95 % соняшнику. У південних областях республіки майже вся площа зернових культур (без кукурудзи) зібрана комбайнами.

Проведена велика робота щодо поліпшення складу кадрів на селі; у 1955 р. на керівну роботу в колгоспи і радгоспи країни було спрямовано з промислових міст і районних центрів значну кількість фахівців сільського господарства, інженерно-технічних, партійних, радянських, господарських кадрів; з числа так званих тридцятитисячників були обрані голови правлень більш ніж у 4 тис. колгоспів; в далекі степи Казахстану поїхали тисячі ентузіастів з міст і сіл України.

Підвищився матеріальний добробут, покращилася охорона здоров'я, зріс культурний рівень населення України: у 1955 р. населення одержало на 32 % більше, ніж у 1950 р., допомоги і виплат на соціальне страхування робітників і службовців, пенсій, безкоштовних і за пільговими цінами путівок у санаторії, будинки відпочинку та дитячі установи, допомог багатодітним і самотнім матерям, стипендій учням; розширилося безкоштовне навчання та медична допомога.

Роздрібний товарообіг в порівняльних цінах зріс на 89 %. Значно збільшився продаж м'яса і птиці, ковбасних виробів, риби, масла тваринного, олії, борошна, кондитерських виробів, овочевих консервів, а також основних промислових товарів: швейних і трикотажних виробів, бавовняних і шовкових тканин, панчів і шкарпеток, взуття, меблів, металевих, скляних, порцелянового та фаянсового посуду. Значно зріс продаж товарів культурно-побутового призначення: велосипедів і мотоциклів, спорттоварів, радіо- і музичних товарів. Збільшився продаж лісових і будівельних матеріалів й інших товарів виробничо-господарського призначення, головним чином у сільській місцевості, у тому числі легкових автомобілів, ділової деревини, цементу, цегли, шиферу, м'якої покрівлі, електротоварів.

Були здійснені великі роботи з житлового будівництва, благоустрою міст, робочих селищ і сільських районних центрів, будівництва комунальних підприємств. За рахунок державних капітальних вкладень, а також коштів фондів підприємств й інших нецентралізованих коштів побудовані житлові будинки загальною площею 16 млн кв. м. Кількість газифікованого житла збільшилася майже у два рази, перевезення пасажирів трамваями — у півтора рази, тролейбусами — більш ніж у два рази, відпуск води споживачам міськими комунальними водогінними мережами — більш ніж у півтора рази.

В Україні були здійснені заходи щодо подальшого розвитку охорони здоров'я: розширено мережу лікарень, пологових будинків, диспансерів, санаторіїв і будинків відпочинку, дитячих садочків, лікувально-профілактичних установ.

Розширена підготовка фахівців для всіх галузей народного господарства: чисельність фахівців з вищою освітою в народному господарстві республіки зросла на 36 %; підготовлено в училищах і школах трудових резервів 485 тис. осіб.

4.2.6. Шостий п'ятирічний план (1956—1960 рр.)

У Директивах ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану були визначені головні напрями подальшого розвитку народного господарства СРСР: розвивати і надалі в першу чергу важку індустрію; послідовно здійснювати електрифікацію країни; розвивати й удосконалювати будівельну індустрію; ефективно використовувати природні ресурси країни, залучити у виробництво нові джерела сировини, палива, електроенергії; проводити курс на прискорення технічного прогресу; вдосконалювати організацію виробництва на основі

розширення спеціалізації та кооперування в промисловості; прискорити темпи виробництва предметів народного споживання; продовжувати роботу з підйому сільського господарства; розвивати творчу активність й ініціативу трудящих у боротьбі за зростання продуктивності праці; домогтися подальшого підйому матеріального рівня життя народу та поліпшення умов його праці.

Висунуто важливе народногосподарське завдання — створити в найближчі 10—15 років у східних районах країни потужну базу з видобутку вугілля і виробництва електроенергії, металургійну базу з виробництвом 15—20 млн т чавуну на рік, а також нові машинобудівні центри. Передбачався ріст обсягу промислового виробництва на 65 %, у тому числі виробництва засобів виробництва — на 70 % і предметів споживання — на 60 %.

Шоста п'ятирічка була довершена у 1958 р. За три роки (1956—1958 рр.) у розвитку народного господарства СРСР досягнуті помітні успіхи. Валова продукція промисловості в 1958 р. порівняно з 1955 р. зросла на 34 %.

З огляду на нову обстановку на селі у 1958 р. були реорганізовані машинно-тракторні станції, а наявна в МТС техніка продана колгоспам. Завдяки цьому до кінця 1958 р. більш 80 % колгоспів придбали трактори й інші машини на суму 21 млрд крб., в колгоспи перейшло працювати близько 137 тис. механізаторів із МТС.

Зміни у виробничо-технічному обслуговуванні колгоспів зумовили і нові форми економічних зв'язків між державою і колгоспами, а тому було прийнято рішення змінити порядок й умови заготівель сільськогосподарських продуктів. Ліквідовувалась велика кількість форм заготівель і введена єдина форма державних заготівель у порядку закупівель за єдиними цінами, диференційованими для природних зон країни.

Разом із тим в подальшому на розвитку сільського господарства негативно позначилося прийняття суб'єктивних необґрунтованих вказівок щодо організації колгоспного виробництва і використання посівних площ, зокрема, повсюдний посів кукурудзи, намагання подвоїти швидкими темпами виробництво м'яса, молока і т. д.

Почалися пошуки нових організаційних форм управління, яке найбільш повно відповідало б досягнутому рівневі розвитку економіки. Зокрема, грудневий (1956 р.) Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про подальше розширення прав союзних республік та усунення надмірної централізації в управлінні народним господарством. Були виявлені істотні недоліки в державному плануванні. Лютневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС розглядав питання перебудови управління промисловістю і будівництвом. На Пленумі прийнято рішення створити в основних економічно-адміністративних районах країни Ради народного господарства (Раднаргоспи). Деякі загальносоюзні, а також ряд союзно-республіканських міністерств ліквідовувались, а підприємства, які перебували в їхньому віданні, передавались у підпорядкування раднаргоспів. Усе це означало перехід від галузевого до територіального принципу управління промисловістю та іншими галузями народного господарства.

Реорганізація управління промисловістю мала багато позитивних сторін, але з часом проявилися і недоліки. Управління галузями промисловості виявилось розпорошеним у численних економічних районах. Порушилися сформовані господарські зв'язки між підприємствами різних економічних районів, з'явилося дублювання в розвитку техніки, в керівників проявилися місницькі настрої на шкоду загальнодержавним. Кожен регіон намагався стати хоча б у чомусь самодостатнім. Цього Москва не могла допустити, бо зникла централізація всіх ресурсів, а тому було визнано, що раднаргоспи не дали бажаних результатів.

Проект Директив в Українській РСР був схвалений на XIX з'їзді КП України, який відбувся 17—21 січня 1956 р. Основне завдання України полягало в тому, щоб на базі переважного розвитку важкої промисловості, технічного прогресу та підвищення продуктивності праці забезпечити подальший розвиток усіх галузей народного господарства, здійснити стрімкий підйом сільськогосподарського виробництва і на цій основі домогтися значного підвищення матеріального добробуту і культурного рівня народу. Для цього передбачалося ліквідувати відставання вугільної промисловості, домогтися суттєвого росту паливної, енергетичної і сировинної бази промисловості, подальшого розвитку металургійної, машинобудівної, легкої і харчової промисловості.

У галузі сільського господарства республіки першочерговим завданням було визнано переважний розвиток зернового господарства, забезпечення подальшого підвищення врожайності зернових культур, насамперед озимої пшениці та кукурудзи, збільшення валового збору технічних культур, поголів'я худоби і птиці, щоб виробити в найближчі роки достатню кількість продуктів харчування та предметів народного споживання.

Валова продукція промисловості України у 1958 р. порівняно з 1955 р. зросла на 37 %. За 1956—1958 рр. у республіці стали до ладу 563 нові промислові підприємства, достроково введено в дію у вересні 1958 р. найбільшу в Радянському Союзі доменну піч «Криворізька-Комсомольська»; здані в експлуатацію перша черга Сімферопольської ГРЕС, канал Сіверський

Донець—Донбас, блюмінг і стан на заводі «Криворіжсталь», перша черга Камиш-Бурунського залізорудного комбінату й інші новобудови.

Національний дохід України у 1958 р. порівняно з 1956 р. зріс на 26 %, національний дохід на одну людину зріс на 22 %. Середньомісячна заробітна плата в розрахунку на одного працюючого в 1958 р. порівняно з 1940 р. зросла більш ніж у 2,3 разу. Були здійснені заходи, спрямовані на підвищення мінімальних розмірів заробітної плати. Ріст заробітної плати робітників і службовців у 1956—1958 рр. відбувався за одночасного скорочення робочого дня і тижня. З березня 1956 р. для робітників і службовців з 8-годинним робочим днем були скорочені робочий день в передвихідні і передсвяткові дні на дві години. У IV кварталі 1956 р. розпочато перехід на 7- і 6-годинний робочий день. Скорочено робочий день у вугільній промисловості та чорній металургії, трудівниці-жінки вивільнені з підземних робіт.

Завдяки розвитку сільського господарства відбувалося подальше зростання доходів колгоспників. Якщо у 1940 р. грошовий дохід в середньому на один колгоспний двір становив 121 крб., то у 1958 р. — 610 крб., тобто зріс у п'ять разів. За роки шостої п'ятирічки велике поширення набула грошова оплата праці колгоспників. Уже в 1957 р. оплата їхньої праці натурою становила в середньому 45 % від загальної оплати трудовця.

У підвищенні народного добробуту все більшу роль відігравали громадські фонди споживання, які стали істотним доповненням оплати праці. Виплати пільг із громадських фондів споживання у 1958 р. становили 4,3 млрд крб. і порівняно з 1940 р. зросли в шість разів, а з 1953 р. — майже в 1,8 разу.

Разом зі зростанням доходів населення змінювалася і структура споживання. Покращилося забезпечення населення республіки якісними продуктами харчування, що відповідали потребам фізичного і духовного розвитку людини, робітники і колгоспники стали більше вживати м'яса, молока, яєць, рибопродуктів, цукру і менше хлібних продуктів.

Інтенсивно розвивалося житлове будівництво. Тільки за 1956—1958 рр. у республіці державними і кооперативними організаціями (без колгоспів) збудовано житлових будинків загальною площею 16,6 млн кв. м, що значно більше, ніж було побудовано за роки першої і другої п'ятирічок, разом узятих. Крім того, за вказаний період сільським населенням побудовано 415,9 тис. житлових будинків. Розгорнулися великі роботи з підйому комунального господарства, благоустрою міст, поліпшення санітарних умов і побутового обслуговування населення, зросла кількість міст, які мали власні водопроводи та каналізаційну систему, поліпшувалось постачання населення водою.

У 1958 р. в Україні на кожні 10 тис. чол. припадало 18,5 лікарів і 72,0 лікарняних ліжок проти 17,2 лікарів і 65,1 лікарняних ліжок у 1956 р. Надання медичних послуг проводили працівники медичних установ у кожному населеному пункті, безпосередньо на фабриці, заводі, шахті, будівництві, в колгоспах і радгоспах.

Україна стала країною суцільної письменності, здолавши розрив у рівні освіти між міським і сільським населенням. На кінець 1958 р. на 100 працюючих припадало приблизно 44 осіб з вищою і середньою освітою. У кожній області України діють вищі навчальні заклади.

4.2.7. Семирічний план (1959—1965 рр.)

Позачерговий XXI з'їзд КПРС (27 січня — 5 лютого 1959 р.) розглянув і затвердив семирічний план розвитку народного господарства СРСР. Головне завдання затвердженої з'їздом семирічки полягало в зростанні всіх галузей економіки на базі переважного росту важкої індустрії, значному посиленні економічного потенціалу країни для того, щоб забезпечити безперервне підвищення життєвого рівня народу. За 1959—1965 рр. основні виробничі фонди Радянського Союзу зросли в 1,9 разу, національний дохід збільшився на 53 %, обсяг промислового виробництва зріс на 84 % замість 80 %, як передбачалося контрольними цифрами, введено в дію 5,5 тис. нових великих промислових підприємств.

У зміцнення економічної могутності країни значний внесок зробила Україна: у жовтні 1965 р. було завершено виконання планових завдань з випуску валової продукції, середньорічні темпи приросту виробництва становили 9,1 % проти 8,5 % за контрольними цифрами, обсяг промислового виробництва збільшився на 84 % проти запланованих 77 %.

Значна увага приділялася технічному прогресові народного господарства. У великих масштабах здійснювалася механізація й автоматизація виробничих процесів, було створено близько чотирьох тисяч нових зразків машин, приладів, устаткування та матеріалів, введено в дію близько тисячі механізованих і автоматизованих цехів, дільниць і підприємств. Продуктивність праці підвищилася на 42 %, за рахунок чого було отримано майже дві третини всього приросту промислової продукції, перевиконане завдання щодо зниження її собівартості.

У сільському господарстві країни відбувався процес концентрації та централізації основних засобів виробництва: загальна сума виробничих фондів за семирічку збільшилася в колгоспах

у 1,8 разу, у державних господарствах — у 2,5 разу. Зросла технічна оснащеність сільськогосподарського виробництва: парк тракторів збільшився в 1,5 разу; вантажних автомобілів — у 1,6 разу; споживання електроенергії збільшилося в колгоспах — у 3,1 разу, у радгоспах — у 4,4 разу.

За роки семирічки сільське господарство України одержало 2,6 млрд крб. державних капітальних вкладень, що в 1,6 разу більше порівняно з попереднім семиріччям. За рахунок державних коштів значно збільшилося водогосподарче будівництво, електрифікація сільськогосподарського виробництва, побудовано багато тваринницьких ферм. У той же час здійснення зазначених матеріально-технічних і фінансових заходів не відповідало назрілим потребам розвитку сільського господарства і не забезпечувало виконання в повному обсязі завдань семирічного плану. Крім того, уповільнення темпів розвитку сільського господарства в роки семирічки було зумовлено порушеннями принципів матеріальної зацікавленості, зокрема колгоспів, а також серйозними помилками в організації заготівель і закупівель сільськогосподарських продуктів і в політиці цін.

У землеробстві відбулися істотні зміни в структурі посівів, зокрема, в перші роки семирічки зменшилася питома вага зернових культур, особливо пшениці. До 1964 р. відбувалося надмірне розширення посівів кукурудзи, без урахування конкретних ґрунтово-кліматичних умов, що негативно позначилося на виробництві основних хлібних культур, а також гречки та картоплі. У тваринництві не було належної балансової ув'язки між поголів'ям худоби і кормовою базою, а тому ріст поголів'я худоби, особливо свиней, набагато випереджав зростання виробництва кормів, що викликало зниження продуктивності худоби. Таким чином, досягнутий рівень виробництва сільськогосподарської продукції та використання землі не відповідав завданням, поставленим перед сільським господарством.

У березні 1965 р. Пленум ЦК КПРС обговорив питання про негайні заходи з подальшого розвитку сільського господарства. Були докладно розкриті причини повільного підйому сільського господарства. Зокрема зазначалося, що величезні задачі, поставлені перед сільським господарством, недостатньо підкріплювалися необхідними економічними заходами. На Пленумі прийняли рішення, спрямовані на ліквідацію помилок і недоліків в керівництві сільським господарством, на усунення всього того, що призводило до тупцювання його на місці, заважало швидкому розвитку.

Здійснено низку заходів для подальшого розвитку транспорту, що дало змогу за семирічку збільшити загальний вантажообіг у 2,2 разу. Підвищилася ефективність використання транспортних засобів, знижена собівартість перевезень. Великий обсяг робіт виконаний для електрифікації залізничного транспорту: на кінець семирічки 85 % вантажообігу здійснювалося тепловозами й електровозами, а на початку — лише 2 %.

Вантажообіг Чорноморського пароплавства збільшився в 4,6 разу, тоннаж транспортного флоту зріс у 3,7 разу. На автомобільному транспорті було проведено укрупнення автогосподарств і переведення їх на госпрозрахунок, що сприяло поліпшенню використання автомобілів і впровадженню централізованих перевезень. За плановий період побудовано понад 25 тис. км автодоріг із твердим покриттям, що в 4,5 разу більше, ніж за сім попередніх років.

Велика робота була проведена в галузі капітального будівництва: на металургійних підприємствах споруджено вісім доменних і 12 мартенівських печей, шість кисневих конверторів, 33 прокатні і трубні стани. Стали до ладу 46 нових і 33 реконструйовані шахти, побудовано чотири гірничозбагачувальні комбінати. Побудовані також Черкаський і Чернігівський заводи хімічного волокна, Роздольський гірничозбагачувальний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Запорізький завод «Кремнійполімер». Завершено будівництво Кременчуцької і Дніпродзержинської ГЕС, введені в експлуатацію перші черги Київської, Бурштинської і Криворізької електростанцій, другий енергоблок найбільшої в Європі Придніпровської ДРЕС (Д — державна районна електрична станція).

На основі підйому народного господарства за роки семирічки були досягнуті успіхи в розвитку культури і науки, підвищенні добробуту народу. Національний дохід збільшився на 53 %, середня заробітна плата робітників та службовців у 1,2 разу, доходи колгоспників — більш ніж в 1,5 разу. У містах і селищах міського типу введено в дію 96 млн кв. м житла і понад 900 тис. будинків зведено в сільській місцевості, побудовано багато шкіл, лікарень, клубів і інших об'єктів культурно-побутового призначення. Громадські фонди споживання за сім років зросли майже в 1,7 разу і досягли в 1965 р. 7,2 млрд крб.

У процесі виконання завдань семирічного плану виявилися недоліки в розвитку окремих галузей економіки, що призвело до зниження темпів промислового виробництва і національного доходу. Не досягли показників, передбачених контрольними цифрами семирічного плану, вугільна, хімічна, нафтопереробна, легка і харчова промисловість. Найвідчутнішим стало невиконання семирічного плану розвитку сільського господарства.

Серйозні недоліки допускалися в плануванні, матеріально-технічному постачанні та в організації капітального будівництва. Унаслідок цього плани будівельно-монтажних робіт не виконувалися, нові потужності вводилися несвоєчасно, збільшувалися обсяги незавершеного будівництва і кількість не встановленого устаткування, що знижувало ефективність капітальних вкладень. Усе це було результатом серйозних прорахунків в організації праці і виробництва, у справі впровадження нової техніки, прогресивної технології і передового досвіду.

У 1965 р. визнано необхідним реформувати управління промисловістю за галузевим принципом і впровадити нову систему планування й економічного стимулювання промислового виробництва. Розроблені заходи спрямовувались на підвищення технічного рівня промисловості як головної умови швидкого розвитку продуктивних сил країни, створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення добробуту народу.

4.2.8. Восьмий п'ятирічний план (1966—1970 рр.)

На ХХІІІ з'їзді КПРС у 1966 р. були затверджені директиви для п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. Визначено головне економічне завдання п'ятирічки — на підставі досягнень науки і техніки, індустріального розвитку виробництва, підвищення його ефективності та продуктивності праці забезпечити подальший ріст промисловості, високі стійкі темпи розвитку сільського господарства і на цій основі підняти рівень життя народу.

Восьма п'ятирічка характеризувалася значним прискоренням науково-технічного прогресу, впровадженням ефективніших методів управління, планування й економічного стимулювання виробництва. Народне господарство країни розвивалося більш високими темпами, ніж за попередні п'ять років. Національний дохід СРСР передбачалося збільшити на 38—41 %; фактично його ріст становив 41 %, промислове виробництво за завдання в 47—50 % збільшилося на 50 %.

Випереджальними темпами розвивалися галузі, що визначають технічний прогрес, — електроенергетика, хімічна та нафтохімічна промисловість, машинобудування й особливо радіоелектроніка й приладобудування. Питома вага продукції цих галузей у загальному обсязі промислового виробництва збільшилася з 28 до 33 %. Середньорічний обсяг продукції сільського господарства збільшився на 21 % проти 12 за попередні п'ять років.

У досягненні цих результатів у СРСР великий внесок робила Україна. Особлива увага приділялася поліпшенню паливно-енергетичного комплексу, розвитку металургії, збільшенню виробництва сільськогосподарських машин, хімічних добрив, обчислювальної техніки, товарів широкого вжитку, роботі транспорту, зв'язку, капітальному будівництву. За п'ятирічку загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс на 49,7 % проти передбачених 47 %, прибуток у промисловості збільшився у два рази. Дві третини приросту промислової продукції здобуто за рахунок підвищення продуктивності праці, яка зросла на 28 %. Капітальні вкладення в розвиток народного господарства України за восьму п'ятирічку становили 57 млрд крб., або в 1,3 разу більше ніж за п'ять попередніх років, введено в дію 261 нове велике промислове підприємство.

Широко впроваджувалася комплексна механізація виробничих процесів у всіх галузях промисловості, були споруджені великі високомеханізовані підприємства, виробничі комплекси й агрегати. Здійснено реконструкцію, модернізацію і розширення багатьох діючих заводів, шахт і фабрик, а тому випуск промислової продукції тільки за рахунок інтенсифікації виробництва збільшився до 7 млрд крб.

У серійному виробництві освоєно понад 4400 зразків нових машин, механізмів, устаткування та матеріалів, зокрема потужні турбіни для атомних електростанцій і газові турбіни для морських суден, прокатні стани, конвертори, пасажирські літаки, автомашини, мотоцикли, тепловози, морські та річкові судна, унікальні трансформатори, сучасна радіоапаратура, високопродуктивне хімічне і шахтне устаткування. Майже 700 видам продукції присвоєно державний Знак якості, знято з виробництва 1114 найменувань застарілого устаткування.

Подальшого розвитку набули всі види транспорту і зв'язку: побудовано 660 км нових залізничних колій; електровозами і тепловозами обслуговувалося 97 % вантажообігу залізниць;

введено в експлуатацію 24 тис. км автомобільних доріг із твердим покриттям. Укріплено матеріально-технічну базу автопідприємств, морських, річкових і авіаційних портів; на всіх видах транспорту підвищився рівень механізації й автоматизації виробничих процесів. За роки п'ятирічки загальний вантажообіг зріс у півтора разу; збільшилося перевезення пасажирів залізничним, автомобільним, повітряним, морським і річковим транспортом.

Зміцнювалася матеріально-технічна база сільського господарства, для чого освоєно близько 14 млрд крб. капітальних вкладень держави і колгоспів, що в 1,6 разу більше, ніж за попередні п'ять років. Колгоспи, радгоспи й інші державні підприємства одержали більше, ніж за попереднє п'ятиріччя: тракторів — у 1,4 разу, зернозбиральних комбайнів — у два, вантажних автомобілів — у 1,6, механізмів і устаткування для ферм — у два рази. Значно підвищився рівень механізації вирощування і збирання зернових, кукурудзи, цукрового буряку й інших культур. Розширилася комплексна механізація у тваринництві, підвищилася енергооснащеність сільськогосподарської праці. Більш ніж у два рази збільшилося постачання мінеральних добрив, розширилися площі зрошуваних і осушених земель.

Усе це позитивно позначилося на результатах діяльності колгоспів і радгоспів. Валова продукція сільського господарства республіки за п'ятирічку збільшилася на 16,9 %, середньорічне виробництво зерна порівняно з середньорічним виробництвом за попереднє п'ятиліття зросло на 14 %, цукрового буряку — на 37, соняшнику — на 24, картоплі — на 10, овочів — на 12 %, фруктів і винограду — у 1,5 разу, м'яса — на 21 і молока — на 23 %.

За восьму п'ятирічку національний дохід республіки зріс на 38 % проти намічених 36, що забезпечило збільшення реальних доходів населення на 33 %, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла на 23 %, а доходи колгоспників — на 34 %. Було підвищено мінімальну заробітну плату робітників і службовців у всіх галузях народного господарства, в ряді галузей проведено впорядкування зарплати, впроваджено гарантовану оплату праці в колгоспах.

Суспільні фонди споживання в республіці за роки п'ятирічки зросли на 59 %, що дало змогу побудувати 2 млн квартир у містах і селах України. Одержали нові квартири і поліпшили свої житлові умови 8,9 млн чол. — майже п'ята частина населення, покращилося комунальне обслуговування населення, зросла потужність водопроводів, поліпшилося водопостачання ряду міст. Розвивався міський транспорт, зміцнилася служба побуту. Обсяг реалізації послуг населенню збільшився в 2,2 разу, в тому числі в сільській місцевості — у 2,7 разу.

Покращилася організація торгівлі та громадського харчування, збільшилася мережа універмагів, торговельно-побутових центрів, магазинів, їдалень, кафе, ресторанів, роздрібний товарообіг за п'ять років зріс на 48 %. Здійснено важливі заходи щодо подальшого поліпшення охорони здоров'я; витрати на охорону здоров'я зросли на 39 %, мережа лікувально-профілактичних установ збільшилася на 83 тисячі місць. Поліпшилося соціальне забезпечення трудящих, для деяких категорій працівників був знижений вік призначення пенсії.

Подальший розвиток дістала освіта, культура, наука, тривав перехід до обов'язкової загальної середньої освіти, завдяки чому понад 80 % випускників восьмирічних шкіл продовжили навчання в середніх школах. Зміцнювалася навчально-матеріальна база шкіл і забезпечення учнів підручниками, за п'ятирічку побудовано 3662 нові школи. Зросла роль професійно-технічних навчальних закладів: за 1966—1970 рр. цими закладами випущено понад мільйон кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Вищі та середні спеціальні навчальні заклади підготували для різних галузей народного господарства і культури майже 1,4 млн фахівців.

В умовах науково-технічної революції зростала роль науки в розвитку продуктивних сил: в Україні на кінець п'ятирічки налічувалося понад 800 наукових установ, в яких працювало 130 тис. науковців. Українські вчені збагатили вітчизняну і світову науку видатними дослідженнями в царині математики, механіки, фізики, геології, біології, хімії. На основі досягнень фундаментальних наук успішно розв'язано багато найважливіших народногосподарських проблем, українським ученим належить значний внесок у вирішення складних і відповідальних завдань в освоєнні космічного простору.

4.2.9. Дев'ятий п'ятирічний план (1971—1975 рр.)

Головне завдання п'ятирічки, як було визначено в рішенні XXIV з'їзду КПРС (квітень—березень 1971 р.), полягало в тому, щоб забезпечити суттєвий підйом матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення росту продуктивності праці.

За масштабами абсолютних приростів промислової продукції, капітальних вкладень, асигнувань держави на проведення нових заходів щодо підвищення добробуту народу дев'ята п'ятирічка була кращою за темпами розвитку з усіх попередніх п'ятирічок. Загальний обсяг національного доходу СРСР зріс на 34 %, промисловість збільшила випуск продукції на 45 %, сільське господарство — на 13 % більше, ніж у восьмій п'ятирічці. Ставилося завдання підвищити за п'ятирічку добробут народу, особлива увага приділялася підвищенню рівня життя малозабезпечених категорій трудящих: середньомісячна заробітна плата робітників та службовців збільшилася на 20 %, оплата праці колгоспників зросла на 23 %. Протягом п'ятирічки були збільшені мінімальні розміри заробітної плати, тарифні ставки і посадові оклади середньооплачуваних категорій робітників і службовців галузей матеріального виробництва і деяких категорій працівників невиробничої сфери. Підвищено пенсії за старістю й інвалідністю, збільшені стипендії студентам вузів і учням середніх спеціальних навчальних закладів.

За 1971—1975 рр. роздрібний товарообіг за стабільного рівня державних роздрібних цін на основні продовольчі та промислові товари збільшився на 36 %.

Інтенсивно розвивалося масове житлове будівництво: в 1971—1975 рр. побудовано більш 11 млн квартир загальною площею 545 млн кв. м, що дало можливість поліпшити житлові умови 56 млн громадян і перейти в основному до розподілу нового житла за принципом — квартиру одній родині. Здійснення соціальної програми забезпечувалося високими темпами росту і поліпшенням якісних показників матеріального виробництва — підвищенням ролі продуктивності праці в прирості національного доходу, прискоренням науково-технічного прогресу і подальшим поліпшенням структури суспільного виробництва. Загальний обсяг промислової продукції в країні збільшився в 1975 р. порівняно з 1970 р. на 54 %.

Досягнуто значного росту виробничого потенціалу країни: на капітальне будівництво було спрямовано близько 500 млрд крб. У результаті оновлене близько 54 % основних виробничих фондів народного господарства, у тому числі в сільському господарстві — майже 56 %. Загальний обсяг основних виробничих фондів збільшився в півтора рази, виробництво промислової продукції в країні зростало в середньому на 7,4 % на рік.

Економіка України розвивалася за рахунок інтенсивного нарощування абсолютного приросту виробництва. Валовий суспільний продукт зріс більш ніж на третину і національний дохід — більш як на чверть. При цьому значимість одного відсотка національного доходу була на 150 млн крб. вище, ніж у восьмій п'ятирічці. Промисловість України достроково, у вересні 1975 р. виконала завдання п'ятирічки з росту загального обсягу виробництва, випуск промислової продукції збільшився на 41 % проти 38—41 % за планом. Перевиконано завдання п'ятирічки з видобутку вугілля, виробництва готового прокату чорних металів, мінеральних добрив, продукції машинобудування і металообробки, цементу, м'яса й інших виробів.

За 1971—1975 рр. на будівництво виробничих об'єктів і придбання техніки в сільському господарстві освоєно 16,6 млрд крб. капітальних вкладень, що в 1,6 рази більше, ніж у восьмій п'ятирічці. За цей період введено в експлуатацію 633 тис. га зрошуваних і 667 тис. га осушених земель, а також значна кількість виробничих сільськогосподарських об'єктів. За п'ятирічку в сільському господарстві республіки, незважаючи на несприятливі погодні умови 1972 і 1975 років, було забезпечене середньорічне виробництво зерна, м'яса, молока і яєць на рівні, передбаченому в плані, збільшилися закупівлі сільськогосподарських продуктів.

Для здійснення капітального будівництва в розвиток народного господарства республіки за 1971—1975 р. вкладено близько 80 млрд крб. Це дало змогу ввести в дію основних фондів за рахунок коштів державних і кооперативних підприємств і організацій на 41 % більше, ніж за восьму п'ятирічку, завдяки чому стали до ладу 304 нові промислові підприємства, багато цехів, дільниць і виробництв на діючих заводах і фабриках. Серед них надпотужна доменна піч № 9 на Криворізькому заводі імені В.І. Леніна, товстолистовий стан «3600» на заводі «Азовсталь», нові потужності в енергетичній, вугільній, залізорудній, хімічній, легкій, харчовій та інших галузях промисловості. Розвиток галузей матеріального виробництва дав можливість за 1971—1975 рр. збільшити національний дохід України майже на 14 млрд крб.

За роки дев'ятої п'ятирічки зріс технічний рівень усіх галузей народного господарства, підвищилась інтенсифікація й ефективність суспільного виробництва. Ріст продуктивності суспільної праці забезпечив 4/5 приросту національного доходу й обсягів промислового виробництва, а також більше 90 % приросту будівельно-монтажних робіт і весь приріст продукції сільського господарства. Прискорився підйом продуктивності праці порівняно з восьмою п'ятирічкою: середньорічні темпи збільшилися в промисловості з 5,1 % до 5,3 %, в

будівництві — з 3,9 % до 5,2 %, в сільському господарстві в середньорічному обрахунку — з 4,7 % до 4,9 %, за підрахунками це дало змогу зекономити в матеріальному виробництві працю 4,3 млн чол.

У вирішенні економічних завдань важливу роль відіграли заходи щодо вдосконалення управління народним господарством. В основному було завершено перехід підприємств і організацій галузей матеріального виробництва та сфери обслуговування на нові методи планування й економічного стимулювання. Здійснювався перехід на дво- і триланкову систему управління, створювалися виробничі та науково-виробничі об'єднання.

Реальні доходи в розрахунку на душу населення зросли в Україні за п'ятирічку майже на 20 %, середня заробітна плата робітників та службовців — на 16 %, оплата праці колгоспників — на 21 %, суспільні фонди споживання — на 36 %. Роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі зріс більш ніж на третину, а обсяг побутових послуг населенню — у 1,6 разу. За п'ятирічку близько дев'яти мільйонів чоловік одержали нові квартири або поліпшили свої житлові умови.

4.2.10. Десятий п'ятирічний план (1976—1980 рр.)

У десятий п'ятирічці народне господарство України розвивалося відповідно до економічної політики держави. Збільшилися масштаби суспільного виробництва, підвищився його технічний рівень й ефективність, зріс народний добробут. Подальший розвиток дістали всі галузі економіки, господарство і культура всіх областей республіки. Національний дохід України збільшився в десятий п'ятирічці на 12,1 млрд крб., або на 18 %, випуск продукції промисловості за п'ятирічку зріс на 21,3 %, понад річні плани за п'ять років реалізовано продукції на 4,8 млрд крб.

Обсяг промислового виробництва за сумою років за 1976—1980 рр. порівняно з дев'ятою п'ятирічкою збільшився на 123 млрд крб., або майже на одну третину. Випереджальними темпами розвивалися галузі, які визначають технічний прогрес: машинобудування і металообробка, хімічна, нафтохімічна і нафтопереробна промисловість. Високими темпами наростало виробництво продукції легкої промисловості та випуск товарів культурно-побутового і господарського призначення. Виконано планові завдання з видобутку нафти, газу, виробництва електроенергії, автомобілів, тракторів, сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, засобів обчислювальної техніки і приладів, деревоволокнистих і деревостружкових плит, бавовняних, льняних і шовкових тканин, шкіряного взуття, цільномолочної продукції із сировини держресурсів, товарів культурно-побутового та господарського призначення.

У десятий п'ятирічці комплексно механізовано й автоматизовано 8,7 тис. промислових підприємств, цехів і дільниць, введено в дію 12,5 тис. автоматичних механізованих поточних ліній, більше восьми тисяч підприємств упровадили комплексну систему управління якістю продукції, освоєне серійне виробництво 6,5 тис. найменувань нових видів продукції, в тому числі 4,8 тис. уперше в країні. Випуск продукції вищої категорії якості зріс у 4,6 разу, а питома вага цієї продукції в загальному обсязі виробництва збільшилася з 4,3 % до 17 %.

Ріст економіки України проходив в умовах підвищення інтенсивних чинників господарювання, технічного рівня виробництва і поліпшення його організації. Чисельність зайнятих у сфері матеріального виробництва за роки десятої п'ятирічки збільшилася лише на 1,7 % проти 2,6 % за 1971—1975 р. Продуктивність суспільної праці в сфері матеріального виробництва зросла на 16 %, за рахунок чого отримано 90 % приросту національного доходу, зекономлена праця понад трьох мільйонів чоловік з фондом оплати праці 5,6 млрд крб., витрати живої праці на виробництво 1 млн крб. валового суспільного продукту знизилися на 14,4 %.

Вживалися заходи щодо раціонального використання матеріальних ресурсів. Питомі витрати сировини, матеріалів, палива, електроенергії й інших предметів праці в сфері матеріального виробництва скоротилися на 1,7 %, завдяки чому зекономлено матеріальних ресурсів на 1,7 млрд крб.

Здійснювалася вироблена довгострокова програма сільського господарства, зміцнювалася його матеріально-технічна база, енергооснащеність праці в аграрному секторі підвищилася в 1,6 разу. Провадилася подальша спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції.

Незважаючи на несприятливі погодні умови, які склалися за роки десятої п'ятирічки, середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства за 1976—1980 рр. становив 28,5 млрд крб. І збільшився порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 8 %, а в суспільному секторі — на 11 %, зросло виробництво зерна, цукрових буряків, овочів, м'яса, молока, яєць.

Загальний обсяг капітальних вкладень в народне господарство за роки п'ятирічки становив 93,7 млрд крб., що на 19,4 % більше ніж у попередній п'ятирічці. До ладу стали понад 150 нових великих промислових підприємств, а всього — близько 1900 найважливіших виробничих об'єктів і потужностей. Подальший розвиток дістали транспорт і зв'язок, оновилися виробничо-технічна база цих галузей, збільшилися вантажообіг усіх видів транспорту і перевезення пасажирів.

Зростання суспільного виробництва, підвищення його ефективності дали змогу здійснити ряд заходів стосовно задоволення потреб населення. У 1980 р. понад три чверті національного доходу використано на споживання, а з урахуванням витрат на житлове і соціально-культурне будівництво безпосередньо на народний добробут спрямовано чотири п'ятих національного доходу.

Поліпшено умови роботи та оплату праці окремих категорій працівників чорної і кольорової металургії, вугільної, сланцевої і текстильної промисловості, будівництва, сільського господарства, залізничного транспорту. Проведено один із великих соціальних заходів десятої п'ятирічки — підвищення тарифних ставок і посадових окладів працівників невиробничих галузей. Завдяки цьому, а також на основі підйому продуктивності праці середньомісячна заробітна плата робітників і службовців за десяту п'ятирічку зросла на 16,2 % і досягла в 1980 р. 155,1 крб., середньомісячна оплата праці колгоспників становила 103,6 крб., що на 28,2 % більше, ніж на початок п'ятирічки.

Суспільні фонди споживання за п'ятирічку зросли на 30 % і досягли в 1980 р. 20,9 млрд крб. За рахунок цих фондів поліпшене соціальне забезпечення населення: введені додаткові пільги пенсійного забезпечення працівників залізничного транспорту, чорної і кольорової металургії, працівників, зайнятих на підземних роботах, поліпшено пенсійне забезпечення колгоспників, соціальне забезпечення інвалідів і ветеранів Великої Вітчизняної війни, персональних пенсіонерів, підвищені виплати інвалідам з дитинства. У 1978—1980 рр. введена безкоштовна видача підручників учням 1—5 класів загальноосвітніх шкіл.

Зростання грошових доходів населення і суспільних фондів споживання за десяту п'ятирічку забезпечили збільшення реальних доходів в розрахунку на душу населення в цілому за п'ятирічку на 17,2 %. При цьому рівень реальних доходів колгоспників відносно реальних доходів робітників і службовців у розрахунку на члена родини практично зрівнявся і становив у 1980 р. 98 %. Вирівнювання рівнів життя різних соціальних груп населення створило умови для подальшого досягнення соціальної однорідності нашого суспільства.

Підвищення доходів населення супроводжувалося ростом виробництва товарів народного споживання й розширенням сфери обслуговування, що сприяло подальшому підвищенню життєвого рівня населення. Роздрібний товарообіг за п'ять років зріс на 26,2 %, обсяг реалізації побутових послуг населенню — на 36,5 %, поліпшувалися житлові і культурно-побутові умови життя народу. В країні за рахунок усіх джерел фінансування введені в експлуатацію житлові будинки загальною площею 90,3 млн кв. м, що надало змогу поліпшити житлові умови майже восьми мільйонів чоловік. Завдяки здійсненню планів житлового будівництва міський житловий фонд України збільшився на 107,8 млн кв. м загальної площі, або на 40,9 %, що на початок 1981 р. становило 441,1 млн кв. м. За роки п'ятирічки ліквідовано 1,1 млн кв. м загальної площі в бараках і житлових приміщеннях у підвалах.

За 1976—1980 рр. введені в експлуатацію загальноосвітні школи на 953,8 тис. учнівських місць, дитячі дошкільні установи — на 494,6 тис. місць. Тривав перехід на загальнообов'язкове навчання молоді: у 1980/81 навчальному році понад 99 % випускників восьмих класів продовжили навчання в закладах, які дають середню освіту; за п'ятирічку середню освіту здобули 4,7 млн чоловік. Зросли темпи розвитку суспільного виховання дітей: школами і групами продовженого дня в 1980 р. було охоплено 2422 тис. учнів 1—8 класів (42,7 %), а дитячі дошкільні установи приймали 2444 тис. чол., або на 406 тис. більше ніж у 1975 р.

4.2.11. Одинадцятий п'ятирічний план (1981—1985 рр.)

«Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 р. і на період до 1990 року» визначили найважливіші напрями соціально-економічного розвитку країни, серед яких: «Головне завдання одинадцятій п'ятирічці полягає в забезпеченні подальшого росту добробуту людей на основі стійкого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всілякої економії всіх видів ресурсів і поліпшення якості роботи». Таким чином, в одинадцятій п'ятирічці стояло завдання завершити перехід народного господарства на переважно інтенсивний шлях розвитку.

На території України в одинадцятій п'ятирічці здійснювалося будівництво Південно-Української, Хмельницької, Запорізької, Кримської, Чорнобильської і Рівненської атомних електростанцій, Одеської атомної ТЕЦ і ряду теплових і гідроелектростанцій. У вугільній промисловості намічалось ввести в дію виробничі потужності з видобутку вугілля на семи нових шахтах і забезпечити приріст потужностей за рахунок реконструкції чотирьох діючих шахт, побудувати дві вуглезбагачувальні фабрики.

Планувалося побудувати і реконструювати ряд великих об'єктів чорної металургії, зокрема комплекс киснево-конверторного цеху на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського, стан «3000» на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча, ввести в дію потужності з видобутку сирової залізної руди на Південному і Новокриворізькому комбінатах, виробництва залізорудного концентрату — на Центральному, Інгулецькому і Південному гірничозбагачувальних комбінатах, а також потужності з виробництва коксу й інші потужності та об'єкти.

Передбачалося ввести ряд нових машинобудівних заводів: першу чергу Ужгородського заводу «Електродвигун», Черкаський завод спеціального технологічного оснащення для електротехнічної промисловості, Вінницький завод приладів газового аналізу, Дніпродзержинський завод електричних приводних механізмів, 28-й державний підшипниковий завод в Луцьку, Ковельський завод сільськогосподарського машинобудування, Ізяславський завод «Харчомаш» в Хмельницькій області й інші підприємства.

Крім того, намічалось здійснити реконструкцію Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, Кременчуцького й Запорізького автомобільних, Львівського автобусного заводу і ряду інших машинобудівних підприємств. Передбачалося ввести в дію виробничі потужності в хімічній і нафтохімічній промисловості, зокрема з виробництва мінеральних добрив і автомобільних шин, а також в інших галузях важкої індустрії.

Приділялася увага будівництву і реконструкції підприємств з виробництва товарів народного споживання. В легкій промисловості було передбачено побудувати три фабрики білизняного трикотажу в м. Комсомольське Полтавської обл., м. Ромни Сумської обл. і м. Калуш Івано-Франківської області, бавовнопрядильну фабрику — у м. Брянка Ворошиловградської обл., панчішно-шкарпеткову фабрику в Чернівецькій області, Костопільський льонозавод в Рівненській обл., а також побудувати і реконструювати ряд інших підприємств.

У харчовій промисловості намічалось здійснити будівництво трьох цукрових заводів, 16 хлібозаводів, трьох пивоварних заводів, шести м'ясокомбінатів, семи міськмолзаводів, восьми сирзаводів й інших підприємств, а також реконструювати велику кількість харчових підприємств.

У місцевій промисловості передбачалося будівництво і реконструкція ряду підприємств, у тому числі будівництво ливарно-механічного заводу в м. Горохів Волинської обл. з випуску пічного лиття й опалювальних приладів, реконструкція Чернігівської фабрики музичних інструментів, заводу художніх виробів у Полтавській обл., заводу побутових виробів в м. Каневі, Київської фабрики текстильної галантереї й інших підприємств.

У сільському господарстві республіки намічалось побудувати тваринницькі комплекси, птахофабрики, силосні й сінажні споруди, кормоцехи для тваринництва, теплиці й інші об'єкти. Тривало будівництво Каховської зрошувальної системи, було передбачено розгорнути будівництво першої черги Приазовської зрошувальної системи, закінчити будівництво першої

та розпочати будівництво другої черги Дунайсько-Дністровської зрошувальної системи, завершити роботи зі спорудження другої і почати будівництво третьої черги Північно-Кримського каналу. Усього в одинадцятій п'ятирічці намічалось ввести в експлуатацію 543 тис. га зрошуваних і 660 тис. га осушених земель, включаючи колгоспне будівництво.

Значні роботи планувалося здійснити в галузі водогосподарського будівництва: будівництво першої черги каналу Дніпро—Донбас та продовжити будівництво його другої черги; ввести в експлуатацію водовод від цього каналу до м. Харкова; будівництво Стрийського водоймища, каналу Дніпро-Інгулець й інші водогосподарчі об'єкти.

На одинадцяті п'ятирічку було розроблено та здійснювалося шість головних державних цільових комплексних науково-технічних програм і 35 регіональних програм для вирішення найважливіших науково-технічних проблем. На здійснення заходів щодо охорони природи і раціонального використання природних ресурсів передбачалося спрямувати за п'ять років 1853,9 млн крб. капітальних вкладень проти 1516,6 млн крб. за попередню п'ятирічку, або на 22,2 % більше.

За 1981—1985 рр. намічалось ввести в експлуатацію 80,7 млн кв. м загальної площі житлових будинків, що давало можливість поліпшити житлові умови майже семи мільйонів чоловік. Забезпеченість одного жителя загальною площею житлових будинків у 1985 р. було передбачено досягти 16,3 кв. м проти 15,03 кв. м у 1980 р., у тому числі в містах відповідно — 15,2 кв. м проти 14,2 кв. м.

Розпочата перебудова в період 1981—1985 рр. не дала можливості виконати передбачене на одинадцяті п'ятирічку.

4.3. Участь України в розбудові республік колишнього Союзу

Згідно з переписом 1929 р. 188,4 млн населення СРСР за національним складом поділялося так: українці — 81 млн 195 тис. (43,1 %), росіяни — 77 млн 791 тис. (41,3 %), білоруси — 4 млн 739 тис. (2,5 %), казахи — 3 млн 968 тис., узбеки — 3 млн 905 тис., татари — 2 млн 917 тис., євреї — 2 млн 600 тис., грузини — 1 млн 821 тис., тюрки — 1 млн 707 тис., вірмени — 1 млн 568 тис., мордва — 1 млн 340 тис., німці — 1 млн 239 тис., чуваші — 1 млн 117 тис., таджики — 979 тис., поляки — 782 тис., туркмени — 764 тис.¹⁰⁰. Посідаючи у світі за територією 42 місце і 16 місце за чисельністю населення, Українська РСР з виробництва ряду найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції була найбільш розвинутою країною планети. Планова система з її сильною централізацією давала можливість перерозподіляти ресурси з української економіки в інші союзні республіки і найперше у Російську Федерацію.

У 1981 р. в республіці вироблялося 52 % залізної руди, 29,7 % прокату чорних металів, 19,4 % мінеральних добрив, 23,7 % шкіряного взуття, 54,7 % цукру-піску загальносоюзного виробництва. Державні закупівлі продуктів сільського господарства України в загальносоюзних обсягах становили: цукрового буряку — 59,3 % картоплі — 19,8 %, овочів — 24,6 %, худоби і птиці в живій вазі — 21,7 %, молока і молочних продуктів — 23 %, яєць — 19,9 %. Валова продукція сільського господарства республіки в загальному обсязі країни становила 22,6 %.

Високорозвинена економіка України зумовлювала її багатогранні зв'язки з усіма союзними республіками, вона надавала значну економічну допомогу більшості з них, і в першу чергу Росії. Постачання сировинних і енергетичних ресурсів, промислової продукції і товарів народного споживання, допомога в будівництві господарських і соціально-побутових об'єктів, кооперація у виробництві, розробка проектної документації й обмін передовим досвідом, підготовка і відрядження фахівців — от далеко не повний перелік форм допомоги України союзним республікам.

До союзних республік Україна поставляла продукцію чорної металургії, хімічної промисловості і машинобудування, вугілля, будівельні матеріали, товари народного споживання і багато іншої продукції. Фахівці та робітники брали участь в будівництві найважливіших будов Союзу за межами республіки починаючи з перших п'ятирічок і до останніх днів перебування в складі Союзу.

¹⁰⁰ Газ. «Сільські вісті» за 1 червня 2001; Моргул Ф. Куди йдеш, Україно? — 2-ге вид. — Полтава: Полтавський літератор, 2003. — С. 91.

В Білорусію з України йшло вугілля, прокат чорних металів, нафтоапаратура, ковальсько-пресове устаткування, екскаватори, дизель-генератори, ливарне устаткування тощо.

Молдавія одержувала з України нафтопродукти, вугілля, цемент, скло будівельне, природний газ, різну машинобудівну продукцію.

У Прибалтику Україна направляла вугілля, нафтопродукти, продукцію чорної металургії та машинобудівну, товари народного споживання. У Литві не було заводу або фабрики, на яких не працювали б потужні верстати, виготовлені на підприємствах Києва, Харкова, Одеси й інших міст України. Освоювати заболочені землі литовцям допомагали київські екскаватори і трактори, виготовлені в Харкові. У проектуванні та виготовленні унікального устаткування Ігналинської АЕС в Литві брали участь проектні організації та промислові підприємства України.

Значну частину устаткування для борошномельної промисловості Литви випускав Дніпропетровський завод «Продмаш». Продукція цього підприємства поставлялася литовським замовникам ряду кондитерських фабрик. Під час пуску в експлуатацію другої черги консервного заводу Клайпедського м'ясокомбінату було змонтоване устаткування, виготовлене в Сімферополі, Полтаві, Донецьку, що дало змогу повністю механізувати основні процеси виробництва.

У Закавказзя з України поставлялося вугілля, залізна руда, кокс, чавун, прокат чорних металів, сировина для хімічної промисловості, добре номенклатура машинобудівної продукції. Київська продукція заводу «Хімволокно» добре відома в столиці Азербайджану, з ниток цього підприємства там виготовляли різноманітні товари народного споживання. На багатьох азербайджанських підприємствах працювали спеціальні токарські автомати київського верстатобудівного об'єднання ім. Горького, у тому числі на бакинських заводах: машинобудівному ім. Шмідта, побутових кондиціонерів, державному підшипниковому й ін.

До республік Середньої Азії і Казахстану з України надходили хімічна продукція, нафтоапаратура, енергетичне устаткування і багато інших видів машинобудівної продукції.

Українська РСР брала безпосередню участь в промисловому освоєнні природних багатств Сибіру і Далекого Сходу, підйомі сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР, вносила вагомий вклад в економічний розвиток багатьох союзних республік, а у вивозі всіх видів виробленої в Україні продукції основна частка припадало на Російську Федерацію.

Україна поставляла до РРФСР понад 3/5 всієї продукції, яка направлялася в усі республіки Союзу, у тому числі в значних кількостях продукцію чорної металургії, машинобудування, хімічної промисловості. Досить істотний внесок підприємств України в будівництво великих об'єктів на території РРФСР. Так, у зведення Цимлянської ГЕС і Волго-Донського каналу вкладена праця колективів Новокраматорського заводу важкого машинобудування, Єнакіївського і Краматорського металургійних заводів, Макіївського трубного, Краматорського цементного й багатьох інших заводів України. Праця українських робітників, техніків та інженерів вкладена також у створення таких об'єктів, як: Волзький автозавод у Тольятті та Камський автозавод у Набережних Човнах, Братська і Саяно-Шушенська ГЕС, нафто- і газопромисли Поволжя і Західного Сибіру, Байкало-Амурська магістраль, багато сільськогосподарських і невиробничих об'єктів Нечорнозем'я. В республіці були сформовані спеціальні будівельні підрозділи, які постійно працювали на спорудженні Байкало-Амурської залізничної магістралі, будівництві об'єктів Західно-Сибірського нафтогазового комплексу в Тюменській області, прокладали газопроводи на території трьох союзних республік, надавали шефську допомогу одинадцятьом областям Нечорноземної зони Російської Федерації.

З 1974 р. виконувалися роботи на БАМі у спорудженні станції Ургал в комплексі з житловими будинками, об'єктами соціально-культурного призначення. Лише на цій станції за 1974—1982 рр. виконано будівельно-монтажних робіт більше як на 67 млн крб., введено в експлуатацію близько 60 тис. кв. м загальної площі житлових будинків і ряд інших об'єктів.

У Тюменській області будівельники України освоїли за 1981—1982 рр. 80 млн крб. будівельно-монтажних робіт, побудували і ввели в дію 74 тис. кв. м загальної площі житлових будинків з конструкцій, виготовлених і поставлених республікою в спеціальному «північному» виконанні. До кінця 1982 р. намічалось ввести ще 29 тис. кв. м житла.

Україна споруджувала газопроводи на території Російської Федерації (газопроводи Челябінськ—Петровськ, Уренгой—Новопсков, Уренгой—Петровськ і ін.), на території Білорусі (газопроводи Мозир—Броди, Торжок—Мінськ—Іваневичі), на території Молдови (газопроводи Роздільна—Ізмаїл, Чадир—Лунга). За 1973—1982 рр. лише на будівництві газопроводів

територією Російської Федерації, Білорусі й Молдови виконано будівельно-монтажні роботи на суму понад 115 млн крб. та введено більше 870 км магістральних газопроводів.

З 1981 р. здійснювалося будівництво житлових будинків, об'єктів соціально-культурного призначення в Нечорноземній зоні Російської Федерації. На будівництво зазначених об'єктів було направлено більше 1000 робітників, 300 машин і механізмів. За 1981—1982 рр. виконано на близько 6 млн крб. будівельно-монтажних робіт, а за роки одинадцятої п'ятирічки передбачалося освоїти на 110 млн крб. будівельно-монтажних робіт.

Українські спеціалісти, які мали багатий досвід будівництва й експлуатації вугільних шахт, допомагали працівникам Казахстану створювати на його території нову паливну базу. Сотні донецьких майстрів видобутку вугілля відправилися в 1982 р. в Караганду, щоб допомогти місцевим шахтарям освоїти сучасну техніку, передати їм свій багатий досвід. До речі, зазначимо, що саме в цей період союзний Держплан значно зменшив капітальні вкладення у вугільну промисловість Донбасу, передавши їх в східні райони Російської Федерації і Казахстану. З того часу вугільна промисловість Донбасу стала занепадати і дійшла до того стану, який спостерігається на початку XXI ст.

Україна надавала допомогу кадрами всім республікам. Так, за 10 років (1973—1982 рр.) тільки в порядку організованого набору робочої сили для підприємств за межами України спрямовано з усіх областей близько 160 тис. чол. За цей період до Російської Федерації і Казахстану переселено з України більш 24 тис. родин.

Щорічно в складі студентських будівельних загонів значна кількість юнаків і дівчат з України працювали на будовах інших республік. Регулярно брали участь у збиранні зерна на цілинних землях учні профтехучилищ України: в порядку виробничої практики щорічно направлялося до Казахстану дві тисячі учнів, які здобували професії механізаторів сільського господарства.

Тільки в 1982 р. на найважливіші будови за межі республіки було направлено більше 21 тис. студентів, які працювали в трьох союзних, чотирьох автономних республіках, 21 області і краї, з них понад п'ять тисяч чоловік у Нечорнозем'ї Російської Федерації.

У складі будівельно-монтажних загонів працювали на спорудженні об'єктів у зоні БАМу 800 чол., на будівництві житла для нафтовиків Західного Сибіру — 1200 чол. і стільки ж на будівництві доріг та комунікацій у цьому районі.

Щорічно 3—5 тис. випускників професійно-технічних училищ України діставали направлення на роботу за межі республіки. Найбільша їх кількість трудилася на спорудженні об'єктів фосфорної промисловості Казахстану, на будівництві Південно-Якутського вугільного комплексу, Західно-Сибірського нафтогазового комплексу та брала участь у зведенні об'єктів Олімпіади-80.

Звичайною справою була підготовка кваліфікованих кадрів для багатьох республік у вузах України: Київському, Донецькому, Харківському політехнічних інститутах, Дніпродзержинському і Краматорському індустріальних, Дніпропетровському і Жданівському металургійних, Дніпропетровському і Криворізькому гірських інститутах юнаки і дівчата з усіх республік Союзу здобували професії інженерів.

Це була безкорислива одностороння допомога, яка коштувала величезних зусиль українського народу. Україна не одержувала подібної допомоги у вигляді виконання великих обсягів робіт, трудовими і матеріальними ресурсами від жодної колишньої союзної республіки. Україна в складі колишнього Союзу була високорозвинутою європейською державою і власним інтелектуальними і матеріальними ресурсами допомагала іншим народам великої імперії.

4.4. Українська економіка напередодні ринкових відносин

Не випадково після здобуття незалежності в 1991 р. та формування ринкових відносин в Україні раптово з'явилося безліч проблем у суспільному житті та економіці. Різного роду політики зразу ж встановили діагноз, звичайно на їхню думку, що це результат відокремлення України від Росії, розрив зв'язків між підприємствами колишніх республік, а найголовніше, що українська економіка абсолютно не може існувати без російської. Тому в тих,

хто скупив за колишнім Союзом, може виникнути ідея про повернення до минулого, бо, мовляв, в колишньому Союзі було краще, а особливо для економічного розвитку, був ринок, який поглинав усе більше і більше сільськогосподарської продукції, а особливо тваринницької. Офіційні дані щодо виконання п'ятирічних планів дають можливість побачити тільки частину дій держави у сфері соціально-економічного розвитку країни, зокрема об'ємні показники. Ніде не було сказано, якою ціною досягалися так звані успіхи, не оцінювалась ефективність економіки, особливо продуктивність праці та рівень її оплати, якість основних фондів, структура ресурсів, які спрямовувалися на розвиток економіки порівняно з військовими потребами та допомогою комуністичним режимам за кордоном.

4.4.1. Планування і стан економіки

Що ж відбувалося насправді, можна простежити за станом економічного розвитку України. Уже в 1986—1990 рр. окреслилася та проявилася в динаміці соціально-економічного розвитку низка проблем, які стримували розвиток суспільства, а головне, здатних поглиблювати наявні негативні процеси.

Справді, Українська республіка перебувала на особливому рахунку в колишній імперії з ряду причин. Займаючи 3% території із 1/5 населення Радянського Союзу, вона давала до 1991 р. більше третини загальносоюзного виробництва прокату чорних металів і сталейних труб, майже половину залізної руди, переважну частину тепловозів, усі кукурудзозбиральні комбайни, багато інших видів продукції, більша половина обсягу яких всього Союзу вироблялася в Україні. Україна була високорозвинутою країною Європи, вона посідала провідні місця з виробництва багатьох видів промислової і сільськогосподарської продукції (табл. 4.4.1.1), на початку 1996—1999 рр. тут вироблялося сталі стільки, скільки у ФРН і Великій Британії, разом узятих.

Упродовж двадцятилітнього періоду напередодні здобуття Україною незалежності її економіка, здавалось, розвивалась більш-менш динамічно. Але попри всі успіхи українська економіка значно відставала від європейського і світового рівня, про що наголошували вчені і, зрозуміло, керівництво колишнього Радянського Союзу. Однак головні причини так і не були виявлені, а деякі озвучені, але час вимагає дати відповідь на основні з них.

З цією метою зробимо ґрунтовний аналіз економіки і культури України в складі колишнього СРСР за 1970—1990 рр., тобто саме напередодні довгоочікуваної незалежності, здобутої наприкінці ХХ ст. Виявляється, що в складі СРСР українська економіка мала саме ті проблеми, які окреслилися після 1991 р., але в погіршеному варіанті через суб'єктивні та об'єктивні причини.

Таблиця 4.4.1.1

МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТІ, (дані за 1980 р.)

Продукція	Місце	
	у світі	в Європі
Електроенергія	8	4
Вугілля (в перерахунку на умовне)	5	3
Газ	4	2
Чавун	3	1
Сталь	3	1
Залізна руда (товарний видобуток за вагою руди)	1	1
Кокс	3	1
Мінеральні добрива (в перерахунку на 100 % поживних речовин)	7	4
Сірчана кислота	6	3
Цемент	8	5
Цукор	5	2
Зерно і зернобобові	6	2
Пшениця	5	2

Розробляючи перспективи свого розвитку після 1985 р., Радянський Союз для України готував підвалини зниження всіх сторін розвитку. Вже у 1986 р. офіційно визнавалося, що особливостями економічного розвитку була необхідність зростання масштабів суспільного виробництва і виникнення чинників, які його стримують. Серед них: зниження темпів оновлення основних виробничих фондів; зниження забезпечення економіки власними природними і сировинними ресурсами; скорочення сільськогосподарських угідь унаслідок відведення їх на несільськогосподарські потреби та ерозію; недостатнє забезпечення ряду регіонів водними ресурсами; катастрофічне зниження забезпечення потреб народного господарства трудовими ресурсами: у 1971—1975 рр. чисельність населення України у працездатному віці збільшилась на 2 млн чол., 1976—1980 рр. — на 1 млн чол., а починаючи з 1981 р. народне господарство практично розвивається без приросту чисельності працюючих.

Враховуючи таку соціально-економічну ситуацію, перед країною постало завдання звернути увагу на науку, техніку й організацію виробництва. Належало оновити основні фонди на базі технічно досконалих і економічних систем машин, комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, робототехніки. Подивимось, як це відбувалося напередодні 1991 р., як вирішувалися проблеми в п'ятирічних планах соціально-економічного розвитку.

По-перше, серйозну стурбованість планових органів, викликали низькі темпи оновлення основних виробничих фондів, що призводило до їхнього старіння і зниження темпів зростання суспільного виробництва. Зношення основних виробничих фондів зросло з 24,9 % у 1970 р. до 36,5 % у 1983 р., у промисловості відповідно з 26,6 % до 40 %. Лише 30 % нововведених основних виробничих фондів спрямовувалося на відновлення тих, які вибували. В особливо складному становищі опинилися вугільна промисловість і чорна металургія.

Про технічний рівень основних виробничих фондів можна дістати реальне уявлення на прикладі такої важливої галузі, як чорна металургія. У 1982—1985 рр. на Новомосковському трубному заводі були два тонколистові стани, збудовані ще у 1936 р., і не давали змоги забезпечити високу якість металу. За річного виробництва 103 тис. т тонкого листа на двох станах в цеху працювало 1180 робітників, що свідчить про низьку продуктивність праці та високу собівартість продукції, будівля цеху перебувала в аварійному стані.

На Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського стан 280 був уведений в експлуатацію ще у 1889 р. та відновлений у 1945 р.: наладка стану, подача сировини для роботи здійснювалися вручну, на прибиранні й опрацюванні готової продукції переважала важка ручна праця, сама продукція не відповідала вимогам встановлених стандартів. За весь період експлуатації не здійснювався капітальний ремонт будівель і споруд, а металоконструкції, підкранові балки, стропильні ферми та інші пошкоджені корозією на 25—30 %; цегляна кладка стін мала великі тріщини; механізми й електрообладнання більшості електромостових кранів застарілої конструкції та непридатні для експлуатації.

Стан 1800 на Єнакієвському металургійному заводі був встановлений у 1895 р. для прокатки товстолистової сталі звичайної якості. Стан морально і фізично зношений, будівля стану зробилася непридатною: витратний коефіцієнт металу становив 1,371; собівартість продукції перевищувала відпускну ціну на 15 %; збитки сягали 2 млн крб. (тодішні карбованці дорівнювали доларам). Тривожний стан основних засобів виробництва підтверджувався держтехнаглядом України ще в 1981 р., але стани працювали, і ніхто не збирався виводити їх з експлуатації.

По-друге, знижувалася забезпеченість власними природними і сировинними ресурсами. У зв'язку із відпрацюванням запасів нафти і газу зменшувалося добування високоефективних ресурсів. Ускладнилися умови видобутку вугілля і залізної руди. В останнє десятиліття перед здобуттям незалежності спостерігалася стійка тенденція зниження якості мінеральної сировини, залучення до розвідування і промислового освоєння все більш віддалених і тих, що глибоко залягають, корисних копалин, а також значний ріст витрат на їхнє розвідування, добування та переробку. Розвиток агропромислового комплексу стримувався обмеженістю водних ресурсів. Усі ці тенденції надалі посилювалися.

Промислові запаси вугілля у 1981 р. становили 7,1 млрд т, у тому числі на пластах потужністю нижче 1,2 м — 5,9 млрд т, або 83 % загальних запасів. Темпи відпрацювання промислових запасів на більш потужних пластах у 3,7 разу вищі, ніж на тонких пластах. Тож у 1981 р. зробили офіційний висновок про те, що запаси вугілля на пластах 1,2 і більше метрів будуть відпрацьовані за 15 років, тобто до 1995 року. Було доведено, що значна частина запасів вугілля зближених тонких пластів з товстими втрачатимуться назавжди через відпрацювання потужних пластів. Крім того, вугільна промисловість України незадовільно забезпечувалась технікою для

добування вугілля на тонких пластах: за потреби вугільних комплексів 160 виділено 140, а очисних комбайнів МК-67 за додаткової потреби 100 виділено 30 штук.

У той період на вугільних шахтах відчувався кризовий стан: майже половина шахт не відповідала тогочасним вимогам; украї ненадійні схеми провітрювання; переважав малопродуктивний підземний транспорт і примітивні технологічні комплекси на поверхні; в очисних і підготовчих забоях температура повітря значно перевищувала допустимі норми; кожна третя лава мала складні гірничо-геологічні умови; капітальних вкладень на переоснащення галузі виділялося вкрай недостатньо; потреби шахт в основних гірничих машинах, механізмах і запчастинах до них задовольнялися на 65—80 %; відсутні надійні засоби для добування вугілля — комплекси, комбайни, конвеєри. Офіційно ще у 1981 р. було визнано, що за технічним оснащенням Донецький вугільний басейн значно відставав від інших вугільних районів колишнього Союзу.

У результаті за 1971—1980 рр. вибуття потужностей добування вугілля перевищило їх введення за рахунок нового будівництва і реконструкції шахт на 9,2 млн т: вибуло 53,5 млн т, а введено в дію 44,3 млн т; закладка нових потужностей знизилася із 14,2 млн т у 1971—1975 рр. до 3,0 млн т у 1976—1980 рр. За 1981—1985 рр. унаслідок відпрацювання запасів і погіршення гірничо-геологічних вимог загальне вибуття потужностей становило 24,3 млн т.

Союзні планові органи все-таки зобов'язували Київ збільшувати добування вугілля, але не за рахунок введення нових потужностей, а за рахунок так званих організаційно-технічних заходів, і за 1971—1980 рр. українські шахтарі вимушені були збільшити добування вугілля на 34 млн т. Цього досягли за рахунок: щорічних додаткових до плану завдань в межах 2—4 %; праці за безперервним робочим тижнем; недотримання строків поточних і капітальних ремонтів тощо. Все це відбивалося на забезпеченні трудовими ресурсами шахт: у 1981 р. на 97 шахтах бракувало 7,7 тис. робітників для шахт, у черзі на отримання житла перебувало 89,6 тис. чол., а крім того, відносно низька зарплата не закріплювала працівників на шахтах.

По-третє, як уже зазначалося, призупинився приріст населення у працездатному віці. У 1986—1990 рр. чисельність населення скоротилася більш ніж на 300 тис. осіб, а в наступні роки таке скорочення посилилося. У тодішній системі управління не було можливості замінити ручну працю запровадженням прогресивних технологій. У 1981—1985 рр. кількість селян із господарств колгоспів скоротилася на 660 тис. чол., з яких 320 тис. в плановому порядку перерозподілено в інші галузі народного господарства. Уже в той час влада дійшла висновку, що одним із джерел поповнення чисельності трудових ресурсів для забезпечення потреб у робочій силі є залучення у виробництво осіб пенсійного віку. У 1981—1985 рр. додатково залучили в народне господарство близько 400 тис. пенсіонерів, при цьому кількість працюючих пенсіонерів становила 1,9 млн чол., тому можна говорити про екстенсивний спосіб розвитку.

По-четверте, знижувався фонд нагромадження для розширеного відтворення: у використаному національному доході фонд нагромадження знижувався, як передбачав для України союзний Держплан, з 20 % у 1985 р. до 14,2 % у 1990 р. і 10 % у 2000 р.

Такий розподіл національного доходу призводив до подальшого зниження рівня оновлення основних фондів і прискореного їх старіння. Передбачалося, що зношення основних фондів зростатиме з 38,5 % у 1985 р. до 45,7 % у 1990 р. і 60 % у 2000 р., а витрати на капітальний ремонт зростуть у 1,8 разу. Збільшення ремонтних робіт, навіть з урахуванням підняття продуктивності праці на ремонт, не могло бути забезпечене наявними в Україні трудовими ресурсами. У зв'язку з цим також дуже повільно вирішувалися завдання підвищення якісно нового рівня механізації сільського господарства, а особливо забезпечення оптимальної структури машин і знарядь до них для роботи в рослинництві й тваринництві.

4.4.2. Рівень та проблеми соціального розвитку

У 80-х роках ХХ ст. в українському суспільстві стали боляче проявлятися проблеми соціального розвитку. Перша проблема полягала в тому, що значно зросла кількість розлучень, з яких 37 % припадало на молоді сім'ї. Настав період низького рівня народжуваності, який переважно зумовлювався погіршенням житлових умов молодих сімей при народженні дитини, а також зниженням сукупного середнього доходу в таких сім'ях. У 1983 р. було зареєстровано 537,4 тис. шлюбів і 190,1 тис. розлучень, з яких 69,9 тис. припадало на молоді сім'ї, період сумісного проживання яких становив до п'яти років. У той період у

державних річних і п'ятирічних планах передбачався ряд заходів для призупинення подібних негативних соціальних явищ, хоча далеко не всі вони належним чином виконувалися, залишаючись на папері.

Зокрема, планувалося встановити порядок, за якого молодим сім'ям поза чергою впродовж півріччя після реєстрації шлюбу надавати однокімнатну квартиру. При цьому висувалися умови, порушення яких тягне за собою втрату права на проживання у квартирі подружжя, зокрема в разі розірвання шлюбу протягом п'яти років, а також інші умови. Для здійснення такого заходу вносилися пропозиції створити спеціалізований житловий фонд місцевих органів влади для заселення молодими сім'ями, ввівши практику надання однокімнатних квартир молодим сім'ям, і додатково виділити капітальні вкладення для створення такого фонду.

Наступним заходом передбачалося збільшити тривалість відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами з 16 до 26 тижнів, як це практикувалося в інших країнах, зокрема в Німеччині та Чехословаччині — 26 тижнів та Угорщині — 24 тижні. Вносилися пропозиція продовжити частково оплачувану відпустку для догляду за дитиною до трирічного віку з оплатою протягом першого року в розмірі 50 крб. на місяць, а це була досить суттєва оплата в той період. До внесення такої пропозиції частково оплачувана відпустка для догляду за дитиною надавалася на період досягнення дитиною 1,5 року з оплатою в розмірі 35 крб. на місяць протягом першого року догляду за дитиною.

Вносилися пропозиція розширити коло сімей, які мали право на призначення допомоги для малозабезпечених, призначаючи її сім'ям, сукупний дохід яких не перевищував 60 крб. на місяць. в середньому на члена сім'ї проти існуючих 50 крб., й одночасно продовжити строк виплати цієї допомоги до 16 років проти восьми років, що практикувалося в той час.

Велика надія у вирішенні проблеми покладалася також на забезпечення безплатних сніданків і обідів для учнів початкових класів середніх загальноосвітніх шкіл, що перебували в групах продовженого дня; введення безоплатного проїзду школярів на всіх видах міського транспорту.

Друга соціально-економічна проблема — зростання міграції сільського населення, особливо молоді, в міста. За 1970—1982 рр. чисельність сільського населення України зменшилася на 16,6 %, а в працездатному віці на 13 %. У 1982 р. в загальному обсязі відтоку населення з села частка молоді у віці 16—20 років становила понад 90 %, а найбільш інтенсивно вибувала молодь у віці 18—25 років. Щоб змінити ситуацію на краще, великої уваги вимагало поліпшення умов праці і побуту сільських жителів: підвищення рівня механізації праці, особливо в тваринництві й овочівництві, а також на вирощуванні цукрових буряків; розширення житлового та комунального будівництва, газифікація сіл і поліпшення благоустрою. В той час природним газом через газову мережу забезпечувалося лише 3,2 % сіл України; збільшення шляхів з твердим покриттям між сільськими населеними пунктами і містами.

Влада намагалася вирішити і таку соціальну проблему як самогеноваріння, що занадто вкорінилося після 1941—1945 рр. В Україні населення виготовляло близько 30—40 млн декалітрів самогону на рік, що призводило до алкоголізму, порушення трудової і технологічної дисципліни, зростання хуліганства, крадіжок тощо. Для зниження самогеноваріння передбачалося: активізувати роботу органів внутрішніх справ для виявлення випадків самогеноваріння; підвищити штрафи з 50 до 500 крб.; застосовувати кримінальну відповідальність за самогеноваріння. Проте чимало прикладів того періоду свідчили, що міліція також була втягнута у справи з виробництва і реалізації самогону.

Важкою справою залишався розвиток комунального господарства, що значно відставало від інших галузей. У 80 містах і 400 селищах міського типу була відсутня централізована каналізація, а за рівнем газифікації Україна займала 12 місце серед 15 союзних республік. Для поліпшення становища цієї галузі у 1986—1990 рр. потребувалося: 170 млн крб. для водопостачання і покращання якості води; 160 млн крб. для припинення скидання неочищеної води в басейни Чорного й Азовського морів; 80 млн крб. для газифікації міст і сіл для щорічного будівництва 800—1000 км газових мереж; 120 млн крб. на будівництво виробничої бази для забезпечення потреб житлово-комунального господарства. Звичайно, необхідних коштів (а це був їх доларовий рівень) не було виділено, а тому всі занедбані проблеми проявилися після 1990 р.

Українським складним було становище з обслуговуванням населення тролейбусним транспортом, а також іншим внутріміським перевезенням. У 1984 р. у містах експлуатувалося 6550 тролейбусів за протяжності транспортної мережі 3303 км, тому насиченість машин на 1 км становила менше двох за норми 3,8. У деяких містах цей показник був ще нижчий: Кривий Ріг

— 0,9; Макіївка і Стаханов — 1,1; Тернопіль, Херсон, Горлівка і Комунарськ — 1,5. В експлуатації знаходилося 680 тролейбусів, які відпрацювали амортизаційний строк і підлягали списанню, а в таких містах як Чернігів підлягало списанню 52 % тролейбусів, Одеса — 48 %, Житомир — 19,8 %, Хмельницький — 16 %.

Унаслідок переважання медичних установ постала необхідність поліпшення медичного обслуговування населення. За нормативами в Україні необхідно забезпечити стаціонарною допомогою із розрахунку 141,5 ліжка на 10 тис. населення; амбулаторно-поліклінічною допомогою — 240 відвідувачів на зміну на 10 тис. населення. Фактично в Україні для стаціонарного обслуговування недовиставало третини площ до норм та амбулаторно-поліклінічного обслуговування — 50 %. Розрахунки, проведені в той період плановими і галузевими органами, показали, що для виправлення становища потрібно додатково 5,7 млрд крб., а це практично було нездійсненним.

4.4.3. Характеристика виробничого апарату економіки

Основне завдання полягало в невідкладному оновленні основних виробничих фондів. За тридцять років (з 50-х років) основні фонди в українській економіці зросли у 2,2 рази й у 1983 р. становили 336,7 млрд крб., а основні виробничі фонди за цей період збільшилися у 2,4 рази і становили 227,7 млрд крб. Разом із тим досить високий ріст загального обсягу основних фондів не супроводжувався відповідно високим рівнем їх оновлення, не кажучи про світовий новітній рівень, а в багатьох випадках цей рівень навіть знижувався. Коефіцієнт оновлення основних виробничих фондів, як відношення введених за рік основних фондів до їх наявності на початок року, знизився з 11,1 % у 1970 до 6,7 % у 1983 р., в промисловості — з 11,0 % до 6,3 %. Знизився і коефіцієнт вибуття за цей період з 2,3 до 1,48 %, у тому числі в промисловості — з 2,0 до 1,31 %.

У термінології здебільшого використовувалося таке поняття як «оновлення», і здійснювалося воно переважно через збільшення основних виробничих фондів за рахунок нового будівництва і розширення діючих підприємств, тобто панував екстенсивний шлях. У 1983 р. на заміщення основних фондів, що вибували з галузей матеріального виробництва, було спрямовано 20,9 % введених в експлуатацію основних виробничих фондів. Подібна політика принесла конкретні, але негативні результати. Зношеність основних виробничих фондів підвищилась з 20,1 % у 1975 р. до 39,6 % у 1985 р., а на кінець 1990 р. цей показник уже становив 45,7 %, а в промисловості — 48,6 % (табл. 4.4.3.2).

Таблиця 4.4.3.2

ЗНОШЕННЯ ОСНОВНИХ ВИРОБНИЧИХ ФОНДІВ В НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ*

(у % на кінець періоду)

Галузі	1970— 1975 рр.	1976— 1980 рр.	1981— 1985 рр.	1986— 1990 рр.
Народне господарство	28,2	33,2	38,9	45,0
в тому числі:				
промисловість — всього	33,0	38,4	43,1	48,6
в тому числі:				
енергетика	27,9	34,4	44,2	49,6
вугільна промисловість	36,7	42,1	43,3	45,2
чорна металургія	—	36,1	55,6	70,0
будівельні матеріали	31,8	43,9	52,2	63,2
лісова промисловість	33,8	42,7	46,3	45,5
харчова промисловість	29,2	43,6	56,1	68,3
плодово-виноробна промисловість	32,6	47,6	61,4	74,8
місцева промисловість	27,6	35,8	42,0	44,0

* Зношення ОФ — відношення амортизованої частини основних виробничих фондів до їх початкової вартості, у %.

Через високу зношеність основних фондів на капітальний ремонт спрямовувалася третина капітальних вкладень на приріст основних виробничих фондів — у 1986—1990 рр. цей показник становив 33,5 %, або 28,5 млрд крб. Учені України, зокрема С. Ф. Покропивний, попереджали про хибність подібної інноваційної політики, але стан справ погіршувався. За цей період затрати на капітальний ремонт зросли порівняно з 1981—1985 рр. на 35,3 %, а введення в експлуатацію основних виробничих фондів — лише на 17,8 % (табл. 4.4.3.3).

Таблиця 4.4.3.3

ВВЕДЕННЯ В ДІЮ НОВИХ ОВФ І ЗАТРАТИ НА КАПРЕМОНТ

Народне господарство	1976—1980 рр.	1981—1985 рр.	1986—1990 рр.
Введення в дію нових ОВФ, млрд крб.	72,3	84,3	95,9
Затрати на завершений капремонт, млрд крб.	21,1	28,6	37,5
Затрати на капремонт у % введення нових ОВФ	29,1	33,9	39,1

Наведемо приклад введення і вибуття потужностей видобування вугілля, що згодом спричинило багато прикростей для влади незалежної України: 1976—1980 рр. — введення в дію 27,9 млн т і вибуття 24,3 млн т; 1981—1985 рр. — введення в дію 11,8 млн т і вибуття 40,6 млн т; 1986—1990 рр. — введення в дію 3,9 млн т і вибуття 16,8 млн т. Це була одна із галузей, яку влада колишнього Союзу в Україні кинула напризволяще, і така політика важко відчувається донині.

Не краще чинили з розвитком харчової промисловості, зокрема, введення потужностей для виробництва продукції з незбираного молока в перерахунку на молоко: 1976—1980 рр. — введення в дію 2,0 тис. т виробництва на зміну і вибуття 2,3 млн т; 1981—1985 рр. — введення в дію 1,7 тис. т і вибуття 0,3 тис. т; 1986—1990 рр. — введення в дію 1,9 тис. т і вибуття 0,8 тис. т. Складалася парадоксальна ситуація, коли зростання ремонтних робіт було настільки значним, що в Україні не вистачало для цього трудових ресурсів, що науковці доводили відповідними розрахунками.

Заміна вкрай застарілої і зношеної техніки здійснювалася в мізерних обсягах, а головне — без новітньої технології. Все це призводило до того, що в економіці накопичувалося багато застарілої, фізично і морально зношеної техніки, капітальні ремонти якої перевищували економічно доцільні обсяги, що врешті решт сповільнювало темпи росту виробництва з неминучими негативними наслідками. В особливо складних умовах опинилися вугільна промисловість, чорна металургія, промисловість будівельних матеріалів, харчова, плодово-виноробна промисловість і ін. Наприклад, за зростання у 1981—1985 рр. проти 1976—1980 рр. введення в дію основних виробничих фондів на 102,8 % затрати на капітальний ремонт підвищились на 125,3 %, а в плодово-виноробній промисловості ці показники відповідно становили — 74,4 % і 115,2 %.

Причинами перевищення темпів і обсягів введення основних виробничих фондів над їх вибуттям з експлуатації стали: низькі обсяги капітальних вкладень в реальну економіку, постійне невиконання планів введення в дію виробничих потужностей, політика накопичення в експлуатації застарілих фондів, зростання вартості одиниці потужності внаслідок підвищення цін на машини, обладнання, метал, будівельні матеріали, зростання витрат на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища та на поліпшення умов праці, недотримання нормальних термінів будівництва. Лише за 1976—1980 рр. проти попередніх п'яти років капіталомісткість одиниці потужності зросла на виробництві чавуну в 2,6 разу, сталі — 2,5 разу, прокату — 4,4 разу, видобування вугілля — 2,4 разу, добування нафти — 5 разів, газу — 2,7 разу.

Зростання цін на обладнання випереджало зростання здобутого ефекту. В легкій промисловості ціни на текстильне обладнання в 1985 р. за попередні 10—13 років зросли удвічі, але це зовсім не компенсувалося підняттям продуктивності праці. Це видно на такому прикладі: пневмопрядильна машина БД-200 за вартістю в 6,4 разу перевищувала прядильну машину П-76-5М, а за продуктивністю — лише у 2,7 разу. Ткацький верстат АТПР-100-24 порівняно з верстатом АТ-100-5М був дорожчим у чотири рази, а його продуктивність вища лише у півтора разу.

Підвищилася питома вага вартості будівництва промислових будівель і споруд. Зокрема, середні кошторисні ціни на будівельні матеріали у 1969 р. проти 1955 р. зросли на: залізобетонні конструкції та вироби на 21 %, цеглу — на 40 %, металоконструкції — на 51 %, лісоматеріали — на 100 %. Надалі ціни переглянули і вже у 1984 р. обсяг будівельно-монтажних

робіт знову зріс: у чорній металургії на 21 %, в електроенергетиці — на 20 %, у паливній промисловості — на 25 %, у легкій промисловості — на 18 %, у харчовій промисловості — на 16 %.

Усе це накопичувалось і вимагало прийняття рішень щодо розвитку економіки й зокрема використання національного доходу в перспективі. Ось як союзний Держплан передбачав розвивати українську економіку саме на той період, коли вона стала самостійно визначати свій розвиток. Якщо фонд нагромадження у використаному національному доході у 1985 р. становив 18,5 %, то в 1990 р. він уже знижувався до 14,2 %, а у 2000 р. пророкували довести його до 10,2 %. Українці благали московську владу залишити фонд нагромадження хоча б на рівні 18 % до використаного національного доходу, що дало б змогу збільшити масштаби технічного переозброєння і реконструкції підприємств та оснащення їх якісним і новітнім обладнанням, використати прогресивні технології в 1986—2000 рр., але поступок не було.

На другому місці окреслювалася проблема забезпечення економіки трудовими ресурсами. Уже в період 70—80-х років минулого століття демографічна ситуація в Україні характеризувалася рядом несприятливих тенденцій: знижувалася народжуваність, були низькими і мали тенденцію до зниження темпи росту чисельності населення, населення старіло, зростала його смертність, високий відтік населення із сільської місцевості. На початку 1984 р. в Україні проживало 50,7 млн чол., у тому числі в містах 32,8 млн чол. (65 %) і в селах — 17,9 млн чол. (35 %); в 1990 р. в країні проживало 51 млн чол., з них в містах 34,6 млн (67,9 %) і в селах — 16,4 млн чол. (32,1 %).

Коефіцієнт природного приросту населення знизився з 13,6 % у 1960 р. до 6,4 % у 1970 р., до 4,5 % у 1983 р. і 2,4 % у 1990 р. Абсолютна величина природного приросту населення прогнозувалася на 1990 р. у 10 разів менше значення 1986 року. Міське населення мало збільшитися за 1986—1990 рр. на 4,8 %, а кількість сільського навіть скоротитися на 7,1 %, при цьому питома вага міського населення — зрости з 64,9 % до 67,9 %. Чисельність населення у працездатному віці за 1986—1990 рр. зменшилася на 24 тис. чол. і становила у 1990 р. 28,8 млн чол. Знизилася питома вага працездатного населення й у 1990 р. в Україні становила 56,4 % — в містах 59,9 % і сільській місцевості 48,9 %.

Особливо несприятливий стан природного відтворення населення очікував країну в сільській місцевості: за 1970—1982 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 16,6 %, з них у працездатному віці — на 13 %; відтік охоплював практично всі вікові групи населення; найвищі темпи скорочення сільського населення мали місце у північно-східних і центральних областях. Населення із сільської місцевості переселялося в міста України та за її межі, у тому числі Молдову, Білорусь, країни Прибалтики, Росію. Поряд з відтоком сільського населення негативно на всі сторони життя як населення, так і економіки впливала так звана маятникова міграція. Чисельність сільських жителів, що працювали на державних підприємствах, установах і громадських організаціях, розташованих у містах, за 1970—1982 рр. збільшилася на 727,7 тис. чол.

Країну очікував процес старіння населення: якщо у 1985 р. частка дітей серед усього населення становила 22,9 %, а людей похилого віку — 20,3 %, то на 1990 р. ці показники становили відповідно 22,4 % і 21,2 %, в сільській місцевості таке співвідношення погіршилося ще більше. У зв'язку зі старінням людей підвищувалася питома вага непрацездатного населення: за 1986—1990 рр. в розрахунку на тисячу працюючих кількість непрацюючих підвищилась з 761 до 774 чол., а в сільській місцевості — з 985 до 1046 чол. Низький рівень технології виробництва в сільському господарстві й зменшення трудових ресурсів в сільській місцевості зумовлювали потребу залучення на тимчасові роботи у сільському господарстві значної кількості працівників з інших галузей економіки, особливо студентів, службовців та ін.

Проблема відтоку населення із села і заміщення скорочення трудових ресурсів прогресивною технікою і технологією в сільськогосподарському виробництві була складною ще до 1991 року. Проблема вирішувалася, але не передбачалося основного — використання новітніх технологій та підняття продуктивності в галузі. В той же час окреслювалися важливі, необхідні, проте не визначальні дії, які кардинально розв'язують проблему в аграрній економіці: будівництво шляхів в сільській місцевості, ліквідація сезонності праці, прирівнення умов і рівня оплати праці, а також пенсійного забезпечення до інших галузей економіки, кардинальна зміна умов і способу життя сільських жителів.

Розв'язання завдань забезпечення трудовими ресурсами для всіх галузей економіки були відсутні, не малося чітко окреслених дій застосування новітніх технологій та інноваційних

рішень. Усі управлінські дії спрямовувалися на адміністративні, організаційні й інші екстенсивні методи, проте також недостатньо вирішені. У план закладалося таке: поліпшення використання робочої сили і, найперше, за рахунок підвищення виробничої і трудової дисципліни, ліквідація втрат робочого часу; досягнення збалансованості між наявністю робочої сили і робочих місць; комплектування знову введених потужностей кадрами тільки за рахунок внутрішньогалузевого перерозподілу; підвищувати рівень механізації й автоматизації виробничих процесів допоміжних виробництв і вантажно-розвантажувальних робіт; прискорення переведення ручної праці на механізовану; недопущення відставання росту продуктивності праці від її оплати; підняття продуктивність праці на базі концентрації та спеціалізації виробництва; поліпшення нормування праці; повніше використання можливостей бригадної форми організації та стимулювання праці; застосування виробничих, економічних, правових і соціально-побутових умов для максимального залучення до суспільної праці осіб пенсійного віку, жінок-матерів; здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня умов праці та відпочинку, вдосконалення медичного обслуговування трудящих та їхніх сімей; поліпшення навчання кадрів.

Звичайно, дослідники зроблять певні наукові висновки, адже досить складно пояснити можливість досягнення ефективності за рахунок підвищення виробничої і трудової дисципліни, якщо капітальні вкладення скорочуються. Чого варте дотримання збалансованості між наявністю робочої сили і робочих місць в сільській місцевості, коли трудові ресурси там невпинно скорочувалися, а звідси зменшувалися робочі місця і в підсумку обсяги виробництва. Проте не йшлося про новітні технології в промисловості, будівництві та сільському господарстві. Подібна економічна політика щодо України була взірцем політики стосовно її економіки як так званої союзної республіки, що мала статус колонії. Все це важким тягарем відбивалося на розвитку всіх галузей економіки.

4.4.4. Стан і проблеми галузевої економіки

Енергетика України розвивалася під особливим тиском і наглядом з московського центру союзного Держплану. Її потужність до 2000 р. мала досягнути 30 млн кВт, але енергетична база зростала за рахунок переважно розвитку атомної енергетики. В Україні будувалося шість АЕС і атомна теплоелектроцентраль, а Хмельницька атомна станція будувалася СРСР спільно з Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною з наміром використання її енергії для потреб кожної з цих країн.

Реконструкція, технічне переозброєння і заміна морально застарілого і фізично зношеного обладнання в енергетиці вимагали великих коштів і зусиль. Тільки до 1990 р. для продовження строків використання потужностей необхідно було реконструювати, замінивши основні вузли і деталі, близько 8 млн кВт діючого генеруючого обладнання. Крім того, замість вибуття фізично зношеного і не ефективного обладнання треба було ввести на теплових електростанціях близько 3 млн кВт маневрових потужностей, пристосованих працювати на низькосортних антрацитах.

Перш за все зазначимо, що в 1976—1980 рр. у встановлені строки не було введено 3 млн кВт генеруючих потужностей, в основному на атомних електростанціях, і як результат — у 1981—1983 рр. виробили менше передбаченої на цей період електроенергії на 19 млрд кВт, на виробництво якої додатково затрачено більше 5 млн т умовного палива. Все це погіршило баланс паливних ресурсів української економіки. Подібні складнощі проявлялися ще й у тому, що фактичний резерв потужностей у той період був на 30—40 % нижчий нормативів, а тому енергосистема в період осінньо-зимового максимуму працювала з пониженою частотою, досить часто проводилися вимушені обмеження споживання енергії й навіть відключення споживачів від енергетичних центрів.

Ті об'єми капітальних вкладень і введення енергетичних потужностей, що виділялися на 1981—1985 рр., зовсім не забезпечували потреби української економіки в електроенергії. Досить зазначити, що потреба капітальних вкладень для найменшого підвищення рівня інтенсивності енергетичного виробництва на 1986—1990 рр. становила як мінімум 8 млрд крб., а виділялося удвічі менше. Однак і з виділених сум 86 % спрямовувалися на збільшення потужностей атомних електростанцій, а на розвиток високоманеврових потужностей — лише 5,6 %.

Вугільна промисловість. Для її розвитку, технічного переозброєння і реконструкції потребувалися значні кошти. Проте за 1966—1980 рр. в цю галузь України було надано 1,6 млрд крб. У результаті нових потужностей введено на 40 млн т менше ніж передбачалося

п'ятирічними планами. Вибуття потужностей унаслідок відпрацювання запасів і ускладнення гірничо-геологічних умов становило 75 млн т, тоді як введення за рахунок нового будівництва і реконструкції діючих шахт становило — лише 65 млн т. Різко зменшилися обсяги закладки нових шахт: якщо у восьмий п'ятирічці було розпочато будівництво і реконструкцію 14 шахт із приростом загальної потужності 13 млн т вугілля за рік, то у десятій п'ятирічці — лише три шахти потужністю 3 млн т. За 1976—1985 рр. на розвиток вугільної промисловості в Україні було надано більше 3 млрд крб. капітальних вкладень, через що не введено 36 млн т потужностей для добування вугілля. Введення в дію нових шахт і розрізів у 1981—1985 рр. скоротилося до 8,5 млн т проти 20 млн т за попередні п'ять років, а закладка нових шахт знизилася за цей період з 14,2 до 2,1 млн т.

У 1981—1985 рр. на розвиток, переозброєння, реконструкцію та підтримку діючого шахтного фонду в Україні планом виділено 6,1 млрд крб., або на 2 млрд крб. менше передбаченої постановою союзних органів від 3 березня 1980 р. суми. Унаслідок цього введення нових потужностей для добування вугілля за п'ять років замість передбачених 24 млн т становило 8,5 млн т, а вибуття діючих потужностей становило 40,6 млн т. Було розпочато будівництво лише одного розрізу бурого вугілля потужністю 2,1 млн т, хоча згідно постановою передбачалося розпочати будівництво та реконструкцію 15 шахт із загальним приростом потужностей 21,2 млн т. У 1986—1990 рр. можна було б розпочати будівництво шести нових і реконструювати три діючі шахти загальною потужністю 12 млн т вугілля на рік. Для цього потребувалося 9,1 млрд крб., а виділялося 7,9 млрд крб., що призвело до погіршення стану виробничих потужностей, і добування вугілля вже у 1986—1990 рр. знизилася на 10—15 млн т.

На шахтах України більше 80 % запасів вугілля було зосереджено на тонких пластах, але галузь не забезпечувалась високопродуктивними механізмами для його добування: з передбачених у 1981—1985 рр. 300 комплексів поставлено лише 70; галузь потребувала 400 комплексів КМ-103, 150 щитових агрегатів і комплексів КГУ, 400 прохідних комбайнів УПП-2 і ЧПП-5 тощо, але жодного з цих механізмів галузь не одержала.

У чорній металургії працювало багато застарілого обладнання: за 1971—1985 рр. з експлуатації було виведено 1,2—1,6 % застарілого обладнання за нормативу 3—4 %; за станом на 1986 р. зношеність основних фондів досягла 50 %, а в окремих підприємств перевищувала 70 %; біля двох третин коксових батарей і агломашин, 40 % доменних печей і трубних станів, 80 % прокатних станів, багато іншого обладнання працювали понад нормативні строки амортизації.

Усе це негативно позначилося на ефективності галузі, і розпочався процес спаду темпів розвитку: темпи зростання товарної продукції знизилися із 120,8 % у 1976—1980 рр. до 105,8 % у 1981—1985 рр.; знизилася обсяги виробництва в натурі всіх видів промислової продукції, що зумовлено виключно низьким рівнем оновлення основних виробничих фондів. Ось приклад: відповідно до розрахунків за 1971—1985 рр. в галузі чорної металургії основні фонди зросли у 2,1 разу, але при цьому з експлуатації не виводилися фізично і морально застарілі основні фонди. Як результат, на початок 1981 р. зношення основних фондів у галузі становило 36,1 %, а вже на кінець 1986 р. — 55,6 %, 41—65 % металургійних агрегатів узагалі відслужили нормативний строк.

З 1976—1985 рр. на розвиток галузі не додано 1,1 млрд крб. для здійснення будівельно-монтажних робіт, що призвело до зниження введення потужностей: для добування 13,5 млн т залізної руди; виробництва 4 млн т залізородного концентрату; виплавки 4 млн т сталі; виробництва 4,6 млн т прокату; не введено чотири установки безперервної розливки сталі потужністю 2,9 млн т заготовок. Не поліпилося, а значно ускладнилося становище у 1986—1990 рр.: із потреби капітальних вкладень 8,5 млрд крб. виділялося 6,5 млрд крб.; за цей період виробництво товарної залізної руди зменшилося на 8,7 %, а в 2000 р. прогнозувалося зниження ще на 3,8 %.

Ось так готувалася українська чорна металургія до переходу на ринкові відносини і виходу на зовнішній ринок, а тому довелося торгувати лише сировиною, а вітчизняні вироби купувалися за кордоном лише як металобрухт.

У 1986—1990 рр. галузь працювала в умовах, коли переважна частина легкозбагачуваних, неглибокого залягання запасів залізної руди була практично відпрацьована; глибина кар'єрів гірничо-збагачувальних комбінатів сягала 260—280 м, а шахт — 600—1000 м; практично були вичерпані технічні можливості вскришних розробок; гірниче обладнання і транспортні комунікації, шламосховища і хвостове господарство та підйомні засоби шахт застаріли і зносилися. Все це знижувало виробництво товарної руди, що вимагало докорінної реконструкції більшості гірничих підприємств, а для цього потребувалися великі капітальні вкладення і матеріальні ресурси.

У хімічній промисловості чітко проглядався низький рівень створеного виробничого потенціалу, що зумовлювало низький рівень виробництва хімічної продукції унаслідок недостатнього застосування потужностей в галузі. Рівень використання потужностей був такий: у виробництві поліетилену він становив 63,5 %, полівінілхлориду — 65,9 %; нітроамофоски — 27 %; кормових фосфатів — 13,7 %. Наприклад, введені в 1974 р. потужності на Слов'янському об'єднанні «Хімпром» і Кримському содовому заводі протягом багатьох років простоювали через відсутність сировини, а цех на Черкаському об'єднанні «Азот» завантажувався на 30 %, сировина для нього надходила з Росії. Тільки за 1981—1993 рр. через неповне використання потужностей втрати від недоданої продукції становили 1,5 млрд крб.

Головна причина невикористання потужностей — незабезпеченість сировиною, що надходила з Росії та інших колишніх республік, та наявних диспропорцій. Так, потужності з виробництва кормових фосфатів не використовувалися через відсутність поставок жовтого фосфору з Казахстану, виробництво якого не налагоджувалося впродовж попередніх десяти років. В іншому полягала причина невикористання потужностей для виробництва полівінілхлориду, а саме — повне завантаження потужностей передбачалося за рахунок поставок сировини з українського міста Калуша, проте сировина із Калуша вивозилася в інші республіки, а в Україні потужності недоавантажувалися.

Промисловість будівельних матеріалів забезпечувалася повністю за рахунок власної вітчизняної сировини, добування якої створювало ряд складностей. Багато підприємств мали труднощі у розвитку сировинної бази: з 239 виробничих одиниць об'єднання українських стінових матеріалів, які існували за станом на 1985 р., лише 148, що виробляли стінову кераміку, достатньою мірою забезпечувалися власною сировиною; 15 підприємств могли розвиватися за умови пошуку розробки нових місць добування сировини; решта ж 76 уже тоді вичерпали свої запаси сировини і стали безперспективними.

Для забезпечення сировиною цегельних заводів у 1984—1985 рр. проводився пошук сировини в областях країни, кошти в сумі 435 тис. крб. були виділені у 1984 р. і в подальшому роботи провадилися лише в Івано-Франківській, Дніпропетровській і Сумській областях, а в інших областях роботи були призупинені. Потреба у вапняку не забезпечувалася власною сировинною базою, а та сировина, що добувалася, була малоприсадною для застосовуваних у той час технологій виробництва продукції й понад 50 % гірської маси йшло у відходи. На кінець 1985 р. в Україні виник дефіцит гіпсового каміння. Тому для розвитку сировинної бази заводів з виробництва гіпсу і виробів потребувалося проектування і будівництво ряду шахт в Донецькій області та нових кар'єрів у західних областях із запасами сировини не менше 20 млн т, але коштів для цього знову ж не знаходилося.

Знизилися темпи розвитку сировинної бази цементних заводів: кар'єр крейди на Амвросіївському цементному комбінаті, кар'єр глини на Миколаївському комбінаті, кар'єри вапняку і крейди на Єнакієвському і Дніпродзержинському цементних заводах використали власні запаси і не забезпечували розширення виробництва будівельних матеріалів. Перед цементною промисловістю реально постали такі конкретні завдання на 1986—1990 рр.: прискорення будівництва Карлівського кар'єру мергеля; Качуєвського кар'єру глини; потреба використовувати відходи від добування вапняку та відходів Слов'янського содового комбінату; здійснити реконструкцію Шебелинського кар'єру крейди, Ширецького кар'єру гіпсу; розпочати будівництво кар'єру для добування базальтової сировини у Рівненській області й кар'єру глини у Хмельницькій області. Була нагальна потреба здійснення невідкладних заходів для підтримки в робочому стані основних виробничих фондів у цій галузі. Наприклад, на Здолбунівському цементно-шиферному комбінаті дві печі експлуатувалися з 1912 р., а на Амвросіївському і Краматорському цементних комбінатах дві печі експлуатувалися з 1914 р.

Вимагалось поліпшити технологічний рівень виробництва в галузі стінових матеріалів: значна частина цегельних заводів збудована ще за роки перших п'ятирічок та після війни 1941—1945 рр., їхні основні фонди фізично і морально зношені; більше 40 % керамічної цегли вироблялося за технологією, в якій всі роботи біля печі виконувалися вручну та ще й в умовах запиленості, загазованості та високих температур; лише 20,1 % тунельних печей можна було віднести до високотехнологічного виробництва; в галузі функціонувало 78 малопотужних цегельних заводів, тільки половина з них була оснащена автоматами-укладальниками, а інші, відомі у світовій практиці автомати для виконання складських робіт, взагалі відсутні на всіх заводах. Лише для мінімальних потреб в галузі потрібно було 721 млн крб., планувалось же близько 600 млн крб., а практично виділялось удвічі менше. Вся ж галузь потребувала повного технічного переозброєння всіх підприємств, для чого необхідно було організувати вітчизняне серійне виробництво машин і обладнання.

Україна до 1985 р. здійснила значне переозброєння легкої промисловості, за технічним рівнем вона була однією з найпередовіших в колишньому Союзі, але часткова відсутність комплексності знижувала її виробничі можливості. Не було вирішене завдання закупівлі в капіталістичних країнах красильних матеріалів і відповідного обладнання, яких ні в колишньому Союзі, ні в країнах так званої Ради Економічної Взаємодопомоги не виробляли. Унаслідок цього призупинилося розпочате технічне переоснащення галузі і досягнення значного поліпшення якості продукції.

Іншою проблемою в той час став низький рівень застосування хімічних волокон, ниток й інших синтетичних матеріалів, а крім того, асортимент кольорів цих матеріалів був украй обмежений. Забезпечення деякими фарбами не перевищувало 50 % до потреби, що збіднювало асортимент продукції легкої промисловості. Тому в 1986—1990 рр., в умовах обмеження видів натуральної сировини, для збільшення випуску товарів народного споживання підвищеного попиту постала складна проблема збільшення виробництва хімічних волокон і ниток різних модифікацій, синтетичних шкірозамінників, поліуретанових композицій, термопластів і ін.

У харчовій промисловості взагалі загальмувалося оновлення основних фондів, а особливо це стосувалося цукрової промисловості: з 190 цукрових заводів 121 побудовані до 1900 р.; зношеність основних виробничих фондів становила 43 %, що призводило до простоїв через аварії. Проте передбачувані темпи нарощування потужностей цукрової промисловості систематично не підкріплювалися необхідними капітальними вкладеннями і матеріальними ресурсами. Зокрема, у 1971—1975 рр. через це завдання на введення в дію потужностей було виконано на 72 %, у 1976—1980 рр. — лише на 59 %, а в цілому за десять років (1971—1980 рр.) не було забезпечено введення потужностей для переробки 56 тис. т цукрових буряків; подібне становище склалося і в 1981—1985 р. Крім того, на початок 1986 р. в Україні працювало 40 дрібних цукрових заводів або більше 20 % всіх існуючих, які мали потужність 1,5 тис. т переробки цукрової сировини на добу.

Проявилися та закріпилися диспропорції у виробництві цукрових буряків і їх переробці. Впродовж років плани закупок не виконувалися і навіть знизилися в 1982 р. порівняно з 1965 р.: закупки цукрових буряків скоротилися на 7 %, а їхня цукристість — з 17,63 % до 15,78 %; вихід цукру знизився з 13,1 % до 11,53 % маси цукрової сировини, виробництво цукру зменшилося на 24,6 %, а саме з 5644 до 4253,5 тис. т; виробництво цукру з одного гектара посіву цукрових буряків знизилося з 30,3 ц до 24,8 центнера.

Основними причинами подібного стану з виробництва цукрової сировини і цукру стали: зниження трудових ресурсів у бурякосіючих господарствах; низький рівень механізації й автоматизації виробництва; складнощі переведення на індустріальну технологію виробництва буряків; низький рівень забезпечення господарств прогресивною технікою, гербіцидами, фосфорними добривами, отрутохімікатами; значні конструкторські недоліки бурякозбиральної техніки; незабезпеченість господарств сортами і гібридами цукрових буряків з високою цукристістю; величезні втрати цукрових буряків і цукру під час зберігання і транспортування, а також несвоєчасне вивезення цукрової сировини з полів унаслідок недостатності транспортних засобів.

Харчова промисловість не справлялася з переробкою продукції тваринництва й асортиментом, були навіть складнощі з заготівлею сировини. Так, до приймання худоби, птиці і молока в місцях виробництва промисловість приступила тільки у 1970 р., але за 1970—1985 рр. обсяги так званого центровивозу молока досягли 20 % і худоби — 37 %. Основними причинами були: незацікавленість у центровивозі самих господарств, тобто колгоспів і радгоспів; незадовільний стан автомобільних доріг, а в багатьох випадках їх відсутність; недоліки в оснащенні пунктів прийому технологічним обладнанням, приладів для визначення якості продукції тощо; відсутність матеріальної зацікавленості у водіїв автотранспорту.

Для харчової промисловості в країні взагалі було відсутнє виробництво необхідного обладнання, особливо для розфасування на високому технологічному рівні, а задачі малої механізації в галузі ніхто не вирішував. Перед харчовиками в 1986—1990 рр. постало завдання розпочати виготовлення засобів малої механізації та серій спеціального технологічного обладнання, а це потребувало створення необхідного верстатного парку, якого в країні також не було. Крім того, слід було створити потужну поліграфічну базу для багатокольорового офсетного друку і спеціальних видів друкування. Звичайно, все це належним чином не вирішилося до 1990 р. і перейшло до проблем незалежної держави.

Сільське господарство, якщо простежити динаміку його розвитку за багато років перед 1991 р., виявилось у кризовому стані як галузь. Історія показує, що з перших днів після 1917 р. до

галузі було споживацьке ставлення, через що вона опинилося на узбіччі так званого соціалістичного розвитку, про що у 1934 р. красномовно висловився відомий лідер більшовиків М. Бухарін: «...партия, опираясь на героический энтузиазм и самоотверженность пролетариата, концентрировала все возможные ресурсы на участке тяжелой промышленности, путем интенсификации труда и его организации, путем величайшей экономии, путем налогов прямых и косвенных, путем добровольных сборов, путем займов, путем соответствующей политики цен и т. д., был взят самый трудный курс на самоотверженную стройку тяжелой индустрии, процент накапливаемой части народного дохода оказался крайне высок (и от того так велико «напряжение»), перераспределение производительных сил частично шло за счет других отраслей (в том числе и сельского хозяйства), соотношение между производством и потреблением развивалось в сторону решительного перевеса первого»¹⁰¹. Отож, все відбувалося так, як пропонувалося на з'їзді колгоспників-ударників у 1933 р.

Зростало відведення земельних угідь на несільськогосподарські потреби: за 1961—1980 рр. сільськогосподарські угіддя скоротилися на 1107 тис. га; на несільськогосподарські потреби вилучено 545 тис. га, з них 272 тис. га орних земель; для внутрішньогосподарського будівництва зайнято відповідно 405 і 237 тис. га. До 1990 р. для потреб видобування корисних копалин, розташування промислових, транспортних і сільськогосподарських об'єктів використано біля 300 тис. га сільськогосподарських угідь; більш як 100 тис. га сільськогосподарських угідь потребували заліснення; на 1 млн га сільгоспугідь прогресувало підтоплення і заболочення, з яких 300 тис. га не засівалося; унаслідок скорочення плану в 1990 р. недобір зерна досяг 1,5 млн т і кормів більше 1 млн т кормових одиниць.

Прогресувала ерозія ґрунтів, у них знижувалася кількість гумусу. За 1971—1990 рр. площі еродованих орних земель в Україні зросли на 1,4 млн га; змиті землі становили 43 % всієї ріллі. Розвиток ерозійних процесів відбувався переважно через недосконалість ґрунтозахисних технологій вирощування сільськогосподарських культур і некомплексності здійснення протиерозійних робіт, а також нехтування ерозійною загрозою при розміщенні посівів, особливо просапних культур. Розрахунки науково-дослідних установ, а саме Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства й агрохімії ім. О. Н. Соколовського та Укрземпроекту показали, що в середньому за рік з полів змивається до 460 млн т плодючих ґрунтів або 15 т з га. Уже в 1986—1990 рр. на еродованих землях щорічно недобиралося біля 2,5—3,5 млн т зерна.

Як результат ерозії ґрунтів, а також незбалансованості надходження органічних речовин у ґрунт втрати гумусу досягали 43 млн т щорічно, що еквівалентно 860 млн т органічних добрив, а для порівняння нагадаємо, що за 1981—1983 рр. в Україні вносилося в ґрунт щорічно в середньому 241,5 млн т органічних добрив. На початку 1991—1995 рр. унаслідок ерозійних процесів недобір зерна за розрахунками становив 4—5 млн т щорічно, а якщо врахувати зменшення площ сільгоспугідь, то недобір сягав 6—7 млн т.

Науково обґрунтована потреба України в мінеральних добривах, зокрема на 1990 р., визначена в кількості 8,6 млн т поживних речовин, а союзні органи виділяли тільки 5,7 млн т, що становила 66 % потреби. В такому випадку внесення добрив під зернові забезпечувалося на рівні 2,5 млн т і кормові культури — 1,3 млн т за потреби відповідно 3,7 і 2,2 млн т, природні ж кормові угіддя забезпечувалися добривами лише на 25 %.

У сільському господарстві так і не було досягнуто комплексної механізації. Кількість тракторів збільшилась в сільському господарстві за 1976—1985 рр. на 221,8 % і становила на кінець цього періоду 452 тис., а їх потужність зросла на 35,4 %. При цьому значно зростала кількість енергонасичених тракторів, яких за 1976—1983 рр. побільшало у три рази і на кінець цього періоду їх налічувалося 67 тис. Однак сільському господарству не доставало робочих машин, а співвідношення вартості робочих і силових машин було низьким та ще й мало тенденцію до зниження: у 1965 р. це співвідношення становило 1,5, у 1982 р. — 1,46, у 1985 р. — 1,45, що у два рази нижче нормативу (2,5—3).

У зв'язку з цим після 1991 р. перед сільським господарством країни постало безліч фундаментальних завдань, які стосувалися збереження землі й підвищення її родючості, а саме: проведення робіт щодо підвищення родючості ґрунтів, збільшення вмісту гумусу і основних елементів живлення рослин, застосування методу капітального ремонту полів; здійснення комплексних заходів запобігання водній і вітровій ерозії; дотримання технології вирощування

¹⁰¹ Газ. «Известия». — 12 мая 1934 г.

сільськогосподарських культур, особливо просапних, дотримуючись сівозмін з вимогою зупинення ерозійних процесів; збільшення внесення в ґрунт ставкового й озерного мулу, родючої землі, що накопичується на цукрових заводах, а також знятої з територій, відведених під несільськогосподарське будівництво, збільшити добування і внесення в ґрунт торфу; підвищення ролі агрономічної і мікробіологічної науки та практики у вдосконаленні та дотриманні технології вирощування сільськогосподарських культур, у підвищенні родючості земель.

Передбачалося, що до 1990 р. в Україні буде вироблятися 54—56 млн т зерна, 60 млн т цукрових буряків, 3,3 млн т соняшнику, 8,6 млн т овочів та інших видів продукції. Однак для таких обсягів продукції не доставало ресурсів, а тому їх потрібно було збільшити в значних величинах проти обіцяних Москвою: на третину — поставки мінеральних добрив; на 30 % — вантажних автомобілів; на 20 % — тракторів; на 50 % — фосфорних добрив; потребувалося значне збільшення гербіцидів і хімічних засобів захисту рослин. Машинами для внесення добрив, засобів хімізації і обробки посівів сільське господарство було забезпечене на 37—51 %.

Для того щоб збільшити у 1986—1990 рр. виробництво м'яса на третину і на 15 % молока, необхідно було зміцнити матеріально-технічну базу кормовиробництва. Проте навіть мінеральних добрив під кормові культури вносилося менше половини до потреби, а кормозбиральними комбайнами господарства були забезпечені на 40 %, силосозбиральними — на 68 %, кормоцехами — на 77 %, а крім того, велика частина з них морально і фізично застаріла. До того ж тваринництво традиційно не забезпечувалося концкормами і навіть в разі досягнення валового збору зерна 54—56 млн т забезпечення тваринництва кормами становило 58 %.

Отже, сільське господарство вимагало збільшення постачання робочих машин, без чого неможливо підняти продуктивність праці та досягти наміченої ефективності виробництва.

Будівництво потерпало від розтягування строків робіт, низької якості будівельної продукції. За станом на кінець 1985 р. в Україні стало зрозуміло, що для повного завершення всіх розпочатих будов за тих обсягів капітальних вкладень, які виділялися, потребувалося більше шести років, тобто це вже 1991 рік. Середня тривалість будівництва однієї будови в той період становила 12 років, але коливалася в межах 7—18 років, що більш ніж у два рази перевищувало нормативні строки.

Основною причиною великих строків будівництва став брак коштів на капітальні вкладення, а ті, що виділялися, розпорошувалися на численні розпочаті будови. Візьмомо такий приклад: на початок 1984 р. налічувалося 21 644 розпочаті будови, але у 1984 р. було розпочато додатково ще 21 175 будов і в наступні роки в план щорічно вносилося 17—18 тис. новопочатих будов. Величина капітальних вкладень, які виділялися, була досить мізерною порівняно із кошторисною вартістю будівництва: на 1985 р. для 162 найбільших об'єктів будівництва було виділено лише 7 % коштів від їх кошторисної вартості за норми хоча б 24 %.

Матеріальні ресурси для будівництва, що здійснювалося господарським способом, постійно недодавалися та їх поставка за планами тодішніх союзних органів, а особливо Держплану, здійснювалися в межах 70—90 % до потреби. В результаті Україна для капітального будівництва в 1985 р. була забезпечена — цементом на 87,4 %, лісоматеріалами — 78,2 %, нафтобітумом 70 %, шифером — 80 %, виробами сантехніки та іншими матеріалами — 64—89 %.

Величезні строки будівництва кожного об'єкта спричинені не тільки вищеназаними чинниками, а й іншими не менш суттєвими: відсутністю координації дій всіх підрозділів будівельного комплексу; недоліками в конструкторських, технічних і технологічних рішеннях; низьким технічним рівнем будівництва, недостатньою організацією будівельного виробництва; майже повною відсутністю будь-якої реальної, а не паперової виконавської дисципліни; недостатнім рівнем індустріалізації будівництва за рахунок ефективних конструкцій і матеріалів, прогресивних технологій будівельних робіт; недостатнім використанням потужностей підприємств будівельної індустрії; низькою взаємодією постачальників будівельних матеріалів, обладнання, недотриманням укладених договірних відносин між учасниками будівництва конкретного об'єкта.

Задовго до 1991 р. виникла проблема забезпечення водою ряду регіонів країни. Найперше це стосується Донецького природно-економічного регіону, де міста і промислові центри одержували воду за лімітованими графіками, що ускладнювало діяльність виробничих об'єктів і погіршувало побут людей. Не вдалося ввести в дію другу чергу першого етапу каналу Дніпро—Донбас, як це передбачалося на 1985 р.; не закінчено будівництво Стрийського водосховища комплексного призначення у Львівській області; не були розпочаті роботи будівництва

водоводу для подачі дніпровської води в Луганську область; нічого не здійснювалося, як це передбачалося, для охорони малих річок, поліпшення технічного стану водосховищ загального користування, проведення заходів для боротьби з паводками у західних областях країни.

В Україні залишалися значними викиди забруднених стоків підприємствами чорної металургії, хімічної, легкої, харчової та м'ясомолочної промисловості, а також каналізаціями міст і селищ міського типу. Особливу тривогу викликало забруднення річок басейнів Дніпра і Південного Бугу. В незадовільному стані були і лишаються нині багато малих річок України, підтоплювалося більше 600 сільських населених пунктів, значних площ сільгоспугідь. Відсутність виділених союзними органами лімітів капітальних вкладень — основна причина виникнення проблем водопостачання: на 1986—1990 рр. для галузі «Водне господарство» було виділено лише 184,4 млн крб., що на 30 % менше попередніх 1981—1985 рр.; за розрахунками науковців і спеціалістів, мінімальна потреба коштів капітальних вкладень на 1986—1990 рр. перевищувала 650 млн крб., але її ніхто не виділяв і проблеми залишилися для майбутнього.

У галузі транспорту і зв'язку на кінець 1986—1990 рр. накопичилася величезна кількість проблем, які вимагали негайного вирішення, особливо на залізничному транспорті: занадто високе завантаження окремих відрізків ліній на виходах із Донбасу; слабка технічна озброєність багатьох ліній; наявність великої кількості недоліків на сортувальних і пасажирських станціях; відсутність необхідних розв'язок, що сполучають головні шляхи й обхідні лінії на окремих вузлових станціях; недостатня пропускна спроможність залізничних вузлів на кордонах з Угорщиною та Румунією; складнощі в проведенні ремонтів й утриманні залізничних шляхів, вагонного і локомотивного господарства і багато іншого.

У 1986—1990 рр. відповідно до виділених капітальних вкладень на розвиток залізничного транспорту тут розпочали проводити деякі роботи. Зокрема, планом передбачалося будівництво 8 км нових залізничних ліній, 434 км других і третіх шляхів та подвійних вставок, електрифікація 1113 км, обладнання автоблокуванням і диспетчерською централізацією 2322 км залізничних колій, збільшення потужностей локомотивних депо для ремонту тепловозів — на чотирьох станціях, електровозів — на чотирьох станціях, вагонів — на п'яти станціях, будівництво пасажирських вокзалів — на шести станціях, реконструкція пасажирських вокзалів — на чотирьох станціях, передбачалося розпочати будівництво нової пасажирської станції в Києві у Биківні. Більшість з розпочатого і не розпочатого залишилося не виконаним. Промисловий залізничний транспорт зустрів 1991 р. із величезними проблемами, серед яких:

по-перше, необхідність створення спеціалізованих міжгалузевих підприємств залізничного транспорту за рахунок об'єднання дрібних економічно невігідних відомчих транспортних цехів. Адже послугами промислового залізничного транспорту в 90-ті роки користувалося 6,6 тис. підприємств різних галузей економіки, з яких 80 % мали дрібні нерентабельні під'їзні шляхи, де виконувався незначний обсяг перевезень. Лише 31 підприємство промислового залізничного транспорту обслуговували 1053 промислові підприємства, організації та будівництва 65 міністерств і відомств. Для української економіки потрібно було ще 20—25 таких підприємств промислового залізничного транспорту;

по-друге, значного розвитку потребувала база для ремонту відомчого залізничного рухомого складу, шляхових машин, вантажно-розвантажувальної техніки, впровадження індустріальних методів ремонту. Українські залізничники розраховували до 1990 р. розпочати проектування Корсунь-Шевченківського міжгалузевого локомотивно-ремонтного заводу, одержати дозвіл у Москві про спеціалізацію Івано-Франківського локомотивно-ремонтного заводу на ремонті локомотивів з гідравлічною передачею;

по-третє, необхідно було розпочати реалізацію генеральної схеми розвитку 15 промислових вузлів, у тому числі Харківського, Донецького, Львівського, Херсонського, Дніпродзержинського, Чернівецького і Хмельницького промислових районів, а також Дніпропетровського залізничного, Миргородського і Костянтинівського промислових вузлів, промвузлів Трипільської ГРЕС і Північного району м. Рівне, Генеральної схеми м. Києва. Всі перелічені роботи або більшість з них так і залишилися для майбутнього.

В автомобільному транспорті громадського користування також було безліч складних проблем, серед яких найперша — низький рівень матеріально-технічної бази, який на початку 1986 р. лише на 65 % відповідав нормативам і навіть на 10 % знизився проти рівня 1975 р. Такий стан знову-таки пояснювався недостатніми капітальними вкладеннями, які ще й знижувалися проти попередніх періодів: якщо в 1971—1975 рр. на розвиток автомобільного транспорту було

виділено 150 млн крб., то в 1981—1986 рр. — не більше 70 млн крб., а на 1986—1990 рр. виділялося на 25 % менше проти мінімальних потреб, які ще до того й не всі були освоєні.

З усього вантажообороту, що виконувався автомобільним транспортом народного господарства, міжміські перевезення становили на початок 1986 р. біля 25 %. На цих перевезеннях було зайнято 55—60 тис. вантажних автомобілів, але автомобільний транспорт громадського користування, тобто підпорядкованого Міністерству автомобільного транспорту, забезпечував лише 44 % всіх цих перевезень, а решта здійснювалася відомчим транспортом. Разом із тим для економіки країни в цілому це було вкрай не вигідним, бо ефективність використання відомчого транспорту на міжміських перевезеннях у два рази нижча, ніж транспорту громадського користування.

Для розвитку автотранспорту громадського користування постав ряд не вирішених завдань: будівництво і реконструкція спеціалізованих автопідприємств, зайнятих на міжміських перевезеннях; значне збільшення мережі вантажних станцій, контейнерних майданчиків, стоянок для відстою автопоїздів, контрольно-диспетчерських пунктів; заміна автомобілів з бензиновими двигунами і вантажопідйомністю менше 10 т на більш економні великовантажні дизельні автопоїзди. В країні ще в 1990 р. бракувало шляхів з твердим покриттям, особливо в сільській місцевості. Із 141,6 тис. км автомобільних шляхів громадського користування із твердим покриттям було 110,7 тис. км, або 78 %, але вони належали до низьких IV і V категорій з легкими типами покриття. Таким чином, вони не розраховувалися на пропуск великовантажних автомобілів, а тому навіть ці шляхи потребували реконструкції.

У 1986 р. в розрахунку на 10 тис. жителів в Україні припадало 27,2 км шляхів з твердим покриттям — це було дев'яте місце серед усіх республік колишнього Союзу. В той час на українських шляхах налічувалося 22,5 тис. погонних метрів дерев'яних містків, які необхідно було реконструювати, 50 % постійних за габаритами і нормами навантаження мостів, що також потребували реконструкції. На території країни налічувалося 8260 переїздів через залізничні шляхи на одному рівні, з яких 280 переїздів — з високою інтенсивністю автомобільного та залізничного руху. Ці переїзди слід було замінити на шляхопроводи, але в той час будувалося лише шість—вісім шляхопроводів за рік. Більше того, на 4 тис. км автомагістралей загальнодержавного значення III і II категорій інтенсивність руху перевищувала 7 тис. автомобілів на добу, тож і ці магістралі також вимагали проведення реконструкції.

У надзвичайно тяжкому становищі опинився річковий транспорт унаслідок скорочення союзним урядом поставок в Україну річкових вантажних суден. Тому було розпочате будівництво таких суден на вітчизняних судомонтажних підприємствах, для чого використали майже половину загальної потужності ремонтних заводів. Уже в 1985 р. скоротилися обсяги ремонтів: на 270 суднах протрочені нормативні строки ремонтів, а 20 % суден експлуатувалися із закінченим строком служби. Для забезпечення обсягів перевезень у 1986—1990 рр. потребувалося додатково 20 трюмних суден для перевезення зерна і 15 теплоходів «ріка—море», 15 барж вантажопідйомністю 3 тис. т для перевезень окатишів і п'ять танкерів на 1 тис. т кожен, однак потреба не була задоволена і також перейшла на майбутній період.

В Україні як складовій комплексного зв'язку надавалися досить низькі послуги місцевої та міжміської телефонної мережі, попит населення на ці послуги був величезний, але не задовольнявся. На кінець 1985 р. на 100 жителів України налічувалося 11 телефонів проти 79,8 в США, 42 в країнах Європейського Союзу. При цьому згідно з нормами для України в містах мало бути 45,5 і сільській місцевості 39 телефонів на 100 мешканців. Для повного задоволення попиту населення на телефонний зв'язок необхідно було ввести потужності в обсязі 7,5 млн номерів, хоча за п'ять років (1981—1985 рр.) введено лише 946 тис. номерів. У сільській місцевості для забезпечення телефонами хоча б половини сімей необхідно було ввести 2 млн номерів АТС, але за 1981—1985 рр. введено тільки 230 тис. номерів. Навіть введені в сільській місцевості потужності АТС на 145 тис. номерів не були задіяні через відсутність телефонного кабелю, проводів, деревини для стовпів і підвищення тарифів на послуги сільської телефонної мережі.

Житлове будівництво і поліпшення забезпечення населення житлом завжди було і залишилося складним завданням. Житлом треба було забезпечувати пільгові категорії громадян — інвалідів війни, військовослужбовців дійсної служби, офіцерів запасу й у відставці, одиноких матерів, багатодітні сім'ї і ін. Крім цих категорій громадян, на квартирному обліку тільки місцевих Рад перебувало більше 200 тис. сімей. У той же час на 1986—1990 рр. ліміти

державних капітальних вкладень на житлове будівництво скоротилися проти 1981—1985 рр. на 40 %.

Ліміт державних капітальних вкладень на житло (без села) на 1986—1990 рр. був низьким, а саме 1,1 млрд крб., причому він ще й нижчий на 25 % проти 1982—1985 років. Водночас для забезпечення інвалідів, учасників війни, сімей воїнів, що загинули, та інших пільговиків місцевим Радам потребувалося 920 млн крб. У цілому по Україні черга на отримання квартир не зменшувалася, і на початок 1985 р. на квартирному обліку стояло 1,7 млн сімей, в тому числі 316 тис. сімей пільгових категорій.

У скрутному становищі перебувало комунальне господарство, особливо в частині водопостачання й каналізації в містах. Виділені на 1986—1990 рр. ліміти державних капітальних вкладень в розмірі 1863 млн крб. забезпечували переважно будівництво інженерних споруд та інших обсягів робіт для введення житлового фонду. Однак при цьому не забезпечувалося в необхідних обсягах будівництво об'єктів водопостачання в містах Донбасу, Севастополі й Сімферополі, Кіровограді, Львові, Умані та ін.

Для вирішення ряду складних проблем у цій галузі у 1986—1990 рр. необхідно було витратити 2,3 млрд крб. державних капітальних вкладень на такі цілі, як: повне припинення скидання неочищеної води в басейн Чорного й Азовського морів; запобігання та ліквідація шкідливих наслідків підтоплення; будівництво мостів і шляхопроводів; дільова участь у будівництві метрополітену. Крім того, потребувалося додатково 900 млн крб. на розвиток виробничо-експлуатаційних баз, водопровідно-каналізаційного, теплового, газового і шляхового господарств; міського електротранспорту, в т. ч. збільшення кількості тролейбусів, яких поставлялося лише 350 за потреби 600—650 одиниць щорічно. Для проведення газифікації в містах і селищах міського типу потреби у трубах не задовольнялися й наполовину.

Гостро постала проблема підтоплення ґрунтовими водами. Підтоплення виникло приблизно з 1970 р. унаслідок порушення природної рівноваги водного балансу під впливом величезних меліоративних робіт, що призвело до значного зарегулювання поверхового стоку, зниження природного дренажу територій, інтенсивного розвитку зрошення тощо. Шкода від підтоплення для народного господарства катастрофічна, причому на сьогодні вона щорічно збільшується.

На початку періоду 1986—1990 рр. Україна не була спроможна забезпечити введення в дію розподільчих холодильників ємністю 52 тис. т, крім того, не було налагоджено виробництво збірних холодильників із легких металоконструкцій, що потребувало закупки холодильників за кордоном ємністю 25 тис. т. Тоді ж постала необхідність прискорити застосування прогресивних технологій товаропостачання і зв'язане з цим виробництво тари та обладнання, а також збільшити обсяги фасування продовольчих товарів. Український уряд просив у Москви виділити для величезної країни фасувальних автоматів А5-АЛА — 10 шт. та А5-АФБ — 18 шт., напівавтоматичних ваг ДРК — 400 шт., автоматів для виготовлення паперу — 40 шт., проволокошвейних машин — 200 шт., паперу для укладання договорів — 300 тис. т, целофану — 15 тис. т, плівки поліетиленової — 1600 т.

Крім того, відчувалися труднощі з введенням у дію загальнотоварних складів, фабрик кулінарії, склотарних баз і колгоспних ринків, треба було також здійснювати будівництво плодоовочесховищ, фабрик морозива, магазинів-баз для торгівлі лісними і будівельними матеріалами, профтехучилищ, великих універмагів і спеціалізованих магазинів та багато інших об'єктів, але союзний уряд на ці об'єкти лімітів капітальних вкладень також не виділяв.

Усе більших коштів потребувалося для розширення газифікації. На 1986—1990 рр. необхідно було забезпечити газом 1300—1400 тис. нових квартир. Для наявного житлового фонду в 341 місті та селищах міського типу, в яких уже був сільовий газ, в 90 містах і селищах, до яких в 1984—1990 рр. передбачалося підвести газопроводи-відводи, теж потрібні були гроші. Для втілення цих планів належало щорічно будувати більше тисячі кілометрів газової мережі, для чого потребувалося біля 50 тис. т сталевих труб, яких виділяли лише половину. Скрізь не вистачало лімітів капітальних вкладень і матеріальних ресурсів, а особливо для села.

У сільській місцевості України до 1990 р. природним газом було газифіковано 3,3 % квартир і побудовано лише 5,6 тис. км розвідних газових мереж. Зауважимо, що на одне господарство було введено приблизно 1—1,5 км, у той час як середня довжина газових мереж на одне село, за його повної газифікації, становить 20—25 км. Отже, це свідчило про одне — для газифікації сіл вимагається декілька десятиліть. Крім того, вкрай обмежені фонди на труби, що виділялися для України на газифікацію в сільській місцевості, призвели до ще більших ускладнень: 26

відведень, побудованих ще в 1974—1984 рр., взагалі не діяли, а 86 для підведення газопроводів і відводів у сільській місцевості унаслідок відсутності розвідних газових мереж використовувалися менше ніж на 10 %. Тільки на 1985 р. додаткова потреба для газифікації села становила: 2,5 тис. т нафтопровідних електрозварних труб, 1,3 тис. т катаних і 1800 км тонкостінних електрозварних труб, а на 1986—1990 рр. потреба у трубах для газифікації в сільській місцевості становила 80—100 тис. т щорічно, що так і не було задоволено.

Гостро постали проблеми пошуку, розвідки і використання мінеральної сировини перед Українською державою після 1991 року. В останні десятиріччя до незалежності спостерігалася стійка тенденція зниження якості мінеральної сировини, залучення у розвідку та промислове освоєння все віддаленіших і глибокого залягання корисних копалин, а також значне збільшення витрат на їх розвідку, добування та переробку. Як показали наукові дослідження і практика, така тенденція і в майбутньому збільшуватимуться посилюватиметься: глибини геофізичних досліджень і розвідки корисних копалин; у 1986—1990 рр. глибина бурових робіт на нафту і газ досягла 7 тис. м, а на тверді корисні копалини — 2—3 тис. м.

Розвідувальні роботи на виявлення запасів нафти і газу стали однією із найважливіших проблем для управління після 1991р., бо до того періоду її вирішенню приділялась мінімальна увага, якщо вона взагалі була. За плановими розрахунками передбачалося наростити за 1986—1990 рр. запаси нафти і конденсату — 102 млн т, природного газу — 530 млрд куб. м, але низький рівень виділення капітальних вкладень не дав змоги досягти подібних обсягів. Розвідувальні роботи щодо запасів вугілля надали можливість повністю підготувати до проектування 40 вугільних ділянок загальною потужністю 90,7 млн т на рік, що забезпечувало на майбутні п'ятнадцять років можливість закласти нові та реконструювати діючі шахти. Проте, як відомо капітальні вкладення Союз спрямував не в Донбас, а на Кузбас, і все зупинилося, що створило болючі проблеми у вітчизняній галузі вугільної промисловості.

Відсутність належних умов розвитку економіки в Україні, постійне зниження капітальних вкладень і матеріальних ресурсів, які централізовано розподілялися, призводили до недовиконання прийнятих планових рішень, недосягнення намічених обсягів виробництва і рівнів ефективності. П'ятирічні плани постійно не виконувалися і коригувалися річними планами, які, своєю чергою, уточнювалися в сторону зниження квартальних планів, доводячи показники до реального стану економіки, який був далекий до початкового плану (табл. 4.4.4.4).

Таблиця 4.4.4.4

**ЗРОСТАННЯ ТЕМПІВ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ
ТА ЇХ ПОРІВНЯННЯ З ПЛАНОВИМИ ПОКАЗНИКАМИ**

	1980 р. до 1975 р., у %		
	П'ятирічний план	Сума річних планів	факт.
Вся промисловість України	129	112	112
Мінвуглепром	121	97,3	85,7
Мінхарчпром	117,6	103,9	96,1
Мінм'ясомолпром	122,6	108,3	96,8
Мінпромбуд	123,4	115,8	97,2

Узагалі в управлінні соціально-економічним розвитком за останні десятиріччя ХХ ст. в колишньому Союзі багато цікавого. Особливої уваги заслуговує той факт, що рішення постанов центральних партійних і радянських органів безпосередніми виконавцями, а саме міністерствами і відомствами, в першу чергу союзним Держпланом, щодо розвитку окремих республік, великих галузей, виділення лімітів капітальних вкладень і матеріальних ресурсів постійно не виконувалися, а краще сказати ігнорувалися.

Назвемо лише окремі спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які стосувалися розвитку України, але їх рішення ігнорувалися Держпланом СРСР: «Про розвиток вугільної промисловості» від 08.03.1980 р. № 101 — не додано 3 млрд крб. лімітів капітальних вкладень і не введено 36 млн т потужностей добування вугілля; «Про Продовольчу програму» від 24.05.1985 р. № 437, якою передбачено виділити на 1986—1990 рр. ліміт капітальних вкладень для будівництва шляхів 1,8 млрд крб., а виділили 1,6 млрд крб.; «Про заходи запобігання забрудненню басейнів Чорного й Азовського морів» від 08.10.1980 р. № 868 — передбачені ліміти капітальних вкладень і матеріальних ресурсів виконувалися менше ніж наполовину; «Про розвиток і технічне переозброєння чорної металургії та значне підвищення якості

металопродукції» від 21.02.1985 р. № 174 — обсяг капітальних вкладень та їх освоєння був набагато нижче ніж передбачалося постановою; «Про розвиток автомобільного транспорту громадського користування» від 05.08.1983 р. № 759 — передбачалося користування з 23,4 % до 38 %, а фактично він навіть знизився, технічний рівень автотранспорту відповідав нормативам 65 % і знизився проти 1975 р. на 100 пунктів.

Таблиця 4.4.4.5

ПРОМИСЛОВІСТЬ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ

Промислова продукція за її підпорядкуванням	1985 р.	1986 р.	1987 р.	1988 р.	1989 р.	1990 р.
Товарна продукція промисловості, млрд крб.	139,5	143,8	148,2	152,7	157,7	163,4
у т. ч. підпорядкована Раді Міністрів України	79,2	80,6	81,9	83,1	84,4	86,2
з неї союзно-республіканська	73,0	74,2	75,4	76,4	77,6	79,1
%	92,2	92,1	92,1	91,9	91,9	91,9
Республіканське підпорядкування	6,2	6,4	6,5	6,7	6,8	7,1
% до всієї товарної продукції	4,4		4,4			4,3
% до підпорядкованої Раді Міністрів України	7,8		7,9			8,2

Тобто планові органи були більш реальними від партійних і радянських, які здебільшого свої рішення підпорядковували колишнім революційним емоціям. Планові органи спрямовували їхні емоції до реалій життя й економіки. Мабуть, тих керівників і спеціалістів планових органів, зокрема голову союзного Держплану М. О. Вознесенського і багатьох інших розстріляли після війни 1941—1945 рр. тільки за те, що саме вони показували реальне становище країни, якого не бажали знати партійні керівники і були проти того, щоб про це знали широкі маси населення.

У такій організаційній структурі українська влада з обсмиканими правами не мала жодних можливостей щось вдіяти у своїй країні для власного народу, адже у республіканському підпорядкуванні знаходилося лише трохи більше 4 % промисловості, а все інше було в союзному підпорядкуванні (табл. 4.4.4.5).

Слід мати на увазі політикам і практикам, які розбудовують українську економіку після 1991 р., що український уряд, партійні органи володіли до здобуття незалежності і де в чому впливали тільки на 6—7 % української економіки. Після 1991 р. українська нація заново розпочинає свою славу історію, де зустрічаються прикрі складнощі, однак треба засвідчити для майбутнього, що це не провина лише початку їх самостійного господарювання — це данина минулому поневоленню з надією на те, що в подальшому все покращиться.

4.5. Напрями відродження економіки

Не слід забувати, що українські вчені багато зробили для того, щоб нова влада змогла розробити заходи розбудови держави, життєдіяльності суспільства, соціально-економічного розвитку. Багато ідей вчених, ще до початку перебудовного періоду викладених у наукових публікаціях, знайшли відображення у розробках, які формувалися на початку цього періоду. Значна частина розроблених заходів виконувалася, але зростання розпочалося тільки у 2000 р., як і було науково обґрунтовано ще у 1995 р., проте саме цих прогнозних розрахунків українських учених не сприймали, в них тоді не вірили. Розробки з державного регулювання за допомогою економічних підойм використані у формуванні дій влади, але на практиці застосування було малоефективне, невміле, не давало бажаних результатів.

3 грудня 1991 р. Україна здобула під свою юрисдикцію могутній, хоча і малоефективний, економічний потенціал: заводи, фабрики, шахти, транспортні комунікації, енергетичну систему, трудові ресурси, землю, воду, надра тощо. Природно, що цей потенціал як частина

єдиного економічного потенціалу колишнього Радянського Союзу не був зорієнтованим на задоволення економічних і соціальних потреб України та її громадян, це все йшло на потреби всієї імперії. З цієї причини не було підстав називати весь потенціал на той період власне українською економікою. Україні потрібна була сильна, незалежна, високоефективна економіка з позитивним торговельним балансом, гідним місцем у міжнародному й європейському поділі праці. Щоб національна економіка такою стала та ефективно розвивалася в ринкових відносинах, треба було дотримуватися виконання ряду принципових вимог, доведених спеціалістами Держплану. Розроблені напрями свідчили, що економічний штаб країни був готовий до переведення економіки на ринкові умови функціонування.

Найперша вимога економічних перетворень — спрямувати економічний потенціал на службу громадянам, сформувавши цілісну ефективно діючу економіку України. Досягнення цієї мети вимагало послідовних зусиль держави в напрямі проведення ефективної економічної політики, направленої на реформування структури виробництва, визначення пріоритетів, формування внутрішнього і зовнішнього ринку, ефективної системи внутрішньої та зовнішньої економічної діяльності. Подібне завдання не має альтернативи, так як без цілісного комплексу взаємопов'язаних пріоритетних галузей і виробництв, навколо яких мультиплікативно формувати інші, пов'язані з ними галузі та виробництва, неможливий перехід до сучасних ринкових відносин. Наука і практика уже на початку незалежності доводили, що тільки зміна матеріальних умов діяльності виробничого апарату конкретних виробництв, розвиток продуктивних сил кожного регіону країни здатні створити реальну основу, матеріальний фундамент ринкових відносин. Реальний стан показав, що саме ігнорування дотримання цих положень в перші роки незалежності 1992—1993 рр. і призвело українську економіку до кризового стану та значного зниження життєвого рівня народу в наступні роки.

Другою вимогою було формування сприятливого економічного середовища суб'єктам ринкових відносин на основі послідовного переходу від тогочасних хаотичних і невпорядкованих економічних відносин до реальних ринкових.

Третя вимога передбачала створення національної ринкової інфраструктури, ефективно діючої грошово-кредитної та фінансової систем, системи бірж тощо. Ринкові вимоги соціально-економічних перетворень підпорядковувались головній меті, а саме підвищенню рівня життя українських громадян до середньоєвропейських стандартів. Ставилося завдання, щоб в період серйозних соціально-економічних змін, які торкалися кожного громадянина країни, не допустити падіння уже досягнутого в минулому життєвого рівня та запобігти громадським потрясінням.

Під час розробки цих вимог враховувалися умови започаткування перебудовного періоду 1985 р., тобто ще в колишньому Союзі. Однак були упущені ті обставини, в яких опинилася Україна після здобуття незалежності, коли на її економіку впливали не тільки потреба структурних перетворень колишньої єдиної союзної економіки, а й розрив технологічних зв'язків з іншими союзними республіками, а найперше потреба самостійно вирішувати всі проблеми перебудови під тиском незадоволення з боку російських інтересів. На це скаржився Президент Л. Кучма: «Не можна не відмітити у зв'язку з цим і російський чинник — жорстку офіційну і ще більшою мірою — неофіційну протидію утвердженню та зміцненню економічного суверенітету України, особливо на старті реформ. Така в основному позиція зберігається і до цього часу. Ми не маємо права цього не враховувати»¹⁰². Зовнішній чинник вперто не враховувався політиками, не були враховані й інші фактори, а тому строки виконання накресленого ніяк не відповідали реальному становищу. Навіть розроблені напрями були обґрунтовані для нових ринкових умов.

Перший етап був розрахований на 1994—1995 рр. для закладення основ формування української економіки через реалізацію політики державних пріоритетів і поступовий перехід від хаотичних економічних відносин перших років незалежності до реальних ринкових відносин, започаткування функціонування елементів ринкової інфраструктури. Ознакою завершення цього етапу передбачалося зупинення спаду виробництва валового внутрішнього продукту, початок його підйому з темпом не нижче трьох відсотків на рік у реальному обчисленні, введення повноцінної української валюти — гривні.

Головним завданням першого етапу передбачалося зупинення руйнування економіки і спаду життєвого рівня громадян, закладення матеріальних основ формування цілісної української економіки із власною економічною інфраструктурою. Тут простежувався ринковий романтизм, ейфорія швидкого досягнення успіху, наміри ефективного використання значного виробничого

¹⁰² Газ. «Урядовий Кур'єр». — 18 лист. 2000.

потенціалу, який залишився від колишньої союзної економіки. Все робилося з розрахунку відсутності дикого ринкового середовища, але всі дії були використані вмільцями так, що вони збагатилися, здебільшого юридично не порушуючи українських законів.

Головні напрями структурних змін в економіці першого етапу: насамперед збільшення виробництва продукції кінцевого споживання; зміни структури експорту, який мав переважно сировинний характер, у напрямі суттєвого збільшення частки готової продукції обробної промисловості; модернізація та підвищення технологічного рівня галузевих комплексів; формування галузевої і матеріальної структури, яка б відповідала новій системі економічних відносин, розвитку виробничого сервісу, торговельної маркетингової та фінансової інфраструктури; інтенсифікація виробничих процесів і якісного оновлення найбільш зношених засобів виробництва; зростання обсягів виробництва і послуг у сфері обслуговування населення: торговельних, готельних, туристичних, комунальних, побутових тощо.

Форма реалізації структурних змін цього етапу включала державну політику пріоритетів на основі національних програм із застосуванням системи заходів економічного стимулювання. Метою політики державних пріоритетів було формування перспективних, високорентабельних і конкурентоздатних галузей народного господарства, національних виробничих комплексів і високотехнологічних виробництв. Вибір пріоритетних галузей характеризувався такими параметрами, які враховували б переведення розрахунків на світові ціни за енергоносії та інші ресурси, в результаті чого всі галузі народного господарства чітко розділились на дві частини: ті, що працюють на зростання національного доходу, та ті, що витрачають національний дохід і, як правило, збиткові. Щодо останніх, то в них створилися перевитрати на одиницю національного доходу таких дорогих ресурсів, як нафта, вугілля, кокс, природний газ, ліс, бавовна, золото, срібло, мідь, хімічні речовини.

Аналіз статистичних даних показав, що за станом на 1994 р. галузями, які створювали валовий внутрішній продукт (ВВП) України, були: сільське та лісове господарство, переробка сільгоспсировини, машино- і приладобудування, матеріально-технічне постачання та збут, оптова та роздрібна торгівля, громадське харчування, побутові та комунальні послуги, зв'язок, науково-дослідні та проектно-пошукові роботи, послуги у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Саме тому передбачалося створити сприятливі умови господарювання цим галузям, що давало можливість на початковому етапі отримати приріст доданої вартості, яка, своєю чергою, вже буде спрямовуватися на розвиток високих технологій та інфраструктуру. У цьому була основна суть тогочасної політики галузевих пріоритетів.

Особливість української політики державних пріоритетів характеризувалася таким: окрім пріоритетних галузей, передбачалося підтримувати й ті виробництва, які здатні бути високорентабельними і конкурентоспроможними на початковому етапі ринкових відносин. Це пов'язано з тим, що на відміну від інших країн, які реалізовували тільки галузеву політику державних пріоритетів, Україна мала досить потужний народногосподарський комплекс, представлений великою гамою різних галузей зі значними основними засобами.

Планувалися методи реалізації політики державних пріоритетів: державні програми національних пріоритетів, які ставали складовою державного плану соціально-економічного розвитку України; економічне стимулювання, що створювало кращі умови розвитку пріоритетним галузям і виробництвам; стимулювання інвестиційної активності; виважена політика приватизації.

Економічне стимулювання програм загальнонаціональних пріоритетів здійснювалося за допомогою: податків, кредитів, цін, державних замовлень, інвестицій, тарифів, валютної політики тощо. Передбачалися певні методи їх застосування для пріоритетного розвитку структурно-пріоритетних виробництв (СПВ): податки — система податкових кредитів та відносне зниження ставок на прибуток, на дохід від кредитування і страхування; на дохід, що використовувався для інвестування і кредитування пріоритетних виробництв і т. ін.; кредити — пряме і непряме стимулювання кредитування, у тому числі: створення державних і мішаних фондів та компаній, створення державних банків і спеціалізованих фондів в бюджеті; ціни — прямий і непрямий вплив на пріоритетні виробництва, тобтопряме встановлення підвищеної норми рентабельності на їхню продукцію чи непряма підтримка необхідного рівня цін через дотування виробника чи споживача та ін.; державні замовлення — законодавче введення обов'язкового конкурсного розміщення державних замовлень на роботи, які внесені в перелік пріоритетних виробництв чи галузей, та ін.; експортно-імпортна політика — стимулювання пріоритетів за рахунок підвищення тарифів на імпортну продукцію і жорстких квот її закупівлі для захисту вітчизняних виробництв; фінансова підтримка експортерів; державні гарантії постачальникам продукції для пріоритетних виробництв і т. ін.; валютне регулювання — підвищення ефективності операцій з валютою, в тому числі першочергове використання валюти

на критичний імпорт і т. ін.; іноземні кредити та інвестиції — під банківським і державним контролем спрямовуються на об'єкти й технології для підтримки структурної перебудови. Для залучення іноземних кредитів та інвестицій передбачалося використовувати державні гарантії їх цільового використання та повернення.

Стимулювання інвестиційної активності щодо об'єктів пріоритетних виробництв та суміжних об'єктів передбачалося здійснювати через реалізацію спеціальних заходів, таких як: податкові пільги для інвестованого прибутку; пільгові банківські позички, митний захист і т. ін. Усі заходи суворо вибіркові, вони мали широко застосовуватися до кожного об'єкта конкретно з урахуванням його особливостей та потреб.

Багато чого з планованого застосовувалось і виконувалось, але ефективність була вкрай низькою внаслідок невмілого використання або занадто персоніфікованого спрямування. Зокрема, залучені іноземні кредити для конкретних підприємств під гарантію уряду не поверталися жодним одержувачем, а всі повернення з процентами здійснювалися державою за рахунок бюджету. Надавалися пільги сільському господарству, що збільшувало прибутки в галузі, але на її інвестування кошти не йшли. Таке мало місце і в галузях промисловості, зокрема вугільній.

Зміни в структурі управління галузями народного господарства супроводжувалися перетвореннями структури державного управління в напрямках переходу до системи децентралізованого управління виробничо-технологічними комплексами та регіональними виробничо-господарськими об'єднаннями, спеціалізованими на випуск кінцевої продукції через відповідні компанії, корпорації та інші організаційні форми, що створювалися на основі погодження взаємних інтересів споріднених підприємств різних форм власності. Намічалось перетворити галузеві міністерства у державні суто функціональні органи. Їхніми найважливішими функціями мали стати: розробка державної політики щодо відповідних галузей, розробка та контроль за здійсненням цільових державних програм, визначення пріоритетних напрямів та об'єктів інвестування, координація програм науково-дослідних робіт і визначення пріоритетних напрямів серед них, нагляд за законним та ефективним використанням державної власності, процесами приватизації тощо. Наголошувалося на підвищенні статусу Міністерств економіки, фінансів, статистики, хоча пізніше вони, за винятком Мінфіну, втратили майже всі свої функції, які були у Держплані до 1991 р.

Політику приватизації передбачалося проводити так, аби не руйнувати виробничо-технологічні комплекси. Для цього приватизація пріоритетних виробничих об'єктів мала проводитися при виконанні обов'язкових умов, що конкретно визначалися для кожного об'єкта, таких як збереження профілю, обов'язковість зобов'язань за кооперативними поставками та обслуговуванням, держзамовленням і держконтрактом та ін. Ставилось завдання припинити розглядати приватизацію як самоціль для наповнення бюджету, а вважати її засобом підвищення ефективності виробництва.

Урядова концепція структурної перебудови економіки України ґрунтувалася на таких основних положеннях: структурна перебудова не може залежати лише від стихії ринку; на основі системи галузевих, регіональних і загальнодержавних програм намічалось визначити пріоритетні галузі виробництва, об'єкти і науково-технічні програми, які мали вирішальне значення для технологічного прориву, підвищення науково-технічного рівня і посідання позицій на світовому ринку галузей або виробничо-технологічних комплексів; підтримка економічними методами створення чи розвитку пріоритетних виробництв, споруд або підприємств; програмне регулювання державою структурних змін матеріальної та виробничої основи народного господарства; у разі переходу до розроблення плану соціально-економічного розвитку, частина показників якого матиме обов'язковий характер, програма структурної перебудови ставала його важливою складовою.

Уряд ставив за мету сформулювати кілька великих галузевих і державних програм, які мали стратегічне значення для формування української економіки: впорядкування землекористування щодо водних ресурсів, лісового господарства, мінерально-сировинного комплексу, енергетики, структурної перебудови економіки, підвищення рівня життя людей, відродження та розвитку національної культури, культур інших народів, що проживають в Україні, захисту та підтримки материнства й дитинства.

Для реалізації програм передбачалося використовувати такі методи: державне фінансування і кредитування пріоритетних галузей та об'єктів; страхування іноземних кредитів для пріоритетних проектів; надання податкових пільг для будівництва, введення в дію та функціонування структурно-пріоритетних виробництв; митний (протекціоністський) захист секторів

ринку, необхідних для розвитку СПВ; першочергове матеріально-технічне забезпечення СПВ ресурсами, що контролюються державою; перепрофілювання чи ліквідація неперспективних виробництв, перекваліфікація та переміщення працівників; першочергове виділення земельних ділянок під будівництво і розвиток пріоритетних виробництв, інші заходи.

Процес реформ економічної системи України та формування ринкового середовища вимагав виховання у свідомості громадян України розуміння того факту, що наша держава має величезний економічний потенціал і за правильно обраної стратегії економічних перетворень і підтримки її народом вона стане економічно сильною державою, яка забезпечить достойний рівень життя кожному громадянину. Особлива увага мала бути звернута на формування у свідомості людей системи правових засад ринкової економіки, поваги до своєї держави, самого себе як її громадянина, свободи, незалежності, законів, власності, особистості інших людей, висококваліфікованої продуктивної праці як єдиного джерела добробуту кожного громадянина і суспільства в цілому. Більше того, ставилося завдання рішучої протидії поширенню так званої мас-культури: низькопробних виробів кінематографу та літератури, відкритої та замаскованої пропаганди насилля, цинізму й аморальності як у побуті, так і в особистих та громадських стосунках, оскільки вони роз'їдають економічні структури і ведуть до занепаду моральної підтримки напруженої чесної праці. Пізніше стало очевидним, що цього не вдалося задіяти, як і багато іншого.

Намічалось, зокрема, що реформа системи формування доходів громадян, колективів і держави в цілому буде проводитися в напрямі побудови прогресивної системи оподаткування, яка б стимулювала ефективне виробництво й водночас забезпечувала доходи бюджету на загальнодержавні витрати і соціальний захист. Для цього планувалося змінити об'єкт оподаткування, зняти необґрунтовані пільги, дотації та інше, запровадити систему оподаткування, близьку до систем податків розвинутих країн світу з урахуванням особливостей України. Проведення розумної політики розподілу доходів спрямовувалося на зняття соціальної напруженості та запобігання великим майновим розшаруванням у суспільстві. Намічалось ввести єдину систему тарифних ставок на підприємствах усіх форм власності, додаткові виплати працівникам здійснювати за рахунок прибутку, посилити вплив прогресивного податку на особисті доходи, збільшити збори на предмети розкоші. Передбачалося дотувати з бюджету і коштів підприємств придбання житла для сімей із невисоким рівнем доходів, підтримувати соціально прийнятні ціни на предмети першої необхідності, житлові та комунальні послуги відповідно до поступового підвищення доходів і рівня споживання громадян.

Що ж стосується цін, то планувалося їх використати для формування ринкового середовища, врахувавши, що невпорядкований перехід від адміністративного до хаотичного ціноутворення викликав таку небезпечну хворобу, як інфляція та її наслідки у вигляді платіжної кризи. Для вирішення цієї проблеми планувалося встановити контроль за правильним віднесенням витрат на собівартість продукції і введення механізму вилучення монопольного прибутку; застосування регулювання цін на товари яскраво вираженого суспільного значення та запровадження механізму регулювання верхньої межі цін на деякі найважливіші товари, контроль роздрібних цін на продукцію підприємств промисловості й сільського господарства, паритет цін між промисловістю та сільським господарством.

Реформування власності полягало у створенні рівних умов для функціонування всіх її форм і поступовому переведенні менш ефективних форм власності у більш ефективні. Приватизацію і корпоратизацію у складних галузях індустрії передбачалося проводити так, аби не зруйнувати технологічні комплекси і виробничу спеціалізацію, готувати кадри нової ринкової орієнтації, підтримувати підприємництво. Планувалося здійснювати поступову реформу монопольної організації виробництва, антимонопольну політику проводити так, щоб не порушити великих виробництв — станового хребта української економіки.

Створення конкурентного середовища передбачалося здійснити через стимулювання інвестиційної діяльності, розвитку ринкової інфраструктури, банківської системи, створення малих і середніх виробничих підприємств переробної та транспортно-складської інфраструктури сільського господарства, розвитку транспортної мережі з урахуванням зарубіжних зв'язків, насичення народного господарства транспортними засобами.

Намічалось широко запровадити світові стандарти в усьому: розумна конверсія та зменшення чисельності війська за рахунок побудови сучасної його структури, підвищення боєготовності та технічної забезпеченості; перехід на систему статистики та бухгалтерського обліку відповідно до міжнародних стандартів СНР ООН (система національних рахунків ООН); послідовна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків, створення відповідних державних і

приватних структур розвитку взаємовигідних зв'язків з усіма країнами світу. Особлива увага приділялась продуманій регіональній політиці, спрямованій на: оптимізацію використання ресурсів у регіонах, спеціалізацію та кооперацію, вирішення екологічних та демографічних питань, розвиток населених пунктів; розподіл повноважень і фінансових ресурсів центральних і регіональних органів управління із поступовим посиленням функцій і значимості останніх; розвиток системи регіональних планів і програм.

Державні органи проголошували, що вони мали намір не погіршити проти минулого соціальні питання, а навіть суттєво їх поліпшити. Передбачалося проведення зваженої соціальної політики: покращення взаємовідносин працівників і роботодавців у сфері політики заробітної плати, соціального партнерства, зайнятості та підвищення кваліфікації працівників, особливо молоді, поліпшення мотивації й умов праці, зближення рівня доходів у суспільстві; реалізація програм захисту матері і дитини, відродження української культури і культур інших народів України.

Особлива увага надавалася формуванню національної економічної інфраструктури, налагодженню ефективних економічних зв'язків. Відомо, що основною рисою командної економіки були адміністративні, обов'язкові, встановлені планом економічні зв'язки між продавцем і покупцем продукції, між виробником і державою і т. д. Ці зв'язки у багатьох випадках були неефективними, але їх розрив у 1992—1993 рр. завдав ще більше шкоди. Уряд ставив завданням створення умов налагодження економічних зв'язків між суб'єктами економічної діяльності на новому рівні. Намічалось створювати умови для розвитку і діяльності відповідної інфраструктури економічних зв'язків: бірж, компаній, міжрегіональних оптових ярмарків, інформаційних систем для вивчення попиту та пропонування, а також для переходу від обов'язкового до добровільного держзамовлення, побудованого на конкурсній основі і системі взаємної відповідальності за його реалізацію. Здійснювалась підготовка до реформи грошової системи, перед якою стояло завдання: створити умови, за яких грошова одиниця мала б однакову ціну для всіх економічних суб'єктів; розробити і реалізувати механізм зменшення різниці між процентними ставками, офіційним і ринковим курсом валют; запровадити вексельну форму розрахунків; прискорити роботу з підготовки грошової реформи.

Другий етап реформування народного господарства припадав на 1995—1998 рр. і мав на меті початок розвитку економіки України на її природній, ресурсній та демографічній основі, формування засад реальної ринкової економіки, забезпечення стабільним законодавством, стійку тенденцією формування середнього класу власників. Метою другого етапу, крім продовження реалізації політики державних пріоритетів і ринкових заходів, започаткованих на першому етапі, було закладення основ національної економіки. Етап мав характеризуватися початком зростання економіки і піднесення добробуту громадян України, невинним посиленням ваги української валюти, збільшенням ролі економіки України на європейському та світовому ринках. Формальною ознакою завершення другого етапу ставало досягнення річних темпів економічного зростання на рівні 5—7 % приросту валового внутрішнього продукту, перевищення народжуваності над смертністю.

Третій і четвертий етапи реформ мали стати етапами продовження саморозвитку сформованої економіки на ринкових засадах. Мета етапів — завершення створення ефективного на той час економічного потенціалу України, активне використання нею свого географічного стратегічного становища, початок реальної інтеграції до європейської та світової економіки як розвинутої держави з власною неповторною спеціалізацією. На цих етапах має завершитися формування української соціально орієнтованої економіки європейського типу, забезпечення високого рівня життя громадян, наближеного до середньоєвропейського.

5

Розділ 5 ДЕРЖПЛАН У СИСТЕМІ ВЛАДИ КРАЇНИ

5.1. Держплан, законодавча і виконавча влада

Держплан України був кваліфікованим економічним штабом державної влади країни. Державні плани розроблялися відповідно до рішень законодавчої і виконавчої влади на основі контрольних цифр, державних замовлень, довгострокових економічних нормативів, лімітів. Як результат на підставі соціально-економічних розробок планових органів на рівні

країни, галузевих міністерств і відомств, областей, міст і районів формувалася відповідна економічна і соціальна політика на всіх рівнях управління, зазвичай узгоджена у вертикалі.

Контрольні цифри для розробки планів не носили суто директивного характеру, а відбивали суспільні потреби в певній продукції і мінімальні рівні ефективності виробництва. В той же час вони служили підприємствам, і, звичайно, плановим органам, орієнтиром ведення конкретного підприємства і господарства, що спрямовувалось на збалансований розвиток економіки галузей, регіонів і країни. Контрольні цифри включали, як правило: виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг у вартісному вираженні, прибуток, валютну виручку, найважливіші загальні показники науково-технічного прогресу, узагальнюючі показники в галузях народного господарства, показники розвитку соціальної сфери. Контрольні цифри розроблялися і затверджувалися урядами союзних республік, але тільки тієї частини, яка належала республіканському господарству, всі ж основні виробництва затверджував союзний уряд.

Державні замовлення виражали вимогу держави до поставок підприємствами сировини, комплектуючих, виконання робіт і надання послуг для задоволення першочергових суспільних потреб, забезпечення прискорення науково-технічного прогресу і структурної перебудови економіки. Об'єктами державних замовлень переважно були: поставка найважливіших видів промислової продукції; проведення піонерних наукових досліджень і розробок; поставка сільськогосподарської продукції; введення в дію найважливіших виробничих потужностей і об'єктів соціальної сфери за рахунок державних централізованих капітальних вкладень.

Державні замовлення були обов'язковими для включення в плани виробників, вони доводилися Держпланом через міністерства, відомства, облплани і райплани до підприємств. Державні замовлення формувалися в тісному взаємозв'язку з контрольними цифрами виробництва у натуральній і вартісній формі.

Довгострокові економічні нормативи встановлювалися стабільними на весь п'ятирічний період, на який розроблявся план. Вони визначали взаємовідносини з бюджетом, формування фонду оплати праці та фонду економічного стимулювання, співвідношення оплати праці, її стимулювання і зростання продуктивності праці тощо. Економічні нормативи для підприємств і організацій затверджувалися органами галузевого і територіального управління завчасно, до складання плану.

Ліміти визначають верхню межу розміру державних централізованих капітальних вкладень, об'ємів будівельно-монтажних робіт і централізовано розподілених матеріальних ресурсів.

Розроблений проект річного та п'ятирічного плану розглядався і схвалювався Плановим комітетом Держплану України. Членами Планового комітету Держплану, крім керівників самого Держплану, були керівники провідних міністерств і відомств, окремі голови облвиконкомів, науковці. Рішення Планового комітету Держплану було обов'язковим для виконання всіма суб'єктами економічної та соціальної сфер на території країни. Під час засідання Планового комітету представниками міністерств і відомств, керівниками регіонів висловлювалися зауваження та доповнення, вносилися поправки в проект плану і він схвалювався.

Лише після цього проект плану подавався для розгляду: ЦК Компартії, Президії Верховної Ради та Раді Міністрів України. Повний об'єм планових матеріалів включав: більш як 150 томів різної величини проекту плану в розрізі галузей народного господарства і промисловості, підгалузей, областей і великих міст; розширену доповідь про проект плану; том основних показників проекту плану; том розвитку науки в проекті плану; том переліку найважливіших будов виробничого призначення.

Насамперед проект плану розглядався на засіданні Політбюро ЦК Компартії України, на якому доповідав голова Держплану України. Після цього проект плану розглядали на засіданні уряду, де доповідь робив також голова Держплану України з широким обговоренням керівниками міністерств, відомств, областей, великих підприємств і організацій. За результатами обговорення в ЦК Компартії України і Раді Міністрів України Держплан на своєму засіданні Колегії розглядав усі доповнення та пропозиції директивних та радянських органів, вносилися остаточні правки до проекту плану. Під директивними органами всі розуміли партійні органи, директиви яких не підлягали сумніву і неухильно виконувалися радянськими органами.

Завершений і обговорений на всіх рівнях органів управління проект річного чи п'ятирічного плану в повному обсязі подавався до Верховної Ради для затвердження. Зазвичай то була форма затвердження, без конкретного обговорення, критики, внесення депутатами змін і доповнень, все було визначено наперед партійними і радянськими органами.

Відносини Кабінету Міністрів України з плановою системою характеризувалися тим, що Держплан — це унікальний орган державного управління, в ньому зосереджувалися найкваліфікованіші кадри, які були професіоналами високого рівня, вони знали якщо не все, то майже все, адже вони були зобов'язані звести до мінімуму роль суб'єктивних помилок.

Основним критерієм оцінки роботи міністерств і відомств з боку уряду було виконання затверджених планів. Глава уряду О. П. Ляшко постійно підкреслював міністрам і головам комітетів, що в разі невиконання якихось планових завдань саме в них будуть незадоволені потреби населення. У процесі контролю за виконанням планів уряд вимагав у випадку виникнення складностей з виконанням плану з тих чи інших позицій доводити відсутність в країні такої потреби чи обґрунтувати причини невиконання.

Адже відомо, що план розроблявся виходячи з науково встановленого рівня потреб, а після цього визначалися ресурси. При цьому зіставлялася можливість задовольнити той чи інший рівень потреб за рахунок наявних ресурсів. Якщо ресурсів не вистачало, то відповідно знижувалися потреби в планових завданнях, уряд враховував, що це досить складні проблеми, над якими на державному рівні працював увесь численний колектив Держплану: узгоджували, доводили планові завдання до всіх галузей економіки, контролювали виконання, усували «вузькі місця» у виконанні планів.

Узагалі Рада Міністрів чотири рази на рік збиралася, щоб розглянути підсумки виконання планів, зіставлялися планові та фактичні показники щоквартально по кожному міністерству і відомству. З доповідями на розширених засіданнях Ради Міністрів виступав голова Держплану, про виконання планів повідомляли майже всі міністри, керівники комітетів і голови облвиконкомів, а з підсумком обговорення виступав глава уряду. В кінці року розглядалися підсумки за рік і план соціально-економічного розвитку на наступний рік. Неухильно дотримувалося правило, що всі підприємства і відомства розпочинали рік з конкретно визначеними цілями, ресурсами і завданнями.

На урядовому засіданні про план доповідав голова Держплану, ґрунтовно відповідав на всі поставлені запитання щодо вирішення загальнодержавних,

галузевих і регіональних проблем.

У процесі розробки плану все погоджувалося з союзним Держпланом і союзним урядом, оскільки тоді, як відомо, інакше і бути не могло, бо планова система вважалася планово-централізованою.

Після затвердження плану, який набрав силу закону, Рада Міністрів приймала відповідну постанову, зокрема, «Про Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1986—1990 роки». Керуючись цією постановою, Держплан України терміново робив виписки з плану, за визначеним переліком яких було біля 90, і надсилав у всі інстанції для виконання, контролю та до відома. Ось перелік адрес розсилання виписки з плану на 1986—1990 рр. у розрізі міністерств, відомств і обл-(міськ)виконкомів: Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР, Держплан СРСР, ЦСУ СРСР, ЦК Компартії України, Постпредство Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, Президія Верховної Ради УРСР, Рада Міністрів УРСР, Держплан УРСР, Комітет народного контролю УРСР, Міністерство фінансів УРСР, ЦСУ УРСР, Укрконтрора Держбанку СРСР, Укрконтрора Будбанку СРСР, Держбуд УРСР, Мінважбуд УРСР, Мінпромбуд УРСР, Мінмонтажспецбуд УРСР, Держпостач УРСР, Держагропром УРСР, всі міністерства і відомства, обл(міськ)виконкоми, обкоми Компартії України, Київський і Севастопольський міськкоми Компартії України.

Якщо врахувати, що річні Державні плани економічного і соціального розвитку розроблялися майже постійно, не припинялися попередні розробки п'ятирічного плану, розроблялися прогнози на 10—15-річний періоди та багато інших розробок, то можна уявити величезний обсяг планово-аналітичних робіт спеціалістами Держплану, міністерств, відомств і облпланів. Автор як працівник Держплану впродовж майже 20 років може засвідчити, що такий обсяг робіт та ще й у конкретно визначені строки забирав у спеціалістів не тільки вечірні години, а й суботні та недільні дні.

5.2. Держплан, міністерства і відомства

Міністерства і відомства були важливими складовими загальної планової системи. Вони являли собою у плановій системі основну ланку зв'язку у вирішенні загальнодержавних і галузевих завдань.

У кожному міністерстві та відомстві існували потужні планово-економічні підрозділи на правах головних управлінь або управлінь з достатньо великою кількістю висококласних спеціалістів. Ці управління здійснювали весь обсяг планово-аналітичної роботи в галузі по вертикалі. У кожній області, місті та районі в галузевих управліннях та підгалузях промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і торгівлі існували потужні планові відділи, які забезпечували всі завдання з проблем планування галузі та зв'язок з відповідним галузевим міністерством і територіальним органом області, міста, району.

Усі планово-економічні підрозділи міністерств і відомств працювали за методологією, методикою і схемами розробки державних планів економічного та соціального розвитку. Розробляючи форми і показники для складання планів, Держплан надсилав їх в офіційному порядку всім міністерствам і відомствам, які, у свою чергу, зобов'язані були надіслати їх до всіх своїх територіальних структур з подальшим доведенням форм і показників до підприємств і організацій, що давало змогу в результаті охопити всю структуру економіки країни.

У визначений на державному рівні строк всі планові матеріали від підприємств і організацій надходили до міністерств, їхні галузеві відділи матеріали і показники опрацьовували і здавали планово-економічному підрозділу відповідного міністерства. Проект плану виробництва й ефективності розглядався колегією міністерства і схвалені матеріали в офіційному порядку, у визначений строк передавалися Держплану, де цей проект розглядався відповідним галузевим відділом. Цей розгляд був досить копітким і виснажливим, бо міністерства, як правило, обстоювали свої галузеві позиції, що переважно не збігалися з позицією Держплану, який керувався визначеною політикою директивних органів, контрольними цифрами, державним замовленням, нормами і нормативами. Кінцеві розбіжності міністерств і відомств виносилися на розгляд колегії Держплану і там приймалося остаточне рішення, а іноді найбільш принципові розбіжності виносилися на засідання уряду і особисто доповідались його голові, а також першим осібам ЦК Компартії України.

Тогочасні відносини Держплану і Міністерства фінансів дуже відрізнялися від нинішніх. У минулому основою для розробки бюджету країни ставав наперед розроблений, схвалений директивними і радянськими органами та затверджений Верховною Радою річний Державний план економічного і соціального розвитку. Уже на його основі, і тільки, Мінфіном разом з Мінекономіки розроблявся державний бюджет країни на наступний рік. Міністерство фінансів не мало жодного права відхилятися від річного плану соціально-економічного розвитку країни. Сьогодні все навпаки — спочатку складається бюджет, а вже після цього формується план, який називається програмою та ще й не розглядається і не затверджується Верховною Радою.

5.3. Держплан і регіони

У колишньому Союзі всі союзні республіки вважалися регіонами і відповідно формувалося регіональне планування. В той же час якщо союзні республіки розглядалися як регіони, то центром вважався не союзний цільний, а галузевий союзний розріз народного господарства з його централізованим управлінням. Тому в плануванні формувалася принцип галузевого і територіального планування.

Один із принципів тодішнього управління економікою полягав у тісному поєднанні галузевого і територіального планування. Послідовне втілення цього принципу підвищувало його роль, адже економічний потенціал союзних республік значно виріс, особливо ускладнилися господарські зв'язки між ними. Для впорядкування цих зв'язків було прийнято ряд постанов владі, якими визначалися права й обов'язки союзних міністерств, відомств і урядів союзних республік з планування господарського і культурного будівництва. Однак на практиці ефективна узгодженість щодо розвитку галузей і економічних районів не досягалася, а це не відповідає вимогам зростання ефективності суспільного виробництва.

Щоб поліпшити справу підвищувалася роль планів комплексного економічного та соціального розвитку союзних республік, економічних районів, областей і міст, зростала їхня наукова обґрунтованість, організовувався контроль за їхнім виконанням. У зв'язку з цим зміцнювалися республіканські та місцеві

планові органи, підсилювалась їхня роль у справі вирішення проблем використання ресурсів, плануванні соціально-культурного будівництва та підвищення рівня життя населення, розвитку інфраструктури і взаємозалежних виробництв на відповідній території.

Особливої уваги вимагало використання капіталовкладень в сільське господарство, які в останні п'ятиріччя дещо зросли, систематично підвищувалася їхня частка в загальних капіталовкладеннях: у 1966—1975 р. вона становила 23 %, у 1976—1980 рр. — 26 %, а в 1981—1985 рр. — 27 %. Перед плановими і господарськими органами постало відповідальне завдання зробити все необхідне для того, щоб ці величезні засоби були правильно, найбільш раціонально розподілені та використані. При цьому особлива увага приділялась забезпеченню збереження ресурсів сільського господарства. Про те, що в цій галузі економіки потребувалась велика робота, свідчили чималі втрати сільськогосподарської продукції в процесі її виробництва, транспортування, зберігання і реалізації, слід було більш ефективно використовувати мінеральні добрива, пальне тощо.

Одне з актуальних завдань вдосконалювання планування полягало в посиленні комплексного підходу до розв'язання немалих міжгалузевих проблем. Для цього велику роботу належало провести в напрямі поліпшення перспективного планування паливно-енергетичних галузей, а також галузей, які виробляють конструкційні матеріали, будівництві, машинобудуванні та приладобудуванні, хімічній промисловості, виробництві предметів невиробничого споживання.

Посилення комплексного підходу в плануванні було пов'язано з розробкою системи науково-технічних, економічних, соціальних і регіональних програм. Винятково велике загальнодержавне значення набувала реалізація розроблених комплексних програм розвитку сільського господарства Нечорноземної смуги Росії освоєння природних багатств Західного і Східного Сибіру, будівництво Байкало-Амурської магістралі, промислових і лісопромислових комплексів на Далекому Сході, великих індустріальних центрів у Казахстані і Середній Азії. У десятій п'ятирічці (1981—1985 рр.) виконувався ряд великомасштабних науково-технічних і виробничих програм, таких як програми розвитку лазерної та плазмової технології, використання атомної енергії у виробництві тощо.

У колишніх республіках, а теперішніх незалежних державах регіонами вважалися адміністративні області з їхньою економікою в районах і містах. Не вдаючися в політичні дискусії, треба зазначити, що поєднання галузевого, тобто централізованого і територіального планування, спрямовувалося на пошук резервів суспільного виробництва, вдосконалення розміщення продуктивних сил, кращого використання природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, аби мати змогу створювати територіально-виробничі комплекси і в підсумку ефективно вирішувати завдання розвитку економіки країни та регіонів.

З цією метою до 1991 р. розроблялися територіальні плани комплексного економічного і соціального розвитку України, економічних районів в розрізі областей, міст і адміністративних районів. Ці плани були основними організуючими та мобілізуючими документами для місцевих партійних і радянських органів, важливим інструментом у вирішенні конкретних завдань господарського та соціально-культурного будівництва, основою для прийняття виважених рішень в областях, містах і районах.

У територіальних планах та в реальному управлінні економікою республікам та їхнім органам управління були віддані другорядні сектори економіки, а основні

галузі, розміщені на території республік, були у віданні союзних галузевих органів. На Ради Міністрів союзних і автономних республік, виконкоми крайових, обласних і міських органів покладалися обов'язки складання і затвердження зведених п'ятирічних і річних планів виробництва місцевих будівельних матеріалів, випуску товарів народного споживання, планів житлово-комунального і культурно-побутового будівництва, а також контроль за виконанням цих планів. Важливе значення надавалося розробці територіальних балансів виробництва і складання на їхній основі оптимальних вантажопотоків масових перевезень вантажів.

Для кожної області й міста республіканського підпорядкування Рада Міністрів України затверджувала річні та п'ятирічні плани з розбивкою для кожного року. В період розробки планів постійно провадилась робота стосовно розміщення продуктивних сил, і це давало певні позитивні результати, вдавалося уникнути хаосу, але одночасно було багато суб'єктивізму, що значною мірою знижувало ефективність розвитку економіки.

Держплан України відіграв велику роль не тільки в організації функціонування планової системи, а й у практичному вирішенні проблем розвитку економіки територій. Ось як згадує зв'язок українського центру, тобто Держплану України, з регіонами — областями і районами, колишній голова Черкаського облплану Сергій Маркович Гребенюк, нині доцент кафедри економіки Черкаського інженерно-технічного інституту. Ще будучи директором оптико-механічного заводу в місті Умані, дуже часто спілкувався з працівниками Держплану і завжди отримував кваліфіковані пояснення, а також конкретну виробничу допомогу, зокрема у збільшенні випуску навчально-наглядних приладів для шкіл всієї України:

«Працюючи секретарем Уманського міськкому партії неодноразово звертався до працівників Держплану і одержував допомогу, зокрема, у поліпшенні водозабезпечення міста і будівництві очисних споруд. Особливо позитивний вплив діяльності Держплану України на розвиток регіонів я відчув з 1972 р., перебуваючи на посаді голови Черкаського облплану. Молода Черкаська область, яка була створена на ознаменування 300-річчя Переяславської Ради з окраїнних районів ряду областей України, вимагала великої уваги, і вона надавалася саме Держпланом України. Вцей час на Черкащині розвивалась харчова промисловість, машинобудування, велика хімія, сільське господарство з його славними героями — Марією Демченко, Марією Ігнатенко і багатьма іншими. В усіх цих справах помітну роль відіграв Держплан України».

Для планових працівників регіонів постійно провадилися наради, семінари, навчання, працівники з місць запрошувалися на засідання Колегії Держплану і Планового комітету Держплану. Подібні наради і семінари спеціалістів планових органів провадилися не тільки в Києві, а й в обласних центрах — Львові, Донецьку, Одесі, а також Москві, Ленінграді, Свердловську. Частим гостем на Черкащині був В.А. Масол. Коли до нього приходили черкащани з черговим проханням, він завжди досконало знав стан справ в економіці області, особливо пильно стежив за розвитком соціальної сфери: вищі навчальні заклади, будівництво шкіл, лікарень, дитячих закладів, водопровідних і каналізаційних споруд. Нині обласна економічна сфера в тому розумінні якою вона була до 1991 р., зникла, і зв'язку з Міністерством економіки, як спадкоємиці Держплану, не залишилося й сліду. Не стало регіонального планування і регіональної політики, відсутні Схеми розміщення продуктивних сил.

Не можна сказати, що міськплани та райплани відігравали в державі значну роль, але на місцевому рівні вони були уособленням соціально-економічного розвитку, а надто розподілу і перерозподілу матеріально-технічних ресурсів.

5.4. Планова система і наука

Планова система широко використовувала наукові установи економічного профілю для обґрунтування планів соціально-економічного розвитку. Так, у листопаді 1974 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про деякі заходи дальшого поліпшення роботи економічних науково-дослідних закладів республіки і посилення впливу результатів їх досліджень на ефективність суспільного виробництва у світлі вимог XXIV з'їзду КПРС», якою ставилося завдання поглибити дослідження, підвищити ефективність рекомендацій, прискорити впровадження у виробництво завершених розробок. Для цього в складі Академії наук УРСР було створено Відділ економіки, якому доручалося складання зведених координаційних планів досліджень, їх уточнення та визначення найбільш цінних наукових розробок для впровадження в народному господарстві.

Були також визначені головні науково-дослідні інститути з дослідження найважливіших економічних проблем і координації тематичних планів у них. Такими головними науковими установами згідно з постановою Держплану УРСР від 22 січня 1975 р. були: Інститут економіки АН УРСР, Науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Рада з вивчення продуктивних сил Української РСР АН УРСР, Інститут економіки промисловості АН УРСР, Інститут кібернетики ім. В.М. Глушкова АН УРСР, Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства ім. А.Г. Шліхтера, Український науково-дослідний інститут торгівлі та громадського харчування Мінторгу СРСР. Визначались науково-дослідні установи на правах головних: Український філіал НДІ праці Держкомпраці СРСР, Український філіал НДІ з ціноутворення Держкомцін СРСР, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Український філіал НДІПІН при Держплані СРСР, ПТО «Укрголовпостачсистема» Держпостачу УРСР.

Для наукових обґрунтувань перспективних передбачень було три відомих у країні підвідомчих Держплану науково-дослідних потужних організацій: Головний науково-дослідний та інформаційно-обчислювальний центр (ГоловНДІОЦ), Науково-дослідний економічний інститут (НДЕІ) та Український науково-дослідний інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (УкрНДІНТІ). Безпосередньо Зведений відділ народногосподарського плану Держплану України формував тематику і здійснював фінансування для Науково-дослідного економічного інституту, подібну роботу провадили відділи Держплану іншими двома науковими установами. Важливу роль у розробці передпланових документів належала Раді з вивчення продуктивних сил України (РВПСУ), яка підпорядковувалась Академії наук і Держплану.

Звичайно, вагомий науковий потенціал інститутів економічного профілю використовувався недостатньо, закінчені розробки запроваджувалися на обмеженій кількості підприємств. У дослідженнях переважало дублювання і дрібні теми, головні наукові установи слабо впливали на формування планів науково-дослідних робіт в економіці, плани формувалися здебільшого під впливом замовлень знизу. Вкрай недостатньо застосовувалося практика формування планів науково-дослідних робіт прикладного характеру на основі замовлень державних, планових і господарських органів. У планах наукових досліджень значна питома вага належала тематиці за замовленнями окремих підприємств і об'єднань, що обмежувало сферу застосування закінчених розробок.

Для поліпшення становища спеціалістами Держплану України і Інституту економіки Академії наук, хоча і з запізненням на десять років, але були розроблені «Методичні вказівки щодо впровадження та використання результатів економічних досліджень». Методичні вказівки рекомендовані й затверджені Держпланом України постановою № 9 від 11 лютого 1985 р., Президією Академії наук УРСР 25 лютого 1985 р. № 92 та вченою радою Інституту економіки АН УРСР 29 січня 1985 р. № 4. І. М. Сузієм, канд. екон. наук Б. Я. Панасюком), Інституту економіки АН УРСР — академіком І. І. Лукіновим, канд. екон. наук С. В. Онишко). Методичні вказівки були використані для розробки в народногосподарському плані розділу впровадження завершених науково-дослідних розробок.

У тому ж 1974 р. перед Академією наук УРСР, міністерствами і відомствами, підрозділи яких здійснювали дослідження з економічних проблем, були поставлені такі завдання:

— розширити тематику досліджень з проблем підвищення ефективності суспільного виробництва, науково-технічного прогресу, ефективності капітальних вкладень, живої та уречевленої праці. Готувати конкретні рекомендації щодо зниження різного роду втрат у народному господарстві для планових і господарських державних органів з метою використання їх у розробці проектів планів;

— поглибити розробку норм і нормативів, маючи на увазі посилення режиму економії та раціонального використання електроенергії, палива, сировини, матеріалів і робочого часу, а також зниження втрат сільськогосподарських продуктів і сировини на виробництві, під час транспортування, зберігання, переробки й торгівлі;

— в автоматизованих системах управління та планування на всіх рівнях управління розширити розробку і застосування матеріальних, трудових, фінансових балансів і балансів виробничих потужностей, а також оптимізаційних завдань у сфері планування й управління;

— розширити тематику і підвищити ефективність наукових розробок з проблем подальшого розвитку і розміщення продуктивних сил країни з урахуванням перспектив розвитку міст і сіл, а також необхідності більш раціонального використання наявного виробничого потенціалу, природних і трудових ресурсів. Готувати плановим і господарським органам конкретні рекомендації щодо вдосконалення розміщення продуктивних сил країни;

— практикувати розробку конкретних рекомендацій для посилення впливу на господарські процеси госпрозрахунку, ціни, прибутку, економічного стимулювання банківського кредиту, договірної системи;

— розширити практику розробки конкретних заходів і безпосередньої участі наукових організацій в розробці регіональних планів соціального розвитку, а також вивірненню міжгалузевих проблем соціального розвитку.

У світлі таких проблем ставилися відповідні завдання перед державними і науковими установами, а саме:

- відділу економіки Академії наук УРСР: змінити систему розробки планів наукових досліджень з економічних проблем, посилити централізований вплив на формування тематики досліджень з урахуванням ініціативи колективної думки та окремих осіб; разом із головними інститутами, плановими і господарськими органами впровадити в практику планування з економічних проблем розробку комплексних цільових галузевих і міжгалузевих програм, які охоплюють всі етапи робіт — від дослідницьких до втілення в життя їх результатів. У цих планах мають визначатися господарські та планові органи, які будуть впроваджувати результати економічних розробок;

- міністерствам і відомствам та Академії наук України:

- підвищити роль головних науково-дослідних інститутів, відповідальних за організацію і підвищення ефективності досліджень з найважливіших економічних проблем, не допускати включення до плану неактуальних проблем, піднести ефективність результатів досліджень;

- розширити практику розробки тематичних планів досліджень на основі замовлень міністерств, відомств і державних планових органів;

- міністерствам і відомствам УРСР:

- посилити контроль за практичним використанням завершених наукових розробок з економічних проблем;

- розглядати тематику досліджень маючи на меті підвищення її актуальності та розширення сфери використання завершених розробок.

Багато було директивності й адміністрування, але простежувалося намагання навести елементарний лад у наукових дослідженнях усіх учасників наукової та державної сфер. Існує певна надія на те, що майбутні дослідники й управлінці знайдуть в цих намаганнях на державному рівні раціональні зерна та здійснять краще своїх попередників використання ідеї планової системи.

Тепер в Мінекономіки як наступнику колишнього Держплану залишився лише один науковий заклад, який не фінансується міністерством, а переведено його одним «керівником-мудрецем» на самофінансування, молодих науковців майже немає, а решта інститутів узагалі передані в інші структури і майже зникли. Тепер наукова робота в інституті, який залишився у віданні Мінекономіки, наукова робота відсутня, діє лише Спеціалізована рада із захисту дисертацій, інститут очолюють почергово кандидати наук з урядових установ. Немає фінансування та наукових дослідженнях.

Фундаментальна прикладна наука відігравала важливу роль у підготовці передпланових документів для розробки державних планів, серед яких головними були: Комплексна програма науково-технічного прогресу на 20 років (по п'ятирічках); Концепція економічного та соціального розвитку на наступні 15 років; Схема розвитку і розміщення продуктивних сил.

Комплексна програма науково-технічного прогресу розроблялася в цілому для країни та в розрізі міністерств, відомств, регіонів на 20 років: ретроспектива 20 років і перспектива — 20 років і була найважливішим передплановим документом, основою для довгострокового та п'ятирічного планування. Комплексна програма розроблялася Академією наук України і Держпланом України із залученням провідних наукових організацій, знаних вчених і спеціалістів, а безпосереднім розробником і координатором програми була Рада з вивчення продуктивних сил (РВПС) АН України. Кожні п'ять років програма нарощувалася, тобто розроблялися всі планово-економічні показники на наступний п'ятирічний період для оновлення 20-річної перспективи.

Концепція економічного та соціального розвитку розроблялася на наступний 15-річний період як вихідна політична і господарська платформа планування соціально-економічного розвитку країни і регіонів. Розробка Концепції була прерогативою союзних органів і формувалася в цілому для країни, вона містила набір пріоритетів і цілей розвитку економіки, визначала напрями структурної та інвестиційної політики, науково-технічного прогресу, межі соціального розвитку, завдання підвищення освітнього і культурного потенціалу, підтримання обороноздатності країни.

Концепція економічного та соціального розвитку країни розроблялася Держпланом разом із Державним комітетом науки і техніки й Академією наук із залученням провідних науково-дослідних центрів, видатних учених і фахівців. У процесі її розробки використовувалися матеріали: Комплексна програма науково-технічного прогресу; державні цільові науково-технічні програми міжгалузевого характеру; довгострокові народногосподарські міжгалузеві та територіальні програми; науково-дослідні та демографічні прогнози. Проект Концепції розглядали директивні та радянські органи не пізніше як за два роки до початку наступної п'ятирічки.

Схема розвитку і розміщення продуктивних сил країни була основою для розробки проектів планів економічного і соціального розвитку в розрізі галузей і територій. Схема розвитку і розміщення продуктивних сил України розроблялася РВПС АН України разом із Держпланом України та облвиконкомом. Затверджував Схему Держплан СРСР за поданням урядів союзних республік. Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил областей були регіональним розділом Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил країни. Затверджував Схему областей Держплан України за поданням облвиконкомів. Схема розробляла на 15-річний період із широкими конкретними розрахунками першого п'ятиріччя.

Матеріали Схеми використовувалися для підготовки Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни, п'ятирічних і річних планів, розробки планів областей і міст, цільових комплексних програм, складання переліку нового будівництва. Схема служила базою для розробки техніко-економічного обґрунтування будівництва підприємств і споруд, схем розселення, районних планіровок, генеральних планів міст й інших населених пунктів, груп промислових підприємств.

Обидва передпланові документи, тобто «Комплексна програма науково-технічного розвитку» і «Схема розвитку і розміщення продуктивних сил країни» мали і схожість, і відмінність. Відмінності були такі: по-перше, Програма розроблялася на 20 років, а Схема — на 15 років; по-друге, в Програмі передбачалися досягнення науково-технічного прогресу, їх рівень і можливість використання, в ній можна було побачити всі новини, ноу-хау, чого в Схемі не було; по-третє, Програма розроблялася в цілому для країни, Схема ж не тільки в масштабах країни, а й кожного природно-економічного району, кожної області, а також міст Києва і Севастополя (до речі, розроблені в минулому схеми для областей мають практичне значення досі).

Складалася Схема в такий спосіб: здійснювався аналіз ретроспективи, тобто за 15-річний період, одночасно розроблялися перспективи розвитку, розраховувалися відповідні показники на 15-річний період наперед — прогноз. Це був засіб забезпечення безперервності планування, так як п'ятирічні плани розроблялися саме на базі основних пропорцій, напрямів, ресурсів Схеми. Кожні п'ять років, одночасно з розробкою п'ятирічного плану, тривала розробка Схеми на наступні п'ять років. У результаті десятилітній період доповнювався новим п'ятирічним, що забезпечувало для країни бачення соціально-економічного розвитку на 15-річну перспективу.

5.5. Держплан України і союзні органи

Народногосподарське планування й управління постійно потребувало вдосконалення, усунення недоліків, яких було безліч унаслідок політичних причин, які вимагалися зі сторони союзних органів для посилення централізації, а зі сторони республіканських органів — розширення можливостей прийняття самостійних рішень в усіх сферах розвитку республіки і його народу, зокрема українського. Якщо зазирнути углиб складнощів, які призвели до розпаду Союзу, то недостатнє поєднання союзного планування розвитку галузей і територіального планування розвитку республік відіграли не останню, а одну із головних ролей. У керівників колишніх республік, а також кожної нації була накопичена негативна енергія несприйняття методів, коли вирішення всіх соціально-економічних проблем республіки провадилося далеко-далеко за її межами.

Унаслідок недостатньо зваженої соціально-економічної політики в розвитку республік завжди порушувалися строки розробки територіальних планів. Вважалося, що основною причиною цього була відсутність постійно діючого, затвердженого союзними органами Положення про порядок і строки розробки річних планів, які дали б змогу союзним республікам разом із союзними міністерствами і відомствами, не очікуючи вказівок зверху, тобто із Кремля, розгортати роботу над територіальними планами. Другою важливою причиною складнощів територіального планування, тобто планування в союзній республіці, була недосконалість самої методики і форм територіального планування. В ній передбачалися тільки проектування розвитку економіки союзних міністерств з розвитку господарства республіки, а будь-які пропозиції республіканських органів щодо розвитку своєї території не передбачалися методикою і взагалі не бралися до уваги, якщо вони надходили до союзних міністерств.

У Держплані Союзу галузеві відділи для роботи над територіальними планами союзних республік залучали лише союзні галузеві міністерства і відомства, але зовсім не запрошувалися до роботи планові органи союзних республік, не використовували їхніх пропозицій. Органи територій, тобто уряди союзної республіки не знали, які галузі передбачалося розвивати та які будівництва розміщувати на їхній території, що також викликало приховане обурення.

Відсторонення республіканських органів від розробки територіальних планів супроводжувалося також недосконалістю форм і показників для розробки територіальних планів. Методичні вказівки до розробки проектів планів обновлялися Держпланом Союзу один раз на п'ять років, у той час як у діючі форми і показники щорічно вносилися величезна кількість змін, які до того ж повідомлялися до республік з величезним запізненням. Республіканські державні та планові органи ставилися у невизначені становище у своєму господарстві, за яке вони відповідали перед Союзом і власним народом.

Багато недоліків було в територіальному плануванні капітальних вкладень. У територіальному плані передбачалося будівництво житла, шкіл, дитячих дошкільних закладів, лікарень і поліклінік, а також об'єктів комунального господарства. Таке будівництво передбачали Держплан і міністерства союзної республіки, а також обласні й міські виконавчі комітети. Дольову участь зобов'язані були брати у такому будівництві всі союзні міністерства і відомства, але для того, щоб одержати кошти від таких організацій, доводилося, за словами колишніх урядовців, «буквально випрашивати» необхідні дольові кошти та ще й не завжди подібне жебракування закінчувалося успіхом.

Величезні зусилля доводилося витратити на одержання коштів від союзних міністерств і відомств для дольової участі навіть у будівництві важливих народногосподарських об'єктів: каналів, промвузлів, великих природоохоронних об'єктів. Така дольова участь визначалася відповідними постановами союзного уряду, але більшість міністерств їх не виконували або виконували тільки частково. Йшла постійна титанічна боротьба між урядами союзних республік з їхніми куцими правами і всесильними союзними міністерствами та відомствами з широкими правами господарів своєї галузі на всій території Союзу.

Держплани союзних республік домагалися від союзного Держплану вирішення на урядовому рівні проблеми, щоб уряди республік були замовниками будівництва житла й об'єктів соціально-культурного призначення на території республіки, включаючи об'єкти для союзних міністерств і відомств. Завдяки цьому обсяги капітальних вкладень, які виділяються для таких цілей, мали б бути збільшені за рахунок їхнього скорочення для союзних міністерств і відомств. Саме цього ніхто із союзних міністерств не бажав, отже й не поступався.

Каменем спотикання було погодження в Держплані союзу титульних списків перехідного та нового будівництва виробничих і невиробничих об'єктів незалежно від кошторисної вартості. Постійне погодження з союзним Держпланом всього, що будується на території України, зтягувало строки розробки технічної документації та самого будівництва, зростала його вартість. Наприклад, у липні 1977 р. уряд України подав на погодження з Москвою титульний список на проектування апаратно-студійного телевізійного комплексу в м. Києві, а тому в плані на 1978 р. Держплан України передбачив капіталовкладення і ліміти проектно-дослідницьких робіт, але титульний список був погоджений союзним Держпланом тільки 29 грудня 1978 року. Подібні казуси траплялися постійно і були правилом, а тому уряд і Держплан України просили і обґрунтовували на всіх рівнях доцільність надання права Раді Міністрів республіки самостійно затверджувати титульні списки на будівництво і проектування виробничих і невиробничих об'єктів на власній території.

Республіки були позбавлені навіть права оформляти фінансування будівництва, передбаченого річними планами для республіканського господарства, а тому постійно ставилися питання про надання можливості місцевим органам оформляти фінансування свого ж будівництва через територіальні контори Будбанку СРСР.

Союзні міністерства дедалі більше розширювали своє виробництво у великих містах, що вело до зростання кількості працюючих і їхніх сімей та потреб розширення інфраструктури для їх обслуговування, а малі міста занепадали. Через це, враховуючи напруженість із забезпеченням народного господарства трудовими ресурсами, Держплан України ставив питання про необхідність розробки заходів економічного стимулювання промислового будівництва в малих містах. Для цього пропонувалося в планах цільовим призначенням виділяти капіталовкладення на освоєння, інженерну підготовку територій та інші містобудівні заходи в тих малих містах, де доцільно розмістити нові підприємства.

Відбувалися постійні чвари між Держпланом СРСР і Держпланом УРСР стосовно доведення завдання до рівня виробництва, яке необхідно було забезпечити, та ще й без належного виділення матеріально-фінансових ресурсів. Саме такі розбіжності спонукали тодішнього голову Держплану України В. Масола у березні 1981 р. доповіді урядові України, що «...по ряду важливіших показателів наші проєктировки отлічаються от контрольных цифр в основном в связи с недостаточными объемами капитальных вложений и материальных ресурсов».

У проєкті плану на 1981—1985 рр. залишилися розбіжності між проєктуваннями Держплану СРСР і Держплану України щодо виробництва в таких галузях: сільське господарство; харчова промисловість; житлове будівництво; водне господарство; комунальне будівництво, освіта й культура; місцеві будівельні матеріали; чорна металургія; вугільна промисловість. В конкретних цифрах це виглядало таким чином:

	Контрольні цифри на 1985 р.	Проєкт плану	+, -
Добування вугілля, млн т	215	205	-10
Прокат готовий, тис. т	42 105	40 305	-1800

Товарна продукція Мінхарчопрому, млн крб.	10 680	10 460	-220
---	--------	--------	------

Закінчення табл.

	Контрольні цифри на 1985 р.	Проект плану	+, -
Цукор-пісок Мінхарчопрому, млн крб.	6550	5979	-571
Товарна продукція Мінм'ясомолпрому, млн крб.	9604	9007	-597
М'ясо, тис. т	2596	2256	-340
Масло тваринне, тис. т	376	373	-3
Товари культпобуту, млн крб.	1467	1367	-100
Товарна продукція Мінмісцевпрому, млн крб.	2580	2260	-320
Товари побутової хімії республіканського господарства, млн крб.	180	139	-41
Товарна продукція господарств Ради Міністрів УРСР, млн крб.	75 678,3	74 407,0	-1271,3
Закупки зерна, тис. т	20 000	18 500	-1500
Закупки худоби і птиці, тис. т	4740	4200	-540

Основні причини таких розбіжностей — нестача капітальних вкладень, що виділялися для української економіки. Про роботу спеціалістів Держплану України над проектами планів, їх погодження в союзних органах — союзному Держплані та міністерствах можна дізнатися на ряді прикладів розробки плану на 1981—1985. Найбільше сил й енергії витрачалося на погодження з союзними органами основних показників виробництва і лімітів капітальних вкладень.

При визначенні обсягу видобутку вугілля на 1981—1985 рр. союзний Держплан не взяв до уваги зниження виробничих потужностей через погіршення гірничогеологічних умов, а також щорічне зниження на 2,7—3 млн т нормативних потужностей на восьми шахтах. Безпідставність такого рішення пояснювалася такими розрахунками і реальним станом справ: введення потужностей за рахунок нового будівництва і реконструкції за 1971—1975 рр. становило — 29,0 млн т, за 1976—1980 рр. — 15,3 млн т, закладка нових потужностей за ці періоди відповідно — 14,2 і 3,0 млн т, у той час як вибуття потужностей зростало за ці роки відповідно — 29,2 і 24,3 млн т.

Подібне становище склалося і в чорній металургії при розгляді плану виробництва на 1981—1985 рр. Союзний Держплан не враховував зменшення потужностей підприємств з підземним добуванням руди у зв'язку зі скороченням рудних площ при збільшенні глибини добування, приймаючи більш високий рівень добування сирової руди і використання потужностей збагачувальних фабрик. Крім того, передбачав завершення робіт з реконструкції та розширення Центрального гірничозбагачувального комбінату в 1983—1984 рр., чого в Україні, внаслідок обмежених капітальних вкладень, не передбачалося в цей період. Більше того, союзні органи не брали до уваги намічене виведення застарілого листового стану на Єнакіївському заводі, а виведення стану 280 на заводі ім. Дзержинського і тонколистового стану на Новомосковському заводі було перенесено на пізніший строк.

У сільському господарстві існувала постійна розбіжність, котра стосувалася обсягів продажу в централізованій фонд держави основних видів продукції — зерна, м'яса, молока тощо. Республіка своїм планом намічала продати щорічно значну кількість зерна державі — 18,5 млн т, але й цього виявлялося мало. Держплан СРСР передбачив середньорічні закупки зерна на 1981—1985 рр. в кількості 18,7 млн т та збільшити продаж державі зерна в 1985 р. до 19 млн т. Таке збільшення негативно відбивалося на забезпеченні тваринництва концентрованими кормами, яке становило лише 53 %. Одночасно союзний Держплан збільшував закупки худоби і птиці проти проектів України на 400 тис. т в 1982 р. і на 230 тис. т у 1985 р. Значні розбіжності були і щодо закупок молока, які збільшувалися тільки на 1982 р. на 1 млн т. Найбільшим каменем спотикання були обсяги поставок до загальносоюзного фонду м'яса. В плані на 1981—1985 рр. союзний Держплан передбачав поставки м'яса до цього фонду в 1985 р. в кількості 760 тис. т проти 500 тис. т за розрахунками Держплану України. За попередні п'ять років питома вага поставок м'яса у загальносоюзний фонд становила 22,2 %, а вже у 1985 р. за вимогами

союзного Держплану цей рівень підвищувався до 30,4 %. Поставка молока в загальносоюзний фонд у 1985 р. намічалася Держпланом України на рівні 3,4 млн т, союзний Держплан вимагав 3,9 млн т. При цьому різко знижувався рівень споживання молока із державних ресурсів міського населення України — з 329 кг у 1980 р. до 312 кг у 1985 р.

Значно зменшувалися ліміти капітальних вкладень та будівельно-монтажних робіт житлового будівництва, які відносилися до республіканського і союзно-республіканського господарства. На 1985 р. союзний Держплан намічав ліміт капітальних вкладень на житлове будівництво 145 млн крб. проти 323 млн крб. за розрахунками Держплану України. При цьому в Україні щорічно збільшувалася на 100 тис. кількість сімей на квартирному обліку, серед яких ветерани праці, багатодітні сім'ї, хворі, ті, хто проживає в аварійних будівлях, військові пенсіонери з усього Союзу, інваліди Вітчизняної війни, сім'ї загиблих в Афганістані та інших воєнних подіях. За часів Радянського Союзу всі військові при виході на пенсію намагалися переїхати на проживання в Україну, та ще й у великі міста, а це вимагало збільшення житлової площі для них.

Розвиток економіки постійно потребував органічної ув'язки в оптимальних параметрах централізованого, територіального і галузевого управління. Такі вимоги викликалися тим, що розвиток народного господарства регіонів завжди стикався з проблемами, які вирішити не здатні ні центральні, ні територіальні органи управління, ні галузеві міністерства.

Галузеві плани не передбачали достатньо пропорційного розвитку і раціональної структури господарства регіону, здійснювали регулювання територіальних пропорцій і вирівнювання показників економічного розвитку, сировинних, земельних, водних, енергетичних й інших ресурсів. Територіальне планування, а це однозначно і територіальні органи управління, у свою чергу, за їхніх обмежених правових і економічних можливостей, не мали змоги здійснити єдину політику розвитку регіону, спрямовану на зміцнення виробничої та соціальної інфраструктури, створення міжгалузевих виробництв, охорону навколишнього середовища і раціонального використання місцевих ресурсів, збільшення виробництва товарів народного споживання, розширення сфери послуг населенню тощо. Все це впливало на деструктивні зміни в економіці регіонів, до яких належали союзні республіки, а головне те, що такі зміни були не обґрунтованими і не об'єктивними. Поставало питання вирішити ряд важливих проблем розвитку економіки регіонів і територіального планування.

Проблема перша — дотримуватися пропорційності й збалансованості соціально-економічного розвитку регіону. Така вимога відповідає об'єктивним процесам, які полягають в тому, що галузевий і підгалузевий розвиток найбільш раціонально підпорядковується не тільки потребам, а й можливостям, відповідно до наявних сировинних, водних, земельних, трудових та інших ресурсів. Зрештою це не що інше, як наближення, або повернення продуктивних сил до природних умов розвитку, до джерел сировини, енергії тощо. Про це комуністи ще в 1923 р. на своєму одинадцятому з'їзді казали так: «Выработка общехозяйственного плана ... может идти успешно лишь постольку, поскольку отдельным хозяйственным областям предоставляется необходимая самостоятельность в разрешении хозяйственных и производственных условий»¹⁰³. Уже ставало зрозумілим, про що говорили та писали окремі економісти, а саме, що узгоджений зв'язок місцевих і центральних органів влади, який ґрунтується на економічних, а

¹⁰³ КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 2. — С. 416.

не адміністративно-командних методах, дасть змогу раціонально використати всі наявні ресурси, і не тільки в окремих регіонах, а й у країні в цілому.

Наприклад, як може ефективно використовуватися земля, коли централізоване поповнення родючих земель відбувалося за рахунок зменшення багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів і пасовищ, осушення заболочених і перезвожених земель. Адже в результаті якість орних земель в цілому знижувалась унаслідок втрати гумусу, засолення, підвищення кислотності, ерозійних процесів, забруднення ґрунтів промисловими відходами й отрутохімікатами. Практика давала підстави робити висновок про необхідність здійснення в народному господарстві широкого фронту робіт з реконструкції й технічного переозброєння як альтернативу новому будівництву, поліпшення наявних сільськогосподарських угідь замість введення в господарський оборот нових площ.

Проблема друга — раціональне розміщення промислових виробництв. Це зобов'язувало забезпечити раціональне й високоефективне використання і збереження наявних ресурсів, про що писали вчені в минулому, зокрема Ф. Енгельс: «Только общество, способное установить гармоническое сочетание своих производительных сил по единому общему плану 1898—1970 может позволить промышленности разместить ее по всей стране так, как это наиболее удобно для ее развития и сохранения, а также для развития прочих элементов производства»¹⁰⁴.

Де ж тоді розміщувати нове будівництво? Для цього треба враховувати перш за все землі, на яких не можуть вирощуватися сільськогосподарські культури, але які придатні для життєдіяльності людини. Адже немає ніякої різниці, постачати продовольчі товари робітникам, підприємства яких розташовані на тучних чорноземах або на землях, не придатних для сільськогосподарського виробництва. Усе більше вчених і практиків сходилися на тому, що переробка продукції сільського господарства має зосереджуватися за місцем її виробництва.

У той же час нове будівництво повним ходом здійснювалося переважно в містах, навіть у тих, де воно було заборонено або обмежено, що пояснювалося надмірною силою союзних органів влади. Наприклад, тільки у 29 містах України, де заборонено чи обмежено нове будівництво промислових об'єктів, кількість нових будов вартістю вище мільйона карбованців становила 234, крім 177 уже розпочатих перехідних будов. Будівництво велося з низькою якістю, з великою кількістю незавершених будов унаслідок низької продуктивності праці і відсталої технології будівельної індустрії. Порувалася галузева структура основних виробничих фондів, які розподілялися серед галузей, за даними 1986 р., таким чином: у промисловості — 50,2 %, сільському господарстві — 21,1 %, у будівництві — 93,4 %. Отже, основні фонди, спрямовані в будівельну індустрію, були мізерними, а тому її стан не давав змоги забезпечити потреби всієї економіки, тим більше регіональної. У підрядних організаціях того періоду ручною працею було зайнято 50—55 % робітників, продуктивність праці була вкрай низькою.

Проблема третя — продовольче постачання — наслідок того, що місцеві органи зобов'язані були забезпечувати задоволення потреб усього населення регіону, але за умови спочатку повної поставки продовольства до союзного і республіканського фондів. У цьому полягала основна причина того, що практично у великих містах продовольства було достатньо, а в селах, селищах і райцентрах магазини мали порожні полиці. Головне питання у цій проблемі, яке потребувало вирішення, — раціональне поєднання централізованого і децентралізованого постачання. Однак розв'язати його практично було неможливо, бо централізація посилювалася, а тому, природно, можливості постачання продовольства місцевому населенню скорочувалися.

¹⁰⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 20. — С. 307.

Розділ **ДЕРЖПЛАН УКРАЇНИ: СТРУКТУРА** **ТА ПЛАНОВО-АНАЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

6.1. Функціональна структура **Держплану України**

Планова система та Держплан України — потужна економічна державна управлінська структура, що здатна була горизонтально і вертикально організувати планово-економічну роботу в усій країні: розробка довгострокових, середньострокових і річних планів соціально-економічного розвитку країни, регіонів, окремих галузей і підгалузей; формування державних програм вирішення найважливіших народногосподарських проблем в соціальній і економічній сферах; проведення глибокого аналізу соціально-економічних процесів у суспільстві; здійснення постійного контролю за виконанням прийнятих органами влади планів і рішень.

Держплан України був повністю залежним в усіх питаннях, без винятку від союзного Держплану й українських партійних органів. Самостійно вирішувалися соціально-економічні проблеми переважно ті, які стосувалися республіканських галузей та деякі обмежені питання союзно-республіканських галузей. Усе, що стосувалося союзних галузей, розташованих на території України, відносилось тільки до механічного виконання завдань з Москви. В цілому ж в Україні як республіці імперії Союзу це був потужний економічний центр держави як за кількістю, так і знаннями спеціалістів, а також науковим потенціалом: кадрова чисельність Держплану України становила: в 1961 р. — 1025, 1983 р. — 1081 і в 1989 р. — 796 фахівців; для наукових обґрунтувань соціально-економічних розробок працювало три потужні науково-дослідні інститути Держплану, використовувалися розробки ряду інститутів Національної Академії наук України.

Незважаючи на велику залежність від Москви, в Україні подібна управлінська державна структура, якою був Держплан України, завжди посідала провідне, визначальне місце у формуванні та реалізації економічної політики держави. Фінансова та соціальна політика, бюджет, структура економіки, пропорції розвитку й інші завдання розвитку суспільства вирішувалися на базі розвитку реальної економіки. У свою чергу, розвиток економіки та соціальної сфери визначався в коротко-, середньо- і довгострокових планах, які розроблялися Держпланом разом із міністерствами, відомствами та регіональними (обласними) плановими органами.

Для надання реальної влади Держплану у виконанні завдань цій організації надавалося пріоритетне значення у державній ієрархії правління: голова Держплану одночасно був і віце-прем'єром України, який опікувався питаннями економіки та фінансово-кредитної системи, рішення Планового комітету України Держплану було обов'язковим з питань соціально-економічного розвитку для всіх управлінських структур держави, його рішення поважалися партійними та державними органами. Однак головне полягало в тому, що державний бюджет формувався виключно на основі показників розвитку реальної економіки, передбачених в планах, затверджених законодавчою владою та за безпосередньої участі спеціалістів вищої кваліфікації планових органів. У таких умовах державний бюджет був, як правило, збалансованим і реальним.

Держплан був центром формування соціально-економічної політики держави. До 1991 р. організація мала управлінську функціональну вертикаль, яка являла собою систему, що включала: Держплан України — облплани — міськплани — райплани. Кожна з цих територіальних економічних структур працювала за єдиною методологічною і методичною основою, хоча обсяги планово-економічних робіт і функції змінювалися зверху до низу. Системність давала свої переваги в тому, що держава мала змогу централізовано розв'язувати безліч соціально-економічних проблем одночасно на всій території та контролювати хід цієї роботи. Звичайно, були і негативні риси такої централізації: стримувалась ініціатива на місцях; в окремих регіонах виникали проблеми, які потребували невідкладного вирішення, але все залежало від центру.

За своєю вертикальною структурою Держплан України мав свої підрозділи в територіальному розрізі: облплани, міськплани, райплани. За горизонтальною структурою існували планові підрозділи в усіх міністерствах і відомствах у вигляді Головних планово-

економічних управлінь, управлінь і відділів, планових відділів підприємств й об'єднань. Планова система охоплювала всі сторони життя суспільства, всю культурну, наукову, соціальну і економічну сфери. Вертикальні й горизонтальні структури планової системи тримали постійний зв'язок з Держпланом України: через його галузеві відділи з питань методології та методики галузевого планування; організації та розробки довгострокових, середньострокових і річних планів розвитку територій і галузей; дотримання строків, єдності та вимог у сфері методології та методики планування розвитку територій, галузей і підгалузей відповідно до економічної та соціальної політики влади.

Виникав цілий ряд проблем. До розробки галузевих планів залучалися численні спеціалісти планових і економічних підрозділів підприємств, міністерств і відомств, галузевих відділів Держплану, численні колективи галузевих науково-дослідних і проектних інститутів. У той же час для розробки територіальних планів залучалося менше фахівців і науковців, в міністерствах і відомствах не було підрозділів територіального планування. Якщо облплани в цілому відповідали за кількістю і якістю спеціалістів потребам планово-аналітичної роботи в області, вони мали змогу використати наукові сили, то райплани були позбавлені такої можливості, адже середня чисельність плановиків, наприклад, сільських районів становила 2,2 особи. У результаті територіальне планування в районах практично не існувало, райплани виконували другорядну рутинну роботу.

Технологія методологічної, методичної й організаційної діяльності Держплану була високоефективною і зрозумілою на всіх рівнях управління. З найважливіших питань соціально-економічного розвитку країни, галузей і регіонів приймалося рішення Державного планового комітету Держплану, яке було обов'язковим для всіх міністерств, відомств і областей, його ніхто не мав права відмінити, звичайно, крім вищих партійних органів. Методологічні, методичні та практичні методи розробки економічних матеріалів, а також визначення організації та строків роботи здійснювала єдина структура Держплану — Зведений відділ народногосподарського плану, його інструктивні письмові нормативи виконувалися всіма галузевими і функціональними відділами Держплану, облпланами і райпланами безумовно.

У методичних вказівках розписувалося, які матеріали і в якому вигляді, в який строк той чи інший галузевий або функціональний відділ передає іншим відділам, а кінцевим пунктом руху планово-аналітичних та пояснювальних матеріалів в суворо визначений термін був Зведений відділ народногосподарського плану. Найменше порушення строків подачі матеріалів і зниження їх якості на будь-якому організаційному етапі призводило до порушення всієї роботи майже п'ятдесяти відділів Держплану, що нерідко викликало збурення, адміністративні стягнення щодо тих, хто допустив затримку. Як правило, всі недоречності вирішувалися в робочому порядку на рівні спеціалістів або начальників відділів і арбітром був завжди Зведений відділ народногосподарського плану. В процесі роботи панувала підтримка, воістину один за всіх і всі за одного, толерантність, висока професійність і відповідальність кожного працівника відділів Держплану.

У процесі розробки перспективних планів у відповідний підвідділ Зведеного відділу народногосподарського плану надходили аналітичні матеріали і планові показники розвитку всіх сфер соціально-економічного стану та передбачень на майбутнє без винятку: галузей народного господарства — промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво; всіх галузей промисловості; комплексів — науково-технічного прогресу і машинобудування, товарів народного споживання і послуг населенню, матеріальних ресурсів, будівництва і капітальних вкладень, агропромисловий, галузей важкої індустрії; розвиток територій, фінансів і собівартості, праці, освіти і культури, охорони здоров'я, державного управління.

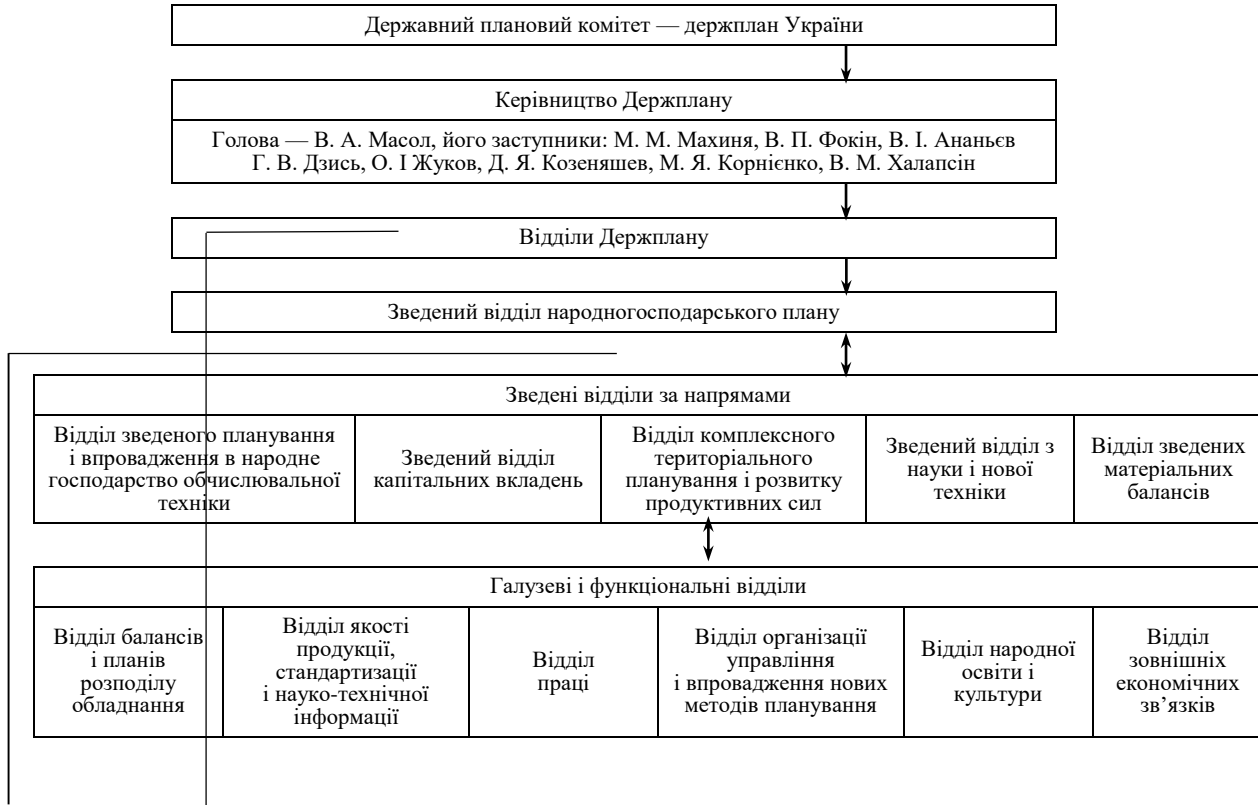
У цілому всі відділи Держплану, подаючи свої матеріали до Зведеного відділу народногосподарського плану, обстоювали свої планові розробки й аналітичні матеріали. Звичайно, не всі документи приймалися, велися досить жваві дискусії в разі розходжень з відповідними об'єктивними економічними законами та політикою держави. Спеціалісти Зведеного відділу були зобов'язані обстоювати, як правило, загальнодержавні інтереси. В багатьох ситуаціях втручалися і керівники галузевих та функціональних відділів з певними амбіціями, великим практичним досвідом та високим посадовим рівнем, який прирівнювався до заступника міністра відповідного міністерства. Тому, щоб обстояти свою наукову, планову чи практичну позицію і думку, не знизити авторитету Зведеного відділу, який в цілому користувався повагою серед спеціалістів галузевих і функціональних відділів Держплану, треба було якщо не все, то багато чого знати, постійно вдосконалювати свою кваліфікацію і толерантно обстоювати свою думку. Крім того, до думки спеціалістів Зведеного відділу народногосподарського плану, як і всіх відділів, дослуховувалися керівники Держплану, який користувався повагою керівників держави.

Зведений відділ народногосподарського плану був основним технологом і координатором планово-аналітичної роботи величезного колективу спеціалістів всього Держплану, які розробляли короткострокові і довгострокові перспективи розвитку країни. У 1961 р. кількість фахівців у цьому відділі становила 73, у 1989 р. — 52 спеціалісти. У Відділі було сім підвідділів: зведеного річного плану й організації планування, зведеного п'ятирічного і перспективного планів, організації планування та використання результатів економічних досліджень, зведеного плану виробництва засобів виробництва, зведеного плану виробництва предметів споживання, сільського господарства і товарообороту, балансу народного господарства і якісних показників, розміщення продуктивних сил, економічного аналізу.

Для формування методологічних, методичних і нормативних підходів до розробки планово-аналітичних документів відділи Держплану користувалися науковими розробками та інформаційними матеріалами трьох потужних науково-дослідних установ Держплану України: Головного науково-дослідного та інформаційно-обчислювального центру (ГоловНДІОЦ); Науково-дослідного економічного інституту (НДЕІ); Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (УкрНДІНТІ). При кожній науково-дослідній установі діяли постійні курси підвищення кваліфікації спеціалістів планової системи, а також при Київському інституті народного господарства (нині — Київський національний економічний університет). Безпосередньо Зведений відділ народногосподарського плану формував тематику і здійснював фінансування для Науково-дослідного економічного інституту. Решта наукових установ опікувалися іншими функціональними відділами Держплану. Для розуміння сучасного стану можна лише знову нагадати, що тепер цей єдиний інститут не фінансується Міністерством економіки, його переведено на самофінансування, молодих науковців майже немає, решта два інститути взагалі передані в інші структури і майже зникли.

Спеціалісти і керівники Держплану тісно співробітничали з науковими установами не тільки в практичній, а й у науковій площині. За всю історію Держплану України три спеціалісти захистили докторські дисертації, двоє з них працювали у Зведеному відділі народногосподарського плану — керівник цього підрозділу Ф. М. Хилюк і заступник керівника відділу Б. Я. Панасюк, а також керівник Відділу науки, освіти і культури — Л. В. Черкашин. Ряд фахівців Держплану захистили також кандидатські дисертації. Не стало Держплану, а на його місці створили Мінекономіки, яке повністю втратило свої функції, немає тієї організації праці в процесі розробки планових матеріалів та контролю за їх виконанням. Всі «варяться у своєму соку», тобто кожен діє так, як розуміє, а тому скільки керівників — стільки й методів, поєднати їх нікому не вдається, та й ніхто цим не переймається.

**СТРУКТУРА ДЕРЖПЛАНУ УКРАЇНИ
у 80-х роках XX ст.**

Відділ чорної і кольорової металургії	Відділ вугільної, нафтової і газової промисловості	Відділ транспорту і зв'язку	Відділ охорони здоров'я	Відділ енергетики і електрифікації	Відділ хімічної промисловості
---------------------------------------	--	-----------------------------	-------------------------	------------------------------------	-------------------------------

Відділ лісової, паперової і деревообробної промисловості	Відділ житлово-комунального господарства	Відділ товаро-обороту	Відділ тракторного, сільськогосподарського і побутового машинобудування	Відділ електричної, верстатобудівної і автомобільної промисловості	Відділ будівництва і будівельної індустрії
Відділ будівельних матеріалів	Відділ легкої і місцевої промисловості	Відділ харчової промисловості	Відділ сільського господарства	Відділ важкого машинобудування, спеціалізації і кооперування в промисловості	Відділ використання вторинних ресурсів
	Відділ товарів народного споживання і послуг населенню	Відділ кадрів	Відділ охорони природи і раціонального використання її ресурсів	Управління справами	

339

 Відділ силових структур		
Перший відділ	Другий відділ	Третій відділ

 Науко-дослідні навчальні організації Держплану України		
Головний інформаційно-обчислювальний центр (ГоловІОЦ)	Науково-дослідний економічний інститут (НДЕІ)	Український науково-дослідницький інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень (УкрНДІНТІ)

Курси підвищення кваліфікації			
Курси підвищення кваліфікації при ГоловіОЦ	Республіканські курси підвищення кваліфікації при УкрНДНТІ	Курси підвищення кваліфікації при Київському інституті народного господарства	Курси при НДЕІ підвищення кваліфікації спеціалістів Держплану

Готелі Держплану України	
Готель «Салют» (вул. Січневого повстання, 11а)	Готель на вул. Старокиївській, 8/12

У системі планових органів концентрувалась вся ідеологія адміністративно-економічного управління тодішньої влади, якою пронизувалися всі сфери суспільного життя, що було неперевреною силою в державному управлінні. Для розробки планів видавалися партійні директиви, тому планам приписували адміністративно-директивну сутність. Мабуть тому одразу після 1991 р. державну планову систему і Держплан, його горизонтальну і вертикальну структуру зруйнували, навіть слово «план», як уже зазначалось, довгий час остерігалися вимовляти, користувалися якимось суржилом типу «програма», «квартальний прогноз» тощо. Разом із тим не треба забувати, що в плановій системі є дуже багато позитивного, без чого суспільна діяльність та державне управління не можуть ефективно здійснюватися, а тому план, планування і планова система мають об'єктивне право на існування, але пристосованими до вимог ринкових відносин. Можна навести лише один приклад абсурдності відміни планування і його складових: коли у 2003 р. країну спіткали складності із забезпечення населення хлібними запасами, то виявилось, що влада не відала про кількість наявного зерна в резерві, навіть глава уряду заявив про відсутність у державі балансів зерна, а це атрибут планової системи.

Кожна організаційна структура планової системи поряд із суто плановими розрахунками та перспективними обґрунтуваннями здійснювала величезний обсяг аналітичних розробок з метою виявлення соціально-економічних процесів, їхніх стійких і не тривких сторін, позитивних і негативних напрямів, які визначатимуть динаміку розвитку території, галузі та країни в перспективі.

6.2. Методи планово-аналітичної й організаційної роботи

Планово-аналітична й організаційна робота планової системи була багатогранною, проте занадто директивною та централізованою. Не випадково на початковому етапі методи для планової системи запозичувалися з військових прикладів та ще й без обговорення після прийняття рішення. З минулого маємо безліч прикладів використання планової системи для розв'язання різноманітних завдань партійних і державних органів, спеціалісти і керівники планових органів брали безпосередню участь в практичній діяльності всіх сфер управління.

Після П. Шелеста керівником партійної організації України став В. Щербицький. Його підтримувало вище партійне керівництво Москви, він уже раніше мав одного «героя», але йому пообіцяли дати другу «зірку», якщо Україна поставить в союзні засіки держави додатково один мільйон тонн зерна. Буквально вранці наступного дня після прийнятого партійними органами рішення багатьом довелося бути свідками того, як колони автомашин із зерном пшениці уже стояли в чергах до заготзерна для додаткової здачі державі в обмін на зірку для В. Щербицького. Таке блискавичне виконання директивних рішень не було під силу навіть досить розвинутій ринковій системі — ось привабливі особливості директивного управління в тоталітарній системі. В таких умовах можна було забезпечити дієвість планів, але не можна було розширити ініціативу широкого загалу людей.

Перехід до ринкових відносин потребував значного пом'якшення централізації планових органів, більше свободи на місцях за рахунок зміни організаційних, методологічних і методичних підходів, залишаючи все-таки централізовані засади. Замість цього систему планових органів було зруйновано, Держплан перетворений в Мінекономіки, що до того ж залишилася без колишніх своїх обласних і районних організацій, які, у свою чергу, стали економічними органами обласних і районних адміністрацій, зі своїми організаційними, методологічними і методичними методами планово-економічної роботи. Та й планової роботи не стало, залишилося лише виконання завдань керівників областей і районів, які постійно звільнялися і призначалися інші, а тому будь-яка системність цілковито зникла.

Мінекономіки не знає, що діється в областях, а тим більше в містах і районах, які, у свою чергу, нічого не відають про стан у країні — кожен вариться у своєму незалежному котлі і там можна побачити багато цікавого і шкідливого. Навіть в часи, коли в про Україні ніяковіли при слові «план», окремі вчені завжди пояснювали необхідність планів, писали це у своїх наукових працях, посилалися на авторитетів в науці та практиці.

Що ж сталося після 1991 р., після ліквідації Держплану, значного зниження ролі в державному управлінні Міністерства економіки та кардинальної зміни методів економічної роботи цієї організації? У країні перестали розробляти плани соціально-економічного розвитку, звичайно їх і не затверджувала законодавча влада, а бюджет розроблявся виключно Мінфіном

на базі невідомо як розрахованих макроекономічних показників, залучаючи для цього деякі розрахунки Мінекономіки. Всі сили законодавчої і виконавчої влади та інших державних органів управління зосереджувалися не на розвитку реальної економіки, стану соціального розвитку, а лише на бюджетному процесі, тобто розподілі тих коштів, які податкові органи стягують з учасників ринкових відносин. Уже міністр фінансів, а не міністр економіки стає віце-прем'єром України, а міністр економіки займає маргінальне становище в управлінні економікою, що свідчить про звуження функції держави стосовно розподілу і споживання національного багатства. Таке становище призвело до того, що в державі у 2003 р. не було матеріальних балансів взагалі.

В минулому український Держплан завжди виступав з ініціативою в Москві з багатьох проблем і готувалися ці пропозиції не керівництвом, а спеціалістами, які мали високий теоретичний і практичний рівень в усіх галузях економіки. В той час всі питання вирішувалися у відділах Держплану, начальники відділів мали великі права і це зобов'язувало їх бути ініціативними на всіх рівнях державного управління, що можна побачити, зокрема, на прикладі спеціалістів Держплану відділу в галузі освіти, науки і культури, а також його багатолітнього керівника Л. Черкашина, Зведеного відділу народногосподарського плану та його керівника О. Сінгаєвського.

Державні планові органи (Держплан) були на всіх рівнях державної влади центром формування економічної політики держави, організація і спеціалісти були одними із найбільш шанованих в державній управлінській ієрархії. Наприклад, Голові Держплану України П. Розенку міг зробити зауваження тільки перший секретар Центрального Комітету партії, запитання мали змогу ставити тільки секретарі ЦК, але не всі. З начальниками відділів Держплану мали право розмовляти переважно завідувачі відділів ЦК і Ради Міністрів, а їхні заступники — тільки з їхніми заступниками або начальниками підвідділів Держплану. Рішення Державного планового комітету стосовно всіх соціально-економічних сторін життя країни було обов'язковим для виконання всіма міністерствами, відомствами, обласними господарськими органами управління.

Уся методологічна, методична й організаційна робота концентрувалась у Зведеному відділі народногосподарського плану, в ньому зосереджувалася планово-економічна робота величезного колективу спеціалістів, які визначали короткострокові і довгострокові перспективи розвитку країни. У зведеному відділі народногосподарського плану Держплану, який здебільшого називали політекономічним, багато уваги приділялося економічним проблемам, а також науково-дослідним академічним і галузевим установам, які багато в чому допомагали Держплану України.

Будь-яка робота в планових органах, особливо центральних, виконувалася в такий спосіб: матеріал готувався старшими і головними спеціалістами з допомогою економістів. Заступники начальників підвідділів і начальники підвідділів перевіряли, вносили свої зауваження, а іноді переробляли повністю підготовлений проект матеріалу. Заступниками начальників відділів призначалися спеціалісти, які здебільшого були кураторами певних напрямів планової роботи або тих чи інших галузей економіки. Начальники відділів Держплану, а в міністерствах — главків чи управлінь, як правило, робочі документи підписували або робили невеличкі правки, а ті, що мали державний характер, візували для подання на підпис керівництву Держплану або міністерства.

Тут доречно нагадати, що процесі розробки перспективних планів у підрозділ надходили аналітичні матеріали та планові показники розвитку всіх сфер соціально-економічного стану та передбачень на майбутній період без винятку: галузей народного господарства — промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво; всіх галузей промисловості; комплексів — науково-технічного прогресу і машинобудування, товарів народного споживання і послуг населенню, матеріальних ресурсів, будівництва і капітальних вкладень, агропромислового комплексу, галузей важкої індустрії; розвиток територій; фінансів і собівартості, праці, освіти і культури, охорони здоров'я, державного управління.

Держплан не припиняв економічної роботи і в період війни 1941—1945 рр. Хоча Україна була цілком окупована, але з початком звільнення областей працівники Держплану терміново розробляли план відбудови звільненої території, їхали до Москви погоджувати і затверджувати плани соціально-економічного розвитку, а український уряд приступав до виконання. Так відбувалося з усіма областями, які звільнялися від окупантів.

Методологія планування формувала відповідні методи, які повністю узгоджувалися з жорстким адмініструванням. Саме в її основі були закладені, як уже зазначалося, військові методи ще на початковій стадії формування директивної планової системи. Планування придумав не Ленін, який довго

прудився такому методу управління економікою, а Л. Троцький, який досконало знав методи керування військами, ідеї і навіть саму методологію описали тодішні командувачі військами округів. Планове управління завжди здійснювалося не процесами, а конкретними особами. Плани доводилися міністерствам, відомствам, областям, підприємствам і організаціям, які належало без будь-яких пояснень виконувати, а невиконання супроводжувалося викликом керівника до партійних органів, нерідко позбавленням посад, винесенням доган і виключенням з партії, а це для номенклатури — кінець кар'єри.

Поряд із плануванням і його системою, як форми економічного управління, формувалась ще й так звана адміністративно-командна система. Адміністративно-командна система здебільшого пояснювалася наявністю жорсткого планування, але це не зовсім так, бо вона виховувала відповідну філософію управлінського стилю, починаючи з керівників країни під назвою СРСР до бригадирів колгоспів, радгоспів і промислових підприємств. Філософія цієї системи виховувала у своєму середовищі певну поведінку державних функціонерів у системі мистецтва і методів поставити підлеглого у безвихідне становище, коли йому нічого не залишалося, як виконувати неймовірно завдання вищого над собою. Ці методи постійно вишукано вдосконалювалися керівниками колишнього Союзу, а їхній стиль відповідав не стільки сутності директивного планування і виконання прийнятих рішень, як нахилу недостатньо освіченого, але гонорового керівного корпусу всіх рівнів управління, і чим вищий управлінський рівень, тим жорсткішими були його методи.

Ці методи підтверджувалися численними прикладами. Під час війни 1941—1945 рр. на чолі військових заводів були директори, які мали звання генералів, вони були зобов'язані виконувати виробництво танків, літаків, гармат, стрілецької зброї у визначені строки та відповідної кількості, перевиконання допускалось, недовиконання — категорично ні. Один із Уральських заводів з виготовлення танків, які Г. Жуков бездумно масово кидав у бій і вони «танули як сніг» разом із людьми, недодав за місяць декілька танків. Директора заводу Бойко зразу ж викликали у Ставку Верховного командування.

У приймальні генерал очікував Верховного Головнокомандувача довго і лише серед ночі у приймальню першим зайшов міністр шляхів сполучення Бещев, а за ним Сталін, Маленков і Берія. Підійшовши до дверей свого кабінету, які відчинив Бещев, господар країни повернув голову до генерала, який стояв струнко, і спроквола запитав: «Товарищ Бойко? А вас разве еще не расстреляли?» — зник у кабінеті зі своїм супроводом. Генерал мимоволі опустився на стілець і сидів майже зомлілий. Через деякий час двері відчинилися, з'явився Бещев і сказав, що прийом закінчено, генерал вільний.

Вважаючи себе вже неживим, генерал, залишивши приймальню, щомиті очікував арешту: так він доїхав до свого літака, думав, що в літаку «скрутять» і викинуть геть, після приземлення також очікував. Коли ж приїхав на завод і зайшов до свого кабінету, зразу зателефонував представникові НКВД, який у спокійній формі розповів йому, що все нормально, уже випустили недодані за попередній місяць танки і все йде з перевиконанням. Бойко відчув страшенну втому й поїхав додому. Генерал вижив і після війни розповідав цю бувальщину.

Такі приклади наводить у своїх розповідях Г. Боровик про міністра суднобудування Носенка, якого Сталін під час війни «випадково» двічі запитував, чи його ще не арештували, не розстріляли, а зрештою після війни привселюдно повідомив йому ж, що це був жарт. Це був метод управління особами, яким вміло користувався Сталін і він передавався іншим вождям та їхнім поплічникам.

Часи тоталітаризму та управління особами відійшли в минуле, ринкова економіка вимагає управляти не особами, а соціально-економічними процесами, а цього було складно зразу ж навчитися.

Після 1991 р. директивне управління було зруйноване, формувалися нові структурні зміни в державних органах управління: Адміністрація Президента України, Верховна Рада з її новими функціями, Кабінет Міністрів України інші нові структури державного управління. Цілеспрямованої підготовка кадрів для умов ринкових відносин не існувало, не було і практики, а тому потрібні кадри на перших порах черпалися найперше з наукових установ, Держплану, Мінфіну, особливо з наукових співробітників, захищених і не захищених науковими ступенями, головних економістів, начальників підвідділів, заступників начальників відділів і управлінь. Місця тих, хто перейшов у нові структури, займали колишні спеціалісти, але нижчого рангу — старші й головні спеціалісти. Вони як здійснювали свою роботу, так і продовжували її виконувати, а ті люди, що прийшли на їхнє місце в ранзі спеціалістів, старших і головних та начальників підвідділів, не мали досвіду. Нерідко вони були випадковими людьми, які не вміли ні писати, ні рахувати, ні аналізувати, стали виконувати не основну, а допоміжну роботу. Основна ж робота лягла на плечі керівників відділів і управлінь, які раніше були провідними і головними спеціалістами. Якість аналітичної і планової роботи різко знизилася, але нових людей не було кому вчити, існуючі багатолітні традиції були зламани.

Як результат Держплан України із потужного і шанованого економічного штабу країни перетворився в Міністерство економіки, яке стало «прохідним двором» для величезної кількості міністрів, їхніх заступників та інших керівників, які, побувши там недовго, навіть не вивчили функцій цієї важливої державної структури. Планування і прогнозування як метод управління зникло, а на перше місце було висунуто бюджет, через який перерозподілялося 25—30 % національного продукту країни, решта створеного продукту не потрапляла в поле зору держави, що стало причиною появи тіньової економіки і величезних зловживань.

У 1990-х роках, у період величезних перемін у суспільстві і формування довгоочікуваної незалежності України, можна було побачити багато повчального. В політику і державне управління пішли неспроможні генії, яких преса характеризувала дармоїдами і недоучками, що дружніми рядами пішли в депутати, використовуючи так звану довіру народу як шлях до міністерських та інших посад найвищого рангу в державі. На перших порах виборів до Верховної Ради склалися списки претендентів в міністерствах і відомствах, навіть були визначені посадові особи, які мали балотуватися в народні депутати. Якщо виганяли з міністерської посади, то вони тут же апелювали до народу, який їм зразу ж дружно вручав депутатські мандати. Тому в депутати йшов різний люд, як казав свого часу Л. Кучма: «Пришло в парламент очень много не устроенных в жизни людей. И чувство, что они временные, наложило свой отпечаток: перед экраном они за справедливость, а в жизни часто действуют по другому».¹⁰⁵ Після депутатства або іншої посади такі люди з'явилися і в Мінекономіці, Мінфіні, Мінагрополітиці, Податковій адміністрації тощо, тому управляли країною і галузями так, як могли і на що здатні, адже поведінка народу, що виходив із рабства, завжди непередбачувана.

6.3. Планово-аналітична робота відділів Держплану

6.3.1. Планування і виробництво споживчих товарів

*(Начальник Зведеного відділу
народногосподарського плану Держплану
О.М. Сінгаєвський)*

За три роки десятиї п'ятирічки (1976—1980 рр.) випуск предметів споживання в республіці зріс на 12,4 % (при завданні п'ятирічки 12,0 %), або на 3,4 млрд крб., і досяг у 1978 р. 308 млрд крб. З метою кращого задоволення попиту на споживчі товари в 1976—1978 рр. за рахунок внутрішніх резервів додатково виготовлено товарів для продажу населенню на 1328 млн крб. (у роздрібних цінах), у тому числі за 1978 р. — на 336 млн крб. За ці роки виготовлено товарів з державним Знаком якості на 5,7 млрд крб. Збільшився випуск продукції вищої категорії якості більш ніж у три рази.

Виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення за 1976—1978 рр. зросло на 23 % при завданні за п'ятирічним планом 21 %. При цьому виробництво кольорових телевізорів збільшилося в 2,6 разу, пральних машин, меблів — у 1,7 разу, фотоапаратів — у 1,6 разу.

Став задовольнятися попит на раніше дефіцитні товари: повністю забезпечили потребу ринку на посуд сталевий і чавунний емальований, алюмінієвий штампований, сталевий оцинкований, скляний сортовий (крім кришталю), м'ясорубки, столові прибори з нержавіючої сталі, гумові, надувні і м'яконабивні іграшки, піаніно та роялі, гармонії, баяни, акордеони, меблеві товари малих форм і низку інших товарів. Досягнутий рівень виробництва дав змогу задовольнити первинний попит на побутові холодильники, електронатирачі, пилососи, електробритви, пральні машини, радіоприймачі. Вжито заходи для більш повного задоволення населення на товари масового попиту.

Однак ще не повністю задовольнився на той час попит на окремі моделі й види товарів культурно-побутового призначення та господарського побуту: мотоцикли важкого типу, телевізори для прийому програм кольорового зображення, дитячі металеві та дерев'яні іграшки, окремі моделі електробритв і холодильників, окремі види меблів, товари побутової хімії, садово-городнього інвентарю, сувенірно-подарункових вироби і низку товарів масового

¹⁰⁵ Газ. «Ведомости». — 02. 12. 1993. — С. 3.

попиту, зокрема, ножиці господарські, дошки прасувальні, дрібні господарські дерев'яні і металеві вироби.

Керівники деяких міністерств, відомств і підприємств при розробці й виконанні завдань державних планів не виходили з першочергової необхідності ліквідації дефіцитності товарів для господарсько-побутових потреб. Так, план 1979 р. не виконаний з виробництва мотоциклів, яких не додано за сім місяців 2,7 тис. шт., велосипедів — 39,8 тис. шт., магнітофонів — 5,5 тис. шт., меблів — на 29,3 млн крб., зошитів шкільних — 11 млн шт., щипкових музичних інструментів — 7,2 тис. шт. Незважаючи на успішне виконання завдань понадпланового випуску товарів для продажу населенню, підприємства Головплодвинпрому у січні—липні 1979 р. річне завдання виконали лише на 50 %, а підприємства Мінліспрому і Мінпобуту не виконали основний план з виробництва меблів і обсягу реалізації побутових послуг.

Харчова промисловість республіки за три роки десятої п'ятирічки наростила загальний обсяг виробництва на 3,8 %, а продукції з державним Знаком якості — у два рази. Виробництво таких найважливіших товарів, як цукру-піску збільшено на 15,1 %, цукру-рафінаду — на 10,7 %, маргаринової продукції — на 21 %, плодоовочевих консервів — на 7,1 %, кондитерських виробів — на 11,9 %, макаронних виробів — на 10,8 %, пива — на 5,5 %, мінеральних вод — на 18,1 %.

У сумі за три роки вироблено понад завдання п'ятирічки цукру-рафінаду 168,3 тис. т, цукру-піску із сирцю — 1358,6 тис. т, кондитерських виробів — 52,2 тис. т, макаронних виробів — 75 тис. т, вина плодовогогідного — 4,4 млн літрів, ковбасних виробів — 26 тис. т, масла тваринного — 78,6 тис. т, сиру жирного — 27,7 тис. т й інших видів харчової продукції.

Значна увага була приділена збільшенню випуску продукції для дитячого і дієтичного харчування. Так, у 1978 р. порівняно з 1975 р. майже у два рази зріс випуск вітамінізованого молока, у 1,5 разу — пастеризованого молока і кисломолочних продуктів у тарі ємністю 0,2—0,25 л, більш ніж у сім разів — дозованих сосисок, у 6,3 разу — замітника грудного молока «Віталакт», плодоовочевих консервів — на 44 %, сухих продуктів для дитячого і дієтичного харчування — у 1,7 разу.

Підприємства і рибгоспи Укрголоврибгоспу провели значну роботу з подальшого розвитку риборозведення у внутрішніх водоймах. За три роки десятої п'ятирічки виробництво ставкової риби збільшено на 14,8 %, вироблення харчової рибопродукції у вартісному вираженні — на 11 %, загальний обсяг виробництва зріс на 14,9 %. У 1979 р. очікувалося подальше збільшення обсягів виробництва, що дало б змогу у цілому за чотири роки п'ятирічки збільшити обсяги виробництва ставкової риби — на 24,1 %, рибопродукції — на 17,8 %, загального обсягу виробництва — на 16,4 %. Разом із тим у 1979 р. очікувалося невиконання поточного плану як по товарній харчовій рибопродукції (89,5 %), так і валової продукції (91,4 %), що в основному викликано слабким ростом рибопродуктивності ставків унаслідок браку кормів для риби і незадовільної якості роботи.

Наявність серйозних недоліків в організації виробництва, використанні виробничих потужностей, матеріальних і трудових ресурсів у галузях, що виробляли товари народного споживання, обмежували можливості підвищення життєвого рівня населення.

Істотні недоліки мали місце в роботі бавовняної, вовняної і шовкової галузей Мінлегпрому. Підприємства цих галузей не виконали план виробництва семи місяців 1979 р. і недодали тканин бавовняних 4,3 млн кв. м (1,6 %) і вовняних 2,9 млн кв. м (6,5 %).

Основною причиною незадовільної роботи підприємств бавовняної і вовняної промисловості став низький рівень організації виробництва і технологічної дисципліни, погіршення використання наявного устаткування. Так, у першому півріччі 1979 р. на підприємствах бавовняної галузі понадпланові простої ткацького устаткування становили 0,9 %, продуктивність устаткування нижче планової на 2,6 %, на Донецькому бавовняному комбінаті відповідно 2,2 % і 9,6 %.

У вовняній галузі понадпланові простої в ткацтві становили 3,5 %, продуктивність устаткування на 2,2 % нижче планової, на Чернігівському камвольно-суконному комбінаті відповідно 4,3 і 3,0 %. Тільки за рахунок понадпланових простоїв і незабезпечення планової продуктивності устаткування втрати у випуску бавовняних тканин у першому півріччі 1979 р. становили 8 млн кв. м і вовняних тканин 2,1 млн кв. м.

На виробництві текстильних галузей відбилася також неукомплектованість підприємств робітниками основних професій і висока плінність кадрів, що в основному пов'язано з

тризмінним режимом роботи. У бавовняній галузі не вистачало кваліфікованих прядильниць і ткачів, питома вага підлітків серед них становила 22,5 і 14,1 %. Через неукомплектованість текстильних підприємств робітниками і значну кількість працюючих підлітків фактичний коефіцієнт змінності роботи устаткування був нижче планового, у бавовняній галузі відповідно 2,53 і 2,56, у вовняній — 2,54 і 2,57. У той же час на підприємствах Мінлегпрому понад 200 тис. чол., або 42,5 % зайнято ручною працею. Багато технологічних процесів виробництва продукції виконуються вручну. Особливо низький рівень механізації вантажно-розвантажувальних робіт. Однак питання забезпечення підприємств легкої промисловості необхідним устаткуванням вирішували повільно, Мінлегпром майже нічого не робив для створення бази з виготовлення нестандартизованого устаткування і засобів механізації.

Протягом низки років не вирішувалося питання будівництва експериментально-механічних майстерень у м. Нестерові, незважаючи на те, що будівництво передбачалося п'ятирічним планом і була розроблена та затверджена технічна документація. Мінлегпром не здійснював дієвих заходів щодо забезпечення повного освоєння нових потужностей, що вводяться. Не повністю освоєні проектні потужності на 22 підприємствах, введених у 9-й і 10-й п'ятирічках, унаслідок чого в 1978 р. не додано продукції на суму більш 65 млн крб., у тому числі дитячих іграшок на 6,4 млн крб., взуття шкіряного — 5,2 млн крб., шкіргалантерейних виробів — на 5,3 млн крб.

З метою підвищення ефективності роботи промисловості і забезпечення виконання плану 1979 р. і п'ятирічки в цілому планові органи рекомендували Мінлегпрому: розробити і впровадити додаткові заходи поліпшення техніко-економічних показників роботи устаткування текстильних підприємств, підвищення коефіцієнта змінності; розробити план спеціалізації текстильних підприємств; вжити заходів повного освоєння проектних потужностей.

У харчовій промисловості за три роки десятої п'ятирічки не виконані завдання плану вироблення цукру-піску з буряка, олії рослинної із сировини держресурсів, консервів плодоовочевих, м'яса внаслідок невиконання планів закупівель худоби і птиці, сільськогосподарської сировини і зниження її якості; безалкогольних напоїв — через зниження попиту населення, пива — у зв'язку з обмеженням капіталовкладень на будівництво пивзаводів і незадовільною його реалізацією торговельними організаціями. У 1979 р. з тих же причин очікувалося невиконання плану виробництва цукру-піску, пива, безалкогольних напоїв і деяких інших продуктів харчування.

Крім зазначених причин, відставання від п'ятирічного плану значною мірою стало і наслідком недостатнього рівня організаторської й економічної роботи на ряді підприємств, позапланових зупинок підприємств через технічні причини, недоліків в організації виробництва і праці. Мінхарчопромом не приділялася належна увага виконанню завдань з асортименту: не задовольнявся попит населення на тістечка, торти, сухарні й здобні вироби; не виконувалося завдання виробництва довготрубчатих макаронних виробів (у 1978 р. — 84,9 %), булочок вагою 50—70 г (81,9 %). При обмежених ресурсах какао-бобів слабко використовувалася така сировина, як насіння соняшнику, фруктові напівфабрикати, продукти сої й інші види сировини. Недостатньо вироблялося для дитячого харчування соків — морквяних і яблучних, яблучно-морквяних, томатів протертих, пюре з моркви і яблук, груш і айви, з яблук і абрикосів, зі слив і суниці. Зовсім не вироблялися такі консерви, як рагу овочева, пюре з зеленого горошку й ін.

Проектні потужності на окремих нововведених об'єктах освоювалися несвоєчасно і використовувалися недостатньо. Мали місце в практиці впровадження в дію промислових об'єктів зі значними будівельними недоробками. Введені в 1975 р. Теофіопільський цукровий завод Хмельницької обл, в 1977 р. — Чортківський цукровий завод у Тернопільській обл. потужністю 6 тис. т переробки буряку на добу кожен були прийняті в експлуатацію без складів для цукрових буряків, жомосушарних відділень і силосів для безтарного збереження цукру-піску. Це негативно позначилося на роботі двох перших найбільших у галузі заводів. Аналогічне положення складалося на Радехівському Львівської області і Оржицькому Полтавської області цукрових заводах, введених у дію наприкінці 1978 р., потужністю 6 тис. т переробки буряку на добу кожний.

Під тиском партійних і радянських органів у 1976 р. у м. Чернігові введений в експлуатацію новий пивзавод, а в 1977 р. в Тернополі та Шостці Сумської області, але навіть в 1978 р. не були вжиті заходи освоєння проектних потужностей цих пивзаводів. У результаті за 1978 р.

потужності Чернігівського пивзаводу були використані тільки на 58 %, Шосткінського — на 40,3 %, а Тернопільського — лише на 34,3 %.

Основною причиною низького рівня використання виробничих потужностей і невиконання планів виробництва консервної продукції стала незабезпеченість підприємств плодоовочевою сировиною. Однак облвиконкоми, Мінзаг, Мінсільгосп, Мінрадгоспів, Мінхарчопром не займалися питаннями вирощування овочевих культур розсадним способом і з різними термінами дозрівання для продовження сезону заготівель і більш рівномірного надходження їх на підприємства переробки без утрат. Недостатньо приділялося уваги питанням поглиблення спеціалізації і концентрації овочівництва, скорочення кількості господарств, які входили до сировинної зони консервних заводів.

З 1966 р. діє Кам'янсько-Дніпровський консервний завод на Запоріжжі потужністю 65 млн умовних банок плодоовочевих консервів на рік. До сировинної зони цього заводу входили господарства семи адміністративних районів області, розташованими на відстані 100—150 км від підприємства, з невеликими обсягами здачі сировини, а тому виробничі потужності заводу використовувалися менш ніж на 50 %.

Серйозні недоліки в роботі соляної галузі промисловості допущені Укрсільпромом Мінхарчопрому. Завдання п'ятирічного плану основних показників соляної промисловості за три роки десятої п'ятирічки були не виконані, допущене відставання на 3,7 млн т і поточних планів на 2,7 млн т, що призвело до невиконання плану поставок солі. Крім об'єктивних причин, мали місце ряд організаційних недоліків у роботі солерудників. Солерудники об'єднання «Артемсіль» і Солотвино тільки за період 1976—1978 р. недоосвоїли 5646 вагонів. У виробничому об'єднанні незадовільно були організовані роботи з ліквідації аварійності устаткування, наявні склади для збереження солі не використовувалися, завантаження автомобільного транспорту сіллю не механізовано, автомобільні під'їзні колії не обладнані, підприємства не укомплектовані робочими кадрами.

Підприємствами м'ясної промисловості за сім місяців 1979 р. невиконаний план виробництва пельменів — (90,3 %), молока сухого цільного (93,8 %) тощо. Таке сталося через несвоєчасне проведення ремонтних робіт при підготовці до сезону сироробних заводів і цехів Мінм'ясомолпрому з виробництва сухого знежиреного молока, а також незабезпечення сирзаводів кваліфікованими кадрами.

Мінм'ясомолпрому недостатньо вирішував завдання забезпечення промисловості таропакувальними матеріалами і запасними частинами до автоматів розфасовки молочної продукції. Мінм'ясомолпром завдання випуску суцільномолочної продукції в розфасованому вигляді за 1976—1978 рр. не виконав, а за перше півріччя 1979 р. виконання становило 97 %.

Мінхарчопрому належало розв'язати безліч завдань: вирішити питання доукомплектування високопродуктивних дифузійних апаратів безперервної дії жомовіджимними пресами і забезпечити роботу заводів з поверненням відходів води у виробництво; забезпечити ефективну роботу підготовлених одинадцяти цукрових заводів за схемою з проміжним одержанням сиропу; широкого впровадження прогресивного методу співдружності працівників сільського господарства з працівниками цукрової промисловості; забезпечити виконання комплексу робіт впровадження на 39 цукрових заводах, а до кінця п'ятирічки — на 69 заводах прогресивної технології приймання і збереження цукрового буряку; побудувати механізовані склади буряку.

Промисловість продовжувала поставляти торговельним організаціям окремі види виробів низької якості, з виробничими дефектами, не відповідні затвердженним зразкам. За даними Головного управління держінспекції з якості товарів і торгівлі Мінторгу забраковано і знижено в сортності в першому півріччі 1979 р. від перевіреної кількості тканин 10,2 %, трикотажних виробів — 10,8 %, взуття шкіряного — 8,9 %, швейних виробів — 7,8 %.

6.3.2. Нова система планування та економічного стимулювання (Начальник відділу організації і впровадження нових методів планування Держплану П. Г. Шаренко)

Впровадження нової системи планування й економічного стимулювання викликано потребою зростання економіки і підвищення ефективності виробництва. На початок 1979 р. в країні працювало за новою системою 96,7 % усіх підприємств і організацій промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, сільського господарства тощо.

На підприємствах і в організаціях, які працювали в нових умовах, збільшувалася частка власних засобів на розвиток виробництва, упровадження нової техніки, поліпшення умов праці і побуту, матеріальне заохочення трудящих, зміцнювався фінансовий стан об'єднань і підприємств. Так, в республіканських міністерствах, комітетах і відомствах України ріст фонду матеріального заохочення в п'ятирічному плані на 1980 р. передбачався в розмірі 38,8 %, порівняно з 1975 р. при зростанні прибутку за цей період на 56,1 %. При цьому в загальному обсязі прибутку питома вага фонду матеріального заохочення, затвердженого п'ятирічним планом на 1980 р., становила 8,9 % проти 10 % у 1975 р.

Передбачалося подальше вдосконалення методів утворення і використання фондів економічного стимулювання, спрямованих на забезпечення органічної єдності планування з використанням економічних важелів і стимулів. Формування фондів економічного стимулювання в одинадцятій п'ятирічці здійснювалося за стабільними нормативами, затвердженими в диференційованих розмірах на кожен рік п'ятирічки. Основними фондоутворюючими показниками були виконання плану постачання продукції за договорами, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції і зростання прибутку. З огляду на особливості окремих галузей, для них могли застосовуватися й інші фондоутворюючі показники — економія матеріальних ресурсів, підвищення фондівіддачі і коефіцієнта змінності, зниження собівартості продукції, що випускається, рівень рентабельності, зростання виробництва продукції в натуральному вираженні.

Відрахування коштів у фонд матеріального заохочення за підняття продуктивності праці і підвищення якості продукції або інших якісних показників передбачалося провадити за нормативами, встановленими у відсотках до прибутку, а в окремих галузях — до фонду заробітної плати базисного року п'ятирічки. Фондом соціально-культурних заходів і житлового будівництва передбачалося утворювати в розмірі 30—50 % фонду матеріального заохочення. Міністерствам і відомствам надавалося право диференціювати відрахування в цих межах залежно від забезпеченості житлом і наявності соціально-культурних установ. В основу утворення фонду розвитку виробництва були покладені нормативи відрахувань від прибутку й амортизаційних відрахувань.

Передбачався подальший розвиток господарського розрахунку в усіх ланках управління народного господарства. Виробнича перебудова управління економікою республіки, у ході якої в усіх галузях народного господарства були створені виробничі об'єднання, розширила можливості економічного маневру і розвиток госпрозрахунку в первинній ланці управління виробництвом. На початок 1979 р. в Україні діяло 1064 різних об'єднань, проводилася робота щодо створення об'єднань і сільських міжгосподарських організацій.

Промислові об'єднання покликані були також виконувати завдання, що раніше не ставилися перед середньою ланкою керування. До них може бути віднесене вивчення потреб народного господарства у відповідній продукції для найбільш повного їх задоволення. Вивчення і прогнозування попиту на вироблену продукцію ставало найважливішим завданням промислових об'єднань.

Відповідно до положення про всесоюзні і республіканські промислові об'єднання, вони ставали провідними у виробництві продукції, яка випускається підприємствами, що не входять до складу об'єднань. Об'єднання повинні були брати участь у плануванні виробництва цієї продукції, а також у розробці заходів, пов'язаних з вдосконалюванням її технічного рівня і якості. Проте у більшості галузей не визначили об'єднання, які були головними чи провідними з виробництва того або іншого виду продукції, не визначили організаційні форми участі провідного промислового об'єднання у визначенні параметрів продукції і діяльності підприємств, які не входили до складу об'єднань, а тому фактично ця функція виконувалася від випадку до випадку.

З метою посилення економічної відповідальності за результати роботи і зацікавленості в кращому використанні ресурсів у всіх господарських ланках — від підприємства до міністерства — вводився новий принцип розподілу прибутку. Промисловим міністерствам на основі затверджених у п'ятирічному плані завдань встановлювався диференційований по роках норматив відрахувань від прибутку, що надходив у їхнє розпорядження на розвиток галузі. Для цих же цілей ширше використовувався банківський кредит.

Для розширення госпрозрахункових методів управління в галузях було проведено ряд економічних експериментів. Так, Мінчормет, Мінвуглепром, Мінліспром, Головнафтохіпром і Укрголоврибгосп організували свою роботу на умовах, встановлених Загальним положенням

про промислові об'єднання з впровадження госпрозрахунку у всій системі кожного міністерства. Міністерства створили в себе фонди заохочення, більш гнучко розпоряджалися матеріальними, фінансовими і трудовими резервами, що підвищило матеріальну відповідальність апарату міністерств за кінцеві результати діяльності галузі.

При розробці і впровадженні генеральних схем у республіці був здійснений ряд заходів щодо зосередження однорідних підприємств різних відомств в одному міністерстві. Так, виробництво борошна, крупи і комбікормів із сировини державних ресурсів сконцентровано в системі Мінзагу, а з давальницької сировини — у Мінсільгоспі. Заводи з випуску виробів малого сортаменту Мінлегпрому передали Мінмісцевпрому. Виконання буровибухових робіт зосередили в основному в системі Мінбудматеріалів. Передали 400 підприємств і організацій торгівлі з інших міністерств і відомств Мінторгу і Укоопспілці. Передбачалося вдосконалювати організаційну структуру управління в невиробничих галузях, а в промислових міністерствах вводилися нові схеми управління.

6.3.3. Планування продуктивності праці та заробітної плати (Начальник відділу праці Держплану В. В. Приходько)

Підйом матеріального і культурного рівня життя народу можливий на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, росту продуктивності праці, поліпшення якості роботи у всіх ланках народного господарства. Однією з найважливіших умов виконання цього завдання є поліпшення використання трудових ресурсів, особливо в період початку напруженої демографічної ситуації. В результаті зниження народжуваності і підвищення смертності через постаріння населення в Україні розпочалося різке скорочення приросту населення в працездатному віці, а отже, і трудових ресурсів.

Якщо в дев'ятій п'ятирічці приріст працездатного населення сягав 1,8 млн чол., у десятій п'ятирічці очікувалося 1,2 млн чол., то в одинадцятій і в наступні роки контингент населення працездатного віку в Україні не зростає, а скорочувався. Унаслідок цього починаючи з 1980 р. в Україні абсолютна чисельність зайнятих у галузях народного господарства скорочувалась, а тому виникали складності із забезпеченням народного господарства робочою силою. Уже у 1980-х роках кількість наявних в Україні робочих місць практично в усіх галузях перевищувала можливості комплектування робочою силою. У 1978 р. чисельність працюючих у всіх галузях була на 330 тис. чол. менше затвердженого плану.

З цієї причини багато промислових підприємств і будівельні організації недовикористовували свої виробничі потужності, що стримувало збільшення випуску продукції в сировинних галузях, знижувало ефективність роботи переробних галузей і транспорту, а також розвиток сфери обслуговування населення. Гострий дефіцит робочої сили відчувався й у сільському господарстві, особливо в період максимальної напруженості робіт, а також у торгівлі, охороні здоров'я і комунальному господарстві.

В умовах, які склалися, необхідно забезпечувати весь приріст виробництва і розширення сфери послуг без збільшення чисельності працюючих, тобто тільки за рахунок підвищення продуктивності праці. Урядовими і плановими заходами було визнано доцільним встановлювати ліміт чисельності працюючих, а також затверджувати нормативи скорочення частки ручної праці в загальному її обсязі. Цьому сприяло посилення ролі балансових розрахунків трудових ресурсів до проектів п'ятирічних і річних планів як основи встановлення лімітів чисельності працюючих, а також розширення статистичної бази для цих розрахунків.

Реальний стан свідчив про величезні складнощі в досягненні необхідних темпів підняття продуктивності праці. За три роки п'ятирічки в промисловості України зростання продуктивності праці становило 9,3 % проти 14,6 %, передбачених п'ятирічним планом. За 1976—1979 рр. очікувався приріст продуктивності праці 12,2 % при завданні п'ятирічки 21,4 %. За рахунок підняття продуктивності праці забезпечено тільки 66 % приросту промислової продукції, у той час як розрахунками до п'ятирічки передбачалося 90 %. За чотири роки п'ятирічки в промисловість залучено майже на 300 тис. чол. працівників більше, ніж передбачалося розрахунками до п'ятирічного плану.

Завдання п'ятирічки з росту продуктивності праці не виконували більшість промислових міністерств і відомств республіки. Приріст середньої заробітної плати на 1 відсоток приросту продуктивності праці становив 1,2 % замість 0,76 % за розрахунками п'ятирічного плану. Відповідно вирости проти розрахунків до п'ятирічки і витрати на 1 крб. промислової продукції на 1,6 коп. Це, у свою чергу, призвело до додаткових витрат коштів фонду заробітної плати тільки в 1978 р. на 580 млн крб.

Існувало багато істотних недоліків у нормуванні праці, бо чинні в більшості галузей промисловості норми виробітку не відповідали встановленим завданням з підняття продуктивності праці. У промисловості республіки в цілому норми виробітку перевищувалися майже на 20 %, у той час як за чотири роки розглядуваної п'ятирічки відставання від завдання з росту продуктивності праці становило 9,2 % або створився розрив у 29 % між виконанням завдання підняття продуктивності праці і норм виробітку. В Україні унаслідок втрат робочого часу щорічно недобиалося продукції на близько 0,5 млрд крб. і 0,5 % росту продуктивності праці.

В Україні було здійснено ряд заходів щодо підвищення життєвого рівня працівників. З початку 1977 р. ввели нові умови оплати праці робітників, керівних й інженерно-технічних працівників дослідних (експериментальних) виробництв, цехів, майстерень, науково-дослідних установ і конструкторських організацій. У тому ж році підвищено посадові оклади працівникам артистичного, художнього, керівного персоналу, машиністам і монтувальникам сцени й освітлювачам у драматичних і музично-драматичних театрах, театрах юного глядача і театрах ляльок. Збільшувалась мінімальна заробітна плата через встановлення доплат до 70 крб. на місяць тим робітникам і службовцям невикробничих галузей народного господарства, фактична заробітна плата яких у розрахунку на місяць була нижчою 70 крб. У 1979 р. підвищувались ставки й оклади середньооплачуваних категорій працівників, зайнятих у невикробничих галузях народного господарства.

Поряд зі здійсненням загальнодержавних заходів підвищення рівня оплати праці працюючих, заробітна плата зросла в зв'язку з ростом кваліфікації та продуктивності праці, збільшувалися виплати премій та інших винагород за рахунок заохочувальних фондів підприємств. У результаті здійснених заходів середньомісячна заробітна плата робітників у промисловості зросла на 9,9 % і в 1978 р. становила 173 крб., а інженерно-технічних працівників — на 10,2 % і становила 205,6 крб. У цілому в народному господарстві України середньомісячна заробітна плата робітників та службовців за роки десятої п'ятирічки збільшилася на 9,5 % і в 1978 р. становила 146,2 крб. проти 143,5 крб. за п'ятирічним планом.

6.3.4. Планування і фінансове забезпечення виробництва *(Начальник відділу фінансів і собівартості Держплану І. М. Стрепетов)*

У комплексі заходів, покликаних забезпечити динамічне зростання економіки, величезна роль належить таким економічним важелям, як господарський розрахунок, фінанси і кредит. Уже наприкінці 70-х років ХХ ст. планові органи підкреслювали, що якісно нові функції з'являються в такого показника, як прибуток. Він буде не тільки одним із найважливіших критеріїв оцінки господарської діяльності міністерства і виробничих підрозділів, а й основним джерелом утворення як загальнодержавних, так і їхніх власних фінансових ресурсів.

Відповідно до державних рішень оцінка господарської діяльності виробничих об'єднань (підприємств) промисловості і будівельно-монтажних організацій, а також їхнє економічне стимулювання поряд з іншими показниками формувалося виходячи з результатів виконання завдань з прибутків і зниження собівартості. Прибуток ставав найважливішим стимулятором розширення випуску продукції більш високої якості, забезпечення систематичного відновлення її асортименту.

Передбачено цілу систему заходів через ціни, надбавки і знижки до них, а в підсумку через збільшення розміру прибутку і частки відрахування з нього у фонди економічного стимулювання, підвищення зацікавленості колективів виробничих об'єднань і підприємств у збільшенні випуску високоефективної та якіснішої продукції.

Не менша роль прибутку приділялася у створенні зацікавленості виробничих об'єднань (підприємств) у кращому використанні виробничих фондів і економії матеріальних ресурсів, а будівельно-монтажних організацій — у своєчасному і достроковому введенні в дію виробничих потужностей і об'єктів. Було встановлено, що економія проти плану, досягнута завдяки більш раціональному використанню виробничих фондів і матеріальних ресурсів, залишається в

розпорядженні господарських організацій. Плата за понаднормативні непрокредитовані запаси матеріальних цінностей і невстановленого устаткування вноситься в бюджет за рахунок прибутку, що залишається в розпорядженні об'єднань, підприємств і організацій. При скороченні підрядними організаціями термінів введення в дію виробничих потужностей проти затверджених норм генеральний підрядчик одержує від замовника кошти в розмірі 50 % передбаченого проектом прибутку за період, на який скорочено термін будівництва.

Важливе місце належало переведенню промислових міністерств на самоокупність або встановлення їм стабільних нормативів відрахувань від прибутку, які залишаються в їхньому розпорядженні. Якщо встановлений план прибутку не виконувався, внески в бюджет здійснювалися в повній сумі за рахунок відповідного зменшення прибутку, що залишався в розпорядженні міністерств.

Пропорційний розвиток народного господарства багато в чому залежить від збалансованості планів на основі ув'язки всіх видів ресурсів з їхніми потребами, що сприяло початку складання зведених фінансових балансів. У них враховувалася вся сукупність фінансових ресурсів, наявних в народному господарстві на планований період, і напрям їхнього використання на фінансування заходів, що передбачалися планом.

Великого значення в нових умовах надавалося розробці на п'ятирічний період балансу грошових доходів і витрат населення. Розробка такого балансу сприяла більш повному врахуванню купівельних можливостей населення і, з іншого боку, можна було забезпечити повніше їх задоволення.

6.3.5. Планування і матеріально-технічне забезпечення (Начальник відділу зведених матеріальних балансів Держплану О. А. Побелінський)

У нових масштабах й умовах розвитку економіки зростали вимоги до використання матеріальних ресурсів: комплексне їхнє використання; економія чорних і кольорових металів та паливно-енергетичних ресурсів; зниження матеріаломісткості продукції.

Сировина і матеріали. Річні плани містили в собі плани матеріально-технічного постачання і були, в основному, збалансовані. У процесі ж їхнього виконання встановлені пропорції порушувалися в результаті ряду причин: несвоєчасне введення потужностей; неповне та несвоєчасне постачання продукції з виділених фондів унаслідок невиконання плану виробництва; невиконання договірних зобов'язань з постачання продукції в асортименті і за якістю; заміна одних профілів і сорторозмірів іншими, не передбаченими проектно-конструкторською документацією; відсутність необхідних резервів, які союзним Держпланом для республіки не передбачалися; відволікання фондоодержувачів ресурсів на будівництво об'єктів, не передбачених планом.

Поліпшення ситуації передбачалося через вдосконалювання планування. П'ятирічний план ставав основою господарської діяльності переважно тому, що він базувався на довгострокових господарських зв'язках і договорах, які укладалися на п'ять років відповідно до плану, що передбачав постачання основних видів матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виконання п'ятирічних планів.

У п'ятирічних планах намічалось складати баланси за укрупненою номенклатурою продукції і плани розподілу її за основними фондоодержувачами на кожен рік п'ятирічки, а в річних планах — у розгорнутій номенклатурі продукції і плани розподілу її для всіх фондоодержувачів.

Визначалася номенклатура продукції, для якої мали розроблятися і затверджуватися баланси і плани розподілу. Держплан України до реформування розробляв матеріальні баланси виробництва і споживання в розрізі території республіки в кількості восьми найменувань продукції (крім сільськогосподарської), а в результаті вдосконалення планування розробка балансів здійснювалася в кількості 28 найменувань основних видів продукції.

Економія матеріальних ресурсів. У країні постійно проводилася визначена робота введення режиму економії і підвищення ефективності використання матеріальних ресурсів у виробництві, будівництві і на транспорті, зменшення втрат при транспортуванні й зберіганні, виробленні конкретних заходів, що дало змогу запобігати втратам.

Здійснювалася розробка організаційно-технічних заходів у розрізі п'ятирічних і річних планів, спрямованих на зниження середніх норм витрати матеріальних ресурсів. У планах затверджувалися завдання щодо середнього зниження норм витрат, які диференціювалися і доводилися до міністерств і відомств, вишукувалися джерела додаткових резервів. В об'єднаннях, промислових підприємствах, організаціях і будівництвах здійснювалися заходи зниження матеріалоємності промислової продукції, впровадження передової технології й організації виробництва, підвищення якості продукції, застосування нових прогресивних видів матеріалів і конструкцій, що надало можливість в народному господарстві України тільки за перше півріччя 1979 р. заощадити близько 176 тис. т прокату чорних металів, близько 77 тис. т цементу, 306 тис. куб. м лісоматеріалів, 45,5 тис. т дизельного пального, 98,2 тис. т автобензину.

У використанні матеріальних ресурсів так і залишилося безліч складних проблем. На багатьох об'єднаннях і підприємствах нормування витрат матеріальних ресурсів на виробництво продукції було на низькому рівні, окремі підприємства й об'єднання, користуючись безконтрольністю з боку вищих організацій, затверджували завищені норми витрат матеріалів, завищували потреби на випуск продукції, використовували ресурси не за призначенням, матеріали відпускалися стороннім організаціям, утворювалися великі наднормативні залишки.

Устаткування і кабельна продукція. У цій справі залишалось багато невирішених питань щодо розробки матеріальних балансів. Починаючи з 1979 р. підвищувалася відповідальність Держплану, міністерств і відомств за збалансованість завдань державних планів економічного і соціального розвитку, визначався порядок розробки балансів матеріальних ресурсів і планів їх розподілу, визначення номенклатури, на яку розроблялися баланси, насамперед, починаючи з ув'язки планів з матеріальними ресурсами на рівні кожного об'єднання і підприємства на основі висновків п'ятирічних господарських договорів між підприємствами — виробниками продукції та підприємствами-споживачами.

Утворення матеріальних резервів. Для підвищення маневреності й можливості оперативного вирішення питань, які виникали в процесі будівництва і виробництва, а саме: зміна проектів, додаткові завдання, зустрічні плани і зобов'язання, ліквідація наслідків стихійних лих тощо, потребувалось утворення матеріальних резервів. В Україні, незважаючи на явно недостатні ресурси, матеріальні резерви створювалися в межах дозволених 2—3 % ліміту на планований рік, що давало можливість надавати оперативну допомогу будівництвам і коректувати при необхідності плани виробництва. Після 1979 р. дозволялося залишати резерв матеріальних ресурсів у розмірі до 5 % їхнього загального ліміту.

Теплова й електрична енергія. Серед питань зниження норм і економії матеріальних ресурсів проблема раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів стояла на першому місці. Це зумовлювалось як напруженістю паливного балансу, так і зростаючими масштабами витрати палива, електричної і теплової енергії.

У планах міністерств і відомств ставилося завдання здійснювати суворий облік витрат електро- і теплоенергії в бригадах, на дільницях, у цехах: за рахунок удосконалення технологічних процесів, установок двигунів оптимальної потужності, упровадження нової техніки і технології, скорочення часу роботи устаткування на холостому ходу домогтися зниження витрат електричної і теплової енергії на одиницю продукції; домогтися скорочення споживання електричної енергії на транспорті за рахунок підвищення ваги поїздів, росту швидкості руху, спеціалізації рухом складу, скорочення холостих пробігів, вдосконалення засобів механізації вантажно-розвантажувальних робіт.

Паливні ресурси. Розрахунки перспективного паливного балансу України показували, що одним з основних видів палива залишалось вугілля і продукти його переробки. Україна, маючи значні власні паливні ресурси, до останнього часу забезпечувала за рахунок їхнього використання свою потребу і мала можливість виділяти встановлену кількість для передачі іншим союзним республікам і на експорт.

Однак у 70—80-ті роки, в силу ряду суб'єктивних причин, темпи приросту виробництва паливно-енергетичних ресурсів України значно знизилися, а приріст витрати палива й енергії випереджав

приріст видобутку. Розрахунки показували, що в 1990 р. витрата умовного палива перевищувала на 68,0 млн т його виробництво. Тому в паливно-енергетичному балансі України більшого значення стали надавати ресурсами, які поставлялися ззовні. В результаті на найближчу перспективу з метою забезпечення народного господарства країни паливом здійснювалося будівництво атомних електростанцій з виробленням у 1990 р. 140 млрд квт/год електроенергії, що еквівалентно порядку 47 млн т котельно-пічного палива.

Таким чином, питання збалансованості завдань державних планів економічного і соціального розвитку мали пряме відношення до проблем паливно-енергетичного господарства. Через обставини, що склалися у вугільній промисловості України, протягом багатьох років встановлювався основний план і додаткове завдання видобутку вугілля, сумарні ресурси від яких закладалися в план розподілу палива, що завдавало шкоду. Адже додаткові завдання з видобутку вугілля, як правило, не виконувалися, і вугільна промисловість, навіть виконуючи основний план, заздалегідь прирікала народне господарство на недопоставку вугільної продукції за рахунок виділених споживачам фондів. Це викликало значні утруднення в забезпеченні паливом промисловості і побуту, тож споживачі змушені були витратити для забезпечення своїх потреб ресурси з наявних запасів, а тому залишки палива були знижені до мінімуму і споживачі ставилися в повну залежність від поточних поставок. Систематично не виконувалися завдання виробництва сортового вугілля, що погіршувало забезпечення паливом населення за колективними договорами.

Проблеми паливостачання народного господарства нерозривно пов'язані з питаннями створення постійних запасів і ресурсів палива для забезпечення більш інтенсивної його витрати в осінньо-зимовий період. Особливе занепокоєння викликали паливоємні споживачі — енергетика, металургія, коксохімія, цукрова промисловість.

Складалася напружена ситуація також з газовим постачанням. З метою забезпечення надійності газопостачання в зимовий період в Україні була створена мережа підземних сховищ газу, в які в теплий період року накачувався газ, а взимку при похолоданнях здійснювався його відбір. На кінець серпня 1979 р. у підземні сховища було закачано 2731 млн куб. м газу, що в 1,7 разу більше, ніж у 1978 р. і на 238 млн куб. м більше плану. Саме у такий спосіб створювалися сприятливі умови для забезпечення нормального газопостачання в осінньо-зимові періоди.

Прямі тривалі зв'язки і договірні система. Головна мета прямих тривалих господарських зв'язків полягає в тому, щоб на основі планів тривалого прикріплення організувати довгострокове ділове співробітництво між виготовлювачами і споживачами з виконання завдань виробництва і постачання продукції, підвищення її якості, забезпечення поставок продукції в найбільш підготовленому для споживання вигляді, організації спільної роботи для розширення асортименту продукції відповідно до потреб споживачів. Подібна форма господарських зв'язків має ряд переваг: незамовлена продукція не виготовляється; гарантується стабільність прикріплення споживачів до постачальників, створюються умови для безперервності планування виробництва і матеріально-технічного постачання.

Досвід показує, що прямі зв'язки дають найбільший ефект, коли вони охоплюють всі основні види стабільно споживаних матеріальних ресурсів. Львівський автобусний завод, наприклад, у такий спосіб одержував 30 найменувань продукції, Кременчуцький автомобільний завод — 79 % шин вантажних, 87 % прокату чорних металів, 67 % виробів подальшого переділу, 56 % труб та іншу продукцію. Це давало можливість значно знизити перехідний запас і сприяло скороченню наднормативних матеріальних ресурсів.

Проте прямі тривалі господарські зв'язки розвивалися мляво, у їхній організації і функціонуванні мали місце недоліки: ріст постачання за цими зв'язками в ряді випадків стримувався союзголовапостачзбутами; нерідко поставка оформлялася не на п'ять років, а тільки на рік; було багато випадків, коли уже встановлені прямі тривалі господарські зв'язки порушувалися. Зокрема, передбачене завдання постачань продукції за прямими тривалими господарськими зв'язками на 1979 р. не виконано, й у більшості випадків воно мотивувалося дефіцитом матеріалів: прокат чорних металів; виробів подальшого переділу, що розподілялися союзголовапостачзбутам; труби катані загального призначення; азбест сортовий; редуктори; інструменти металообробні; солі харчові і технічні.

6.3.6. Планування і науково-технічний прогрес
(Начальник Зведеного відділу науки
і нової техніки Держплану В. П. Шевченко)

У 80—90-х роках ХХ ст. в Україні здійснювався широкий комплекс заходів, спрямованих на прискорення науково-технічного прогресу, росту технічного рівня виробництва на основі вдосконалювання планування і управління. Розширилось застосування програмно-цільових методів планування розвитку науки і техніки. Наукові сили і ресурси були сконцентровані на виконанні понад 180 загальносоюзних і 79 республіканських науково-технічних програм, а також 35 програм робіт, що забезпечують підвищення рівня механізації й автоматизації виробництва.

Виконання цих програм було спрямовано, у першу чергу, на вирішення проблем економії палива і металу, збільшення обсягів випуску продукції із застосуванням ефективних технологічних процесів і прогресивного устаткування, скорочення обсягів ручної праці, підвищення продуктивності праці. Наприклад, для розв'язання завдань паливної проблеми проводилися розробки 23 загальносоюзних і республіканських науково-технічних програм, енергетичної проблеми — 12, проблеми матеріалів — 44, проблеми харчування — 23, проблеми захисту навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів — 14 тощо. Зростала кількість впровадження завершених науково-дослідних робіт: якщо в дев'ятій п'ятирічці (1970—1975 рр.) у середньому за рік упроваджувалися результати 8,5 тис. завершених робіт, то в десятій п'ятирічці (1976—1980 рр.) цей показник збільшився до 11 тисяч.

Інтенсифікація науково-технічного прогресу дала змогу тільки в промисловості реалізувати за 1976—1978 рр. близько 380 тис. заходів, що стосувалися впровадження нової техніки. Комплексно механізовано й автоматизовано понад 5400 підприємств, цехів і дільниць, що на 43 % більше, ніж за відповідний період попередньої п'ятирічки, уведено 7,3 тис. автоматичних і механізованих потокових ліній, або на 15,8 % більше, з ручної на механізовану працю переведено 172 тис. чол., відносно вивільнено 431 тис. працівників промислово-виробничого персоналу. Практика показувала, що всі ці заходи ще не суттєво впливали в цілому на зростання продуктивності праці.

Проводилася значна робота з планування, оцінки й аналізу економічної ефективності впровадження нової техніки. Тільки в 1979 р. міністерствами і відомствами України за рахунок цього чинника було відносно вивільнено 217 тис. працівників і забезпечено 250 млн крб. економії від зниження собівартості товарної продукції. Була розроблена і застосована методика аналізу витрат на заходи впровадження нової техніки в промисловості та їхньої економічної ефективності.

Проте створювалося ще мало принципово нових типів машин, апаратів і приладів, які б істотно відрізнялися від наявних за принципом дії, потужністю, виробничим призначенням й іншими параметрами.

За даними органів статистики, з 8,9 тис. робіт, завершених 250 організаціями у 1978 р., тільки 8,5 % мали технічний рівень вище кращих вітчизняних і закордонних зразків, 33,7 % відповідали такому рівню, а в 5,1 тис. робіт, або більше половини, технічний рівень взагалі не визначений. Наприклад, в Краматорському науково-дослідному і проектно-конструкторському інституті машинобудування Мінважмашу питома вага розробок з технічним рівнем, що перевищував кращі досягнення, становив за 1978 р. всього 3,5 %.

Ефективне розв'язання цих проблем вимагало удосконалення розробки і виконання цільових програм, що мали передбачати кінцеві цілі й техніко-економічні результати, терміни й етапи здійснення робіт. Важливу роль у фінансуванні науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт і відшкодуванні витрат, пов'язаних з розробкою й освоєнням нових видів продукції і прогресивних технологічних процесів, відігравали єдині фонди розвитку науки і техніки, створювані в міністерствах і відомствах. У той час значна частина коштів, які виділялися на ці дослідження, витрачалися неефективно на дрібні й малозначущі розробки, багато з яких не знаходили практичного застосування. У 1978 р. порівняно з 1977 р. ефективність впровадження нової техніки в промисловості знизилася з 40,7 коп. на крб. витрат до 31,7 коп., або на 22 %.

Мали місце недоліки в здійсненні механізації й автоматизації виробництва і скороченні на цій основі витрат ручної праці. Міністерства і відомства не зосереджували діяльності науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій і наукових підрозділів вузів на розв'язанні подібних питань. Аналіз завершених науково-дослідних робіт показав, що лише близько 9 % з них спрямовані на створення засобів механізації й автоматизації виробництва.

6.4. Кадрова політика в Держплані України

Кадри для державної планової системи готували декілька вузів України. Головним серед них був і залишається Київський національний економічний університет. За 100-річний період своєї науково-педагогічної діяльності університет носив різні назви, зокрема Київський фінансово-економічний інститут (КФЕІ), Київський інститут народного господарства (КІНГ) тощо. Основною кафедрою цієї спеціальності була кафедра «Планування народного господарства» (теперішня кафедра «Макроекономіки і державного управління»). Історія кафедри — це історія становлення української планової системи.

Кафедра була і залишається однією із провідних кафедр університету, а її головним завданням стала підготовка фахівців у галузі державного управління економікою — бакалаврів і магістрів. За роки свого існування кафедра пройшла історичний шлях свого становлення і розвитку, сформувався інтелектуальний і науковий колектив у царині своєї професійної елітності. Формування кафедри було пов'язано із глибокими економічними реформами на початку 60-х років ХХ ст., а також посилення планового управління соціально-економічним розвитком країни. За більш як 40 років свого існування кафедра підготувала для народного господарства біля п'яти тисяч кваліфікованих економістів — спеціалістів і магістрів.

У 1961 р. була відкрита нова спеціальність — планування народного господарства та розпочата підготовка спеціалістів з цієї спеціальності у складі факультету економіки промисловості.

В 1963 р. одночасно створено факультет «Планування народного господарства» і кафедру «Планування народного господарства», яка стала кафедрою, що випускала спеціалістів цього профілю.

З метою підготовки спеціалістів, здатних забезпечувати науково-технічний і економічний прогрес у народному господарстві, кафедра здійснювала у навчальному процесі перехід від інформаційного до проблемно-наукового викладання лекційного матеріалу із застосуванням методів досліджень й електронно-обчислювальної техніки.

З 1965 р. кафедра «Планування народного господарства» була в складі Планово-економічного факультету. Вона поповнювалася випускниками університету. У 1963 р. було чотири викладачі — А. П. Степанов, М. Г. Колодний, В. У. Биба, В. М. Дородько, на початку 70-х років — 12 викладачів, з яких дев'ять — кандидати наук, а в 1978 р. — 19 викладачів. Постійно поліпшувався якісний склад кафедри: у 1984 р. докторські дисертації захистили А. Г. Савченко і Ю. С. Поживілов, а у 1991 р. Б. Я. Панасюк; у різні роки деканами факультетів працювали члени кафедри — С. А. Мельник, О. М. Тітьонко, А. Г. Савченко, В. Ф. Задорожний.

На кафедрі видано низку відомих у країні підручників: у 1966 р. перший в Україні підручник з планування «Планування народного господарства СРСР» та ряд навчальних посібників з цієї дисципліни; у 1975 р. «Планування собівартості продукції в галузях народного господарства»; у 1978 р. «Ціни та ціноутворення в СРСР»; у 1984 р. — «Планове ціноутворення»; у 1983 р. — «Планування економічного і соціального розвитку СРСР»; у 1984 р. — «Плановий баланс народного господарства».

Першим завідувачем кафедри став професор Архип Петрович Степанов (1963—1972 рр.); у подальшому кафедру очолювали проф. І.І. Іщенко (1972—1978 рр.); професор В.С. Найдюнов (1978—1987 рр.); з 1987 р. — проф. А.Г. Савченко. Після 1987 р. провадилась велика робота, пов'язана з перебудовою змісту і форм навчально-виховної та наукової діяльності кафедри, спрямованої на запровадження нових дисциплін і спецкурсів, підготовку методичних матеріалів. З 1993 р. кафедра приступила до підготовки бакалаврів за спеціальністю «Адміністративний менеджмент».

За останні роки науково-дослідна робота набула поглибленого змісту і конкретизації: багато молодих викладачів захистили кандидатські дисертації; опубліковано чотири монографії: «Впровадження методів прогнозування і планування» — 1996 р., «Прогнозування та регулювання розвитку економіки» — 1998 р., «Державне регулювання економікою» — 2001 р., «Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття» — 2002 р. Результати наукових досліджень використовуються для підготовки курсу лекцій, навчальних посібників і проведення практичних занять.

Багато років наукової праці віддали кафедрі і здійснили значний внесок в її становлення і розвиток вчені-економісти: професори А.П. Степанов — зав. кафедрою, І.І. Іщенко — зав. кафедрою, В.С. Найдюнов — зав. кафедрою, А.Г. Савченко — зав. кафедрою та декан

факультету, Б.Я. Панасюк — академік Української академії аграрних наук, професор кафедри; доценти — М.Г. Колодний, С.А. Мельник, В.Ф. Задорожний, О.М. Тітьонко й ін.

У головній державній плановій організації — Держплані України — працювало дуже багато досвідчених спеціалістів, які знали практику в усіх галузях економіки і здебільшого свято вірили в науку, до розробок якої дослухалися. Від простого економіста чи інженера до начальника відділу (а це була основна структурна одиниця Держплану) були переважно спеціалісти вищого гатунку, які могли вирішувати якщо не всі, то більшість проблем управління на державному рівні, а озвучували всі їхні напрацювання керівники цієї організації, вносячи поправки лише відповідно до свого розуміння й смаку.

За багаторічну історію планового господарювання Держплан України існував у період 1921—1991рр., тобто 70 років. За цей період державну структуру системи очолювали 19 керівників — голів Держплану України, які були видатними державними, громадськими та політичними діячами країни¹⁰⁶.

Ксандров В. Н. — Голова Держплану в 1921—1922 рр.

Гринько Григорій Федорович (1890—1938 рр.) — Голова Держплану України в 1923 р. Народився в с. Штепівка Сумської обл., громадський і політичний діяч УРСР. 1920—1926 рр. — Нарком освіти, Голова Держплану УРСРУ; 1926—1929 рр. — заступник Голови Держплану СРСР; 1930 р. — Наркомфін СРСР. Належав до дрібнобуржуазних партій — есерів та боротьбистів. У роки громадянської війни брав участь в організації влади більшовиків в Україні: 1919 р. — представник УК УКП (боротьбистів) у складі ЦВК Рад і Рад наркому України та ЦКВ РРФСР, а також був членом Всеукраїнського військово-революційного комітету; з 1920 р. — член Комуністичної партії і на VIII конференції КП(б)У його обрали кандидатом у члени ЦК КП(б)У, а на IX з'їзді обраний членом ЦК КП(б)У.

Полоз Михайло Миколайович (1890—1937 рр.) — Голова Держплану України в 1923 р.; 1924—1925 рр. — Голова адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі УРСР; 1926—1930 рр. — Нарком фінансів УРСР; 1931—1933 рр. — заступник голови бюджетної комісії Центрального виконавчого комітету СРСР. До фінансово-планової діяльності займався політикою: з 1925 р. — член партії есерів; 1917 р. — член Українського генерального військового комітету, член Центральної Ради, входив до складу української делегації, яка вела переговори у Брест-Литовську; 1919 р. — голова Закордонного бюро ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів); 1920—1922 рр. — представник УРСР при Раднаркомі РРФСР.

Володимирський Михайло Федорович (1874—1951 рр.) народився в місті Арзамас Російської Федерації — Голова Держплану України у 1924—1925 рр.; 1925 р. — голова ЦК КП(б)У, 1926—1927 рр. — заступник Голови Держплану СРСР; 1927—1951 рр. — голова Центральної ревізійної комісії ВКП(б). Радянський політичний діяч, член Комуністичної партії з 1895 р.: брав участь у формуванні московського «Робітничого союзу», 1905 р. — член Московського комітету РСДРП; 1907—1917 рр. — емігрував до Франції; 1917 р. — один з керівників збройного заколоту в Москві; на VII з'їзді РКП(б) був обраний в члени ЦК КП(б)У; на VII—VIII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У; 1923—1937 рр. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови РНК УРСР, секретар ЦК КП(б)У.

Дудник Яким Минович (1881—1934 рр.) народився в с. Мошни Черкаської обл. — Голова Держплану України в 1925—1933 рр., заступник Голови РНК України. Державний і громадський діяч: 1918 р. — господарська робота на Уралі, в Поволжі та Москві; 1921 р. — заступник Наркомпроду України; 1924—1925 рр. — заступник Наркому РСІ УРСР, Нарком земельних справ УРСР. Член партії комуністів з 1917 р., на XIII з'їзді РКП (б) обирався членом ЦК КП(б)У, а на X, XII з'їздах — членом ЦК КП(б)У; 1924—1925 рр. — член Президії ЦК ККП(б)У.

Скрипник Микола Олексійович (1872—1933 рр.) народився в Ясинуватому на Донеччині — Голова Держплану України, заступник голови Ради народних комісарів у 1933 році. Видатний державний і партійний діяч, спеціаліст у галузі будівництва, науковець, з 1929 р. — академік АН УРСР, публіцист, журналіст. Член партії комуністів з 1897 р.: на VI, XII—XIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б); на I з'їзді КП(б)У був обраний кандидатом у члени ЦК, а з грудня 1918 р. член ЦК ВКП(б); у 1923—1925 рр. — кандидат, а в 1925—1933 рр. член Політбюро ЦК КП(б)У. Скрипник був делегатом I—VI конгресів Комінтерну, на VI конгресі у 1928 р. обирався членом Виконкому Комінтерну. В Україні Скрипник очолював важливі державні органи: 1918 р. — Народний секретаріат України; 1917—1918 рр. — народний секретар праці і зовнішніх справ; 1918 р. — Голова уряду України; 1919 р. — Народний комісар Державного контролю; 1920 р.

¹⁰⁶ Трансформація державного управління економікою України (1921—2001 рр.). За ред. В.Ф. Беседіна, Л.О. Мусіної. — К., 2001.

— Народний комісар робітничо-селянської інспекції; 1921—1922 рр. — Народний комісар внутрішніх справ, одночасно очолював Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і КП(б)У; 1922—1927 рр. — керівник Головного архівного управління при Наркомосвіті, народний комісар юстиції та Генеральний прокурор УРСР; 1922—1933 рр. — Народний комісар освіти України.

Коцюбинський Юрій Михайлович (1895—1937 рр.), син М. М. Коцюбинського, народився в місті Вінниці, у 1930-х роках обіймав посади заступника Наркома земельних справ УРСР і Голови Раднаркому, одночасно в 1933 р. ще й Голова Держплану УРСР. Член партії комуністів з 1913 р.; член Оргбюро ЦК КП(б)У; обирався членом ЦК КП(б)У. Державний, партійний і військовий діяч України: 1917 р. — член першого уряду Радянської України; 1918 р. — Головнокомандуючий збройними силами Української Радянської Республіки; в період окупації німцями України він був членом Центрального військово-революційного комітету, а також Тимчасового робітничо-селянського уряду України; 1919 р. — Голова Чернігівського губкому КП(б)У. Як дипломат Ю. Коцюбинський обіймав посади: 1921—1922 рр. — дипломатичний представник України у Відні; 1925—1927 рр. — радник повпредства СРСР в Австрії, а в 1927—1930 рр. у Польщі.

Сухомлін Кирило Васильович (1886—1938 рр.) народився в с. Краснопілля Коропського району на Чернігівщині — Голова Держплану УРСР і одночасно заступник Голови Раднаркому України у 1935—1938 рр. Трудова діяльність: 1905 р. — працівник депо станції Борзя в Забайкаллі; 1917 р. — член військово-революційного комітету Окружного бюро Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Східного Сибіру; 1918—1919 рр. — учасник партизанського руху на Далекому Сході. Пізніше діяльність продовжувалася в Україні: 1920 р. — профспілкова діяльність в Україні; 1925 р. — заступник Голови ЦК КП(б)У і наркома РСІ УРСР; 1925—1927 рр. — Нарком праці УРСР; 1927—1932 рр. — Голова ВРНГ УРСР; 1932—1933 рр. — заступник Голови Раднаргоспу УРСР і одночасно Голова Всеукраїнської Ради профспілок; 1933—1934 рр. — Голова ЦК КП(б)У — Нарком РСІ УРСР; 1935 р. — Нарком місцевої промисловості України.

Усиков А. М. (1938—1939 рр.);

Ящук І. Ф. (1941—1943 рр.);

Валуєв Володимир Миколайович (народився 1908 р.) — Голова Держплану УРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР в 1944—1950 рр. Очолював ряд важливих державних і регіональних управлінських структур: 1957—1958 рр. — Голова Львівського Раднаргоспу; 1958—1962 рр. — заступник Голови Держкомітету з науки і техніки УРСР; 1963—1969 рр. — Голова Планової комісії Південно-західного регіону Держплану УРСР.

Гарбузов Василь Федорович народився 1911 р. в м. Белгороді — Голова Держплану УРСР в 1950—1952 рр.; 1952 р. — заступник, перший заступник, а з 1960 р. — міністр фінансів СРСР. Освіта: закінчив Харківський фінансово-економічний інститут, кандидат економічних наук з 1939 р., доцент з 1940 р. Партійний діяч радянської доби: 1925—1930 рр. — учень столяра, столяр на підприємстві в м. Харкові; 1930—1933 рр. — студент Харківського фінансово-економічного інституту; 1932—1933 рр. консультант Всеукраїнської контори Держбанку; 1933—1941 рр. — аспірант, викладач, керівник курсу, виконувач обов'язків завідувача кафедри політекономії Харківського фінансово-економічного інституту; 1942—1943 рр. — старший інспектор, заступник начальника Управління податків та зборів НКФ Киргизької РСР у м. Фрунзе; 1943 р. — консультант Секретаріату наркомату Фінансів СРСР у Москві; 1943—1944 рр. — заступник директора з навчальної і наукової роботи Харківського фінансово-економічного інституту; 1944—1950 рр. — завідувач кафедри політекономії, директор Київського фінансово-економічного інституту. Зв'язок з партійними органами мінімальний: з 1939 р. — член КПРС, з 1961 р. — член ЦК КПРС, з 1960 р. — депутат СРСР.

Селиванов Олександр Гнатович народився 1904 р. в с. Залюбеч Мінської губернії Воловечевського району Білорусі — Голова Держплану УРСР в 1952—1954 рр. Освіта: закінчив Московський енергетичний інститут, кандидат економічних наук з 1939 р., доцент з 1940 р. Державний і партійний діяч: 1921 р. — учень ремісничого училища в м. Дорогобуж Західної області; 1924 р. — секретар Волкома ВЛКСМ Сафоновської волості Смоленської губернії; 1925 р. — секретар Укома ВЛКСМ Дорогобужського уїзду Смоленської губернії; 1927 р. — студент Смоленського робфаку; 1930—1935 рр. — студент Московського енергетичного інституту; 1936—1938 рр. — інженер, заступник і начальник цеху на заводі ХЕМЗ в м. Харкові; 1938 — 1940 рр. — зав. радторгвідділом Харківського обкому КП(б)У; 1940 р. — Голова Харківського міськвиконкому; 1943 р. — Голова Харківської міськради; 1948 р. — міністр комунального господарства УРСР.

Барановський Анатолій Максимович (1906—1988 рр.) народився в Києві обіймав посаду заступника голови Держплану УРСР, голови Держплану УРСР у 1940—1941 рр. і у 1954—1957 рр.; у 1945—1961 рр. — заст. голови Ради Міністрів, Міністр закордонних справ; 1961—

1979 рр. — міністр фінансів УРСР. Освіта: закінчив Харківський фінансово-економічний інститут, кандидат економічних наук. Радянський державний і партійний діяч УРСР: 1920 р. — співробітник Київської міліції; 1921—1924 рр. — продробота на Волині; 1923 р. — секретар комсомольського осередку в Овруцькому районі на Житомирщині; 1924—1928 рр. — секретар райкому комсомолу Народичського району, голова Городницького райвиконкому на Житомирщині; 1928—1933 рр. — служба у військах ОДПУ м. Харкова; 1933—1940 рр. — старший референт, начальник сектору, начальник відділу, заступник голови Держплану УРСР. У період війни: 1941—1942 рр. — начальник оперативної групи Військової ради Південного фронту; 1942—1945 рр. — експерт з економічних напрямів Народного комісаріату закордонних справ СРСР. У 1947—1979 рр. — депутат Верховної Ради УРСР другого і дев'ятого скликань.

Сенін Іван Семенович народився 1903 р. на Донбасі в робітничому селищі колишнього Петровського рудника — Голова Держплану УРСР в 1957—1959 рр.; 1953—1965 рр. — перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР і одночасно Голова Держплану УРСР (1957—1959 рр.). Державний і партійний діяч УРСР: 1940—1953 рр. — заступник Голови Ради міністрів УРСР; у 1949—1965 рр. — член Політбюро ЦК КПУ; на XX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС, на XXII з'їзді — членом ЦК КПРС; постійний член вищого партійного органу ЦК КП України.

Розенко Петро Якимович (1907—1991 рр.) народився в м. Горлівка на Донеччині — Голова Держплану УРСР у 1959—1963 рр. і в 1967—1979 рр. Освіта: закінчив Державний гірничий інститут (1931 р.). Службова діяльність: заступник директора комбінату «Донецьквугілля» (1950—1952 рр.); начальник комбінату «Донецькшахтобуд» (1952—1954 рр.); заступник Міністра вугільної промисловості УРСР (1954 р.); перший заступник Голови Держплану і міністр УРСР (1957—1959 рр.); Голова Ради народного господарства УРСР (1963—1965 рр.); з 1979 р. — на пенсії. Державний і громадський діяч УРСР, Герой Соціалістичної праці (1977 р.), заслужений працівник промисловості УРСР (з 1976 р.); депутат Верховної Ради УРСР четвертого — дев'ятого скликань та Верховної Ради СРСР п'ятого — дев'ятого скликань; член ЦК Компартії України на XI—XXV з'їздах; кандидат у члени ЦК КПРС на XXIII—XXV з'їздах; член ЦК КПРС на XXII з'їзді; нагороджений чотирма орденами Леніна, орденом Жовтневої революції.

Кочубей Антон Данилович (1911—1966 рр.) народився в с. Комендантівка Полтавської обл. Голова Держплану УРСР у 1963—1966 рр. Державна служба: на відповідальній роботі в Раді Міністрів УРСР (1945—1954 рр.); заступник Голови Держплану УРСР (1954—1957 рр.); начальник Зведеного відділу народногосподарського плану Держплану УРСР; перший заступник Голови Держплану УРСР; заступник Голови Ради Міністрів УРСР і одночасно голова Держплану УРСР (з 1963 р.). Державний і громадський діяч: член КПРС з 1942 р.; член Центральної Ревізійної Комісії КПРС на XXIII з'їзді КПРС; кандидат у члени ЦК КПУ на XXII з'їзді і член ЦК КПУ на XXIII з'їзді.

Масол Віталій Андрійович народився 1928 р. в с. Олишівка Чернігівського району Чернігівської обл. Голова Держплану УРСР і заступник Голови Ради Міністрів УРСР у 1979—1987 рр. Освіта: закінчив Київський політехнічний інститут, кандидат технічних наук з 1972 р. Виробнича і державна діяльність: помічник майстра, майстер, старший майстер, начальник бюро технічних розробок, начальник виробничо-диспетчерського бюро, заступник начальника механічного цеху, начальник механічного цеху, заступник головного інженера, директор Ново-Краматорського машинобудівного заводу (1951—1971 рр.); Генеральний директор виробничого об'єднання Краматорських заводів важкого машинобудування (1971—1972 рр.); перший заступник Голови, член колегії і член Державного планового комітету Ради Міністрів УРСР (1972—1978 рр.); заступник Голови РМ УРСР, Голова Держплану УРСР (1979—1987 рр.); Голова Ради Міністрів УРСР (1987—1990 рр.); Прем'єр-міністр України (1994—1995 рр.); радник Президента України (1999—2000 рр.). Державний і громадський діяч: народний депутат України другого скликання (1994—1998 рр.); член ЦК КПУ з 1976 р., кандидат у члени з 1986 р. і з 1987 р. — член Політбюро ЦК КПУ; кандидат у члени і член ЦК КПРС (1989—1991 рр., депутат ВР СРСР десятого — одинадцятого скликань, народний депутат СРСР (1989—1991 рр.), депутат ВР УРСР дев'ятого — одинадцятого скликань. Нагороди: два ордени Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», «За заслуги» III ст., Орден князя Ярослава Мудрого V ст., Почесна грамота КМ України.

Фокін Вітольд Павлович народився 1932 р. в с. Новомиколаївка Запорізької області. Голова Держплану УРСР у 1987—1990 рр. Виробнича діяльність: заступник начальника дільниці, начальник дільниці шахти «Центральна Боковська» тресту «Боковоантрацит» (1954—1957 рр.); заступник головного інженера, головний інженер, начальник шахтоуправління шахти № 32—32-біс тресту «Боковоантрацит» (1957—1963 рр.); заступник начальника комбінату «Донбасантрацит» (1963—1965 рр.); керуючий трестом «Первомайськвугілля» (1965—1969 рр.); начальник комбінату «Свердловантрацит» (1970—1971 рр.); начальник відділу

Держплану УРСР, заступник і перший заступник голови Держплану УРСР (1971—1987 рр.); Голова Держплану УРСР (1987—1990 рр.); Голова РМ УРСР, Прем'єр-міністр України (1991—1992 рр.). Останній керівник Держплану України, перетворив цю раніше потужну економічну організацію в структуру з незрозумілими функціями «Держком УРСР з економіки» і став її керівником. Нагороди: два ордени Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалі, лауреат Державної премії України. Член КПРС з 1957 р.

За період від Ксандрова В. Н. до Фокіна В. П. керівниками економічного штабу країни — Держплану було лише два економісти, які стали відомими не тільки в Україні, а й в тодішньому Союзі: Гарбузов В. Ф., Барановський А. М.. Це були економісти, які на відміну від господарників мали глибоке макроекономічне уявлення про економічні процеси в країні, а тому вони відомі серед економістів, як учених, так і практиків, а держава використовувала їхні знання в найважливіших сферах своєї економічної діяльності.

За 1941—1991 рр. очолювали Держплан України десять керівників, а це свідчить, що один керівник перебував на цій важливій посаді в середньому п'ять років. Цього достатньо, щоб керівник зумів показати свою здатність до планової роботи. Після здобуття незалежності, коли Держплан перетворили на Мінекономіки, за 1991—2001 рр. цю нову організацію очолювало одинадцять керівників, тобто в середньому один керівник перебував на своїй посаді менше року, що не давало можливості не тільки показати свою здатність до планово-економічної роботи, а й вивчити функції очолюваного економічного відомства. В результаті Держплан із впливової організації в управлінні країною перетворився на аморфну, нікому не потрібну організацію. За весь період свого існування Мінекономіки нічого путнього в економічному управлінні так і спромоглося здійснити, ставши на побігеньках в уряді і Мінфіні.

Держплан минулого навчав більшість своїх нових керівників, щоб вони не переносили своїх виробничих методів з підприємств чи регіонів на державне управління і за допомогою партійних органів це вдавалося, а після цього такі керівники, виховані інтелектом потужної планово-економічної організації, вважалися видатними чи-то плановиками, чи управлінцями, чи навіть державними діячами, що не завжди відповідало дійсності. Ось чому у історії планової системи мають увійти спеціалісти Держплану, які являли собою здебільшого висококваліфікований цвіт нації, адже підбір був до цієї організації жорсткий і на перше місце виступали ґрунтовні знання практики і теорії економіки та планування.

Кожен прихід нового керівника Держплану України з технічною освітою супроводжувався його навчанням економічної азбуки: спеціалісти Зведеного відділу народногосподарського плану готували перелік основних економічних, фінансових і планових термінів для нового керівника, різних понятійних основ економіки та багато планово-економічних параметрів, які йому слід було б на перших порах тримати перед собою під час розмов із співбесідником, щоб не потрапити в невизначене становище. Уже після подібного тренування керівники планового органу навчали всіх і вся економіко-фінансових тонкощів на макроекономічному рівні. Якщо вивчити структуру Держплану, то помітна чітка «мода» у практиці: очолювали підрозділи галузей машинобудування тільки машинобудівники; вугільної галузі виключно гірники; медицини тільки лікарі; військових справ тільки військові; суто економічні й сільськогосподарські підрозділи могли очолювати всі, кого призначали за партійними й іншими критеріями.

Працівники Держплану були здебільшого високоосвічені спеціалісти з величезним практичним досвідом. Десь до 90-х років ХХ ст. на роботу до цієї організації приймали виключно спеціалістів, які багато працювали на підприємствах, у міністерствах, комітетах і партійних органах. Але згодом цінність кадрів почала знижуватися під дією різних соціальних, економічних і політичних процесів. Звичайно, як скрізь і завжди, був баласт. Держплан найкраще забезпечував своїх працівників житлом та іншими соціальними послугами, чимало працівників ставали кандидатами наук, навчалися, брали активну участь в громадсько-політичному житті країни.

Держплан — це організація, в якій всі спеціалісти зобов'язані мати фінансово-кредитну й економічну освіту, знати економіку окремих галузей народного господарства і промисловості. В той же час досить багато було працівників, які мали тільки технічну освіту — інженери, конструктори, організатори і ін. За 1921—1990 рр. Держплан України очолювали 19 керівників і лише два з них мали економічну освіту: Гарбузов Василь Федорович — закінчив Харківський фінансово-економічний інститут, кандидат економічних наук, доцент; Барановський Анатолій Максимович — закінчив той же інститут, кандидат економічних наук. Заступниками Голови було багато партійних, радянських і господарських діячів із різною освітою, але здебільшого галузевики, економістів або фінансистів майже не було. Відділи Держплану, які були найвищими функціональними органами організації, очолювали переважно спеціалісти галузей, господарники, партійні працівники, а іноді й економісти. Голова Держплану, його заступники і

начальники відділів — це була еліта організації, які давали завдання і здебільшого виконували представницькі та контролюючі функції.

Підбір кадрів в Держплані був досить вимогливий, але своєрідний: запрошувалися спеціалісти високої кваліфікації практики і науковці. Тут все було незвичне порівняно з будь-якою державною установою в країні, а особливо в кадрових питаннях: начальники відділів прирівнювалися до рангу міністрів, а їхні заступники — до заступників міністрів, начальники підвідділів — це вже начальники Главків. Навіть назва була встановлена: Начальник відділу комунального господарства-міністр; Начальник відділу сільського господарства-міністр; Начальник відділу харчової промисловості-міністр і т. д.

Велика увага приділялася підбору і розстановці кадрів, хоча не без казусів та упущень, але в цілому кадри шанувалися в планових органах, їх поважали і прислуховувалися до їхньої думки. Якісний склад спеціалістів Держплану за 1983 р. характеризується такими даними. Штатна чисельність становила 1081 особа, з яких 949 спеціалістів, заміщено посади спеціалістів 919 осіб, з яких вищу освіту мали 914 осіб. Серед спеціалістів працювало 416 жінок, або 45,3 % всіх спеціалістів Держплану. Працівники Держплану, за структурою різних спеціальностей, 1983 р. характеризувалися таким чином: інженерів різних професій — 48,9 %, економістів — 37 %, спеціалістів сільського господарства — 4,5 %, спеціалістів інших спеціальностей — 7,4 %, спеціалістів із середньою спеціальною і загальною освітою — 2,2 %.

Спеціалісти Держплану і регіонів зобов'язані були постійно проходити перепідготовку і підвищувати свою кваліфікацію один раз на 5—6 років. Тільки за 1981—1983 рр. інститути і курси підвищення кваліфікації закінчили 1841 працівник планових органів України. Для працівників планових органів системи Держплану широко застосовувалося моральне і матеріальне заохочення. За 1981—1983 рр. були встановлені персональні надбавки до посадових окладів 150 працівникам Держплану; 1304 працівники були нагороджені: орденами (9 осіб), медалями (1238 осіб), Почесними Грамотами (12 осіб), знаком «Відмінник народно-господарського планування» (60 осіб); за клопотанням Держплану працівникам переглянуті пенсії в бік збільшення (214 осіб), у тому числі встановлені персональні пенсії союзного, республіканського та місцевого значення (85 осіб). Після ліквідації Держплану в 1991 р. все це зникло і багато працівників планової системи, які вийшли на пенсію до цього періоду, опинилися в маргінальному становищі, на узбіччі суспільства.

Після 1991 р. кадри підбирались досить спрощено, тобто був ніким і зразу ж міністр, а вже нижчі ранги призначались зовсім не спеціалісти, чого в минулому не допускали. Колишній директор великого радгоспу під Києвом, а також відповідальний працівник Міністерства сільського господарства, а пізніше і Держплану як заступник начальника відділу сільського господарства М. Чирченко розповів про службове проходження відомого серед аграріїв з 70-х років П. Погребняка з найнижчої посади на місцевому рівні до найвищої політичної і державної посади. Розповідали, що він став членом Політбюро завдяки якимось сімейним зв'язкам з найвищими керівниками країни — Щербицьким і Ватченком, але навіть вони не допускали прямого призначення із району в міністерство чи ще вище. Проте, як би там не було, але він пройшов усі ступені різних рівнів управління: головний районний ветеринарний лікар в П'ятихатках Дніпропетровської області, заступник начальника обласного управління сільського господарства, начальник обласного управління сільського господарства, заступник голови облвиконкому, заступник міністра сільського господарства з проблем тваринництва, міністр сільського господарства, перший заступник Голови Ради Міністрів і кандидат у члени Політбюро, а пізніше і член Політбюро. Хто його знав, то характеризують як великого аналітика і працездатного спеціаліста, він захистив кандидатську дисертацію, яку самостійно написав ще будучи в Дніпропетровську і готував докторську, але тут уже він примушував працювати спеціалістів, особливо з Держплану.

Основні методологічні, методичні й організаційні функції стосовно планування здійснювали заступники начальників відділів, начальники підвідділів і їхні заступники, головні і старші спеціалісти, а до 90-х років і прості спеціалісти. Найбільш висококваліфікованими фахівцями були головні спеціалісти, до думки яких дослуховувалися керівники відділів і інші керівники. До цих категорій працівників планових органів особливих вимог з боку партійних і радянських органів не було.

Уся партійна і державна система працювала на організацію роботи планових органів виконання встановлених планових завдань, сформованих на основі директив партії. Сам Ленін разом із Троцьким вважали, що міністерства і відомства ніщо, а головне це завдання і контроль за його виконанням. Отже, не економічна політика, а директиви, що були теоретично обґрунтовані на основі телеології академіком Струмиліним, визначали напрями розвитку суспільства. При цьому

генетичний напрям розвитку суспільства повністю ігнорувався, але подібний метод у той період себе виправдовував.

Кадри та їх формування в Держплані були особливими з різних точок зору. Щоб виконувати директивні плани, формувалась і певна кадрова політика, яка забезпечувала б безапеляційне виконання будь-яких прийнятих рішень. В історії колишнього Союзу було багато прикладів з цього приводу. Рятуючи обложений німцями Ленінград під час Другої світової війни 1941—1945 рр., Ставка верховного командування приймала колективне рішення про тактичні дії біля міста, під час яких виникне висока вірогідність принесення в жертву цілої армії, щоб забезпечити переможний наступ інших військових з'єднань. Вирішувалося питання про командувача цієї приреченою армією, а тому тодішній політик з особливим мисленням Мікоян запропонував призначити генерала, але якогось «дурня». На вимогу Сталіна він пояснив таку пропозицію тим, що розумний командувач різними способами в найскладніших умовах, навіть виконуючи надскладну директиву, намагатиметься рятувати особовий склад армії, що в даному випадку йтиме в розріз з тактикою і стратегією керівництва держави, а це призведе до провалу операції. Дурень же, не замислюючись, буде виконувати кожну букву директиви і результат одержимо той, на який очікуємо.

Для зміцнення Держплану України фахівцями, які б цілковито виконували волю Москви, з союзного Держплану в 50-х роках переведено на постійну роботу до Києва сотні переважно рядових спеціалістів, призначивши їх на досить високі посади з наданням житла, якого бракувало на той час для місцевих жителів української столиці.

За часів, коли Держплан очолював В. Фокін, питання наукових кадрів вирішувалися досить цікаво, зокрема під посиленою опікою перебував директор Науково-дослідного інституту О. Ємельянов, який в пошуку високої посади перейшов на іншу роботу, спочатку до Москви, а пізніше повернувся на посаду заступника голови Держплану України. В цей період митарств О. Ємельянова заступник директора цього інституту, доктор наук, професор В. Бесєдін постійно виконував обов'язки директора до того часу, доки, здавалось, невідомий кандидат наук В. Столяров чотири роки готував докторську дисертацію, щоб посісти посаду директора і таки зайняв її, хоча ненадовго, бо за прорахунки у керівництві науковим колективом його звільнили.

У цілому ж у Держплані простежувалася кадрова політика часу директивного управління, яка була не така вже й погана. Стара система виховувала управлінців за досить чіткою формою роботи з документами в Держплані, міністерствах і відомствах. Основним найвищим структурним підрозділом в Держплані був відділ, а в ньому — підвідділи, як це практикувалося на той час в центральних партійних органах. У міністерствах і відомствах були Главки, управління і відділи. Основна кадрова структура Держплану була така: спеціаліст, старший спеціаліст, головний спеціаліст, заступник начальника підвідділу, начальник підвідділу, заступники начальника відділу, начальник відділу. Існувала чітка ієрархія проходження службових рангів і ніхто, за окремими випадками, не наважувався десь перескочити одну сходинку, хоча й були винятки для високих і дуже кмітливих керівників, чим користувалися їхні дружини та родичі, але вкрай рідко. Все відбувалося ніби в армії, а, як відомо, саме планування почалося з армії під час громадянської війни, організації трудових армій.

На посади начальників відділів чи їх заступників призначалися практики з великим досвідом планової роботи, а також кадрові працівники партійних і радянських органів, яких у 50-х роках було досить багато. Вони не завжди знали теми планової чи управлінської роботи державної служби, а тому здебільшого на перших порах своєї служби представляли той чи інший відділ Держплану чи іншого вищого управлінського органу держави. Можна навести такий приклад підбору керівних кадрів великих державних органів, зокрема у новоствореному Вінницькому Раднаргоспі хрущовського періоду. Начальником управління сільського господарства Раднаргоспу призначили першого секретаря одного із районів Вінницької області. В його кабінет поставили величезний стіл, на столі не було жодних документів чи довідників, а лише посередині лежала ручка і він цілий день сидів і очікував, щоб хтось щось приніс підписати, а це були здебільшого листи на місця. Іноді в кінці робочого дня він навіть просив: дайте щось підписати, бо цілий день ніби нічого не робив. Подібне, хоча рідко і не довго, можна було бачити і в Держплані у керівників високого рівня.

Центр ваги планової роботи, підготовка методичних документів, розрахунків, аналізу, розробка балансів, виклад матеріалів, написання записок, підготовка доповідей керівництву всіх рівнів був сфокусований на спеціалістах (економістах) середньої ланки — економіст, старший економіст, головний економіст, заступник начальника підвідділу і начальник підвідділу. Спеціалістів підбирали за їхніми профільними, як правило, знаннями, а коли ж брали з інших, не профільних галузей, то навчали тривалий час, хоча траплялися казуси. Уже у 80-х роках на посаду суто економістів стали брати інженерів, машинобудівників, ветеринарів, зоотехніків й інших далеких від економічної роботи.

Спеціалісти Держплану були особливої проби, вони це відчували і відповідно поводитися. До елітної категорії працівників Держплану по-особливому ставились партійні органи. Це ставлення визначалось у секретному документі, складеному завідувачем ідеологічного відділу ЦК партії Крючковим, який уже в незалежній Україні був обраний народним депутатом. У документі наголошувалося на недоцільність та неможливість для керівників користуватися дачною ділянкою розміром п'ять соток з невеличким будиночком, оскільки «людина обростає господарством і це веде до її переродження». Для прикладу можна навести ситуацію, коли на засіданні секретаріату ЦК призначили І. Сузого начальником основного структурного підрозділу Держплану України — Зведеного відділу народногосподарського плану. В рішенні було зразу ж записано, щоб він продав діляночку і будинок, який він купив років чотири тому, коли перейшов працювати з Донецька до Держплану. Його дружина уже була на пенсії і надусе любила працювати на землі, а тому він думав, що пронесе, але йому щоденно телефонували контролери з ЦК, і він вимушений був все продати з великим жалем.

У 60—70-х роках в Держплані були старші економісти — фахівці найвищого рівня, які досконало знали свою дільницю роботи, робили глибокий аналіз, писали аналітичні й доповідні записки, а також доповіді керівництву. Відомо багато таких спеціалістів у Зведеному відділі народногосподарського плану, Відділі сільського господарства і багатьох інших відділах Держплану України. Вони достойно представляли вищу структуру держави з планування в партійних і радянських органах України і в Москві. Ніхто з них не вважав соромився виходити на пенсію в ранзі старшого спеціаліста.

Найбільшу цінність, як спеціалісти і фахівці своєї справи, являли собою головні спеціалісти Держплану, які здебільшого приходили до планових органів після довголітньої практики в інших галузях економіки в управлінні і на виробництві. Бути головним спеціалістом Держплану уже було визнанням, нерідко їм встановлювалася платня на рівні начальника підвідділу, з їхньою думкою рахувалися всі керівники планових органів і міністерств та відомств.

Особливо небезпечним було входження в елітну номенклатуру вищої державної влади людей з низів і науки. З наукової сфери до управління державою прийшли люди, яких було більшість у цій сфері, тобто ті, хто не спромігся захистити свої наукові намагання чи залишились на рівні лише кандидатів в науку і перспектив туди потрапити у більшості з них не було. Однак тільки-но вони потрапляли у сферу державного управління, то перш за все намагались весь свій вплив використати, щоб стати саме доктором наук та професором. Дійсні ж учені з жахом споглядали на цей масовий наплив того, що трималося на поверхні науки. Відчуваючи радість управління новітньої еліти, яка в науці не здатна була щось показати, вчені молодшого віку тікали з країни, а старші з гіркотою продовжували свої дослідження, які здебільшого нікому не були потрібні.

Увесь період 90-х років простежувалась масовість використання найманих писарів, які готували дисертації для високих посадовців і депутатів, котрі намагались пробратися таким чином у науку. Дослідники й історики забруднення науки цього періоду напишуть конкретні прізвища на руїнах недобудованої жалюгідної економіки, але тепер їх називати не слід, бо вони ще при владі і можуть бути ображені, адже вони живуть в таку невизначену епоху.

Були випадки, що в управління приходили і справжні вчені, але вони не могли принести позитивного для країни на управлінському терені з досить важливої причини. Кожен учений має свою думку і він у принципі не може погодитися з думкою інших з однієї і тієї самої проблеми, а в управлінні цього допускати не можна. Міністр з дипломом доктора наук, чи навіть кандидата ніколи не погодиться з думкою іншого міністра в уряді, свого заступника, а тим більше виконавців. Навпаки, решта перелічених урядовців, якщо вони мають вчене звання, не погодяться з думкою того самого міністра з ученим званням і наступає хаос, який спостерігався наприкінці ХХ ст.

Це нормальне явище, і в історії людства є яскраві приклади з цього приводу. Леонардо да Вінчі, Рафаель, Нікollo Мак'явеллі, Буонароті Мікеланджело жили, творили і залишились в історії людства неперевершеними геніями, але жоден з них не сприймав думки і методи іншого, і здебільшого не сприймали один іншого, будучи великими противниками. Можна собі уявити, що було б, якби вони одночасно управляли однією країною...

У Держплані України відбувалися зміни в період, коли настав якісно новий етап наукової і практичної діяльності, який характеризувався кардинальними змінами в українському суспільстві — переходом до ринкової економіки. В цей період зусилля наукової і практичної діяльності зосереджуються на вирішенні важливих проблем у галузі: макроекономіки, обчислення макроекономічних показників в системі національних рахунків, методології, методики й організації економічного

прогнозування та планування, обґрунтування системи державного регулювання економіки із застосуванням економічних, правових і адміністративних важелів. Особлива увага приділяється науковому обґрунтуванню впровадження у практику системи національних рахунків в Україні відповідно до загальноприйнятої у міжнародній практиці системи обліку і статистики.

Разом із тим треба зазначити, що Держплан як найбільш потужна управлінська організація країни так і не виконала своєї потенційної ролі в період входження України в перехідний період ринкових відносин і цьому було ряд причин, як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. В 1990 р. керівники Держплану України тихо ліквідували цю організацію, що була центром розробки економічної політики країни, яку поважали всі управлінці, науковці й прості громадяни, а слово «план» набуло маргінального значення.

Після здобуття незалежності Україна стала тісно співробітничати з міжнародними фінансовими організаціями, такими як Міжнародний Валютний Фонд, Світовий і Європейський банки тощо. Перші спеціалісти з МВФ буквально заповнили Міністерство економіки і Міністерство фінансів. Заходячи до кабінетів та на спільних робочих засіданнях вони постійно широко посміхалися. Пізніше від співвітчизників українці довідалися, що американці, коли тебе поважають, завжди посміхаються, а коли ненавидять, то дуже широко посміхаються. Тут було більше другого, бо, мабуть, зневажали нас за бідність і неміч щось покращити.

У кінці 2003 р. Президент України заявив, що країна визначатиме свої стосунки з МВФ на безкредитній основі, але ніхто не згадав, як розпочиналися ці відносини, з яким поривом урядовці прислуговувалися найнижчому спеціалісту, який приїздив до нас і щось рекомендував. Спеціалісти, яким довелося брати участь у розмовах з першими візитерами, зрозуміли, що на перших порах вони нас сприймали, як папуасів, хоча іноземні спеці були невисокого рангу і неглибоких знань. Вони зустрічалися з українськими спеціалістами постійно, але їхні розмови, повчання і вимоги не всі сприймали однозначно, доводилося заперечувати, пропонувати щось своє. Поступово вони знайшли собі покровителів, а за допомогою керівництва Мінекономіки навіть створили нові підрозділи, спеціалісти яких з ентузіазмом і без заперечень виконували все, що пропонувалося іноземними візитерами.

Тих спеціалістів, які обстоювали державницькі інтереси, або навіть протистояли шкідливим для національної економіки пропозиціям МВФ, спочатку відсторонювали від участі в обговоренні питань з МВФ, а пізніше взагалі не допускали до стосунків з працівниками цієї організації. Якщо поглянути, як вивчався стан економіки та які давалися поради, то це був жах, але на верху урядового керівництва було задоволене піднесення, бо здебільшого кожен шукав якусь вигоду. Коли прибула найперша команда з МВФ, то розмовляючи з одним із цієї команди, можна було почути чистою російською мовою, що «нікто не собираетс вам ничем помогать, надейтесь на себя» і це були добрі поради нормальних людей, але українські політики цим не скористалися. Коли українські спеціалісти про свої роздуми, висновки і пропозиції, враховуючи почуте, розповідали високим керівникам Мінекономіки, ті здебільшого радили «помалкивать».

6.5. Постаті планового управління в Україні

У Держплані в різні роки працювало багато відомих в країні і за її межами економістів — плановиків, які глибоко розуміли тодішні соціально-економічні процеси в умовах директивного управління, поєднуючи практичну і наукову діяльність, формували економічну політику для влади того періоду і реалізовували її за допомогою планової системи. Про багатьох спеціалістів можна сказати добрі слова за їхню людяність і високий професіоналізм. У країні практично не було представників влади, практиків чи науковців, які б високо не оцінювали спеціалістів планової системи всіх сфер економіки: державного, галузевого і регіонального рівнів. Наведемо характеристику лише окремих з них, яскравих представників практичної і наукової діяльності.

За винятком двох керівників Держплану за 1921—1991 рр. решта мали технічну освіту, а деякі взагалі ніякої, а були практиками з життєвим досвідом. У роки жорсткого адміністрування став відомим керівник Держплану України Розенко П. Я. (1959—1963 рр. і 1967—1979 рр.) — гірник, працював в організаціях вугільної промисловості. Йому писали виступи, він їх тільки читав скрізь, де доводилося виступати, але поставив себе таким чином, що навіть у центральних партійних органах ніхто не мав права йому суперечити. Після доповіді на вищих партійних слуханнях економічних параметрів розвитку економіки запитання ставив йому тільки перший партійний керівник країни. У своїх діях як керівник був жорсткий, як розповідають тодішні працівники. Його обожнював один із наступних керівників Держплану України, в минулому також працівник вугільної промисловості, що розпочинав свою діяльність у цій галузі

коногоном на шахті, В. Фокін. Треба зауважити, що В. Фокін був, мабуть, ще жорсткіший керівник, ніж П. Розенко, і про це знали всі працівники Держплану.

Його наступник Масол В. А. був підкреслено толерантним, доброзичливим, тихим і ввічливим, важко зустріти працівника колишнього Держплану, який би негативно до нього ставився. Він машинобудівник, багато років працював першим заступником керівника Держплану, а коли очолив цю організацію, то кілька днів зустрічався з керівниками відділів і вислуховував стан всіх галузей, хоча про стан планування нічого не обговорювалося. Зразу ж після призначення він заходив до кожної кімнати і запитував у всіх спеціалістів, чи є в кого запитання чи пропозиції, а коли залишав Держплан і переходив працювати до Кабінету Міністрів, то також заходив до кожної кімнати для прощання. Треба зазначити, що така «народність» дуже припала до душі кожного працівника тодішньої досить черствої владної структури та її функціонерів. На нарадах багатьом довелося переконатися в якостях нового керівника, який ніколи не займався сільським господарством, але дав зрозуміти, що він краще всіх знає цю галузь, і надалі всі в це свято вірили в ту своєрідну епоху. Особливістю нового керівника було те, що він працював не зі своїми заступниками, а безпосередньо з начальниками відділів, але нижче цього рівня не спускався.

Слухаючи його на колегії Держплану, а також на різних офіційних зустрічах, можна було зробити не дуже втішний висновок, що неглибоко вникав у планування й економічне управління. Проявлялась господарська практика: якщо висловлювався без писаного, то переважно йшлося про конкретні господарські справи; писати сам нічого не писав, а коли йому готували доповіді, то майже нічого не правив; дуже добре знав інформаційний матеріал, загальновідомі цифри, які постійно пам'ятав; суті і внутрішнього змісту планування та державного регулювання досконало не розумів, був далеким від методології й методики цієї сфери діяльності.

Як спеціаліст і керівник В. Масол провадив колегії Держплану демократично, досить шанобливо, без окриків, які можна було почути в інших державних відомствах, але, як розповідають, на засіданнях уряду та в партійних органах він був наполегливим і обстоював свою думку.

На посаді голови Держплану України Масола В. А. змінив Фокін В. П. — гірничий інженер, який працював в цій організації з 1971 р., починаючи з посади начальника відділу. Новий керівник економічного відомства розпочинав свою трудову діяльність робітником на шахті, ніколи економікою не займався, а найголовніше — недолюблював економістів як спеціалістів. На відміну від свого попередника він працював уже виключно з заступниками голови Держплану, ігноруючи начальників відділів, хоча особисто займав довгий час посаду начальника відділу. Він здебільшого самостійно писав свої виступи, а ті, що йому готували відділи, найчастіше це був Зведений відділ народногосподарського плану, ним перероблялися ґрунтовно і напрочуд непогано. Складалося враження, що керівник відомства самостійно щось робив, а відділи розробляли плани, доводили їх до міністерств і відомств, але це уже був період перебудови основ суспільних і ринкових відносин, започаткованих М. Горбачовим.

Саме Фокін В. П. очолював планову систему держави, яка була опорою директивного управління, під час її зникнення. В цей період потужне і впливове економічне відомство зникло назавжди унаслідок спершу придуманого об'єднання Держплану з Держпостачем, спеціалісти називали таке схрещування бракодаврю, під назвою Держкомеконіміки УРСР, перейменувавши його в 1991 р. в Мінекономіки. Преса і політики вважали, що це було спеціальне цілеспрямоване об'єднання під керівництвом тодішніх керівників цих організацій, щоб нагріти руки на ньому, адже невдовзі таке об'єднання було роз'єднано і з'явилася новітня організація без прав і обов'язків, що означало перетворення економічного штабу країни — Держплану в аморфну і нікому не потрібну організацію. Керівники її щорічно змінювалися, вони приходили туди за квотами партійних чи інших впливових угруповань, які не знали ні економіки, ні фінансів, ні виробництва.

На керівних посадах Держплану, як правило, використовувались великі партійні, державні та господарські керівники. В період 70—80-х років у цій організації її очолювали і були заступниками керівника високого рангу партійні та радянські працівники — Попов, Дзись, Козеняшев, Халапсін та відомі на той час господарники — Масол, Фокін, Жуков, Ананьєв, Антонов. Структура Держплану складалася із галузевих і функціональних відділів, у яких працювали різноманітні за фахом спеціалісти: економісти, лікарі, інженери, будівельники, конструктори, машинобудівельники, агрономи, зоотехніки, ветлікарі, вчителі, філологи. Навіть у самому центральному Зведеному економічному відділі народногосподарського плану за 1985—1990 рр. лише начальник відділу мав економічну освіту, а його три заступники були — енергетик, машинобудівник, гірничий інженер, а із семи начальників підвідділів три мали освіту машинобудівельника. Не можна чітко прослідкувати, щоб спеціаліст за фахом «економіст» чи «фінансист» тієї чи іншої галузі дослужився хоча б від простого спеціаліста до

заступника голови планової організації країни. В останні роки багато посад нижчого рівня стали займати дружини відомих урядовців, спортсменів і партійних працівників.

Начальник відділу освіти, науки і культури Держплану України Леонід Васильович Черкашин — доктор наук, професор. Він був не тільки спеціаліст і вчений високої кваліфікації, а й людина найвищої культури і толерантності, патріот України, яка намагалася робити все, щоб поліпшити культурний рівень українського народу. Він працював у Держплані 43 роки, йому багато разів пропонували перейти працювати в Москву, але він кожен раз відмовлявся, мав намір зробити Україну найосвіченішою республікою в Союзі, звичайно, якщо це взагалі було можливо. Він вважав, що без високого рівня освіти і науки нація взагалі не має майбутнього, бо це основа всього.

Особисто академік Б. Патон пропонував докторові наук Л. Черкашину балотуватися в члени Академії наук, але він не погоджувався, бо вважав, що не працює в науковій установі, а тому не личить бути членом такої поважної установи не працюючи в ній. І ось така людина, вийшовши на відпочинок у 1986 р., зазнала чимало труднощів і несправедливості, коли після 1991 р. залишилася з мізерною пенсією в 60 грн. Леонід Васильович влаштувався працювати в колишній науковій установі Держплану, але там узагалі перестали платити зарплату, та ніхто не зміг за його життя допомогти поважній і відомій людині.

Український Держплан у Москві завжди виступав з ініціативою з багатьох проблем, готували ці пропозиції не керівництво, а спеціалісти, які мали високий теоретичний і практичний рівень в усіх галузях економіки. В той час усі питання вирішувалися у відділах Держплану, начальники відділів мали великі права, що зобов'язувало їх бути ініціативними на всіх рівнях державного управління, що можна побачити на прикладі спеціалістів Держплану, зокрема того ж Відділу освіти, науки і культури та його багатолітнього керівника Л. В. Черкашина.

У перші роки після війни 1941—1945 рр. Україна лежала в руїнах і гостро стояло питання щодо освіти, якій в той час надавали великого значення. Не було де вчитися не тільки в селах, а й в містах, тому видумували різні способи пристосування для навчання учнів середніх шкіл. Тоді заступником голови Ради Міністрів М. Хрущова, який ще й обіймав посаду першого секретаря партійної організації України, був Корнієць Л. Р., колишній вчитель за професією. Начальник відділу Держплану Л. Черкашин вносить пропозицію використати для навчання в містах залізничні вагони. У такий спосіб було забезпечено проведення навчання в Києві.

Був і такий приклад, коли американці надавали допомогу у післявоєнній відбудові Радянського Союзу. Знову ж Л.В. Черкашин підготував доповідну записку для українського керівництва про спрямування цієї допомоги на будівництво шкіл і лікарень. Ідея була схвалена, і Л. Черкашин з запискою виїхав до союзного Держплану. Керівник цієї організації М. О. Вознесенський просто зателефонував Сталіну і попросився прийняти його з українськими товаришами. Сталін прийняв, а коли прочитав записку, то сказав, що все зрозуміло, зразу ж зателефонував до Молотова і сказав таке: «В'ячеслав, тут українці у мене з Вознесенським, пропонують, щоб попросити американців збудувати у нас школи і лікарні у порядку гуманітарної допомоги. Попроси через свої служби, щоб для всіх республік здійснили таке будівництво». Питання було вирішено.

Коли заходили до кабінету господаря країни, то враження закарбовувалося в пам'яті на все життя: перед відвідувачами стояв чоловік низького зросту, невизначеного кольору, з повіспованим обличчям і не вірилося, що перед тобою Сталін. Однак коли він подивиться на відвідувача, то по тілу пробігав мороз, і ставало зрозумілим, що перед людиною Сталін. Вознесенський, навпаки, людина надзвичайно комунікабельна, не помічалось, що він вважав себе найрозумнішим серед усіх, був простим і поміркованим. Якщо від Сталіна віяло холодом, то Вознесенський випромінював тепло.

На той складний час в Україні, як і в багатьох республіках, не було добротних культурних закладів, театрів, будинків культури, цирків, спортивних центрів тощо. За невеликий проміжок часу збудували: в Києві — Палац культури «Україна», цирк, Палац спорту; в Харкові й Дніпропетровську — оперні театри; в усіх обласних центрах відновили або побудували театри; багато побудували кінотеатрів.

Для прийдешніх поколінь цікава історія з появою теперішнього Палацу «Україна» в Києві. Москва передбачала побудувати чотири кіноконцертних зали в ряді міст країни: в Москві, Києві, Ленінграді й Тбілісі. У Києві не було відповідного столиці палацу культури, був Жовтневий палац, але він не міг задовольнити велике місто, тому треба було замість кіноконцертного залу будувати палац культури. Якимсь будучи на прийомі у голови Ради Міністрів В. Щербицького,

працівник Держплану Л. Черкашин висловив думку про можливість збудувати замість кіноконцертного залу палац культури. Голова уряду зразу ж запитав, а як ви думаєте це зробити? Отак, побудувати і все? Ви що хочете, щоб мене і вас з партії виключили? Черкашин відповів, що «дурнів і в церкві б'ють», тут прямо пройти не можна, але обійти можна. Можна в титульний список писати кіноконцертний зал, а будувати палац культури.

Після цього В. Щербицький пообіцяв переговорити з тодішнім партійним керівником республіки П. Шелестом, а через пару днів повідомив, що пропозицію підтримано, але порадив, що робити це треба розумно, аби республіка не постраждала. Справи пішли: спочатку кошторисна вартість становила 4 млн крб., а дійшли до фактичних затрат у 20 млн крб. і збудували палац культури, яким тепер пишаються українці. У Москві, Ленінграді і Тбілісі збудували прості концертні зали. Трохи раніше примірно так будували українці теперішній Палац спорту, величезну кількість необхідного алюмінію витратили замість виготовлення доїльних апаратів. Такі дії дозволив тодішній керівник українського уряду Н. Кальченко, за що М. Хрущов його звільнив з посади і призначив В. Щербицького. Звичайно, без прикриття таких ідей і подібних дій з боку влади та її тодішніх керівників П. Шелеста, Н. Кальченка і В. Щербицького Москва не дозволила б подібного.

У науці також було багато проблем, кібернетика була в заганні і ніхто не бачив виходу. Якось у 1957 р. до начальника відділу освіти і науки Держплану Л. Черкашина прийшов директор Інституту математики, академік-секретар відділення математики АН України, академік Б.В. Гнеденко з молодим чоловіком і сказав, що хоче порадитися і просити допомоги. Він розповів, що запросив В. Глушкова, вченого-алгебраїста, який щойно захистив докторську дисертацію з алгебри, до Києва і хоче реалізувати ідею створити при Інституті математики лабораторію обчислювальної математики. Ось молодий чоловік, В.М. Глушков, доктор наук з Уральського лісотехнічного інституту, який буде керівником цієї лабораторії. Тоді начальник відділу Держплану Черкашин запитав вчених: «А тут не пахне кібернетикою?», на що почув відповідь академіка Гнеденка: «Дурний запах можна знайти в усій справі».

Український академік Б. Гнеденко не сказав, що союзні структури відмовилися надати можливість В. Глушкову реалізувати в Москві свою ідею розвитку обчислювальної техніки. Лише зусилля українських учених дали можливість В. Глушкову продовжити започатковані ще С. О. Лебедевим роботи з обчислювальної техніки, і в цьому немала заслуга працівників Держплану України.

Йшлося про лабораторію, котра мала створити спрощену систему математичних розрахунків, яку можна застосувати при проектуванні, плануванні і в інших справах. Директор Інституту математики і майбутній керівник лабораторії просили одного — позитивного рішення Ради Міністрів. Коли Л. Черкашин пішов до керівника Держплану, який одночасно був і заступником Голови Ради Міністрів, та сказав йому, що тут все-таки пахне трохи кібернетикою, то він, а це був тодішній голова Держплану І. Сенін, направив його до М. Бажана, який був також заступником Голови Ради Міністрів, але відав наукою. Маститий поет М. Бажан також спитав: «А не пахне тут кібернетикою?», але проект постанови завізував. Була видана постанова Ради Міністрів про створення лабораторії так званої спрощеної системи математичних розрахунків — так розпочиналася історія Інституту кібернетики ім. В. Глушкова. Пізніше В. Глушков приходив у відділ до Л. Черкашина і повідомляв, що кібернетика уже не носить статусу міжнародної повії. Держплан України вперше застосував електронно-обчислювальну машину для проектування і планування будівництва шкіл.

Держплан України підтримував ініціативу керівників відділів щодо запровадження математики в плануванні. В січні 1964 р. на засіданні Колегії Держплану України під головуванням Голови Держплану А.Д. Кочубея в присутності віце-президента АН України, директора Інституту кібернетики В. Глушкова, керівника обчислювального центру Держплану та начальників відділів Держплану розглядалось питання «Про застосування математичних методів і електронно-обчислювальних машин при складанні народногосподарських планів», схвалено відповідну постанову, а основному розробнику Л. Черкашину та працівникам його відділу цією постановою оголошено подяку і видано грошові премії.

Серед науковців, які тісно пов'язували свою діяльність з плановою системою її останніх десятиріч, яскраво виділяється **Сергій Іванович Дорогунцов** — професор, доктор економічних наук, член-кореспондент НАНУ, голова Ради з вивчення продуктивних сил України. Він пройшов величезний складний шлях державного службовця, науковця і політичного діяча, представляє визначну постать українського відродження на межі ХХ і ХХІ ст. Народився 22 вересня 1929 р. на Миколаївщині, а після закінчення чотирьох класів усе подальше його життя, складнощі

німецької окупації, аж до закінчення середньої школи і становлення як особистості проходило на Вінниччині, звідки і пішов у життєву дорогу.

Закінчив юридичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка, працював викладачем у партійній школі на Тернопільщині, закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС, працював у ЦК Компартії України, в Раді Міністрів України на посаді помічника глави уряду О. П. Ляшка, в подальшому багаторічний голова Ради з вивчення продуктивних сил України, народний депутат Верховної Ради України першого, третього і четвертого скликань. Він палкий прихильник планово-економічного регулювання економіки в умовах ринкових відносин.

Упродовж десятиліть, починаючи з Ради Міністрів України, Сергій Іванович брав безпосередню участь у науковому і практичному формуванні державної планової системи. Його думки в історичному аспекті досить цікаві як з наукового погляду, так і практичного. Подамо їх для розуміння цієї важливої управлінської системи.

Планова система ведення народного господарства, на його переконання, — це велике завоювання людства, великий прогрес на шляху розвитку продуктивних сил, узагалі науково-технічного прогресу, поступу людської цивілізації. Планова система відіграла і повинна відігравати ключову роль в управлінні народним господарством, вона є серцевиною виконання державою своєї управлінської функції. Професор Дорогунцов не вважає колишню радянську систему командно-адміністративною, як її назвав Г. Попов, а її правильно було б назвати планово-централізованою системою управління народним господарством, бо адміністрування при капіталізмі більше, ніж було у нас, команд там більше, ніж у нас.

План служив економічним методом управління, він давав орієнтири для розвитку народного господарства, а планова система давала можливість свідомо підтримувати пропорції, необхідні для розвитку економіки.

Планова система відіграла величезну прогресивну роль, адже наш досвід запозичували багато найбільших країн світу: Франція, США, Японія, Китай і ін. Фундаментальна основа резервної системи США теж запозичена у нас, адже після кризи 1929—1933 рр. і ще раніше буржуазія зрозуміла — їх порятунок в тому, що вони будуть керуватися теорією відтворення. Справа в тому, що основною причиною криз та порушення пропорцій була і залишається суперечність між виробництвом і споживанням. Коли виробництво розвивається без відповідного розвитку споживання, то воно неодмінно натикається на вузькі межі споживання, зокрема виробництво зупиняється, бо для чого виробляти, коли ніхто нічого не купує, розпочинається криза і саме такою вона була в 1929—1933 роках.

Капіталісти зрозуміли ситуацію, і тільки-но виробництво піднялося до верхньої межі споживання, вони піднімали і її, підвищуючи тим самим рівень оплати праці. Тепер ми кажемо, що там живуть у п'ять разів краще, і це правильно, бо саме через те, що капіталісти рятували себе від наступаючих можливих криз, вводили 8-годинний робочий день, підвищення заробітку, пенсій, безплатну охорону здоров'я й освіту.

Згодом у капіталістів з'явився процес перегріву економіки, і вони почали все більше вдосконалювати управління: 8-годинний, 7-годинний і нижче тривання робочого дня. Вони знаходилися під тиском нової системи, яка виникла і саме вона поставила питання руба: або вони запозичать і введуть цілий ряд якихось новітніх елементів, або капіталізм загине. І капіталісти розпочали переймати в колишньому Радянському Союзі: планову систему, але вона пристосовувалась до параметрів і головних рис капіталізму, ринкових відносин і приватної власності. Капіталісти до всього чужого ставилися таким чином, що не відмовлялися, а запозичували, адаптували і пристосовували.

Нині ми нашу економіку називаємо ринковою, але на Заході її ринковою не визнають, немає у нас належної приватної власності. Взагалі ринкові відносини, як такі, були і при соціалізмі, про що добре сказали китайці: вони стверджують, що «планова система — це приміщення, а ринок — це птиця, яка сидить у цьому приміщенні, вона в ньому літає». На основі такого розуміння китайці роблять висновок, що чим менше приміщення, тим тісніше птиці, вона менше літає, чим більше приміщення, тим вона має більший простір. Тобто вони кажуть про те, що треба розширити рамки планової системи і дати більшу можливість працювати ринковим механізмам, а подібний підхід стосувався і нашої дійсності в державному управлінні. Можна зробити висновок, що саме в цьому проявився недолік нашої планової системи, коли замість розширення ринкових механізмів, планування було дуже деталізоване, особливо у виробничій сфері.

Планова система була дуже добре продумана і даремно нам кажуть, що саме вона довела до відставання нашої економіки від розвинутих країн. Нічого подібного, ми не відставали, однак величезні ресурси витрачали на оборону, і це правда, а крім цього, про що ми не відали раніше, величезні ресурси спрямовувалися для надання значної допомоги багатьом країнам світу, причому безкоштовно, що зменшувало можливості вирішувати внутрішні потреби країни.

Капіталісти взяли на озброєння теорію Маркса про суперечність між виробництвом і споживанням, однак Радянський Союз ігнорував таку теорію, а це ж основний закон ринку, який збалансовує попит і пропонування. У нас виробництво, особливо група «Б», було надзвичайно низьким і становило в межах 20 % проти групи «А» — 80 %, а тому виробництво натикалося на вузький рівень попиту через недостатню платоспроможність населення. Радянська влада не підвищувала рівень життя населення, або не так підвищувала, бо на 10 % підвищували зарплату тільки працівникам легкої промисловості, через рік працівникам металургії і так поступово в окремих галузях, але не комплексно. В результаті платня була низькою, а це гальмувало виробництво, що стало третім чинником, після значних витрат на оборону і допомогу багатьом так званим братнім країнам світу, який стримував нормальний розвиток країни та її економіки.

Риси, які шкодили плановій системі та призвели до відмови від її застосування в останні роки, слід зазначити такі. Перша — дуже високий ступінь деталізації планових завдань, доходили до кожного виробу, а їх сотні тисяч найменувань, і все закладалося в план, люди не могли навіть осилити такий обсяг робіт, допускаючи похибки. Друга — вирішальну роль відігравав суб'єктивний чинник, а саме він створював негативну ауру навколо плану всіх рівнів, бо люди за своєю природою схильні помилятися. В результаті допускалися помилки на всіх стадіях розробки планів: формуванні і доведенні директив; методологічному і методичному здійсненні планових розрахунків; прийнятті планових рішень. Третя — у нас не було достатніх резервів для того, щоб можна було прикрити якийсь провал. Таких резервів у нас, тобто в Україні, було обмаль, тоді всі вищі урядовці та спеціалісти їздили до Москви — вибивали, просили, доводили, і прохачам здебільшого допомагали, але лише наполовину необхідного. Четверта — стосується не тільки планової системи, а в цілому всієї економічної політики держави, посідаючи головне місце серед існуючих вузьких місць в той період, — це надзвичайно низький рівень зарплати.

Капіталізм винайшов потужну стимулюючу систему, важіль розвитку народного господарства — це гонитва за наживою, приватно-власницький інтерес. Ми, при всьому цьому, створивши соціалістичну систему, не зуміли знайти заміну цьому стимулові. У нас були величезні моральні стимули. Людям давалися винагороди, державні нагороди, вивішували портрети, люди сиділи в президіях, про них писала преса. Вживалися сильні адміністративні дії, накази, постанови, рішення, і вони виконувалися.

Проте тодішня влада не знайшла заміни збагаченню, стимулу та приватному інтересові. А, як відомо, Маркс, цитуючи когось, говорив, що за 300 % прибутку кожен вкладе власну голову в зашморг, а в теперішній українській дійсності є прибутки на рівні 2000 %. У цьому зв'язку треба визнати, що існує проблема відчуження. За капіталізму вона вирішена таким чином, що люди повністю відірвані від засобів виробництва, які перебувають у приватній власності небагатьох.

Проблема відчуження, про яку багато людей постійно думають, все-таки має бути вирішена і, мабуть, треба було б усе-таки мати державну власність на засоби виробництва за, приміром, такою схемою: завод чи фабрика, колгосп чи радгосп — це власність держави, а вироблений продукт — власність колективу. Саме цією власністю і розпоряджається трудовий колектив, включаючи пенсіонерів, а тому в такій схемі були б знайдені якісь стимули на заміну тих, які діють за капіталізму.

Для розробки планів важливе місце відігравали передпланові документи: Схема розвитку і розміщення продуктивних сил Союзу, одним із розділів якої була Схема розвитку і розміщення продуктивних сил України; Комплексна програма соціально-економічного і науково-технічного розвитку Союзу, складовою якої була Комплексна програма соціально-економічного і науково-технічного розвитку України.

Комплексна програма соціально-економічного і науково-технічного розвитку розроблялася на 20 років: ретроспектива 20 років і перспектива — 20 років. Кожні п'ять років програма нарощувалася, тобто розроблялися всі планово-економічні показники на наступний п'ятирічний період для оновлення 20-річної перспективи. Комплексну програму розробляли уже всі науково-дослідні інститути, а Рада з вивчення продуктивних сил виконувала координуючу роль.

Між цими двома передплановими документами була схожість і відмінність. Відмінність перша: Програми розроблялися на 20 років, а Схеми на 15 років; друга: в Програмі передбачалися досягнення науково-технічного прогресу, їх рівень і можливість використання, в ній можна було побачити все нове, ноу-хау, чого в Схемі не було; третє: Програма розроблялася в цілому для країни, Схеми ж — не тільки в масштабах країни, а й кожного природно-економічного району, кожної області, а також міст Києва і Севастополя.

На думку С. Дорогунцова, треба відновити розробку Схем розвитку і розміщення продуктивних сил, адже неможливо відмовлятися від того багатющого досвіду в розробці Схем і Програм. Це ж найважливіші передпланові документи і на їх основі розроблялися і треба продовжувати розробляти річні та п'ятирічні плани. Тепер же Схеми намагаються замінити так званими стратегіями, але стратегія не ставить ніяких конкретних завдань, вона не має тактики, у ній відсутні ресурси й інші засоби, щоб щось досягти і здійснити, вона не визначає відповідальності за виконання тих чи інших дій.

На думку вченого, відмова від розробки таких передпланових документів — це порожнеча, стратегія для окомилування, бо нікому так і не визначено, як цю стратегію виконувати, ніхто і ні за що не відповідає. Скажімо, розробили стратегію при уряді, наприклад, В. Пустовойтенка, а коли він подав у відставку, то стався кінець його стратегії, пішов у відставку новий уряд А. Кінаха — кінець і його стратегії. В той же час Схеми — це був документ, що не залежав від зміни керівника чи всього уряду, бо це був державний документ, який належало виконувати всім, хто приходив до влади. Ось чому Схеми і Програми треба відновити, звичайно, модернізувати, пристосувати до вимог ринкових відносин. Слід врахувати ринкові відносини, а головне — посилити дію економічних важелів, врахувати чинник незалежності України від Росії, хоча і не в усьому.

Як політичний діяч і вчений С. Дорогунцов дотримується своїх міркувань щодо подальшої долі планової системи, а також потреби її використання чи повної відмови від неї. Він був і залишається прихильником планової системи і намагається її відновити, нажалі у незмінному вигляді.

У плановій системі ще в період директивного управління формувались здібні молоді спеціалісти, які в практичній і науковій діяльності готувалися достойно зустріти виклик складних умов ринкової економіки.

Серед діячів планової системи вагоме місце займає український вчений Алімов Олександр Миколайович, відомий своїми науковими і практичними ідеями розробки передпланових документів для планових органів. В 1972—1984 рр. академік НАНУ, професор, заслужений діяч науки і техніки, очолював Раду з вивчення продуктивних сил України. Саме в цей період вчений приділяє значну увагу важливим народногосподарським програмам, зокрема прогнозним оцінкам розвитку і розміщення продуктивних сил, вивчення регіональних проблем, методології прогнозування і визначення основних напрямів розвитку і розміщення продуктивних сил.

Наукові ідеї вченого з цих проблем лягали в основу таких передпланових документів як Комплексна програма науково-технічного прогресу і його соціально-економічних результатів, а також Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України. Під його науковим керівництвом розроблялися Комплексні програми і Схеми на період до 1990 р., 2000 р. та 2005 року. Народився О. М. Алімов 30 вересня 1923 р. в Донецьку в сім'ї шахтаря. Після здобуття вищої освіти О. М. Алімов розпочав шлях вченого-дослідника.

Шнипко Олександр Сергійович — людина, яка увійшла до елітного загону українського політикуму в непрості часи приходу третього тисячоліття — епохи складної і мінливої.

У такі періоди далеко не кожному вдається відчутти історичну вимогу нового часу, вистояти, стати провідником важелів, що рухають суспільство вперед, визначають прогресивні шляхи його подальших якісних змін.

Особисті якості О. С. Шнипко як керівника, вимогливого до себе й оточуючих, виваженої, толерантної, інтелігентної людини з аналітичним мисленням, великими організаційними здібностями, наполегливістю дали йому змогу брати активну участь у вирішенні непростих для нашої держави питань, пропонувати та впроваджувати оригінальні рішення. Саме ця цілеспрямована праця в складні для країни часи принесла йому і наукове, і громадське визнання, і визначила його високий рівень у структурах державного управління.

Свою практичну діяльність у галузі управління, планування і регулювання економікою О. Шнипко розпочав ще в Держплані України на посаді старшого інженера-економіста та заступника начальника підвідділу впровадження нових методів планування, начальника підвідділу вдосконалення управління і зведеного плану. Враховуючи, що його основна

практична робота стосувалася розроблення основних теоретико-практичних нормативів підготовки планово-аналітичних матеріалів для формування державних планів соціально-економічного розвитку країни безпосередньо у підвідділах Держплану, то саме з цього часу і почалася його діяльність у формуванні економічної політики держави. Можна впевнено сказати, що державна служба в планових органах країни визначила і подальшу долю О. Шнипка як висококваліфікованого спеціаліста в галузі економіки, управлінця, науковця і державного діяча нової формації.

Період реформування економіки в епоху «перебудови» розпочався переглядом застарілих форм і методів планової системи з метою підвищення ефективності адміністрування і директивного управління державою. На основі осмислення процесів глобалізації світової економіки та потреб розширення ринкових відносин у суспільстві розпочалося інтенсивне наукове і практичне формування нових методів планування, було прийнято цілий ряд нормативних актів у цій сфері. Спеціалісти нового мислення, серед яких О. Шнипка, посіли належне місце, стояли у витоків цих нових підходів у державному управлінні.

Своє розуміння ефективної ролі плану і його регулюючої ролі на всіх рівнях управління О. Шнипка обстоював у минулому і належно підтримує та розвиває нині. Ті, хто працював раніше в Держплані, пам'ятають, що економічні розробки стосовно реформування планування й управління, які розроблялися у відділі організації управління та впровадження нових методів планування для практичного застосування в усій плановій системі, проходили через підвідділ вдосконалення управління і зведеного плану, який очолював О. Шнипка. Він також був членом міжвідомчих комісій вдосконалення управління народним господарством при союзному Держплані і брав безпосередню участь в організації здійснення трансформаційних процесів у СРСР.

Стрижнем державної діяльності як керівника нової формації у О. Шнипка був обґрунтований ним науковий висновок про те, що для молодого української демократії і державної влади в період інтенсивного впливу складних глобалізаційних процесів важливо посісти належне місце у конкурентному середовищі світового ринку на основі визначення порівняльних переваг нового виміру. З особливою повагою він ставиться до теоретичних пошуків, зокрема В. Леонтьєва та інших видатних учених, підкреслюючи: «Без теоретичного внеску неокласиків в обґрунтування конкурентних переваг не можна уявити розробки моделей національних конкурентних переваг зарубіжних країн на рубежі ХХ—ХХІ ст.»¹⁰⁷

Базова освіта О. Шнипка, який закінчив вищий навчальний заклад торгівлі, та практична робота у цій галузі, дали йому змогу глибоко осмислити проблеми регулювання зовнішньої торгівлі в перехідний період економіки на рейки розвитку ринкових відносин. Він пропонує елементи нового механізму забезпечення конкурентоспроможності, вважаючи, що «державне регулювання торгівлі має бути спрямоване на усунення тих викривлень, які виникають внаслідок недосконалої конкуренції, нерівності стартових умов»¹⁰⁸. Про високий професіоналізм О. Шнипка свідчить той факт, що за неповних два роки роботи в Держплані України він пройшов шлях від старшого інженера-економіста до начальника підвідділу вдосконалення управління і зведеного плану, а це для такої організації було неординарним явищем.

Зміцненню практичної і теоретичної підготовки О. С. Шнипка сприяло те, що в еру ринкових відносин він ввійшов не тільки зі сталим ринковим мисленням та своїми розробками управлінських рішень, а й через безпосередню участь у структурах ринкової економіки. Зразу ж після 1991 р. він стає першим віце-президентом АТ «Українська біржа»; далі — перший заступник Представника Президента України — глави міськдержадміністрації у м. Києві; перший віце-президент АТ «Українська фінансова група»; генеральний директор Всеукраїнського об'єднання підприємців; президент інформаційно-аналітичної фірми «ЕКСОР»; віце-президент Українського союзу промисловців і підприємців. З 2001 р. — державний службовець першого рангу — Перший заступник Державного Секретаря Кабінету Міністрів України та міністра Кабінету Міністрів.

Неординарність особистості О. С. Шнипка та бачення ним нового в державному управлінні в умовах ринкових відносин сприяли тому, що ще в період колишнього Союзу його запросили працювати в Економічному відділі ЦК Компартії України, який тісно співпрацював з Держпланом України та його основними підрозділами, зокрема Зведеним відділом

¹⁰⁷ Шнипка. О. С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації. — К., Наукова думка, 2003. — С. 30.

¹⁰⁸ Там само. — С. 112.

народногосподарського плану. Для Олександра Сергійовича це надало ширші можливості використання власних творчих і практичних досягнень для подальшого вдосконалення організації управління і планування.

Особливим для нього був і період роботи в керівництві м. Києва. Запропоновані ним рішення щодо забезпечення самоокупності міських потреб дали значний поштовх до зміцнення економічної бази розвитку міського господарства.

Авторитет О. С. Шнипка в підприємницьких колах України зміцнила його робота в Українському союзі промисловців і підприємців.

Підтримуючи нові управлінські підходи та використання планування, очищеного від директивно-командних методів, О. Шнипка продовжує всіляко сприяти вдосконаленню методів управління на державному рівні, присвячуючи цьому напряму ряд наукових досліджень. Він є автором більш як 50 наукових праць, серед яких: «Досвід вдосконалення господарського механізму» (1980 р.), «Крупномасштабний економічний експеримент в промисловості» (1984 р.), «Пошук визначає перспективу» (1985 р.), «Госпрозрахункові стимули інтенсифікації виробництва в нових умовах господарювання» (1986 р.), «Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізми реалізації» (2003 р.).

Свої практичні і наукові досягнення О. Шнипка щедро передає молодому поколінню в процесі науково-педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах, має звання доцента, веде навчальний курс з фінансового менеджменту на кафедрі фінансів і банківської справи Національної академії управління.

Народився О. Шнипка в благодатному, енергетично насиченому донецькому краї, місті Дебальцеве, 31 травня 1949 року. У 1967 р. він закінчує Луганський технікум радянської торгівлі, а в 1972 р. — Львівський торговельно-економічний інститут. Після здобуття вищої освіти та практичної роботи за фахом, у 1974—1977 рр. навчався в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР і на основі практичної роботи і наукових досліджень у 2002 р. захистив кандидатську дисертацію. Науковий ступінь кандидата економічних наук О. Шнипка здобув зі спеціальності управління, планування і регулювання економікою, а це саме той фах, якому вчений віддає всі свої знання впродовж всієї своєї практичної і наукової діяльності.

Трудова і наукова діяльність О. Шнипка, вагомий внесок у справу вдосконалення державного управління відзначено високими державними нагородами. Йому присвоєно почесне звання «Заслужений економіст України», він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, за особливі заслуги перед Українським народом він нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України, відзначений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України. За особистий внесок у підготовку та проведення заходів щодо розвитку та зміцнення Співдружності Незалежних Держав нагороджений Грамотою Виконавчого комітету СНД.

Багато людей з теплотою згадують плідну співпрацю з Олександром Сергійовичем в Держплані України, в УСПП, інших структурах управління ринкової економіки, відзначаючи його високі людські і товариські якості.

Серед науковців, які співпрацювали з Держпланом України, виділяється **Василь Федорович Бесєдін**, доктор економічних наук, професор. Упродовж багатьох років він очолював Науково-дослідний економічний інститут (НДЕІ) Держплану України, а нині очолює Спеціалізовану вчену раду із захисту докторських і кандидатських дисертацій в інституті.

Бесєдін Василь Федорович, 1926 р. народження, закінчив Харківський гірничий інститут, доктор економічних наук, професор. Працював в Обчислювальному центрі Держплану України, а з 1979 р. — у Науково-дослідному економічному інституті Держплану України. Вчений глибоко знає методи економічного прогнозування, його методологічними та методичними підходами користувалися працівники Держплану України. Людина досить спокійна, яка впевнено йде до мети, коли її ставить перед собою чи колективом. Займав посади завідувача відділу, заступника і директора інституту. Нерідко до нього ставилися некоректно і несправедливо, хоча він на це не звертав жодної уваги.

Спектр його наукової діяльності досить широкий: займається науковими проблемами макроекономічного прогнозування, теорії і практики управління соціально-економічним розвитком країни. Ним розроблена макромодель економічного зростання народного господарства, методи і моделі розв'язання балансових задач, концепція планового управління економікою і науково-методичні основи регулювання, які мали помітний вплив на створення

сприятливих умов переходу української економіки до ринкових відносин. Під його керівництвом виконувались роботи з прогнозування темпів і пропорцій розвитку України на перспективу. За результатами наукових досліджень В. Бесєдін опублікував понад 150 наукових праць, у тому числі 20 колективних та індивідуальних монографій, а також 12 брошур.

Великий внесок в теорію і практику окремих напрямів народногосподарського планування здійснили відомі українські вчені Науково-дослідного економічного інституту Держплану України, серед них:

у галузі міжнародних економічних відносин, глобалізації і безпеки національного розвитку — доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАНУ Олег Григорович Білорус, який обіймав посаду заступника директора НДЕІ Держплану. Народився у 1939 р., закінчив з відзнакою Київський інститут народного господарства, в цьому ж вузі обіймав посади доцента, професора, декана та проректора. Відомий учений-економіст, дипломат і політик, народний депутат III і IV скликань обіймав важливі посади міжнародних відносин: директора Департаменту Секретаріату ЄЕК ООН; генерального директора Міжнародного інституту менеджменту (МІМ — Київ); директора інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ України; перший посол незалежної України в США;

у галузі застосування балансового методу планування та розробки матеріальних балансів — професор, доктор економічних наук Олександр Михайлович Невелєв. Народився в м. Харкові 1936 р., закінчив Київський фінансово-економічний інститут (теперішній Київський національний економічний університет) у 1958 р., працював завідувачем відділу методики і планування матеріальних ресурсів НДЕІ Держплану;

у галузі планування впровадження нової техніки і результатів науково-дослідних робіт — доктор економічних наук, професор Валентина Петрівна Олександрова. Народилася в м. Харкові 1921 р., навчалася в Харківському авіаційному інституті в 1938—1941 рр., закінчила Харківський інженерно-економічний інститут, працювала заступником директора з наукової роботи, завідувачем відділу проблем нової техніки і науково-дослідних робіт НДЕІ Держплану;

у галузі планування сільського господарства — доктор економічних наук, професор Іван Андрійович Чепурнов. Народився в 1930 р. в с. Малинівка Лисогірського району Тамбовської області. Закінчив Латвійську сільськогосподарську академію, завідувач відділом економічних проблем сільського господарств і заступник директора НДЕІ Держплану;

у галузі соціальної політики та планування праці і доходів населення — доктор економічних наук, професор Інтерна Касянівна Бондар. Народилася 1926 р. в с. Олександрівна Кам'янського району Кіровоградської області, закінчила Московську сільськогосподарську академію в 1949 р., працювала завідувачем відділу проблем праці та політики доходів населення НДЕІ Держплану;

у галузі ціноутворення і регулювання цін — доктор економічних наук, професор Володимир Феодосійович Волик. Народився 1927 р. в с. Бурчак Михайлівського району Запорізької області. Закінчив Дніпропетровський сільськогосподарський інститут, працював завідувачем сектором відділу методології ціноутворення і регулювання цін НДЕІ Держплану;

у галузі планування розвитку хімічної промисловості — доктор економічних наук, професор Микола Миколайович Якубовський. Народився 1937 р. в м. Горлівка, закінчив Харківський інженерно-економічний інститут у 1959 р., працював завідувачем відділом економічних проблем виробництва і використання конструкційних матеріалів НДЕІ Держплану;

у галузі планування сільського господарства — доктор економічних наук, професор Олексій Миколайович Голованов. Народився 1930 р. в с. Архангельське Астрадамівського району Ульяновської області, закінчив у 1953 р. Куйбишевський плановий інститут зі спеціальності «економіка сільського господарства», працював завідувачем відділу проблем економіки і планування сільського господарства НДЕІ Держплану;

у галузі регіонального планування сільського господарства — доктор економічних наук, професор Григорій Омелянович Колесник. Народився 1926 р., в с. Решетилівка Решетилівського району Полтавської області, в 1953 р. закінчив Житомирський сільськогосподарський інститут, працював завідувачем сектору регіонального планування сільського господарства НДЕІ Держплану.

На жаль, в Україні було дуже мало вчених, які б займалися теорією, методологією і методикою народногосподарського планування. Основна причина полягала в тому, що всі ці проблеми були сконцентровані в Москві та Держплані СРСР.

Спеціалісти від економістів до начальників відділів Держплану відігравали основну роль в плановій системі. Особливістю Держплану України треба вважати ту обставину, що в цій організації працювали переважно фахівці, які пройшли велику школу практики в певній галузі економіки. Подібні якісні характеристики трудової діяльності давали можливість уникати випадковості в кадровій політиці планової системи. Спеціалісти навіть на простих

посадах, маючи величезний досвід, були спроможні вирішували складні планово-економічні проблеми на державному рівні.

Сінгаєвський Олег Миколайович — начальник Зведеного відділу народногосподарського плану. Народився 8 жовтня 1918 р. в с. Гурівщина Макарівського району Київської області. Після закінчення середньої школи навчався в Київському інституті харчової промисловості, але розпочалася війна і закінчив навчання уже у Воронежі й, здобувши в січні 1942 р. диплом інженера, зразу ж відправився на фронт. Після війни постійно працював в державних органах харчової промисловості: трест крохмально-патокового виробництва, Міністерство продовольчих товарів, Київський Раднаргосп, Уккраннаргосп. Після набуття великого досвіду управління харчовою промисловістю його запросили очолити відділ харчової промисловості Держплану, де він працював упродовж 1965—1971 рр., а в 1971—1983 рр. уже очолював найважливіший структурний підрозділ Держплану — Зведений відділ народногосподарського плану. В різні часи посада цього підрозділу прирівнювалася до рівня міністра або його першого заступника.

Маючи величезний практичний досвід і науковий ступінь кандидата економічних наук, О. Сінгаєвський багато зробив для поліпшення народногосподарського планування. Впродовж багатьох років роботи у Зведеному відділі він був основним консультантом з усіх проблем планової системи на державному рівні. Без його участі не відбувався жоден розгляд річного чи п'ятирічного плану країни на рівні вищих партійних органів, уряду та Верховної Ради. Саме начальник Зведеного відділу народногосподарського плану був зобов'язаний давати всі пояснення і тлумачення канонів планової системи, її методології і методики як безпосередньо всім відділам і керівництву Держплану, так і всім урядовим структурам. Можна сказати, що О. Сінгаєвський з цією функцією справлявся як ніхто інший, в розумінні планової системи він користувався довірою серед спеціалістів та керівників Держплану, облпланів, міністерств і відомств.

Голівець Василь Павлович — заступник начальника Відділу сільського господарства Держплану України. Народився 12.04.1931 р. в с. Волевачі Остерського (теперішній Козелецький) району Чернігівської області. Закінчив Львівський політехнічний інститут і став інженером-будівельником. Після здобуття вищої освіти з 1950 р. там же на Львівщині працював у відділі будівництва Немирівського райвиконкому, очолював цей відділ. Після служби в армії 1954—1956 рр. знову у відділі будівництва Куликівського райвиконкому на Львівщині. В 1959—1965 рр. — головний інженер-будівельник Львівського тресту радгоспів, а в 1965—1975 рр. — уже начальник Головного управління капітального будівництва Міністерства сільського господарства України.

Зваживши на величезний багаж практичної будівельної й управлінської діяльності, через чверть віку В. Голівця запрошують працювати до Держплану України на посаду заступника відділу сільського господарства, де він працював у 1975—1992 рр., аж до виходу на пенсію. За час своєї роботи в будівельній галузі В. Голівець здійснив багато справ загальнодержавного значення. Найперше ще за часів роботи на Львівщині й уже в Міністерстві сільського господарства була розпочата газифікація сільських населених пунктів. Це була не проста справа, бо населення з осторогою ставилося до «голубого палива» у своїх домівках і треба було спочатку провадити роз'яснювальну роботу, але першими відгукувалася сільська інтелігенція, а селяни уже пізніше зрозуміли переваги цього палива. Багато сил та енергії було віддано там же на Львівщині започаткуванню будівництва теплично-овочевих комбінатів з парниками на тепличному обігріві. Пізніше такі будівництва були поширені в усій Україні, збудовані Львівська, Уманська, Кримська овочеві фабрики.

Під час його роботи в Міністерстві сільського господарства розпочалося будівництво птахофабрик з виробництва яєць і вирощування бройлерів, що надало можливість повністю забезпечити населення продуктами птахівництва на рівні нормативів харчування. У Держплані основна робота була зосереджена на розвитку мікробіологічної промисловості та матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Це була інтенсивна робота планування потреб ресурсів для галузі з широким використанням розробки матеріальних ба-лансів.

Захарчишина Олена Йосипівна — провідний спеціаліст підвідділу зведеного плану виробництва предметів споживання, сільського господарства і товарообороту Зведеного відділу народногосподарського плану. Народилася О. Захарчишина 1930 р. в с. Кривчунги Жашківського району на Черкащині. У 1954 р. закінчила Львівський торгово-економічний інститут. Зразу після здобуття вищої освіти працювала товаровознавцем в організаціях торгівлі бакалійними товарами, з 1958 р. — економістом в Міністерстві торгівлі, з 1963 р. — інженером

консервної промисловості в Українській раді народного господарства, з 1966 р. — старшим економістом Міністерства харчової промисловості, а уже з 1977 р. — старшим і провідним економістом підрозділу, який займався плануванням товарів народного споживання і торгівлі Держплану України. Трудовий шлях від студентської лави до Держплану О. Захарчишиної подібний для більшості працівників апарату Держплану України.

ПРО АВТОРА

Панасюк Броніслав Якович народився 10.03.1935 р. на Вінниччині в с. Лозна Уланівського (теперішнього Хмільницького) району в селянській родині. В 1958 р. закінчив Київський фінансово-економічний інститут, теперішній Київський національний економічний університет і здобув фахову спеціальність економіста. Кандидат економічних наук з 1971 р., доктор економічних наук з 1991 р., професор з 1993 р., заслужений економіст України з 1997 р., академік УААН з 2002 року. Пройшов шлях від студента планового факультету Київського фінансово-економічного інституту до заступника завідувача Відділу аналізу і економічного прогнозування Служби Прем'єр-міністра України в службовій діяльності та академіка Української академії аграрних наук в науковій діяльності.

Основні етапи науково-педагогічної та трудової діяльності: 08.1958—07.1959 рр. — інспектор, ст. інспектор і уповноважений Смілянського, Корсунь-Шевченківського пунктів і Черкаської облконтори Сільгоспбанку; 08.1959—10.1962 рр. — викладач Горохівського сільськогосподарського технікуму Волинської області; 10.1962—02.1979 рр. — Фінансове управління та Головне планово-економічне управління Міністерства сільського господарства — економіст, ст. економіст, головний економіст, начальник відділу; 03.1969—05.1971 рр. — навчання в аспірантурі (заочно); 02.1979—03.1996 рр. — Держплан України, пізніше Міністерство економіки — начальник підвідділу перспективного планування, заступник начальника відділу прогнозів соціально-економічного розвитку Зведеного відділу народногосподарського плану; 03.1996—03.2000 рр. — заступник завідуючого відділом аналізу та прогнозування соціально-економічного розвитку Служби Прем'єр-міністра України; з 1985 р. — професор кафедри макроекономіки та державного управління Київського державного економічного університету, член спеціалізованих рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій у НДЕІ Мінекономіки та в Київському національному економічному університеті, 1991—2004 рр. — завідувач відділу журналу «Економіка України».

Відомий своїми розробками в різних галузях макроекономіки, планування та прогнозування, аналізу та структурних зрушень економіки і її окремих галузей. Основні напрями наукової діяльності окреслюються в такі самостійні напрями:

1. Методологічні, методичні і практичні основи внутрігосподарського розрахунку в сільськогосподарських підприємствах. Розроблені методологічні і методичні основи ведення внутрішньогосподарського розрахунку, централізовано виготовлені та надіслані усім колгоспам і радгоспам країни спеціальні розрахункові чеки, а також форми госпрозрахункових завдань для внутрішньогосподарських підрозділів, у яких передбачалася можливість здійснення розрахунків їх виконання та проведення аналізу позитивних і негативних результатів з визначення оплати праці та заохочення працівників кожного виробничого підрозділу.

2. Досліджено і науково обґрунтовано диференціацію закупівельних цін відповідно до зональних особливостей регіонів, в яких виробляється тваринницька продукція, зокрема молоко і продукти його переробки. Наукові дослідження і результати з цієї проблематики вміщені: кандидатська дисертація «Рентабельність виробництва молока і шляхи її підвищення», захищена в 1971 р.; «До питання закупівельних цін на молоко в поліських колгоспах України», збірник «Рентабельність сільськогосподарського виробництва і ціноутворення», К., 1968; «Собівартість продуктів тваринництва в колгоспах республіки», збірник «Сільськогосподарська інформація», 1970, № 1; «Закупочные цены и специализация», журнал «Економіка сільського господарства», 1973, № 7; монографія «Економіка виробництва молока» «Урожай». — К., 1976.

3. Сформовано механізм макроекономічного прогнозування і планово-економічного регулювання в умовах ринкової економіки, який в сукупності базується на науково-теоретичних положеннях методології, методики й організації планування, обґрунтування системи регулювання для умов перехідного періоду до ринкових відносин і визначення напрямів формування основ індикативного планування. Розрахунки на основі розробленої моделі прогнозування динаміки ВВП дали досить високе наближення до реальних результатів протягом 1995—2000 рр., здійснено прогноз динаміки ВВП на 2005 р., 2010 р., 2015 р. Методологічне і методичне визначення та застосування державного регулювання, прогнозування та індикативного планування в умовах ринкових відносин подається в праці «Вибрані твори» — т. 1, К., 2003 р.

4. Досліджено доцільність поєднання промисловості та сільського господарства в Україні. Доведено, що розвиток сільського господарства в Україні, як і в інших країнах, не може бути ефективним без поєднання його з переробною промисловістю і торгівлею. Адже створена додана вартість безпосередньо в сільському господарстві переважно реалізується в переробній промисловості і торгівлі. В такому випадку відтворювальні процеси в галузі сільського господарства загасають.

5. Досліджено і внесено пропозицію щодо природно-економічного районування і його ролі в територіальному плануванні. Матеріали досліджень викладені в працях: «Природно-економічне районування і його роль в територіальному плануванні», ж-л «Економіка Радянської України», 1990; «Територіальне планування і вдосконалення принципів районування», УкрНДІНТІ, вип. 17, К., 1989; «Природно-економічне районування республіки і його роль в територіальному плануванні», «Економіка України», 1990, № 7.

6. Вперше узагальнено і показано економічну політику, здійснювану владою за роки незалежності — 1991—2000 роки. На конкретних матеріалах і розрахунках дана характеристика соціально-економічних процесів не тільки з негативної сторони, а й показані реальні їх позитивні характеристики, що і справджувалося. Виклад матеріалу в праці «Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття». К.: Новий друк, 2002. — 744 с..

7. Досліджено стійкий взаємозв'язок розвитку суспільства і природничих процесів. Наукові дослідження з проблематики подаються в працях: «Основи ідеології суспільного життя», ж-л «Економіка України», № 12, 1999; «Вибрані твори» ДОД ІАЕ,УААН, К., 2003. — С. 419—449.

8. Одержані результати щодо вдосконалення фінансово-кредитних відносин в перехідний період до ринкової економіки. Обстоювання зниження податкового тиску і здешевлення кредитів саме в перехідний період реальних ринкових відносин. Результати досліджень подаються в працях: «Державний бюджет: політичні дискусії та наукові основи», ж-л «Банківська справа», 1995, № 6; «Податки як дзеркало економічного і політичного стану країни», ж-л «Банківська справа», № 5, 1997; «Податковий кодекс — барометр становища в суспільстві», ж-л «Економіка України», 2002, № 12.

9. Науково обґрунтовано реальний соціально-економічний стан України напередодні здобуття незалежності. Матеріали висвітлені в працях: «Україна на шляху до ринку», ж-л «Інформатика і ринок», 1993, № 2; «Деякі аспекти сучасного розвитку села в умовах його індустріалізації», Ж-л Економіка Радянської України. — 1987, № 9;

10. Наукова і практична участь в адаптації міжнародних стандартів національного рахівництва (СНР) для країн з перехідною економікою, а саме України. Наукові дослідження викладені в працях: «Національний продукт: теоретичні основи визначення», ж-л «Економіка України», 1992, № 8; «Система національних рахунків як модель економічного обороту», ж-л «Економіка України», 1993, № 1.

Основні опубліковані праці: більше 110 публікацій, з них 85 — наукового і вісім — навчально-методичного характеру, а також понад 15 публіцистичних статей.

Почесне звання Заслужений економіст України в 1997 р. одержав за вагомий особистий внесок у методологію і практику прогнозування, державного регулювання економічних процесів і макроекономічних характеристик національної економіки; Орденом «Знак пошани» нагороджений за досягнення в розвитку сільського господарства в Україні у 1973 р.; бронзову медаль ВДНГ СРСР одержав у 1986 році за розробку методики впровадження у виробництво результатів наукових досліджень з економічних проблем.

Наукове видання

ПАНАСЮК Броніслав Якович

**ДЕРЖАВНА ПЛАНОВА
СИСТЕМА УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ**

Монографія

Редактор *А. Бородавко*
Художник обкладинки *Т. Матвієнко*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор *А. Голуб* Комп'ютерна верстка *О. Бабич*

Підписано до друку 25.10.05. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Тип Тайме. Друк офсетний.
Умови, друк. арк. 23,94. Наклад 300 пр. Зам. № 05-2929.
Фірма "Інтас".Зам. № 34/гел. :(044)483-39-05.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1
**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)**
Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kheu.kiev.ua